

ӘЛ ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. АЛЬ-ФАРАБИ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БИЗНЕС ЖОҒАРЫ МЕКТЕБІ
ВЫСШАЯ ШКОЛА ЭКОНОМИКИ И БИЗНЕСА
HIGHER SCHOOL OF ECONOMICS AND BUSINESS

**«ПАНДЕМИЯНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ МАҚСАТТАРЫНА ӘСЕРІ:
ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ЫҚПАЛЫ»**

атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның

МАТЕРИАЛДАРЫ

Қазақстан Республикасы, Алматы

МАТЕРИАЛЫ

международной научно-практической конференции

**«ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА ДОСТИЖЕНИЕ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ:
ТЕНДЕНЦИИ И ЭФФЕКТЫ»**

Республика Казахстан, Алматы

International scientific-practical conference
**"IMPACT OF THE PANDEMIC ON ACHIEVING THE SUSTAINABLE DEVELOPMENT GOALS:
TRENDS AND EFFECTS"**

MATERIALS

Almaty, Republic of Kazakhstan

25 қараша 2020 жыл

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТИ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. АЛЬ-ФАРАБИ
AL-FARABI KAZAKH NATIONAL UNIVERSITY

ЭКОНОМИКА ЖӘНЕ БИЗНЕС ЖОҒАРЫ МЕКТЕБІ
ВЫСШАЯ ШКОЛА ЭКОНОМИКИ И БИЗНЕСА
HIGHER SCHOOL OF ECONOMICS AND BUSINESS

**«ПАНДЕМИЯНЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ МАҚСАТТАРЫНА ӘСЕРІ:
ТЕНДЕНЦИЯЛАР МЕН ЫҚПАЛЫ»**
атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның
МАТЕРИАЛДАРЫ

Қазақстан Республикасы, Алматы

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
**«ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА ДОСТИЖЕНИЕ ЦЕЛЕЙ
УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: ТЕНДЕНЦИИ И ЭФФЕКТЫ»**

Республика Казахстан, Алматы

International scientific-practical conference
**"IMPACT OF THE PANDEMIC ON ACHIEVING THE SUSTAINABLE
DEVELOPMENT GOALS: TRENDS AND EFFECTS"**
MATERIALS

Almaty, Republic of Kazakhstan

Алматы
«Қазақ университеті»
2021

Редакционная коллегия:

- д.э.н., и.о. профессора Сагиева Римма Калымбековна – декан Высшей школы экономики и бизнеса, КазНУ им. аль-Фараби;
- PhD, профессор Katarzyna Czerewacz-Filipowicz – директор Института менеджмента и наук качества Белостокского технологического университета (г. Белосток, Польша);
- д.э.н., профессор Инна Витальевна Андропова – заведующая кафедрой «Международных экономических отношений» экономического факультета РУДН (г. Москва, РФ);
- PhD, профессор Collins C.Ngwakwe – университет Лимпопо (г. Полокване, ЮАР);
- PhD, профессор David Celletti – университета Падуа (г. Падуа, Италия);
- к.э.н., и.о. профессора Бимендиева Лейла Абдрашовна – заместитель декана ВШЭБ по учебно-методической и воспитательной работе, КазНУ им. аль-Фараби;
- PhD Жидебеккызы Акнур – заместитель декана ВШЭБ по научно-инновационной деятельности и международным связям, КазНУ им. аль-Фараби;
- к.э.н., и.о. профессора Садыханова Гульнара Амангелдиевна – заведующая кафедрой «Экономика», ВШЭБ, КазНУ им. аль-Фараби;
- PhD Кондыбаева Салтанат Канапияевна – заместитель заведующего кафедры по научно-инновационной работе и международным связям, ВШЭБ, КазНУ им. аль-Фараби;
- PhD Калиева Асем Ермековна – заместитель заведующего кафедры по учебной, методической и воспитательной работе, ВШЭБ, КазНУ им. аль-Фараби;
- к.э.н., асс. профессор Ахметова Зауреш Болатхановна – заведующая кафедрой «Бизнес-технологии», ВШЭБ, КазНУ им. аль-Фараби;
- д.э.н., и.о. профессора Тургинбаева Ардак Несипбековна – заведующая кафедрой «Менеджмент», ВШЭБ, КазНУ им. аль-Фараби;
- к.э.н., доцент Нурмагамбетова Ажар Зейнуллаевна – заведующая кафедрой «Финансы и учет», ВШЭБ, КазНУ им. аль-Фараби;
- старший преподаватель кафедры «Экономика» Салибекова П.К.

Материалы международной научно-практической конференции. «Влияние пандемии на достижение целей устойчивого развития: тенденции и эффекты». Республика Казахстан, Алматы – «Қазақ университеті», 2021 г. – 291 с.

Материалы конференции публикуются за счет проекта грантового финансирования для молодых ученых на реализацию научных исследований по научным и (или) научно-техническим проектам АР08053346 «Исследование инноваций устойчивого развития с позиции их экономической целесообразности и построения эффективного управления предприятием в Республике Казахстан».

Сборник материалов конференции содержит статьи, посвященные вопросам оценки влияния пандемии COVID-19 на общее достижение ЦУР в будущем, а также на определение основных механизмов сокращения негативных последствий в развивающихся странах. Материалы конференции могут быть использованы докторантами, магистрантами, студентами при подготовке научных работ.

1-СЕКЦИЯ / СЕКЦИЯ 1 / SECTION 1

**ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ БИЗНЕС-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ
ЗАМАНАУИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ МЕН СТРАТЕГИЯЛАРЫ**

**СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И СТРАТЕГИИ
БИЗНЕС-ТЕХНОЛОГИЙ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ**

**CURRENT TRENDS AND STRATEGIES OF BUSINESS TECHNOLOGIES
IN THE CONTEXT OF THE PANDEMIC**

ТРАНСПОРТНАЯ ЛОГИСТИКА КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА

Шеденов Утегали Кадыргалиевич,

*д.э.н., профессор, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан*

Казбеков Бекет Кабдуович,

*д.э.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
E-mail: beket_kazbekov@mail.ru*

Шеденова Н.У.,

*д.с.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан*

Казбекова Каиржан Казбековна,

*к.э.н., доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
Алматы, Республика Казахстан
E-mail: kazbekova_kairzhan@mail.ru*

Аннотация: Важнейшим инструментом обеспечения достижения целей устойчивого развития становится транспортная логистика. Это обусловлено тем, что грузовой автотранспорт является единственным видом транспорта, способным обеспечить доставку грузов в прямом сообщении «от двери до двери» без дополнительных погрузочно-разгрузочных операций. Эта специфическая особенность дополняется еще одним важным фактором – способностью обеспечивать быструю и сохранную доставку грузов в пункты назначения.

В работе рассмотрены теория, методология, специфические особенности развития логистических систем доставки грузов автомобильным транспортом, а также факторы применения логистики как эффективного элемента управления, позволяющего снижать издержки, связанные с перевозкой грузов.

Ключевые слова: устойчивое развитие, транспортная логистика, грузоперевозки, транспортировка, эффективность, интеграция, информационные технологии, интернет, транспорт.

Актуальность. Целью Концепции Устойчивого развития Республики Казахстан является достижение баланса экономических, социальных, экологических и политических аспектов развития Республики Казахстан как основы повышения качества жизни и обеспечения конкурентоспособности страны в долгосрочной перспективе [2,10].

В настоящее время важнейшим инструментом обеспечения достижения указанных целей становится транспортная логистика. Это объясняется тем, что грузовой автотранспорт является единственным видом транспорта, способным обеспечить доставку грузов в прямом сообщении «от двери до двери» без дополнительных погрузочно-разгрузочных операций. Эта специфическая особенность дополняется еще одним важным фактором – способностью обеспечивать быструю и сохранную доставку грузов в пункты назначения.

Поэтому деятельность любого промышленного предприятия связано с необходимостью транспортировки грузов. На сегодняшний день процесс доставки грузов осложняется: низкой скоростью логистического цикла; долгим документооборотом и наличием в нём ошибок; сохранностью груза.

На сегодняшний день часто наблюдается использование разобщенной системы передачи информации между участниками логистических цепочек. Происходит рост трансформационном – транзакционных издержек, увеличение логистического цикла, а отсутствие возможности производить контроль процесса доставки становится причиной возникновения спорных ситуаций. Следовательно, основная задача транспортной логистики сводится к организации всех перемещений, сведя затраты к минимуму.

Изученность. Изучением проблемы организации системы логистики на предприятии занимаются многие современные исследователи: Д. Бауэрсокс, Дж. Вагнер, Д. Силвер, Т. Клосс, Т. Уайтин, Ю.А. Аникин, И.Н. Омельченко, О.Д. Проценко, А.М. Гаджинский [2,8]. и другие. Анализ их работ позволяет сделать вывод о том, что разработка проблемы развития системы логистики осуществляется путем совершенствования разнообразных компонентов целостной логистической системы предприятия; – методик, технологий. Однако данного подхода в настоящее время уже недостаточно, необходимо продолжить и углубить изучение отличительных особенностей этой системы.

Теория и методология. Содержанием логистики как науки является установление причинно-следственных связей и закономерностей, присущих процессу товародвижения, в целях определения и

реализации на практике эффективных организационных форм и методов управления материальными и информационными потоками. Основными объектами исследования в логистике являются: - логистические операции; - логистические цепи; - логистические системы; - логистические функции; - материальные потоки; - информационные потоки; - логистические издержки [13, 15].

Логистика – совокупность организационно-управленческих и производственно-технологических процессов по эффективному обеспечению различных систем товарно-материальными ресурсами.

Более широкое определение логистики трактует её как учение о планировании, управлении и контроле движения материальных, информационных и финансовых ресурсов в различных системах.

С точки зрения практического применения логистика – выбор количества, в нужное время, в нужном месте с минимальными затратами [13, 15].

С позиции менеджмента организации логистику можно рассматривать как стратегическое управление материальными потоками в процессе снабжения: закупки, перевозки, продажи и хранения материалов, деталей и готового инвентаря (техники и прочего). Понятие включает в себя также управление соответствующими потоками информации, а также финансовыми потоками. Логистика направлена на оптимизацию издержек и рационализацию процесса производства, сбыта и сопутствующего сервиса как в рамках одного предприятия, так и для группы предприятий.

Несмотря на разнообразие трактовок основных понятий, в рамках проводимого исследования используются следующие трактовки:

– логистика – система, выработанная для каждого предприятия с целью оптимального, с точки зрения получения прибыли, ускорения движения материальных ресурсов и товаров внутри и вне предприятия, начиная от закупок сырья и материалов, прохождения их через производство и кончая поставками готовых изделий потребителям, включая связывающую эти задачи информационную систему [13, 15].

– транспортная логистика – раздел логистики, занимающийся вопросами организации доставки, то есть перемещения каких-либо материальных объектов (продукция, вещества) из одного пункта в другой по оптимальному маршруту.

– система – совокупность элементов (объектов, субъектов), которые находятся между собой в определенной зависимости и составляющих некоторое единство (целостность), направленное на достижение определенной цели.

– транспортно-логистическая система – это совокупность объектов и субъектов транспортной и логистической инфраструктуры вместе с материальными, финансовыми и информационными потоками между ними, выполняющая функции транспортировки, хранения, распределения товаров, а также информационного и правового сопровождения товарных потоков.

Экономичность логистики выражается совокупностью многообразных форм ее проявления, которые заключаются в доставке нужной продукции, в необходимых количествах, обладающих требуемыми качествами, по приемлемой цене, точно в срок и указанное место конкретному потребителю.

Специфические особенности развития логистических систем доставки грузов автомобильным транспортом состоят в обосновании применения логистики как эффективного элемента управления, позволяющего снижать издержки, связанные с перевозкой грузов. Транспорт имеет существенные отличия от других отраслей материального производства. Так, например, хотя труд работников транспорта является производительным, его результаты не воплощены в вещественную форму как товары материального производства. Продуктом труда выступает транспортная услуга. А потребительская стоимость транспортной продукции есть выражение полезного эффекта от услуги. Следовательно, стоимость труда работников транспорта существенно влияет на величину стоимости перемещаемых грузов. Поэтому одной из главных задач экономики транспорта является снижение величины транспортных затрат в цене готовой продукции.

Другим важным отличием является то, что при производстве транспортных услуг не используется сырье, а в затратах – велика доля заработной платы. При этом, если доля материальных ресурсов в промышленности составляет – 40...80%, на транспорте 15...20%, то доля заработной платы на транспорте, наоборот, составляет 30...45%, а в промышленности всего – 10...15%.

Суть технологии перевозки грузов раскрывается через два основных понятия – этап и эксплуатация. Этап – это набор операций, с помощью которых выполняется процесс. Операция представляет собой однородную, логистическую неделимую часть транспортного процесса, направленную на достижение конкретной цели, выполняемой одним или несколькими исполнителями [13. 15].

Технология процесса перевозки грузов характеризуется такими признаками, как разделение процесса перевозки; координация и поэтапность; однозначное действие.

Любая операция означает приближение объекта управления к цели и обеспечивает переход от одной операции к другой. Последняя операция этапа должна быть своего рода введением в первую

операцию следующего этапа. Чем точнее описание процесса перевозки грузов, соответствует его субъективной логике, тем выше вероятность повышения эффективности вовлеченных в него людей [13]. Каждая технология должна предусматривать однозначные действия при выполнении шагов и операций, включенных в нее. Отклонение одной операции отражается во всей цепочке процессов. 20

Повышение эффективности перевозок связано с техническим совершенствованием подвижного состава транспортных и погрузочно-разгрузочных сооружений, с внедрением передовых технологий, совершенствованием организации грузоперевозок. [13, 15].

В общем, логистическое управление отвечает на следующие вопросы: – что именно и в каком объеме следует изготавливать собственными силами, а что закупать у поставщиков; – как разместить заказы и спланировать складскую сеть; – как осуществлять выбор оборудования; – как осуществлять планирование; – как осуществлять выбор структуры и реализацию внутренней транспортной системы и управлять ее функционированием; – как осуществлять диспетчеризацию и производственный контроль; – как создать эффективную систему складирования; – как осуществлять учет и управление запасами готовой продукции.

Управление транспортными операциями на промышленных предприятиях включает в себя:

– стратегическое управление – предполагает обновление парка, прогнозирование грузопотоков и их особенностей, формирование логистических зон обслуживания;

– анализ производственной структуры предприятия, разработка и внедрение мер по совершенствованию транспортных услуг для обеспечения бесперебойности, непрерывности и ритма процессов;

– управление уровнем загрузки транспортных средств всегда обеспечивается как по времени, так и по производительности каждой единицы транспорта;

– обеспечение контроля за выполнением транспортных операций необходимо для достижения максимальной эффективности [13,15].

При организации перевозок необходимо координировать и всесторонне планировать свои операции наряду с другими логистическими функциями, например, складирование, обработка грузов, упаковка и т. д.

При выборе альтернатив часто исходят из определенной системы критериев, которые включают в себя: – стоимость создания и эксплуатации собственного парка транспортных средств (аренда, лизинг подвижного состава); – стоимость услуг транспортных, экспедиторских компаний и других логистических посредников при перевозках; – скорость (время) перевозки; – качество перевозки (надежность доставки, сохранность груза и т. д.).

Резервом в улучшении качества транспортных операций являются: – углубление специализации в обеспечении транспорта;

– повысить автоматизацию транспорта; – замена всех устаревших автомобилей на современные версии; – совершенствование учета транспортных работ; – контроль за непрерывностью процесса перевозки.

Эта специфическая особенность дополняется еще одним важным фактором – способностью обеспечивать быструю и сохранную доставку грузов в пункты назначения.

Одним из факторов, уменьшающих транспортные расходы, является доставка груза в заранее установленные сроки. Вместе с тем работа по жесткому расписанию увеличивает нагрузку на управленческий аппарат по планированию, контролю и диспетчеризации поставок. В случае непредвиденных сбоев в графике перевозок участники несут значительные финансовые потери, поэтому было принято решение организовать региональный транспортно-логистический и распределительный центр (РТЛРЦ) в Кызылординской области на базе действующего автотранспортного предприятия [16].

К основным задачам этого РТЛРЦ относятся: централизация приема заказов на перевозку грузов; прием грузов, упаковка, маркировка, временное хранение и погрузка; уменьшение влияния человеческих факторов на своевременность и качество перевозки; выбор транспортно-технологической схемы перевозки груза; выбор перевозчика и вида транспорта; маршрутизация перевозок и контроля движения груза в пути; обеспечение сохранности груза во время перевозки; совместное планирование различных видов транспорта в случае мультимодальных перевозок.

В процессе продажи готовой продукции основной проблемой при организации транспортных услуг является оптимизация маршрута доставки и способа ее транспортировки.

В зависимости от этого финансовые и временные затраты будут разными.

Отгрузка может быть осуществлена либо напрямую клиенту, либо через склады.

Из-за специфики промышленных предприятий иногда необходимо перевозить негабаритные или тяжеловесные грузы [16].

Также различают следующие показатели эффективности транспортно-логистических систем:

а) общие транспортные и логистические расходы;

- стоимость логистических операций и функций (эксплуатационные, эксплуатационно – транспортные и логистические расходы);
  - ущерб от логистических рисков;
  - расходы на логистическое администрирование.
- б) обеспечение сохранности товара; в) продолжительность логистических циклов; г) возврат инвестиций в логистическую инфраструктуру.

Кроме того, для перевозки товаров, превышающих вышеуказанные параметры, требуется специальное разрешение, которое выдается на ограниченный период времени, поэтому важно, чтобы транспортный отдел промышленного предприятия правильно рассчитал время доставки товара.

Таким образом, понятие «своевременность доставки» является важным в логистической деятельности любого промышленного предприятия. Такая [16] концепция интерпретируется каждым менеджером по-разному. Поэтому предприятия можно разделить на 2 группы:

- предприятия, которые требуют регулярной доставки грузов в пределах определенного временного периода;
  - предприятия, которые требуют гарантированной доставки груза к определенному согласованному сроку.
- использования грузовых автомобилей для регионов республики является актуальной задачей. В Казахстане имеется около 400 тыс. единиц грузовых автомобилей, общий объем грузооборота составляет более 80 млрд т/км, а перевезенного груза – около 2,0 млрд т. средний годовой пробег при перерасчете на одну машину составляет 60—80 км.

В целях реализации стратегии индустриально-инновационного развития и перспектив территориального развития, а также за счет повышения качества оказываемых транспортных услуг планируется снизить грузоемкость экономики до 5 т/км/\$ от ВВП. Транспортная составляющая в стоимости конечной продукции и услуг снизится до 6,9%, повысится конкурентоспособность казахстанского экспорта.

Ведущие специалисты в области качества давно установили, что качество выпускаемой продукции на 95% зависит от уровня организации процессов деятельности и только на 5%— от других причин [16].

Система управления качеством перевозки задает требования к организации и выполнению промежуточных технологических процессов цепи поставок таким образом, чтобы конечный результат оказываемых услуг был качественным и своевременным с точки зрения потребителя.

Для оценки эффективности использования и функционирования грузовых автомобилей обычно пользуются показателями, напрямую определяющими параметры поставки: грузооборотом, скоростью оборачиваемости запасов, временем и расстоянием доставки, ритмичностью и надежностью поставок, затратами на доставку и т.д. Эти показатели в абсолютном выражении дают информацию об эффективности транспортного процесса только на отдельном звене, а не по всей цепи поставок. Влияние транспортного процесса на цепь поставок проявляется в изменении показателей, которые, на первый взгляд, не имеют к нему никакого отношения (например, эффективность промежуточных технологических процессов зависит от человеческого фактора).

Оптимизация цепи поставок за счет совершенствования и повышения производительности промежуточных технологических процессов представляет собой стратегию бизнеса, обеспечивающую эффективное управление материальными, финансовыми и информационными потоками для их синхронизации в распределенных организационных структурах области.

С точки зрения оптимизации цепи поставок и исполнения, модули полностью выстраивают процесс операций и планирования складской и транспортной логистики, исполнения операций на складе и перевозок. В системе цепи поставок присутствуют все операции: от формирования и обработки заказа на поставку и складского хранения и обработки/комплектации товаров до завершения поставок и финальных взаиморасчетов.

Главной идеей, лежащей в основе логистического подхода к организации и управлению экономической деятельностью, является интеграция. Это связано с тем, что потоки материалов, ресурсов, финансов и информации, которые существуют независимо на технически независимых этапах и этапах деятельности, могут быть взаимосвязаны через общую систему управления, которая может иметь значительный экономический эффект [16]

Стандартизованная интеграция модулей с традиционными контурами помогает эффективно планировать входящие и исходящие поставки, отправку грузов, использовать различных поставщиков складских и транспортных услуг, собственный транспортный парк, а также эффективно совмещать и оптимизировать несколько вариантов работы. Управление цепями поставок является целостной концепцией ведения бизнеса, объединяющей в себе передовые организационные принципы и возможно-

сти современных информационных технологий. От управления цепями поставок зависит до 30% эффективности бизнеса промышленных, логистических и торговых компаний. Значение цепи поставок как ключевого фактора повышения доходности и конкурентоспособности бизнеса непрерывно возрастает. Управление цепями поставок стремительно развивается, а инвестиции в цепи поставок будут увеличиваться и в будущем.

Реализованные проекты и результаты исследований по внедрению – одной из перспективных в транспортной логистике концепций – управления цепями поставок показали и возможность снижения общих затрат в цепи поставок до 50%, времени приема и подготовки грузов к погрузке – до 50%, повышение точности поставок – до 55%, улучшения использования грузовых автомобилей – до 20%, повышения прибыли за счет оптимизация процесса – до 25%, повышения качества обслуживания потребителей – до 35%, увеличения оборота и доли рынка за счет повышения скорости реакции и гибкости цепей поставок – до 55%. Учитывая, что доля затрат в цепи создания стоимости, приходящаяся на цепи поставок, составляет 75%, а до 80% стоимости конечного продукта зависит от решений, принятых на этапе построения цепи поставок, значение эффективного управления цепями поставок трудно переоценить [13, 16].

Для разработки моделей был проведен эксперимент на автотранспортных предприятиях с целью выделения перечня наиболее важных технологических процессов. Целями исследований являются оптимизация промежуточных технологических факторов за счет уменьшения трудоемкости и повышение эффективности использования рабочего времени, сокращение времени выполнения грузовыми автомобилями конкретного задания или грузоперевозок до минимума.

Выводы и предложения. Реализация приведенных принципов логистической концепции управления грузовыми перевозками на основе региональных коммуникационных сетей позволит сформировать единое доступное информационное пространство для всех организаций транспортно-экспедиционной структуры и не только в конкретном регионе, но и по республике Казахстан.

Результаты проведенных наблюдений показывают, что наибольшей эффективности можно добиться при оптимальной системе управления подвижным составом, обеспечивающей возможность широкого использования всех технических и эксплуатационных возможностей автомобилей. В свою очередь, в основе любой рациональной системы управления подвижным составом в рыночных условиях лежит стремление к большей концентрации транспортных услуг.

Внедрение предложенной системы показывает: если проследить за процессом совершенствования методов управления автомобильным транспортом, становится очевидной тенденция к увеличению концентрации транспортных услуг. Запуск централизованных перевозок грузов с организацией РТЛРЦ стал важным этапом в совершенствовании методов планирования и организация работы автомобильного транспорта для Кызылординской области. Организация централизованных перевозок значительно повышает производительность труда при выполнении всех промежуточных технологических процессов в цепи поставок и способствует улучшению использования подвижного состава.

Список использованной литературы

1. Казбеков Б.К. и другие. Государственное регулирование экономики. Учебник. – Алматы: Казак университети, 2016, 2-е изд., доп. – 342 с.
2. Концепция перехода Республики Казахстан к устойчивому развитию на 2007-2024 годы. Астана, 2006 год
3. Логистика / Под ред. Б. А. Аникина, Т. А. Родкиной. – 2-е. – М.: Проспект, 2010. – С. 406. – ISBN 978-5-392-01325-8.
4. Миротин Л. Б., Ташбаев Ы. Э. Системный анализ в логистике. – М.: Экзамен, 2004. – 480 с. – ISBN 5-94692-838-4
5. Панасенко Е. В. Логистика: персонал, технологии, практика. – 1-е. – М.: Инфра-Инженерия, 2011. – С. 224. – ISBN 978-5-9729-0034-3.
6. Проблемы и перспективы формирования цифровых городов/ С.Т. Зиядин [и др.] // *Фундаментальные исследования*. 2018. № 7. С. 77-83.
7. Samson. K. N. Influence Of Information Technology On Logistics Performance In Kenya With Reference To Cargo Transportation // *Research journal's Journal of Supply Chain Management*. 2014. №2. P. 1-18.
8. Степанов В. И. Логистика. Учебник для бакалавров. – М.: Проспект, 2013. – ISBN 978-5-392-01198-8
9. Стратегия "Казахстана-2050": новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан, г. Астана, 14 декабря 2012 года
10. Токаев К.К. Казахстан в новой реальности: время действий. Астана, 2020.
11. Уласик А.С., Ханина А.В. Современные информационные системы и технологии автоматизации грузоперевозок автотранспортом // *Образование и наука без границ: социально-гуманитарные науки*. 2019. № 12. С. 51-57.
12. Шеденов У.К. Аймақтық экономиканы басқару. Учебник. – Алматы, 2020.
13. Шумаев В.А. Основы логистики. Учебное пособие М.; Юридический институт -2016.
14. <http://www.archive.org/details/narrativesofrite00moli>
15. <https://ru.wikipedia.org/wiki>
16. <http://www.logistika.uz/en/info/articles/5289>

COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ ЛОГИСТИКАЛЫҚ ТАСЫМАЛДАУҒА ӘСЕРІ

Казбекова К.К., э.ғ.к., доцент, Болтаева А. Ж., аға оқытушы

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.
«Бизнес-технологиялар» кафедрасы

Коронавирустың таралуы Халықаралық тасымалдар көлемінің төмендеуі, сондай-ақ Дүниежүзінің барлық елдеріне енгізілген өзін-өзі оқшаулау режимімен жолдар жабылуы логистикада жеткізу тізбектерінің үздіксіз жұмыс істеуіне кедергі болды. Шекаралар мен сауда нүктелерінің жаппай жабылуы, доллардың өсуі, халықтың оқшаулануы, сұраныс пен ұсыныс қабілетінің төмендеуі, тұтынушылардың қорқынышы мен белгісіздігі орын алды. Нәтижесінде халықаралық тасымалдаудың логистикалық тізбегі өзгеріп, ішкі трафик өсті. Қазіргі жағдайда логистика саласы тасымалдаудың жаңа тәсілдері мен құралдарын өзгертуге талпыныс жасауда.

Түйін сөздер: пандемия, коронавирус, эпидемия, компания, фактор.

"Коронавирус пандемиясы өндірушілер мен тұтынушылар арасындағы әдеттегі байланыстарды бұзып, логистикалық компаниялардың бизнесіне үлкен өзгерістер енгізді. "COREX Logistics" компаниясының сарапшылары логистикалық бизнеске, атап айтқанда олардың компаниясына әсер еткен өзгерістерді талдап, жүйелеп, осы талдаудың қорытындыларымен бөлісті. [1]

Коронавирустың таралуы әлемдік логистика мен шикізат пен дайын өнім тізбегін қамтамасыз етуге айтарлықтай соққы берді. Сонымен, 7 сәуірде ірі халықаралық ұйымдар: халықаралық жол көлігі одағы (IRU) және халықаралық көлік қызметкерлері федерациясы – барлық елдердің үкіметтеріне covid-19 таралуы жағдайында көлік саласын қолдау туралы ашық хат жариялады. Дағдарыс сұраныстың өзгеруіне, өндірістің тоқтап қалуына және енгізілген шектеулерге байланысты жүк ағындарының теңгерімсіздігін тудырды. Осы факторға байланысты мемлекеттердің үкіметтері мен халықаралық ұйымдар жеткізілім тізбегінің үздіксіздігі мен беріктігін қолдауға ең жоғары басымдық беруі керек.

Негізгі әлемдік логистикалық үрдістер Жаһандық және жергілікті жүк ағынының төмендеуінде көрініс тапты. Мұның себептері айқын: ел шекараларының жабылуы, сауда нүктелерінің жаппай жабылуы, доллардың өсуі, халықтың оқшаулануы, сұраныс пен сатып алу қабілетінің төмендеуі, тұтынушылардың қорқынышы мен белгісіздігі. Дүние жүзіндегі көптеген зауыттар карантинге жабылды-тасымалдауға ештеңе болмады және ешкім де болмады. Сонымен қатар, логистикалық нарық өкілдері үшін карантин жағдайында қарапайым, түсінікті ойын ережелерінің болмауы да кездесті. [2]

ЕО-дағы негізгі логистикалық үрдістер еуропалық және Халықаралық тасымалдар көлемінің төмендеуімен, сондай-ақ Еуропаның барлық елдерінде енгізілген өзін-өзі оқшаулау режимімен жолдар іс жүзінде басты бола бастады. Осыған байланысты ЕО демалыс күндері жүк көліктерінің қозғалысына тыйым салатын шектеулерді алып тастады және Еуропа ішіндегі тарифтер төмендеді.

Украинаның логистикалық саласы шығындарды есептеу арқылы азық-түлік, ауыл шаруашылығы тауарларын тасымалдаумен байланысты проблемалар пайда болды. Әсіресе жоғары тәуекелдер импорттаушы елдерде экспорттық өнімді фитосанитариялық бақылаудың ықтимал шиеленісуіне қатысты болды. Теңіз, автомобиль, авиациялық тасымалдар айтарлықтай кешігуі жиілеп отырды.

Ресейлік логистикалық компаниялар қиын кезеңдерді бастан өткерді. Сарапшылардың пікірінше [3] тек Ресейде көлік секторының шығыны 2020 жылдың мамыр айының басында 230 миллиард рубльден асқан, оның көп бөлігі логистикалық операцияларды іс жүзінде тоқтатқан авиациялық сегментке келеді. Қойма алаңдары жүк айналымының төмендеуіне байланысты тоқтап тұрды. Теміржол операторлары, стивидорлар және автокөлік компаниялары қиын жағдайға тап болды. Сонымен қатар, пандемия жаңа перспективалар әкелгеніде бар: логисттер жүк ағындарының теміржол көлігіне ауысуы жалпы үрдіс ретінде дамыды.

Атап айтқанда, екі негізгі тауар ағыны – ЕО мен Қытай пандемияға байланысты айтарлықтай азайды. Автомобиль, әуе және теңіз, теміржол және автотасымалдау нарықтары күннен-күнге құлдырауда және әлі де жақсару байқалмайды. Ресей үкіметінің ұйымдарды, соның ішінде логистикалық компанияларды қолдаудың қосымша шаралары қарастырылып **салықтық** демалыстар, несие төлеуді кейінге қалдыру және осыған байланысты банктердің субсидиялары, жалдау ақысын уақытша алып тастау және басқа қолдаулар енгізілуде.

Эпидемияның экономикалық салдарына байланысты Еуропалық Одақ елдерінен тауарлар импорты және, керісінше, Ресейден ЕО-ға экспорт төмендеді.

Кеденнен өту кезінде карантиндік шаралардың күшеюі кідірістерді және жеткізу мерзімдерінің ұлғаюын туындатты. Нәтижесінде халықаралық тасымалдаудың логистикалық тізбегі өзгеріп, ішкі трафик өсті.

Ресей логистика саласын – InfraOne бағалауы бойынша, Ресей Федерациясының инфрақұрылымдық салаларының эпидемиядан 1 мамырға дейінгі шығындары шамамен 507 миллиард рубльді құрайды, оның 50%-ы 230,3 миллиард рубль. бұл көлік саласының шығындары. InfraOne коронавирустың таралуына қарсы тұру үшін енгізілген шектеулердің әсерін болды дап бағалады. Тұрғындардың өзін-өзі оқшаулау мерзімдері мен қайта қарауға құқығы бар аймақтардың іс-әрекеттерінің нәтижесінде сома құнының деңгейі төмендеуі мүмкін деген болжамдарда келтірілді, "бірақ, ең алдымен, бұл аз қоныстанған субъектілерде ғана мүмкін болады"- деп айтылды.[3]

Көлік түрі бойынша тасымалдаудың әр түрін қарастыратын болсақ.

Әуе тасымалы – бұл ең көп зардап шеккен авиакомпаниялар мен әуежайлар, сарапшылардың пікірінше, шамамен 270 миллиард рубльді жоғалтқан. Авиакомпаниялардың рейстер кестесі ағымдағы эпидемиялық және саяси жағдайға байланысты үнемі жаңартылып отырды және белгілі бір уақыт аралығында шектеулер шараларына сәйкес тоқтап тұрды. Жүк ағынының төмендеуіне байланысты көптеген авиакомпаниялар 2-3 коэффициенті жоғары тарифтерді қолдана отырып, чартерлік кесте бойынша жұмыс істеді. Ағымдағы тарифтерді тасымалдаушыларға ұзақ мерзімге брондау кепілдігінен айрылды. Айта кету керек, жүктердің бір бөлігі Сібірге және Қиыр Шығысқа авиажеткізудің орнына магистральды автомобиль тасымалдарымен жөнелтілді.

Теміржол көлігі тасымалы саласында дағдарысты бастан кешуде. Алайда оң тенденциялар бар. Азия елдерінен жүк ағыны қалпына келтірілуде. Экономикалық құлдырау жағдайында Ресей темір жолдары жеңілдіктермен тасымалдауды ынталандыру үшін бұрын-соңды болмаған шаралар қабылдады (көмір, антрацит және т.б.). Әлеуметтік маңызы бар жүктер жабық вагондарда 42,5%-ға жеңілдікпен жөнелтілді. Осыған орай Ресей темір жолдары эпидемия аясында Азық-түлік тиеу көлемінің өскенін атап өтті: Наурызда жеке позициялардың, оның ішінде қанттың – 85,6%-ға, көкөністердің – 42,3%-ға артуымен 16,9%-ға өсті. Операторлық сегментте циклдік құлдырау дамуын жалғастыруда-экономикалық белсенділіктің баяулауы вагондарды ұсыну нарығына да әсер етеді.

Жалпы, басқа бағыттарға теміржол тасымалы күрделеніп, мөлшерлемелер артты. Темір жол көлігі, әдетте, мемлекеттің қарамағында **болады – оны қолдайды**. Сонымен қатар, теміржол алдағы бірнеше жылда Ресей Федерациясы, Қытай және Еуропа арасындағы үздіксіз сауданы қамтамасыз ететін және эпидемияға қарсы құралдарды жеткізетін негізгі логистикалық арналардың біріне айналады.

Автотасымалдау жүйесінде індет машина жасау зауыты жобасына қатысты қозғады, және көші-қон карточкалары берілмеді. Ресей Федерациясынан ТМД елдеріне (әсіресе Қазақстанға) мөлшерлемелер шамамен 50%-ға көтерілді. Молдова мен Сербияға жөнелту карантин кезеңінде, соның ішінде коммерциялық көлік үшін де жабық болды. Барлық елдерге кіру үшін басымдық немесе "жасыл дәліз" азық-түлік және медициналық тауарлары бар жүк көліктеріне берілді. УСҚ қалыпты режимде жұмыс істеді. Жалпы, Еуропадан импорт пен экспорт штаттық режимде жүзеге асырыла бастады.

Автотасымалдау саласындағы үрдістерде ЕО елдерінің шекараларындағы кезектер тасымалдау мерзімін ұзартып қосымша санитарлық тексерулер мен шекаралар кідірісті азайту бағытында, бұл жүктерді жеткізу мерзімдеріне оң әсер етеде. Алайда жүргізушілер жаппай карантиндік шектеулерді сақтауға әлі күнге дейін мәжбүр. Көлік құралдарының айналымы төмендеп, өндірістің тоқтауы, сатып алу сұранысының төмендеуі мен жүктердің жетіспеушілігі туындап тұр.

Автокөлік жеткізу компаниялары мен операторлар дағдарысты салыстырмалы түрде оңай жеңе алады. Дағдарысты негізгі құралдарсыз компанияларға, яғни экспедиторларға жеңу оңай болады. Қосымша қаржылық жүктеме (көлік жабдықтары негізінен лизингке сатып алынады) қазір жағдайды ушықтыруы мүмкін. Әрине, егер сіздің портфеліңізде азық-түлік сегменті, бөлшек сауда, FMCG, Фарма клиенттері болса, бұл сіздің операциялық нәтижелеріңізді арттыруға мүмкіндік береді.

Дағдарыстан шығуда шоғырлану – бұл covid-19 пандемиясымен туындаған әлемдік дағдарысқа байланысты логистика саласын қолдауды қажет етті. Ол үшін коронавирустық індетті басу үшін қабылданған карантиндік шаралар көптеген әуежайлар мен теңіз терминалдарының жүктелуіне, нәтижесінде жүктерді жеткізу шарттары мен мерзімдері өзгеруіне әкелді.

Көлік логистикасы шығынға ұшырай бастады. Бірқатар сарапшылар, мысалы, көптеген авиакомпанияларда қауіпсіздік шегі екі айдан аспайды дейді. Кеме иелеріне оңай болмайды, бірақ олар 2008 жылдан бастап өзгермелі жағдайларда сәтті жұмыс істеуді үйренді. Автокөлік компаниялары үшін ең қиын: қауіпсіздік қоры іс жүзінде жоқ. Мұның бәрі қаржылық серіктестерге, атап айтқанда лизингтік

компанияларға, банктерге және автомобиль өндірушілеріне байланысты. Олар төтеп бере алатын ең ұзақ мерзім-алты айға дейін. Содан кейін туындауы мүмкін кезекті толқыны банкроттық.

Пандемия жаңа мүмкіндіктер бергендердің арасында теміржол тасымалдаушылары жиі кездеседі. Теміржол көлігі операторлары сұраныстың өзгеруіне ставкалардың өсуімен жауап бермейді, сондықтан көліктің бұл түрі қазіргі жағдайда Ресей, ЕО және Қытай арасындағы тауарларды тасымалдауда ең сенімді және тиімді болып көрінеді. Темір жол көлігі, әдетте, мемлекеттің қарамағында болады – оны қолдайды. Сонымен қатар, теміржол алдағы бірнеше жылда Ресей Федерациясы, Қытай және Еуропа арасындағы үздіксіз сауданы қамтамасыз ететін және эпидемияға қарсы құралдарды жеткізетін негізгі логистикалық арналардың біріне айналады.

Логистикалық саланы дағдарыс жағдайынан шығару үшін мемлекеттік қолдау шаралары белсенді енгізілуде. Әдетте, мемлекеттік көлік секторына қолдау көрсетіледі (темір жолдар, авиация). Мемлекеттік қолдау коммерциялық секторға салықтық демалысты енгізу, жол ақысын алып тастау немесе азайту, сондай-ақ пандемияға байланысты үлкен шығынға ұшыраған компанияларға қаржылық көмек көрсету арқылы көрсетілуі мүмкін. Егер автотасымалдау туралы айтатын болсақ, онда көлік құралдары үшін қосалқы бөлшектерге жұмсалатын шығындарды қысқартуға көмек көрсету салмақты болмақ, мысалы, әкелу баждарын немесе осы тауарлар тобына ҚҚС ставкасын төмендету есебінен. Сондай-ақ өте тиімді шаралар болуы мүмкін: айыппұлдарға мораторий (жол қауіпсіздігін реттейтін айыппұлдардан басқа), федералды жолдарда ақы төлеуді алып тастау, ең қорғалмаған тасымалдаушыларды – бір немесе екі машинасы бар жеке кәсіпкерді салықтан босату, лизинг төлемдерін айыппұлсыз тоқтата тұру.

Ағымдағы дағдарысты еңсеру – барлық логистикалық ойыншылардың басқару тобы үшін бұрын-соңды болмаған сынақ. Мемлекеттік қолдаудың барлық қолжетімді шараларын жедел түрде түгендеп, одан әрі іс-қимыл жоспарын әзірлеу қажет. Бұл бүкіл команданың, соның ішінде заңгерлердің, қаржыгерлердің, экономистердің ресурстарын қажет етеді. Сонымен қатар, қазір мердігерлермен серіктестік қатынастарды, шарттар бойынша мерзімдер мен міндеттемелерді қайта қарап, айналым капиталы мен өтімділікпен мұқият жұмыс істейтін кез келді.

Пандемиядан кейін логистикалық әлем бұрынғыдай болмайды. Бірақ трендтерді қадағалайтын және өзгертін жағдайларға тез бейімделетін компаниялар жағдайды басқара алады, сұранысқа ие қызметтерді құра алады және бизнестегі өз позицияларын күшейте алады.

Ең бастысы, жалпы проблема логистика саласын шоғырлану арқылы біріктірді. Әлемдік экономиканың "пандемия шыңынан" шығуы жағдайында логистикалық компаниялардың ынтымақтастығы кейінгі даму мен өсудің маңызды және тиімді драйверлерінің бірі бола алады.

Коронавирустық пандемиямен жағдай барлық функционалды бөлімшелерге әсер етті – сатып алу, логистика, қоймалар, қаржы, IT. Осылайша, бизнес – қоғамдастықта заңды сұрақ туындайды: пандемияға әкеп соқтырған жеткізу тізбегіндегі проблемалар мен сын-қатерлерге қалай жауап беру керек? Бұл сұрақтың жауабы қазір пандемиядан кейін жаһандық экономикадағы жағдайдың қандай болатынын нақты болжау мүмкін емес екендігі түсінікті.

Логистикада жеткізу тізбегін басқарудың жаңа тәсілдерін қолдану тиімділігінің мониторингі және қажет болған жағдайда оны қайта конфигурациялау. Covid-19 коронавирустық пандемиясының қазіргі жағдайы бизнестен жедел әрекет етуді талап етеді, әсіресе жеткізілім тізбегін жаңа шындыққа бейімдеу тұрғысынан. Бұл ретте компаниялар жүйелі тәсілді жүргізу және жаңа құралдарды енгізу есебінен, осылайша өз бизнесінің орнықтылығын қалыптастыра отырып, өзінің жеткізу тізбектерін модификациялау бойынша жұмысты жалғастыруы қажет. [5]

Дегенмен, қазіргі жағдайда жеткізу тізбектерінің үздіксіз жұмыс істеуі үшін жаңа тәсілдер мен құралдарды жасауға талпыныс жасалуда. Сонымен, жеткізілім тізбегін басқару қауымдастығының (supply chain management Association, ASCM) CEO Абе Ашкеназидің пікірінше, жеткізілім тізбегін қайта құрудың негізгі тәсілдерінің бірі "картаға түсіру" деп аталатын болуы керек (supply chain mapping) – компанияның бүкіл жеткізілім желісін визуализациялау ("максималды жеткізілім тізбегі"). [3] Мұны тек контрагенттеріңізді (1-деңгей) ғана емес, сонымен қатар контрагенттердің жеткізушілерін (2-3 деңгей) талдау үшін жасау керек, яғни шикізаттан бастап түпкілікті өнімді өндіруге және таратуға дейінгі барлық жеткізілім тізбегін көру.

Осы кезеңдерде Қазақстанның сыртқы сауда айналымы 5668 млн. АҚШ долларын құрап, 2020 жылғы қаңтармен салыстырғанда 19,8% (номиналды көріністе) азайды, оның ішінде экспорт – 3240,3 млн. АҚШ долларын (28,5% аз, номиналды көріністе), импорт – 2427,7 млн. АҚШ долларын құрады (4,2% аз, номиналды көріністе). [6]

Қазақстан Республикасындағы бөлшек сауданың 2021 жылғы қаңтар-ақпандағы бөлшек сауданың нақты көлем индексі 1-суретте келтірілді.

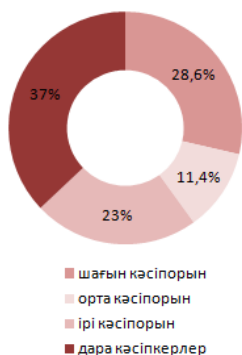
2021 жылғы қаңтар-ақпандағы бөлшек сауданың нақты көлем индексі

пайызбен

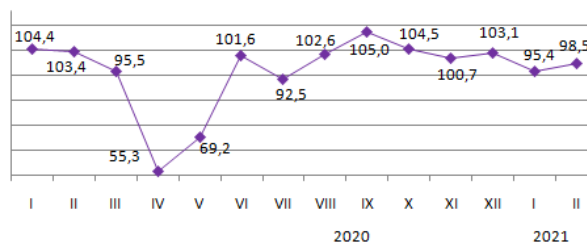
Бөлшек сауда көлемі 2021 жылғы қаңтар-ақпанда 1601,2 млрд. теңгені құрады немесе 2020 жылғы тиісті кезеңіне қарағанда 3% аз.

Кәсіпорындардың ауқымы бойынша бөлшек тауарайналымының таралуы

Бөлшек сауданың нақты көлем индексі

өткен жылғы тиісті айға пайызбен

2021 жылғы қаңтар-ақпанда республикадағы бөлшек сауданың жалпы көлеміндегі едәуір жоғары үлес салмақ Алматы қаласына (32,9%), Нұр-Сұлтан қаласына (10,7%), Қарағанды (9,8%) және Шығыс Қазақстан (8,7%) облыстарына келеді. [5]

2021 жылғы қаңтар-ақпанда «Көлік және қоймалау» саласы бойынша нақты көлем индексі 80,9% құрады және жүк айналымының көлемі 87,5 млрд. т/км (коммерциялық жүк тасымалдаумен айналысатын дара кәсіпкерлердің жүк айналымы көлемін бағалауды есепке алғанда) салыстырғанда 3,9% кеміді. Жолаушылар айналымының көлемі 12 млрд. ж/км құрап, 73,6% кеміді.

2021 жылғы қаңтар-ақпанда бөлшек Сонымен қатар Қазақстан республикасы бойынша бөлшек сауда көлемі 1601,2 млрд. теңгені немесе 2020 жылғы тиісті кезең деңгейімен салыстырғанда 97% құрады (салыстырмалы бағада) және көтерме сауда көлемі 3252,9 млрд. теңгені немесе 2020 жылғы тиісті кезең деңгейімен салыстырғанда 96,4% құрады (салыстырмалы бағада).

Қорыта келгенде Covid-19 коронавирус пандемиясы қазіргі жағдайда бизнестің шоғырлануын және жедел әрекет етумен логистика саласын, әсіресе жеткізілім тізбегін жаңа әдістер мен құралдарды пайдалануға, бейімдеуге бағыттау жұмыстары жүргізілуде. Бұл ретте компаниялар жүйелі тәсілді жүргізу және жаңа құралдарды енгізу арқылы өз бизнесінің орнықтылығын қалыптастыра отырып, өзінің жеткізу тізбектерін модификациялау бойынша жұмысты жалғастыруы қажет. Мемлекет тарапынан салықтық демалыстар, несие төлеуді кейінге қалдыру және осыған байланысты банктердің субсидиялары, жалдау ақысын уақытша алып тастау және басқалар қарастырылуда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. И.М. Умаров И.М, Кожамкулова Ж.Т, Казбекова К.К. Цифровизация сельского хозяйства в условиях пандемии " Сертификат участие в качестве спикера //Международной научно-практической конференции. "Цифровизация экономики и образования: новые технологии в условиях пандемии". г.Барнаул. От 26-27 ноября. 2020г. С. 329-336.
2. <https://im.kommersant.ru>
3. The DairyNews1022
4. DairyNews.ru <https://www.dairynews.ru/news/pandemiya-narushila-traditsionnye-logisticheskie-ts.html>
5. <https://kursiv.kz/news/biznes/2020-04/kak-biznesu-upravlyat-cepochkami-postavok-v-usloviyakh-pandemii>
6. www.stat.gov.kz / Ресми статистика / Салалар бойынша / Ішкі сауда статистикасы.

**ӨЗГЕРІСТЕР КЕЗЕҢІ:
ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МАРКЕТИНГТІК ТРЕНДТЕР**

Шеденов У.К.,

*э.ғ.д., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

Садықбек А.Н.,

*Маркетинг мамандығының 1 курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: alinasadykbek@gmail.com*

Коронавирустық індет басталған уақыттан маркетинг нарығы екі жақты жағдайға тап болды. Бір жағынан, жалпы дағдарыс жағдайында бизнес жарнама шығындарын азайта бастады. Екінші жағынан, компаниялар онлайн-белсенділіктің, атап айтқанда, интернет-сауданың есебінен өмір сүруге тырыса бастады. Барлық процесстер жылжытуды талап ететін болды. Дәл қазіргі сәтте сала қалай өзгереді және инновацияның әсері қанша уақытқа созылатыны белгісіз. Алайда пандемия кезеңі әрбір кәсіпорынға «қызыл алаңнан» шығудың жаңа бизнес-технологияларын ұсыну қажеттілігін көрсетті. Сол себепті алдағы уақытта экономиканың әрбір саласы өзгерістер кезеңін талап етері сөзсіз.

Түйін сөздер: пандемия, коронавирус, интернет-сауда, бизнес-технология, инновация.

Қазір бүкіл әлемдегі компаниялар бұрын-соңды болмаған мәселелерге тап болды. Компаниялар карантин кезінде кеңселерді жабуға мәжбүр болды, қызметкерлерді қашықтан жұмыс моделіне ауыстырды, ал қызметтің көптеген салаларындағы таза пайда, компаниялардың атқарған жұмыстар тізбегіне қарамастан тез төмендей бастады. Осыдан кәсіпорындардың алдында келесідей логикалық сұрақ туындады: маркетингтік стратегиялар қаншалықты орынды және олар коронавирустың дағдарысын жеңуге көмектесе алады ма? Осы сәтте көп компаниялар нарықтағы өз орнын сақтап қалуға барынша тырыса бастады. Әлемге әйгілі сарапшылар бюджетті қысқартуды және алдағы бір жарым жылға жоспарларды түзетуді ұсынса да, компаниялар covid-19 эпидемиясы ерте ме, кеш пе аяқталатынын және нарықтағы орын компанияны күтпейтінін жақсы түсінеді. Сондықтан, нәтижесінде нарықта коронавирус кезінде өз брендінің позициясын нығайтуға резервтер салған кәсіпорындар қала бастады.

Сонымен, эпидемияның ортасында компанияның кірістері күрт төмендей бастады, сондықтан әр компанияның алдында бұл жағдайдан шығудың оңтайлы шешімін табу мақсаты тұрды. "Ескі" мектеп маркетинг білімін бірінші кезекте әр салаға аудит жүргізу керектігі туралы және ең аз тиімді бөлімдердің бюджетін қысқарту туралы ойлайды. Қысқа мерзімді перспективада бұл тез нәтиже береді – көрсеткіштердің күрт төмендеуі баяулайды. Бірақ өсу қарқынын бұл стратегиядан көре алмаймыз..

Мұндай сценарийдің тағы бір жағымсыз жағы бар және ол әрдайым айқын бола бермейді. Бюджеттердің қысқаруынан кейін өндірілетін контент саны азаяды, бұл мақсатты аудиторияның қызығушылығына әсер етеді. Коронавирустық пандемия өткен кезде, әлеуетті клиенттер ешқайда кетпейді, бірақ олар сол брендті есте сақтай ма және дағдарыс кезінде сатып алушының фирмаға деген көзқарасы қандай болады – екі негізгі мәселе.

Қолжетімділік пен қорытынды нәтижені жылжыту әдістерінің арасында "алтын орта" болып саналатын мазмұнды маркетинг стратегиясына көшу жағдайды сақтауға көмектеседі. Сонымен қатар, бұл әмбебап қызмет болып табылады: мұндағы кеңестердің көпшілігі жеке кәсіпкерлермен шағын бизнес үшін де, ірі компанияның жұмысы аясында да орынды.

Мазмұнның аудиторияның сұраныстарына әсер етуінің жақсы мысалы – 2020 жылдың наурыз – сәуір айларындағы YouTube трафигінің статистикасы. "Жаңалықтар" бөліміндегі бейнероликтер қызмет тарихында алғаш рет болған көріністердің 30%-ға дейін өсуіне ие болды. Пайдаланушылар ағымдағы күн тәртібін қадағалайды, коронавирус ауруының статистикасын өздерінің тұрғылықты аймағында және әлем елдерінде салыстырады. Ең бастысы, мазмұнның жас ерекшеліктерге байланысты шектеулері жоқ.

Бір сөзбен айтқанда, кез-келген компанияның карантин кезеңінде көпшіліктің қызығушылығын сақтау үшін сандық мазмұнды өндіруді арттыру қажет. Осылайша компания бәсекелестікке төтеп бере алатын болады, тұрақты клиенттерді ұмытпастан жаңа клиенттерді тарта алады [1].

"Көшбасшылар: шындық сәтіндегі өзгеріс шеберлері" атты зерттеу жүргізген Technology Vision тобы технология саласының өкілдерімен және сала сарапшыларымен, сондай-ақ Accenture-дің 100-ге жуық бизнес көшбасшыларымен сұхбат жүргізді. Сонымен қатар, Accenture Research 31 елден және 14

саладан 6 241 компанияның жоғары буын басшыларына жаһандық онлайн-сауалнама жүргізді. Респонденттердің 92%-ы биылғы жылы олардың ұйымы инновацияларды кідіріссіз енгізетінін хабарлады. Сауалнамаға қатысқан басшылардың 91%-ы болашақта нарық үлесін арттыру оларды ұйымдастырудан инновациялық дамуды талап ететіндігімен келіседі. Болашақты қалыптастыру үш негізгі императивті ұстана отырып, компаниялардан "өзгеріс шебері" болуды талап етеді:

1. нарықтағы көшбасшылық технологиялық үстемдікті талап етеді, технологиялар негізінде үнемі өзгерістер енгізу қажеттілігі бизнесте мәңгі қалады. Ертең көшбасшылар технологияларды бірінші орынға қоятын бизнес-стратегиялар болады;

2. көшбасшылар "қалыпты" өмірге қайта оралуды күтпейді, керісінше дәстүрліден өзгеше жаңа тәсілдерді, модельдер мен ойлауды қолдана отырып, жаңа шындықты қайта ойластырумен және құрумен айналысады;

3. көшбасшылар тұрақты және инклюзивті әлемді қалыптастыруға бірлесіп көмектесе отырып, өз компанияларынан тыс технологияларды саналы түрде құра, дамыта және қолдана отырып, әлемнің жауапты азаматтары ретінде неғұрлым кең жауапкершілікті өзіне алады.

Осыған орай, келесідей сарапшылардың пандемияға қатысты компания қолданған маркетинг құралдарын атап өткен жөн. COVID-19 эпидемиясынан туындаған дағдарыс тұтынушылық сұраныстардың өзгеруіне себеп болды және тұтыну нарығының құрылымына әсер етті. Маркетологтарға компанияның стратегиясы мен тұтынушылармен жұмыс істеу тәсілдерін қайта қарастыру қиын міндеті қойылған. Пандемия бизнес өкілдері үшін белгісіздік тудырды: біреу банкроттықты жариялауға дайын, кейбіреулері барлық процесті оңтайландыратын болып шешті, ал басқалары ғаламтор қызметіне жүгінеміз деп шешті. Liveinternet интернет-компаниясының иесі, MediaMetrics жаңалықтар агрегаторының негізін қалаушы және иесі Герман Клименко бұл жағдайды кәсіпкерлер үшін ерекше мүмкіндік деп санайды: "кенеттен бәрі бірдей мүмкіндікке ие болды, коронавирус бәрін бірдей позицияға тастады».

Сандық ортада өткізілетін уақыт өзін-өзі оқшаулау режимінде едәуір өсті, Қытай халқының 84 %-ы пандемия кезінде жаңа онлайн-қызметті немесе қызметті алғаш рет сынап көрді. Бизнесті цифрландыру тренді бұрын да байқалған, оқшаулау режимі оны тек жеделдетті.

Қазіргі экономикада әлеуметтік медиа маркетингтің маңызды құралына айналуға. Цифрлық экономиканы дамыту қоры кеңесінің мүшесі Максим Черешнев: "енді компаниялар әлеуметтік желілерде өз аккаунттарына ие болып, профайлын сақтап, оған маркетингтік бюджетті жұмсау керек", – деп атап өтті.

Rambler&Co компаниясының бас директоры Максим Тадевосян пандемия кезінде интернетте пайдаланушылардың не оқитынымен бөлісті. Іздеуде бірінші орынды халықты мемлекеттік қолдау шаралары, екінші орынды ШОБ қолдау шаралары, үшінші орынды мұнай бағасы туралы сұраулар, төртінші орынды жеңілдетілген ипотека алу туралы ақпарат іздеуі тура келеді екен, ал бесінші орынды білім беру бағдарламалары алды.

"Коронавирустық жағдайдан кейін адамдар өзгеруі керек, ал жалғыз жолы – қосымша білім, жаңа білім мен тәжірибе алу", – деп атаған өз мақаласында Максим Тадевосян. Сауда вице-президенті атап өткендей, соңғы тұтынушы білімді бола бастайды [2].

Интернет-пайдаланушылар санының көбеюі, цифрлық ортада клиенттерді тарту шығындарының төмендеуі бизнесті маркетингтік бюджеттерді қолданушыға басты назар аударылатын онлайн-жарнамаға айналдыру қажеттілігіне алып келеді. Қазіргі дағдарыс тапшы тауашалардың (ниша) компанияларына бір сәтте пайда табуға мүмкіндік береді, бірақ ұзақ мерзімді стратегияда бұл тәсіл теріс беделге ие болу қаупін тудырады.

Сондықтан, ұзақ мерзімді стратегияда өзін-өзі оқшаулау уақытын пайдаланушылармен қарым-қатынас жасау үшін пайдаланатын, бизнестің әлеуметтік жауапкершілігіне қамқорлық жасайтын, әлеуметтік сауданы дамытатын және маркетингтік құралдардың дербестігін арттыратын кәсіпорын клиенттердің адал базасын құру арқылы бәсекеге қабілеттілігін арттыра алады.

Сонымен қатар, онлайн ортадағы бәсекелестік тақырып бойынша классикалық қарсыластармен емес, жаңалықтар мен ойын-сауық қоғамдастықтарымен болатынын есте ұстаған жөн. Интернеттегі мазмұнды тұтынудың негізгі форматы жаңалықтар арнасы болып табылады, сондықтан компанияның клиенттің ақпараттық өрісіне қатысу сапасы маңызды болады.

Ағымдағы дағдарыс Digital-арналардың жалпы бизнеске және атап айтқанда инвестициялардың табыстылығына қалай әсер ететінін дұрыс түсіну қаншалықты маңызды екенін көрсетті. Пандемия кезінде маркетологтар күш-жігерін интернеттегі жарнамаларға бағыттауға мәжбүр болды. Бірақ бұл саладағы Digital-трансформация әлдеқайда ертерек басталды. Бүгінгі таңда орташа тұтынушы бірнеше жыл бұрынғыға қарағанда әлдеқайда көп жарнамаларды көреді. Мұндай жағдайда бейімделе алатын

компаниялар артықшылыққа ие болады. Компаниялар жаңа жағдайларға бейімделген икемді және тиімді маркетингтік стратегияларға қаражат салуы керек. Пандемия бизнесті сату мен қызмет көрсетудің сандық арналарына көбірек көшуге мәжбүр етті. Мамандар клиенттердің жаңа қажеттіліктерін ескере отырып, стратегияларды өзгертуі керек [3].

Сол себепті, жоғарыда аталған контент-маркетинг, электронды коммерция, инновациялық маркетинг және digital маркетинг пандемия кезіндегі негізгі трендерге айналды. Осыған орай, қосымша келесідей трендтерді атап өтуге болады: коммуникацияның жаңа арналарын іздеу және жүзеге асыру, conversational marketing, CRM-маркетинг, customer analytics.

Кез-келген дағдарыс кезіндегі тиімді ақпараттық өзара іс-қимыл клиенттердің сенімін, қызметкерлердің моральдық сенімділігін сақтау, сондай-ақ нарықтағы тұрақтылықты қамтамасыз ету үшін өте маңызды. Көптеген компаниялар ақпараттық өзара іс-қимыл стратегиясын әзірлегенімен және ішкі және сыртқы мүдделі тараптармен байланысу үшін байланыс тұлғалары тағайындалғанымен, ақпаратты тарату көбінесе сәйкес емес және уақытылы емес. Бөлшек және корпоративтік тапсырыс берушілері бар компаниялар үшін ақпаратты дәйектілікпен тарату аса маңызды құрамдас бөлік болып табылады. Өртүрлі байланыс арналары арқылы таратылатын ақпарат (мысалы, әлеуметтік желілер, клиенттік қоңырауларды өңдеу орталықтары, БАҚ-тағы жарияланымдар) бірдей болуы тиіс.

SEO, контекстік жарнама, мазмұнды маркетинг және SMM ұзақ уақыт бойы сандық ортаға өмір беретін құрал ретінде танымал болды. Өткен жылы көптеген маркетингшілер чат боттары, дауыстық іздеу, видео маркетинг және жарнамалық бағдарламалармен жасанды интеллектке сүйенді. Және бұл дұрыс шешім болып есептелді. Бұл құралдар digital-маркетинг әлемін бағындырды. Дегенмен, биылғы жылы бұл компаниялар елеулі бәсекелестерге ие болды, ендігі кезекте кәсіпорындар дағдарысты ең аз шығынмен аман алып қана қоймай, жаңа цифрлық дәуірге дайындала отырып, әдеттегі жұмысына оралуы қажет. B2C маркетингшілерінің 54%-ы мақсатты және CRM маркетингіндегі стратегияларды түзеді, олардың 80%-ы тиімді деп бағаланады. Eldeman мәліметтері бойынша, Бразилия, Канада, Қытай, Франция, Германия, Үндістан, Италия, Жапония, Оңтүстік Африка, Оңтүстік Корея, Ұлыбритания және АҚШ-тан келген 12000 адамның 62%-ы пандемиядан туындаған жаңа мәселелерді шешу үшін компаниялардың белсенді қатысуы қажет екеніне сенімді.

Gartner зерттеуі көрсеткендей, 2022 жылға қарай компаниялардың 70%-ы виртуалды және кеңейтілген шындық сияқты иммерсивті технологиялармен тәжірибе жинақтайды. Сонымен қатар, мұндай құралдар тұтынушылармен және кәсіпорындар ішінде өзара әрекеттесу үшін қолданылады. Бұдан басқа, компаниялардың 25%-ы VR-және AR-технологияларды пайдалана отырып, өз өнімдерін өндіруді бастауды жоспарлап отыр.

Толықтырылған шындық 3D ойлауды ынталандыру арқылы тұтынушыларға визуалды әсерді жақсартады. Ал, виртуалды шындық тұтынушының тауарға деген көзқарасын максималды әсерлі болуын қамтамасыз етеді, бұл қазіргі заманғы технологияларда жүзеге асыруға болатын тренд деп атап өтуге болады. Бүгінгі таңда брендтер сатылым деңгейін және тұтынушылармен өзара әрекеттесу сапасын жақсарту үшін иммерсивті құралдарды теңгерімді пайдалануға тырысады. Қазіргі уақытта ең танымал виртуалды шындық жүйелерінің қатарына PlayStation VR, Oculus VR және Google Cardboard кіреді [4].

2019 жылғы мәліметтер бойынша, SEO тиімділік коэффициенті 14,6% құрады. Дәстүрлі әдістер үшін ұқсас көрсеткіш тек 1,7% құрайды. Іздеу алгоритмдері үнемі өзгеріп отырады, олар әр уақытта пайдаланушылардың іздеу нәтижелеріне жаңа әсер етеді. Компанияның сәтсіз SEO әдістерін қолдануына байланысты сайт іздеу жүйесінің "санкцияларына" (Google Penalty) ұшырауы мүмкін. Дегенмен, іздеу жүйесін оңтайландыру құралдарының тиімділігін ескере отырып, SEO индустриясы іздеу нәтижелерінің сапасын жақсарту үшін жаңа, жетілдірілген алгоритмдерді белсенді түрде дамытып, дамыта береді деп сенімді түрде қорытынды жасауға болады.

Ең бастамашыл өндірушілер өркендеген екі бағытты – электрондық коммерция мен әлеуметтік медианы біріктіре алды. Нәтижесінде әлеуметтік коммерция пайда болды – 2020 жылы Digital-маркетингтің ең сәнді құралдарының бірі. Бүгінгі таңда брендтер әлеуметтік желілерде тікелей сатудың үш негізгі әдісін қолданады: Инстаграмдағы shoppable посттар мен әңгімелер, әлеуметтік коммерцияға арналған плагиндер мен қосымшалар, интернет-дүкен сайтына апаратын call-to-action түймелері бар әлеуметтік желілердегі жарнама. Пандемия уақыты e-commerce өсуін жеделдетті: 15-тен 17 млн-ға дейін тұтынушылар желіден онлайн-сатып алуға көшті. Шығындарды болдырмау үшін офлайн-ритейл диджитализация процесін іске қосты: шағын компаниялар әлеуметтік желілерде (48%) қоғамдастықтар құрып, интернет-сатылымдар бастады, ал ірілері – өз қосымшаларының интеграциясын жеделдетті. AppDynamics компаниясының деректері бойынша офлайн-ритейлдің 65%-ы кейінге қалдырылған IT-жобаларды енгізді.

Германияның GfK нарықты зерттеу институты жүргізген сауалнамада АҚШ интернет қолданушыларының 36%-ы әлеуметтік желілер кез-келген басқа ақпарат көздерінен кем емес, олар қандай өнімдерді сатып алуды таңдағанына әсер ететінін атап өтті. Сонымен қатар, 2015 жылдан бастап бұл көрсеткіш 9 пайыздық тармаққа өсті.

Google Ads жарнамалық аукцион жүйесіндегі жақсартулар туралы 2019 жылы Google Marketing Live форумында айтылды. Бұл әсіресе контекстік жарнамамен айналысатын менеджерлер үшін жақсы жаңалық, өйткені қазір олар науқан деңгейіне сәйкес келетін және белгілі бір уақыт аралығында болатын әрекеттерді-түрлендірулерді таңдауға мүмкіндік алады. 2020 жылы осы секілді автоматтандыру және smart bidding digital-маркетингтегі әдеттегі іс-қимылға айналды. Бұл өз кезегінде компаниялардың жаңа технологиялық коммуникацияларды қолдана білетіндігін көрсетті [5].

Жоғарыда аталған трендтер digital-маркетингтің жаңа стратегиясын әзірлейтіндер үшін де, бұрыннан барын жақсартуға тырысқандар үшін де пайдалы болады. Қалай болғанда да, бұл құралдар биылғы жылы басталуы мүмкін цифрлық әлемдегі өзгерістерге дайындалуға көмектеседі.

Жалпы, алдыңғы дағдарыс кезеңдерінің тәжірибесіне сәйкес, нарықтың алғашқы реакциясы, әдетте, жалпы маркетингтік шығындарды және атап айтқанда маркетингтік зерттеулерді азайту болып табылады. Әдетте, бизнес ақпарат алудың арзан баламаларына көшеді: инхаус зерттеулері (өз зерттеулерін жүргізу, компаниялар ішінде) немесе арзан зерттеу әдістерін іздеу секілді. Ауқымды қымбат стратегиялық зерттеулер емес, тактикалық мәселелерді шешуге бағытталған жылдам, қол жетімді зерттеулер өзекті бола бастайды. Және бұл, әрине, дұрыс.

Неліктен дағдарыс кезеңінде тұтынушылардың мінез-құлқы мен көңіл-күйін зерттеу маңызды? Біздің ойымызша, мұндай кезеңдерде зерттеуден бас тарту емес, керісінше тұтынушылардың көңіл-күйі мен мінез-құлқымен не болып жатқанын, олардың болып жатқан өзгерістерді қабылдауын және бұл компанияның санаттарының және брендтерінің қабылдауға қалай әсер ететінін түсіну өте маңызды. Әрине, мұнда терең себептерді, қарым-қатынастарды, қабылдауды, тұтынушылардың жаңа өмір жағдайындағы қажеттіліктерін түсінуге бағытталған сапалы зерттеулер көмекке келеді.

Жалпы алғанда, зерттеудің кез-келген классикалық түрі, әсіресе жоғары сапалы, зерттеушілер мен респонденттер арасындағы офлайн байланысты қамтиды. Сондықтан панедмия жағдайы ең алдымен, компанияға не қажет екенін және тұтынушы қалауларымен сол қажеттіліктерді байланыстыра алу керектігін көрсетті. Әрине, бұл қажеттіліктердің маркетингтік зерттеулерсіз анықталуы мүмкін емес [6].

Қазіргі таңдағы тағы бір айта кетерлік тренд жағдайлық маркетингтің орын алуы. Жағдайлық маркетинг қазіргі кезде көп компанияға қажет. Ең алдымен, компания өнімінің қазіргі уақытта қаншалықты маңызды екенін түсіну керек. Егер оған сұраныс болса, онда компания жарнаманы тұтынушы үшін жаңа аудиторияға бағыттап бастай отырып, сатылымды көбейтуге, жеткізуді ұйымдастыруға және сұраныстың өсуіне байланысты өнімнің жеткілікті мөлшеріне назар аудара алады. Бұл жағдайда компания маркетингтік бюджеттерді бәсекелестерден ерекшеленуге мүмкіндік беретін жобаларға бағыттап алады.

Бүгінгі таңда корпоративтік-әлеуметтік жауапкершілікті көрсететін компаниялар әлеуметтік желілер мен бұқаралық ақпарат құралдарындағы аудиториядан кең ауқымды алады. Сондықтан ТМД үшін тағы бір тренд туралы айтуға болады – әлеуметтік жауапкершілікті өзектендіру. Бизнес әлемнің қазіргі көрінісіне қалай әсер ететіні үшін толық жауапкершілік жүктелуі тиіс.

Қорытындылай келе, маркетингтік бизнес-технологиялардың және нарықтық экномикада орын алған тренддердің маңыздылығын атап өткен жөн. Себебі, бұл технологиялар алдағы уақытта өз әсерін біршама кеңістікте қалдыратыны сөзсіз. Сондықтан, нарыққа бейімделе отырып, тұтынушылардың шынайы қалауын ескере отырып, жұмыс жасаған кәсіпорындар ғана тұтынушылардың санасында «ұзақ мерзімде» қалады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Janet Balis, 10 Truths About Marketing After the Pandemic. – Harvard Business Review, 2021.
2. Электронды ресурс: <https://recforum.ticketforevent.com/>
3. Электронды ресурс: <https://delovoyimir.biz/5-trendov-digital-marketinga-na-kotorye-stoit-obratit-vnimanie-vo-vremya-pandemii-koronavirusa.html>
4. Kristen Shipley, Abby Loar, Crisis marketing: How brands are addressing the coronavirus. – Think with Google, 2020.
5. Вальянский Д., Ситуативный маркетинг: оно того стоит?. – PG, 2020.
6. Электронды ресурс: <https://trends.rbc.ru/trends/innovation/>

ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДА УРБАНИЗАЦИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕРІ

Кожамкулова Ж.Т.,

*э.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: zhana_k@list.ru*

Басымбекова А.Т.,

*«Маркетинг» мамандығының 1-курс докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
e-mail: bassymbekova.akerke@gmail.com*

Аңдатпа. Мақалада урбанизацияның әлемдегі және Қазақстан Республикасындағы даму тенденциясы қарастырылған. Қазіргі уақыттағы урбанизация көрсеткіші мен оның қалаларға әсері туралы айтылған. Қалалардағы урбанизация әсерінен туындап жатқан мәселелер мен оларды шешу жолдары көрсетілген. Қазақстан Республикасындағы урбанизация деңгейі мен елдегі миграцияның жағдайы талданды.

Түйін сөздер: урбанизация, қала халқы, экономикалық өсу, тұрақты даму, миграция, пандемия.

Кіріспе. Соңғы жылдары урбанизация әлемдік дамудың экономикалық үдерісінде маңызды рөл атқарады. Урбанизация – бұл қалалардың, қалалық мәдениеттің және қоғам дамуындағы «қалалық қарым-қатынастардың» рөлінің арту және қала халқы санының ұлғаю процесі. Сонымен қатар, урбанизация ауылдық жерлерден халықтың жақсы жұмыс орны мен жақсы өмір сүру жағдайын іздеу мақсатында орын ауыстыруынан қалалардың ұлғаюымен сипатталады. Қалалар интеллектуалды іс-әрекеттің, сауданың, мәдениеттің, ғылымның, еңбек өнімділігінің, әлеуметтік дамудың және т.б. орталығы болып табылады. Әлем бойынша қалалар адамдардың ауылды жерлерден қалаға жұмыс іздеу, өмір сүру деңгейін жақсарту мүмкіндігі және ұрпағының жарқын болашағы үшін қоныс аудару себептерінен өсіп жатыр.

Урбанизацияның экономикалық аспектісін зерттеуде бірқатар шетелдік ғалымдардың еңбектеріне шолу жасауға болады. J.V. Henderson өз еңбектерінде экономикалық өсуге қалалардың әсерінің бірқалыпты еместігін анықтады [1]. Урбанизацияның теориялық және тәжірибелік аспектілері туралы Медведева В.Н., Харланова А.Н. зерттеулерінен көруге болады. Олар экономикадағы урбанизацияның рөлін қарастырды [2]. Қытайдағы урбанизация үдерісі туралы Luo Jun и Y.H. Dennis Wei еңбектерінде қарастырылады. Қытайдың әлемдік экономикадағы даму және ондағы урбанизацияның тез өсу қарқыны ауыл шаруашылық мақсатындағы жерлердің азаюымен сипатталады [3]. Коломак Е.А. урбанизацияның экономикалық өсуге әсерін бағалай отырып, қалалардың оны қоршаған аумаққа өсуді қалыптастыру арқылы дамуы туралы атап кетті [4]. Изотов Д.А еңбегінде экономикалық өсудің урбанизация деңгейіне оң әсері туралы қорытынды жасалған [5]. Манаева И.В. зерттеуінде Ресей аумағындағы урбанизация үдерісіне талдау жасалынған және экономикалық даму мен урбанизацияның өзара байланысы бағаланған [6]. Русановский В.А. және Марков В.А. зерттеуінде Ресей аймақтарында урбанизация әсерін бағалау жүргізілді. Онда урбанизацияның еңбек өнімділігінің жоғарылауына әсер ететіндігі және модельдеу маңыздылығы қарастырылған [7]. Ал ҚР-да урбанизация туралы С.К.Джумамбаев өз еңбегінде урбанизацияның дамуы тек қала халқының санының өсуі есебінен ғана емес, агломерацияларды құру арқылы да экономикалық өсуге жетуге болатынын атап көрсеткен [8].

Эксперименттік бөлім (материалдар мен әдістер). Мақаланы жазуда екінші ретті мәліметтерді салыстырмалы талдау әдісі қолданылды.

Әлемде урбанизацияның бастауы ерте кездегі мемлекеттердің құрылуынан бастау алады. Урбанизация үдерісі 2000 жылдардың басынан бастап қарқынды түрде дами бастады. 2007 жылы әлемдегі қала халқының саны ауыл халқының санынан асып, жалпы халықтың 50,1%-ын құрады. Әлем бойынша қала халқының өсу динамикасы төмендегі 1-суретте келтірілген.

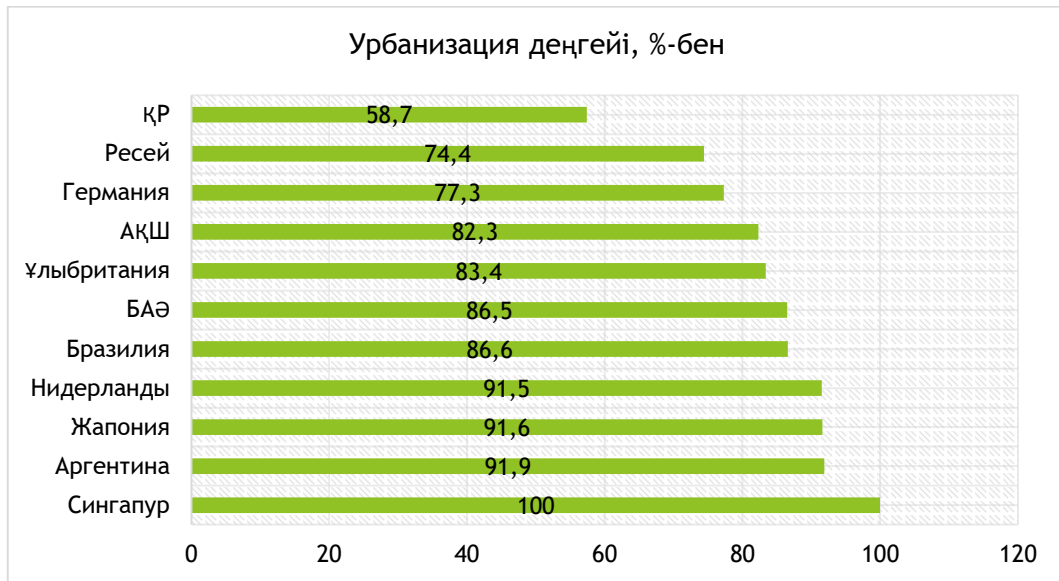
1-сурет. Әлем бойынша қала халқының саны
[9] әдебиет негізінде автормен құрастырылған

1-суреттен көріп тұрғанымыздай, 1950 жылдан бастап бүгінгі күнге дейін қала халқының саны 5 есеге артты. Біріккен Ұлттар ұйымының мәліметтері бойынша урбанизация деңгейі 2030 жылға дейін 60%-ға, ал 2050 жылға дейін 68%-ға өсуі болжануда. «Урбанизация осы жүзжылдықтағы ғаламдық экономикалық өсудің ірі қозғалмалы күштерінің бірі болып табылады», – деп санайды McKinsey эксперттері. Қала халқының санының өсуі экономикалық өсумен қатар, әлемдік ЖІӨ-нің 60%-ын қамтамасыз ететін болады. Қалалардың өсуімен ондағы инфрақұрылым, қалалық орта да дамиды. Әлем бойынша ең жоғары урбанизация деңгейі Латын Америкасы елдері, кейін Еуропа елдерінен байқалады. Ал төмен урбанизацияланған аумақтарға Азия мен Африка елдері кіреді. Алайда 2050 жылға қарай қала халқы саны өсімінің басым бөлігін осы аймақтар қамтамасыз ететін болады деп болжануда.

Урбанизация өз кезегінде қалалар аумағының ұлғаюымен қатар, ондағы инфрақұрылымның дамуымен сипатталады. Алайда қазіргі таңда қала халқының саны, ондағы инфрақұрылымға қарағанда тез өсіп жатыр. Кейбір қалалық аумақтар ауыл аймақтарының есебінен өсіп жатыр, яғни ауылдық жерлердің жағдайы төмен тұрғындары жұмыс іздеу үшін қалаларға қоныс аударады. Үлкен қалаларда жұмыс таба алмай, қалалық кедейлерге айналуы мүмкін. Ауылдан қалалық ортаға келген тұрғындарда баспананың, қажетті инфрақұрылымның жоқтығы сияқты мәселелер туындайды. Бұл әлемде жағдайы төмен топтардың көбеюіне алып келеді.

Қалалардың өсуімен қатар, ондағы экологиялық мәселелер де көбею үстінде. Адамдар санының, транспорттық құралдардың, өнеркәсіптік нысандардың көп болуымен ауаның, судың, қоршаған ортаның ластануына әкеледі. Ол өз кезегінде қала тұрғындарының денсаулығына әсер етеді. Дұрыс жолға қойылмаған инфрақұрылым, халық санының тығыздығы да әр түрлі инфекциялық аурулардың тез таралуына жағдай жасауы мүмкін. Оған мысал ретінде әлемдік пандемияны айтуға болады. Қазіргі таңда шамамен қала халқының 20%-дан астамы санитарлық гигиеналық талаптарға сай келмейтін, адамдар тығыз орналасқан қала шетіндегі аумақтарда орналасқандықтан, әр түрлі аурулардың тез таралу қаупі артады. Осындай жағдайларды болдырмау үшін тұрғын үймен қамтамасыз ету, жол инфрақұрылымын дамыту, электр және сумен жабдықтау құбырларын ретке келтіру, қаланы басқаруды нығайту сияқты шараларды жүзеге асыру керек. Осыған байланысты әлемде қалалардың өсуі мен ондағы өмір сүру жағдайын жақсарту үшін Хабитат – БҰҰ агенттігі және Әлемдік қалалар одағы жұмыс істейді [9].

Урбанизация көрсеткіші әр елде әр түрлі деңгейде. Ең жоғары және толығымен урбанизацияланған мемлекетке Сингапур жатады. Негізінен дамыған елдердегі урбанизация деңгейіне қарағанда дамушы елдерде урбанизация деңгейі қарқынды өсуде. Соңғы мәліметтер бойынша ҚР-дағы урбанизация деңгейі 58,7%-ды құрайды. Бұл көрсеткіш басқа дамыған елдердің урбанизация деңгейімен салыстырғанда әлдеқайда төмен. Алайда, Қазақстан Орта Азиядағы урбанизация деңгейі ең жоғары елге жатады. Урбанизация деңгейі Түркменстанда 52%, Өзбекстанда 50,4%, ал Қырғызстанда 36,6%-ды құрайды (2-сурет).

*2-сурет. Әлем елдері бойынша урбанизация көрсеткіші
[9] әдебиет негізінде автормен құрастырылған*

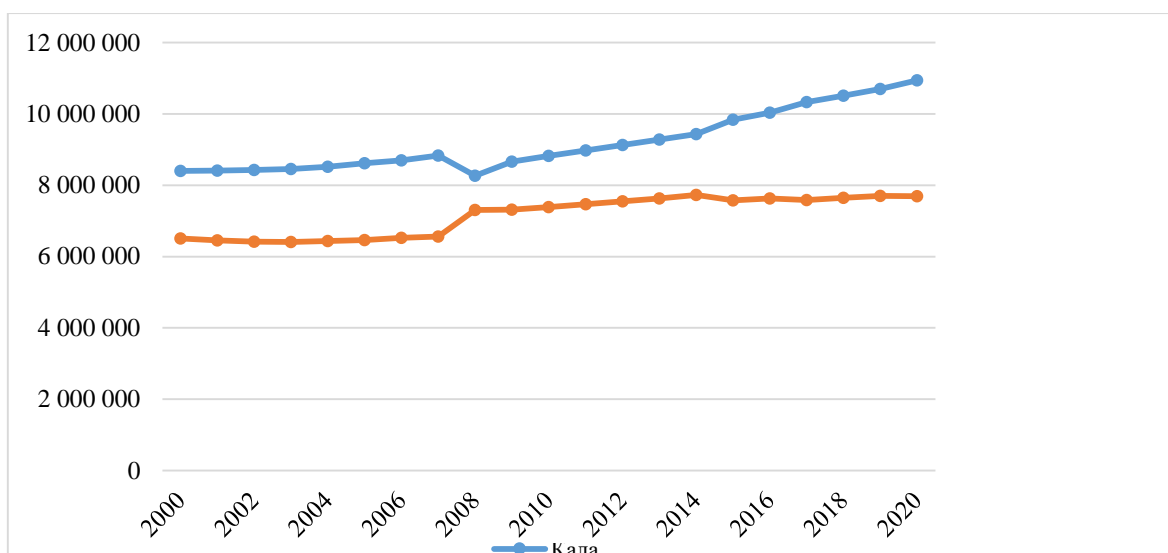
Әлемдік урбанизацияға пандемия жағдайы үлкен әсер етті. Әлем бойынша 1430 қала таралған, ауру жағдайларының 90%-дан астамы қалалық жерлерде тіркелген. Өйткені қалалық жерлерде халықтың тығыз орналасуы мен қозғалысына байланысты вирустық аурулардың тез таралу қаупі жоғары болады. Мысалы, Гонконгта 1 шаршы шақырымға 6732 адамнан келетінін ескерсек, пандемия жағдайында қалаларда халықтың тығыз орналасуына басқаша қарау мәселесі маңызды орын алады. Сонымен қатар, пандемия қала инфрақұрылымында бірқатар өзгерістерді қолға алу керектігін түсіндірді. Мысалы, қызмет саласын орталықсыздандыру, тағамды жеткізу бойынша кәсіпорындар желісі мен жеткізу тізбегін жақсартуды өзгерту сияқты фактілерді ескеру қажет.

Пандемия қалаларға айтарлықтай әсер етті. Біріншіден, қалалар экономикалық тоқырауға ұшырады. Өйткені олар әлемдік ЖІӨ-нің 80%-ын құрайды. Көптеген кәсіпорындар өз жұмысын тоқтатты, мейрамханалар мен басқа да бизнестер жабылды, адамдар карантиндік шараларға байланысты үй жағдайында отыруға мәжбүр болды. Екіншіден, пандемияның оң жақтары да бар. Пандемия кезіндегі шектеулерге байланысты шаралар атмосфераға бөлінетін парникті газдардың мөлшерінің қысқаруына алып келді. Тіпті кейбір елдерде ауаның айтарлықтай тазарғаны байқалды. Мысалы, Барселонада ауаның ластану деңгейі 62%-ға дейін төмендеді [10].

Сонымен қатар, адамдардың қала ішінде қозғалысында да өзгерістер орын алды. Экологиялық қауіпсіз және денсаулыққа пайдалы қозғалысқа көшу өзекті болды, яғни жаяу жүргінші жолдарын кеңейту және велосипед жолдарын көбейтуге көңіл бөліне бастады.

Ел экономикасы үшін жақсы басқарылатын урбанизацияның артықшылығы көп. Өйткені адамдардың бір-біріне жақын орналасуы және әртүрлілігі жаңа жұмыс орындарын құру мен инновацияларға ынталандыруы мүмкін. The Risks of Rapid and Unplanned Urbanization in Developing Countries Давос форумы есебінің авторлары айтқандай, урбанизация үдерісі қосымша инвестицияларды, бірінші кезекте қалалық инфрақұрылымның сапасын жоғарылатуды талап етеді [11]. Көп жағдайда қалалардың ұлғаюынан инфрақұрылым дамуы артта қалып қалады. Қалалар арасындағы байланыстан әлемдік сауданың негіздері қалыптасады.

ҚР Президенті Қ.К.Тоқаевтың 2020 жылғы Қазақстан халқына Жолдауында аумақтық даму саясаты туралы «Өңірлерді дамыту ісіне қатысты тың тәсіл урбанизация үдерісін басқаруға, «миграция толқынын» кезең-кезеңмен жүргізуге, ірі қалалардағы халықтың тығыз орналасуы мен әлеуметтік шиеленіс мәселелерін шешуге мүмкіндік береді» деп айтылған болатын [12]. Бұдан байқайтынымыз, елдегі урбанизация үдерісі әлі де болса, халықтың қоныс аударуымен тікелей байланысты екенін, 2007 жылдан бастап, қала халқының санының ауыл халқының санынан артқанын және де оны тиімді басқару қажеттігін айта кету керек.

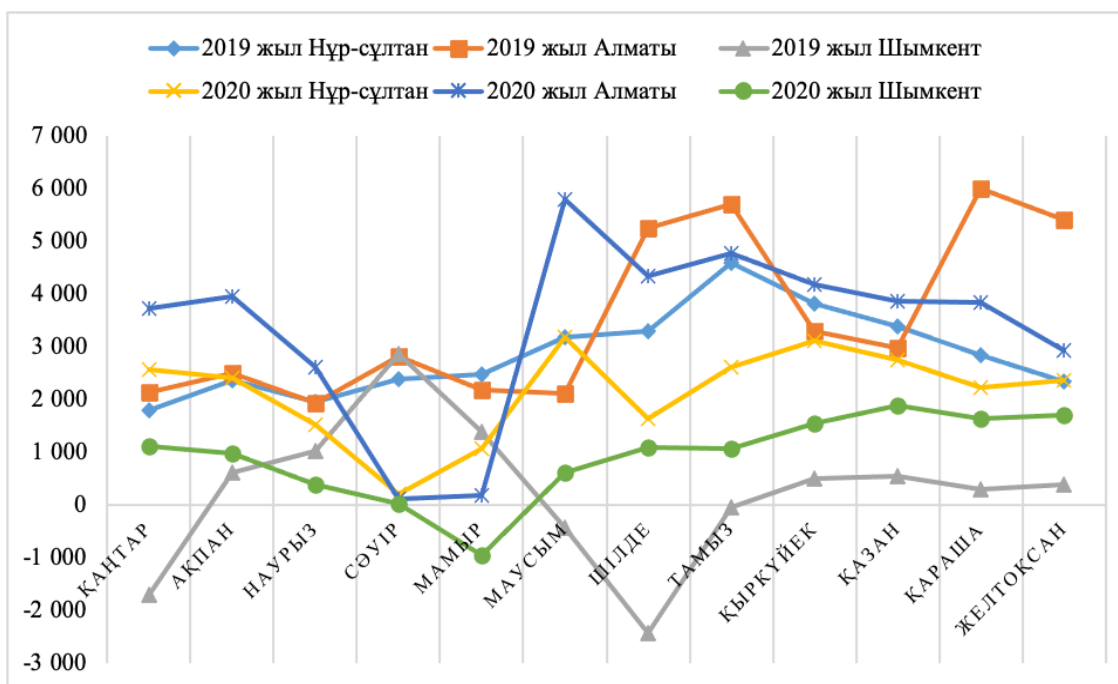
*3-сурет. ҚР-дағы қала және ауыл халқының саны
[13] әдебиет негізінде автормен құрыстырылған*

3-суретте берілгендей, Қазақстанда соңғы 20 жылда қала халқының саны артып келе жатқанын көруге болады. Егер 2000 жылы қала халқының саны 56,3%-ды құраса, 2020 жылы бұл көрсеткіш 58,7%-ға жетті, яғни 2,4%-ға артты.

Аумақтарды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған Мемлекеттік бағдарламасында урбанизация деңгейі негізгі мақсатты индикатордың бірі болып табылады. Осы бағдарламаға сәйкес, 2025 жылға дейін қала халқының үлесі 62,6%-ға жетуі тиіс. Ал 2050 жылға қарай ҚР-да урбанизация деңгейін 70%-ға жеткізу мақсаты тұр. Ұлттық экономика экс-министрі Р.Даленов «Бүгінде әлемдік ЖІӨ-нің 70% ірі қалаларда құрылады. Бұл ғаламдық тренд. Тек инфрақұрылым мен ресурстарды шоғырландыру арқылы ғана жоғары экономикалық өсуге қол жеткізуге болады. Елдің бәсекеге қабілеттілігі ірі заманауи қалалардың болуымен анықталады» деген болатын [14].

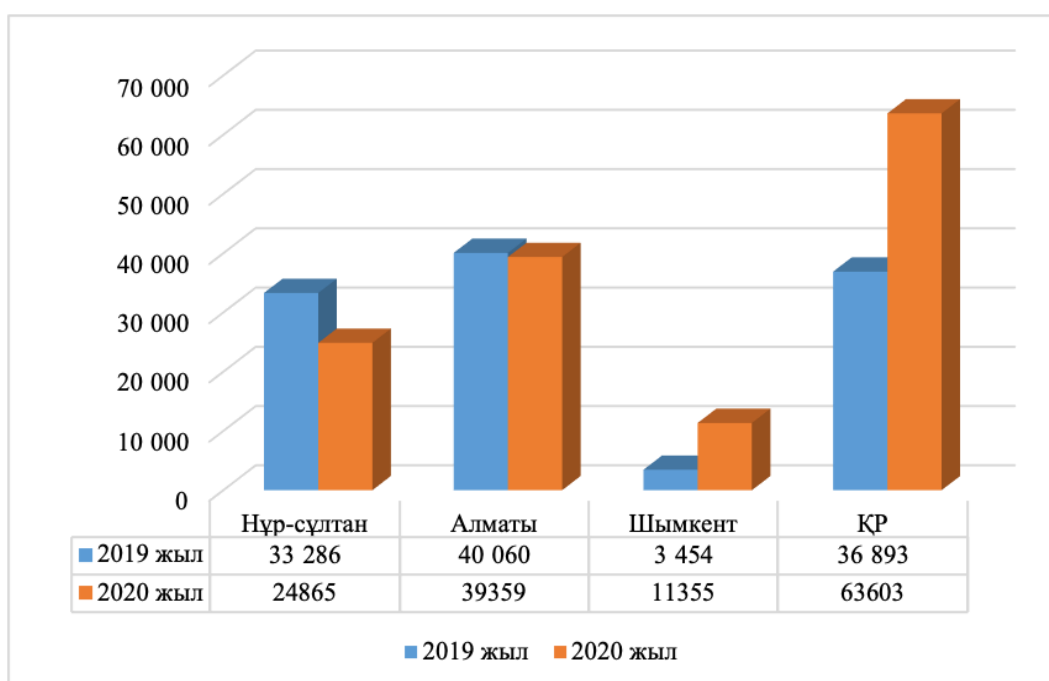
Парламент депутаты А.Қоңыров өз сөзінде, урбанизация көрсеткішін көтеруге таласу негізсіз, оның артында халықтың өмір сүру сапасын жақсарту міндеті тұрғанын айта кеткен болатын [15]. Өйткені халықтың басым көпшілігі қалаларға жұмыс істеу мақсатымен келеді. Алайды ірі қалаларда тұрғын үйдің жетіспеушілігі мен қымбаттығына байланысты шеткі инфрақұрылым дамымаған аумақтарда орналасады. Сәйкесінше, бұл қала маңында «кедейлік белдеулерінің» құрылуына себеп болады.

Еліміздегі қала халқының ұлғаюы халықтың ауылдық жерлерден қалаларға қоныс аударуына тікелей байланысты орын алып жатыр. Осыған байланысты соңғы жылдардағы ішкі миграция сальдосының өзгеру тенденциясын қарастыруға болады.

4-сурет. Ішкі миграция сальдосы
[13] әдебиет негізінде автормен құрыстырылған

4-суретте көрсетілгендей, ішкі миграция сальдосы 2020 жылы 2019 жылмен салыстырғанда Нұр-сұлтан қаласы бойынша 8739 адамға, Алматы қаласында 1978 адамға кеміді, ал Шымкент қаласында 8090 адамға артты. Айлар бойынша бөліп қарайтын болсақ, Нұр-сұлтан қаласында 2020 жылы наурыз айынан бастап, ішкі миграция сальдосы алдыңғы жылмен салыстырғанда төмендегенін көруге болады. Алматы қаласында сәуір және мамыр айларында, шілде және тамыз айларында да қалаға қоныс аударудың төмендегені байқалады. Бұл өз кезегінде осы кезең аралығында осы қалалардағы эпидемиялық ахуалға байланысты деген қорытынды жасауға болады. Керісінше, Шымкент қаласында 2019 жылға қарағанда 2020 жылы ішкі миграция сальдосы оң нәтижені көрсетіп тұр, яғни маусым айынан бастап, ай сайынғы сальдо тұрақты түрде өсіп отыр.

5-сурет. Халықтың миграциялық өсімі
[13] әдебиет негізінде автормен құрыстырылған

5-суреттен көріп тұрғанымыздай, 2019 жылға қарағанда 2020 жылы Қазақстан Республикасында қала халқының ішкі миграциялық өсімінде айтарлықтай айырмашылық бар. Жалпы алғанда, қала халқының миграциялық өсімі өткен жылмен салыстырғанда 58%-ға, яғни 26710 адамға артқан. Егер ай бойынша қарайтын болсақ, 2019 жылмен салыстырғанда 2020 жылы халықтың қалаға қоныс аударуы тек сәуір айында 20 есеге және мамыр айында 3 есеге төмендеген. Мамыр айынан бастап, шұғыл өсімді көруге болады. Бұл көрсеткіштерден пандемияның қалаларға әсерін көруге болады. Ал еліміздегі республикалық маңызы бар Нұр-сұлтан және Алматы қалаларында халықтың миграциялық өсімі 2020 жылы 2019 жылмен салыстырғанда төмендегені байқалады. Шымкент қаласында халықтың миграциялық өсімі 3,2 есеге артқан. Бұл өз кезегінде Шымкент қаласында коронавирустың төмен көрсеткішінен деп айтуға болады.

Нәтижелер және талқылау. Урбанизация ғаламдық үдеріс, бұл көрсеткіш жыл сайын артып отыр. Яғни, қалалардағы халық санының ұлғаюы ондағы экономикалық өсуге әсер ететінін атап айтуға болады. Сонымен қатар, әлемдік пандемияның да урбанизацияға оң және теріс әсерлері бар екенін айта аламыз. Өйткені, пандемия салдарынан қалалардағы экономикалық ахуал нашарласа, ал экологиялық жағынан ауаның ластану деңгейі төмендегенін аңғаруға болады. ҚР-да да пандемия қалаларға өз әсерін тигізді. Халықтың әлеуметтік жағдайы, ірі қалаларға қоныс аудару деңгейі төмендеді. Пандемия кезінде Нұр-Сұлтан, Алматы қалаларында ішкі миграциялық өсім де алдыңғы кезеңмен салыстырғанда кеміді.

Қорытынды. Әлемдік урбанизация тенденциясын қарастыра отырып, оның үздіксіз үдеріс екенін аңғаруға болады. ҚР-да урбанизация деңгейі жыл сайын өсуіне байланысты қалалардағы халықтың өмір сүруіне қолайлы жағдайлар жасауды жолға қою міндеті тұр. Өйткені пандемия елдегі ірі қалалардағы урбанизация үдерісін дұрыс басқарудың қажеттігін көрсетті.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Henderson J.V. The Urbanization Process and Economic Growth: The So-What Question. *Journal of Economic Growth*, 2003, vol. 8, iss. 1, pp. 47–71.
2. Медведева В.Н., Харланова А.М. Урбанизация и ее роль в экономике // *Теория и практика современной науки*. 2016. № 6-1. С. 867–870.
3. Luo J., Wei Y.H.D. Modeling Spatial Variations of Urban Growth Patterns in Chinese Cities: The case of Nanjing. *Landscape and Urban Planning*, 2009, vol. 91(2), pp. 51–64.
4. Коломак Е.А. Оценка влияния урбанизации на экономический рост в России // *Регион: Экономика и Социология*. 2011. № 4. С. 51–69.
5. Изотов Д.А. Экономический рост и урбанизация в России: региональный аспект // *Регион: экономика и социология*, 2017, № 3 (95), с. 69–92
6. Манаева И.В. Урбанизация и экономическое развитие в регионах России // *Экономический анализ: теория и практика*. – 2017. – Т. 16, № 9. – С. 1635 – 1663.
7. Русановский В.А., Марков В.А. Фактор урбанизации в пространственных моделях экономического роста: оценка и особенности в Российской Федерации // *Вестник Тамбовского университета. Сер.: Гуманитарные науки*. 2015. № 7. С. 113–124.
8. Джумамбаев С.К. Урбанизация и индустриализация в Казахстане: взаимосвязь, состояние и перспективы // *Вестник КазНУ. Серия Экономическая*, 2014. № 2 (102). – С. 3 – 11.
9. Материалы Организации Объединенных Наций – <https://un.org>
10. <https://city4people.ru/post/kak-pandemii-vliyaet-na-goroda.html>
11. <https://www.vedomosti.ru/partner/articles/2017/05/24/691328-budushee-gorodah>
12. Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы // *Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі. 1 қыркүйек 2020 жыл.* – <https://akorda.kz>.
13. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросы. – <https://stat.gov.kz>
14. <https://strategy2050.kz/ru/news/globalnyy-trend-urbanizatsiya-ili-kak-razvivayutsya-regiony-strany/>
15. <https://kazpravda.kz/news/ekonomika/programma-urbanizatsii-privedet-k-sozdaniyu-poyasov-bednosti--deputati-kommunisti>

**FINTECH INDUSTRY OF KAZAKHSTAN:
CURRENT DRIVERS AND IMPACT ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT**

Doszhan R.D.,

*acting associate professor, PhD,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty city, Republic of Kazakhstan,
rdd2011@mail.ru*

Sabidullina A.,

*first year doctoral student,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty city, Republic of Kazakhstan,
sabidullina96@inbox.ru*

Abstract. Financial and technological innovations are increasingly penetrating into our lives. It has become commonplace to buy things over the Internet or pay for travel using a mobile phone. And this is despite the fact that Kazakhstan is not in the top ten in terms of the development of the financial technology market. Digital transformation has affected almost every sector of the economy, in particular, the financial sector. The opportunities and efficiency of digital technologies force traditional financial companies to optimize their business processes and improve the quality of services for the end user in order to maintain their positions in the market in the face of fierce competition from specialized IT companies.

Digital technologies are used not only to create products and services for the consumer, but also to improve the efficiency and reliability of the company's internal processes, as well as to develop regulatory methods for monitoring the activities of financial sector companies that implement and operate innovative digital technologies. The article reveals and discusses the drivers of the digital technology market of the financial sector of the Republic of Kazakhstan and the impact on the mechanism for implementing the SDG priorities in Kazakhstan.

Keywords: financial technologies, innovation digital technologies, big data, blockchain, SDGs.

The data for the publication were collected with the financial support of the grant project AP08053346 "Research of sustainable development innovations from the point of view of their economic feasibility and building effective enterprise management in the Republic of Kazakhstan".

Introduction. The whole world is embracing the idea of digital transformation. In the modern world, digital technologies play an increasingly important role in the development of national economies. Digital technologies have brought a number of advantages—easier access of the population and businesses to public services, faster information exchange, the emergence of new business opportunities, the creation of new digital products, etc.

Currently, many technology startups and large organizations that are trying to improve and optimize their financial services are considered FINTECH. At the end of 2014, investments in this segment reached us \$ 197 billion [1].

FINTECH has emerged as an initiative focused on generating profits based on new business opportunities, filling undeveloped markets that have become less attractive (or too expensive) for financial institutions, especially in post-crisis conditions (for example, money transfers to individual countries or regions). On the other hand, this competitive power encourages financial innovation. FINTECH can also be seen as a component of digitizing the goods and services offered by traditional organizations, and as a response to high compliance costs and the need to address long-standing weaknesses, such as deficiencies in data risk management [2].

Experts predict that the industry may double its spending as a result of the modern evolution of FINTECH [3].

Digital technologies have long been an integral part of the development of the financial sector, and the attitude towards them on the part of banks is gradually changing. A few years ago, the priority for the bank was the question of the benefits of a particular service. And now, with the advent of technology companies, the functionality of most digital services of which is becoming more and more identical to financial ones, the question of value for the customer comes to the fore.

In Kazakhstan, the Fintech market has great potential. Today, the coverage of the population with access to the World Wide Web is about 98% – this is an extremely high and favourable level of technological development. For comparison: in the world, this figure is on average about 55%.

In recent years, there has been significant progress in the development of the financial technology market, and the COVID-19 pandemic has accelerated this process. Now Kazakhstan is the leader in the development of the financial technology market among the countries of Central Asia. The number of payment cards in circulation over the past five years has increased by 46.7%, to 46.8 million. Thus, today every working citizen of Kazakhstan has an average of 5 payment cards.

In addition, with the development of e-commerce and online lending, non-cash transactions have grown significantly in the country. So, for the first eleven months of 2020, the volume of non – cash payments has already amounted to 30 trillion tenge-more than 2.5 times more than in the same period of 2019. At the same time, 81.5% of non-cash payments were made online. Today, almost all banks in Kazakhstan have remote service systems, and the number of users of online banking services increased by 51.6% over the year, to 27 million (a year earlier-18 million) [4].

The authors of this article assess the spread of new technologies in the financial services sector, the potential impact of the fintech segment on market players, and identify fintech drivers. In addition, the authors highlight the SDGs and fintech tools that affect the achievement of these SDGs.

Materials and methods. The methodological basis of the research is the fundamental research of foreign and Kazakh authors in the field of digital economy, digitalization of the banking sector and the development of financial innovations. The state program "Digital Kazakhstan-2020", as well as reports of authorized ministries and international data on the implementation of the creation of modern financial technologies have played a significant role in the writing of the article. The article also examines the development of the fintech market in the national economy under the influence of drivers and their impact on the SDGs. The analysis tool is a statistical study of the financial market. The central result is the identification of modern global drivers of the development of financial technologies in the country.

It is based on the general scientific method of systematization of empirical and theoretical data, as well as on the method of comparative and statistical analysis.

The analysis evaluates the transition of Kazakhstan's economic entities to the digital platform and, in general, the consumer's readiness for the expected changes.

While some studies have focused only on the description of species, other work has focused on how modern state-of-the-art fractional environment technologies have evolved and their feasibility. Innovation is the driving force of economic development and contributes to industrial change and structural changes in the economy.

After a thorough analysis of various academic sources, a list of the most valuable ones for a particular study was compiled. The NBRK and AIFC fintech reports have practical meaning, interest, and relevance for research. The results of the study can be used in perfect combination with other studies to align or even contrast current views on fintech management and economics. This publication covers all aspects of the study and focuses on key issues.

Research data from Media Holding "Atameken Business" and the state program "Digital Kazakhstan", as well as Ranking data.kz, where the impact of financial technologies on the economy was fully reflected in the digital format, so that we can talk about a fairly large impact and changes in the financial market.

Results and discussion. Digitalization brings direct benefits to consumers of financial services related to increased inclusion, increased access to services, lower costs, and reduced transaction time. The introduction of digital interfaces allows you to expand the opportunities for interaction between suppliers and consumers of financial services and increase the level of competition in the financial market.

Table 1 shows the volume of non-cash payments in the context of the transaction environment.

Table 1.

Volume of non-cash payments, January-November, in billion tenge

<i>Operation environment</i>	2019	2020
<i>Internet and mobile phone</i>	8112.7	24400.6
<i>POS terminal</i>	3105.7	5421.3
<i>ATM machine</i>	175.4	129.7
<i>The rest</i>	0.3	0.4
<i>Total</i>	11394.2	29951.9

Source: compiled by the authors on the basis of NBK data [5]

As can be seen from the data in table 1, the number of operations via the Internet and mobile phone has increased almost three-fold, and the number of POS terminals has increased one and a half times. Through conventional terminals, there is a decrease in the operations carried out, which indicates a real growth of online operations in the market of the Republic of Kazakhstan.

Close attention is paid to the development of the financial technology market. The Astana International Financial Center (AIFC) plays an important role in this direction. Thanks to its modern infrastructure, flexible regulatory rules, accessible communication environment, and transparent legal regime, the AIFC is well positioned to attract technology companies and acquire the status of a regional fintech hub.

On the basis of the AIFC fintech hub, the FinTech Lab regulatory sandbox operates – a specialized productive environment in which firms can offer innovative financial services, as well as services related to regulatory technologies (RegTech). It includes more than 26 companies from 11 jurisdictions that provide 7 different types of innovative financial services.

At the same time, the key areas of the AIFC fintech hub are the startup support program, creating a healthy venture capital ecosystem, and increasing opportunities to attract investment and conclude deals for startups in Central Asia and the CIS. Currently, the fintech hub has more than 120 startups from different countries.

Figure 1.

Map of Fintech startups in Kazakhstan

Source: AIFC [6]

As you can see from the figure above, a large number of startups work in the field of accounting, in terms of lending and online payment and electronic wallets. Machine learning and investment, as well as insurance startups, are inferior in number.

It is worth noting and highlighting that in the Digital Kazakhstan program, one of the factors that negatively affect and hinder the development of digitalization in the Republic of Kazakhstan was the financial literacy of the population. According to the Fintech Hub, we can see that there are startups in this area and they are not inferior in number to the financial supermarket market. This indicator indicates the presence of interest and demand from consumers, and will undoubtedly contribute to raising the level of financial literacy among the population of our citizens.

The development of the financial technology market will reduce the share of the shadow economy, increase the competitiveness of the financial system of the Republic of Kazakhstan and attract investors to the sector. In recent years, investment in fintech has increased markedly. For example, the global volume of investment in the development of financial technologies in 2019 amounted to 53.3 billion US dollars-many times more than five years earlier, which confirms that this market has a great potential for attracting funds.

In addition, in Kazakhstan, financial technologies make the greatest contribution to the achievement of Sustainable Development Goal (SDG) No. 9 "Industrialization, innovation and infrastructure". SDG 8 "Decent work and economic growth" also has a significant impact.

Given the growing financial technology market in Kazakhstan, based on startup distributions by sector and Digital Kazakhstan data, it can be concluded that there will be progress towards achieving these SDGs in

the future. Thus, the greatest contribution to the achievement of the above SDGs is made by the following financial technology tools:

- * online loans;
- * P2P lending.

Thus, we can identify the drivers of fintech development in the Republic of Kazakhstan.

1 Driver-developed Internet

First of all, this is a rapid increase in the coverage of the population with broadband Internet access.

In Kazakhstan, the number of Internet users is 84.2% of the total population of 18 million people: These are residents of all 118 cities and 4,235 rural settlements that have the opportunity to use 3G/4G networks, Minister of Digital Development, Innovation and Aerospace Industry of Kazakhstan Askar Zhumagaliyev said on April 28.

According to the relevant ministry, in Kazakhstan, the coverage of the population with broadband Internet access will exceed 99% by the end of 2020. In the country, mobile Internet is more actively used than fixed Internet, due to the spread of which in the villages, the agency expects to dramatically increase the number of users by the end of the year [7].

2 Driver-a successful combination of sales of goods, good demand from the domestic market, the population and the development of Internet technologies during the Covid-19 pandemic led to a phenomenally rapid spread of e-commerce in Kazakhstan— an equally important driver of fintech development.

The volume of the online trading market in the first nine months of 2020 is 93% more than in 2019. The "coronavirus year" showed record growth rates, or rather, the highest growth in the history of e-Sommege in Kazakhstan. The coronavirus pandemic and the lockdown that followed dramatically changed the e-commerce landscape. COVID-19 just took and provided a successful take-off to all participants of the e-Commerce market. "City closures and social distancing have given an incredible boost to the growth of e-commerce. This is no longer a secondary and optional sales channel, but a key one for business success and development. And those countries where the level of digitalization is high will develop faster than others, " says Natalia Lim [8], Partner of consulting services at PwC Kazakhstan.

In her opinion, now people prefer not to go and choose products, but to do everything online – it is both more convenient and safer. Analysts of PwC Kazakhstan together with the association " Digital Kazakhstan " [9] conducted a large-scale study of the e-Commerce market. They analyzed key indicators such as market size, growth rate, and average bill. The study analyzed data for the first nine months of 2019 and 2020. The study presents an up-to-date picture of the volume of the retail e-commerce market in Kazakhstan, its growth (2019 vs. 2020), as well as the results of the analysis on changes in consumer behavior due to the pandemic.

The volume of the retail e-commerce market in the first nine months of 2020 increased by 93% compared to the same period in 2019 – from 198 billion to 382 billion tenge. Undoubtedly, analysts summarize, the retail e-commerce market in 2020 was affected by the pandemic and quarantine. For the first quarter of 2020, compared to the same period in 2019, sales increased by 47% in tenge and 42% in US dollars, but, nevertheless, the number of transactions decreased by 9%, which means a significant increase in the average receipt (62% in tenge and 57% in US dollars) [10].

Conclusion. Today, Fintech in Kazakhstan is at the initial stage of its development, but big changes in the field of lending and sales are already visible. We have a good technical infrastructure for the availability of the World Wide Web. But on the other hand, the unfavourable economic situation of the last decade, the devaluation, and the decline in real incomes of the population constrain the activity of consumers in the network, limit the development of their financial literacy, and increase the sensitivity of people to the risks associated with the development of new virtual products. In Kazakhstan, banks have already created a certain foundation (a successful card business, developed Internet banking, the trust of many consumers) to initiate and ensure the development of Fintech themselves. We just need to be able to integrate into a dynamic virtual market in a very timely manner. Summarizing, the authors highlighting that digitalization of modern world markets, will drive the creation of new ways for further economic development with positive outcomes. Also, it should be created under the impact of active trends in the country's sphere and also in the world overall. Demand from consumers is a leading incentive for accelerated implementation of new financial technologies. Thus, all participants should take into account that infrastructure in the country is specific and learn from the experience of leading countries in order to avoid mistakes.

References

1. Gareth Lodge, Hua Zhang, Jacob Jegher. Spending in Banking: A Global Perspective, Celent. Celent.com, 2014. URL: IT Spending in Banking: A Global Perspective | Celent

2. Filippov D.I. (2018) O vliyaniy finansovyh tekhnologiy na razvitie finansovogo rynka [About influence of financial technologies on the financial market development]. Rossiyskoe predprinimatelstvo. 19. (5). – 1437-1464. doi: 10.18334/rp.19.5.39137
3. Elliott Holley. Digitalisation will double bank IT spending in next four years. Banking Technology, 2015. URL: <http://www.bankingtech.com/374051/digitalisation-will-double-bank-it-spending-says-gartner>.
4. Ranking.kz: Non-cash payments migrated to the Internet: more than 80% of non-cash payments were made online, 2020. URL: <http://ranking.kz/ru/a/infopovody/beznalichnye-raschyoty-migrirovali-v-internet-bolee-80-beznalichnyh-platezhej-bylo-soversheno-onlajn> Foresight-Russia
5. Official Internet resource of the National Bank of the Republic of Kazakhstan. URL: <https://www.nationalbank.kz/kz>
6. Official Internet resource of Astana International Financial Centre (AIFC) URL: <https://aifc.kz/>
7. Dmitry Ostavaev: Kazakhstan counted Internet users, 2020. URL: <https://kursiv.kz/news/otraslevye-temy/2020-04/v-kazakhstan-poschitali-polzovateley-interneta> Foresight-Russia
8. PwC Kazakhstan анализ рынка электронной коммерции в РК, 2020.
9. Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 827 of December 12, 2017. (2018): state program "Digital Kazakhstan": [state program "Digital Kazakhstan"] Foresight-Russia
10. MEDIA HOLDING «ATAMEKEN BUSINESS»: E-Commerce in Kazakhstan: how to explain the record growth rate of online sales, 2020. URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/e-commerce-v-kazhstane-chem-obyasnit-rekordnye-tempy-rosta-onlajn-prodazh> Foresight-Russia

ӘОЖ (339.13.024)

ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ САТУ МЕН ЖЫЛЖЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ТРЕНДТЕРІ

Ахметова З.Б.,

*э.ғ.к., аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы*

Жақан Айдана,

*Маркетинг мамандығының 1 курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: aidana.ent2015@mail.ru*

Пандемия жағдайындағы белсенді қарым-қатынас және тәуекелдерді басқару брендтің беделін көтеруде және болашақта компанияның жетістігінде шешуші рөл атқарары анық. Заманауи маркетингтің технологиялары сауданы ұйымдастырудың құралдарын жылдам қайта қарауға және мақсатты аудиториямен өзара әрекеттесудің тиімді нұсқасын таңдауға мүмкіндік береді. Коронавирус пандемиясы жағдайында экономиканың әртүрлі секторлары мен компанияларына талдау жүргізе отырып, тіпті бюджеті шектеулі кәсіпорындарға да тірі қалумен қоса дамуға мүмкіндік беретін ең тиімді маркетингтік құралдар комплексі автормен ұсынылады.

***Түйін сөздер:** пандемия, сатылым, маркетинг инструменттері, онлайн-технологиялар, даму бағыттары.*

2020 жылдың бастапқы айларынан бері маңызды проблемалардың бірі – бұл коронавирустық эпидемия, ол іс жүзінде барлық кәсіпорындардың, шағын компаниялар мен жеке кәсіпкерлерден бастап бүкілқазақстандық және әлемдік корпорацияларға дейін айтарлықтай әсер етті. Ғылыми-аналитикалық орталықтар ұсынатын статистикаға сүйенсек көңіл көншітерлік емес: күн сайын өз қызметінің ауқымын қыстартуға немесе мүлдем жаюуға мәжбүр болған компаниялардың саны өсуде. Шағын және орта бизнес иелерінің «бәрін бұрынғы орнына қайтару» жоспарына қатысты бағалары да оң емес.

Осы тұста аудиторлық, салықтық және кеңес беру қызметтерін ұсынатын халықаралық фирмалар желісі KPMG COVID-19 таралуының Қазақстан Республикасының негізгі салаларының кәсіпорындарына әсер ету деңгейіне талдауына сүйенсек, бірқатар экономистердің алдын-ала бағалауы бойынша қазіргі жаһандық дағдарыс Екінші дүниежүзілік соғыстан кейінгі ең терең дағдарысқа айналуы мүмкін. Өткізу нарықтарының күрт қысқаруы және жеткізілім тізбегінің үзілуі, әуе қатынасының жойылуы және азаматтардың еркін қозғалысының шектелуі, өзін-өзі оқшаулау режиміне жаппай көшу әртүрлі салалардағы бизнестің айтарлықтай қысқаруын тудырғаны белгілі.

Өткен жылдың сәуір айында KPMG сарапшылар тобы ел экономикасының 14 түрлі салаларын қамтитын 50-ден астам Қазақстанның іскери қауымдастығы көшбасшылары арасында сауалнама жүргізген: қаржы секторы, тау-кен секторы, энергетика секторы, ауыл шаруашылығы, авиация секторы, азық-түлік бөлшек саудасы, азық-түліктік емес бөлшек сауда, телеком, жылжымайтын мүлік, машина жасау және өндіріс, тағам өнеркәсібі, фармацевтика, тамақтандыру бизнесі және фитнес.

Зерттеудің негізгі нәтижелері келесідей ақпаратты ұсынған:

1. COVID-19-қа қатысты қазіргі жағдай КСРО ыдырағаннан кейінгі Қазақстандағы ең терең дағдарыстардың бірін тудыруы мүмкін, өйткені COVID-19 әлемдік экономикалық дағдарысты тудырды, оның ауқымын әлі толық бағалау қиын.

2. ШОБ, азық-түліктік емес бөлшек сауда, авиация өнеркәсібі, мұнай-газ, тау-кен өнеркәсібі, көлік, электр энергетикасы және қызмет көрсету секторы мен туристік қызмет сияқты Қазақстан экономикасының сегменттері мен секторларының қатысушылары осынау нарықтық жағдайда ең ауыр зардап шегеді.

3. Әкімшілік шығындарды азайту шараларын жауап берген компаниялардың 74% қабылдаған. Респонденттердің жартысына жуығы сатып алуды оңтайландыру (кредиторлық қарызды қайта құрылымдау, жеткізілім тізбегін оңтайландыру, тапсырыс кітабын қайта қарау және сатып алу көлемінің бір бөлігін кейінге ауыстыру) бойынша белсенді жұмыс істеген. Еңбекке ақы төлеу шығындарын оңтайландыру негізінен авиация, қаржы секторлары және бөлшек сауда компанияларымен жүзеге асырылды.

4. Экономиканың барлық салаларындағы компаниялар (телекоммуникация секторын қоспағанда) капиталды қажет ететін инвестициялық жобаларды іске асыруды уақытша тоқтатты немесе осы жобаларды іске асыру үшін «бюджеттік» шешімдерді қайта қарау процесінде.

5. Нарық қатысушыларының көпшілігі дағдарысқа қарсы іс-қимыл жоспарын әзірлеп және енгізіп, даму стратегиясын қайта қарауды жоспарлауда. Сауалнамаға қатысқан компаниялардың 58%-ы коронавирус тудырған жағдайға байланысты алдағы жылдарға арналған стратегиялық даму жоспарын қайта қарастыруда. Даму стратегиясын өзгерту бағыттарының бірі ретінде компаниялар жақын арада бизнес пен сату арналарын жедел цифрландыруға баса назар аударды.

6. Қазақстандық ірі бизнес өкілдері жарияланған мемлекеттік қолдау шараларын жеткіліксіз деп санап және салық жеңілдіктері (оның ішінде экспортқа бағдарланған кәсіпорындар мен авиациялық сектор компанияларына ҚҚС қайтару бойынша), шығыстардың бір бөлігін өтеу, сондай-ақ жеңілдікті кредит беру бөлігінде қолдауды күтуде.

7. Респонденттердің 86%-ға жуығы дағдарысқа дейінгі позицияларға біртіндеп оралу 3-4 тоқсаннан ерте емес (немесе кешірек) жүзеге асырылады деп санап бұл дағдарыстың салдары алдағы жылдарда да сезілуі мүмкін екенін білдірген.

8. Дағдарыс адамдардың мінез-құлық реакцияларының айтарлықтай өзгеруіне және денсаулық сақтау саласындағы қауіпсіздікті қамтамасыз ету тәсілдерін мемлекеттің қайта ойластыру қажеттілігіне алып келеді. Сонымен қатар, дағдарыс бизнес ландшафтын айтарлықтай өзгертеді және мемлекет тарапынан да, бизнес тарапынан да стратегиялық мақсат қоюды түзетеді. Жаһандық экономикалық дағдарыс және тұтыну қабілетінің төмендеуі респонденттер арасында алаңдаушылықтың негізгі себебі болып табылады.

10. Мұнай бағасының құлдырауынан және базалық металдарға сұраныс пен бағаның төмендеуінен туындаған теңгенің девальвациясы халықтың төлемге қабілетті сұранысына теріс әсер етеді, соған қарамастан Қазақстанның экспортқа бағдарланған салалары кәсіпорындарының бәсекеге қабілетті позицияларын нығайтады.

11. Кейбір респонденттер экологиялық жағдайдың едәуір жақсарғанын, өзін-өзі оқшаулау режимінің өнімділіктің өсуіне пайдалы әсерін, сондай-ақ "сырттан қарау": жеке, отбасылық және бизнес компоненттерінің тепе-теңдігін қайта қарастыру керектігін атап көрсеткен. [1]

Осылайша, алынған нәтижелер әртүрлі қызмет салаларындағы кәсіпорындардың көпшілігі мемлекет деңгейінде де, компаниялардың өздері деңгейінде де түбегейлі шаралар қабылдауды талап ететін өте қиын жағдайға тап болғанын көрсетеді.

Дағдарысты «шыбын шаққандай» көрмеген бизнестің алғашқы сәтті бағыты ретінде жеткізу қызметі мен агрегаторларды атап өткен жөн. Азық-түлік дүкендері, мейрамханалар, кофеханалар және басқа да бизнес жабылған жағдайдың өзінде, өмір сүрудің жалғыз шешімі – тауарларды жеткізуді ұйымдастыру. Бұл сату арнасын игерудің ең жылдам әдісі, әсіресе жеке логистика болмаған жағдайда, өнім агрегаторларымен және жеткізу серіктестерімен ынтымақтастық тығырықтан шығар жол болып табылады. Мұндай серіктестіктен барлығы пайда көреді: олар өз тауарларын сатуға мүмкіндік алады, басқалары – B2B және B2C нарықтарында жаңа пайдаланушылар алады.

Екінші сәтті бағыт-онлайн білім беру нарығы. Соңғы жылдары бизнестің бұл бағыты өте сәтті дамып келеді және қазіргі уақытта шамамен 74 миллиард долларға жеткен, ал коронавирустың таралуына байланысты қалыптасқан жағдай әлемдік білім беру платформаларын өз қызметін одан әрі арттыруға итермеледі. Мысалы, 2020 жылдың өзінде-ақ, алдын ала болжам негізінде, интернет платформалар мен теледидарды қолдана отырып, қашықтықтан оқыту форматына 2,6 млн оқушы (79%) көшеді делінген. [2] Мұндай білім беру ресурстарының негізгі міндеті-өз аудиториясын құру, ол пандемия аяқталғаннан кейін де қашықтықтан оқыту кезінде үйреніп үлгерген бағдарламалар мен жобаларға мұқтаж болады.

Білім беру платформаларымен қатар әртүрлі байланыс қызметтері де дамуда. Әлемнің үлкен бөлігі қашықтан жұмыс істеуге көшкендіктен, IT-компаниялар олар күтпеген ауыртпалықтарға тап болды. Бейне байланыс қызметтерінің ғана емес, сонымен қатар қашықтан жұмысты ұйымдастыруға мүмкіндік беретін кез-келген өнімнің танымалдығы артып отыр. Бұл бағыттың пандемиядан кейінгі негізгі перспективасы жақын арада көптеген компаниялар жұмыс процестерінің бір бөлігін тиімді түрде онлайн режимінде өткізуге болатындығын түсінуге болады, ал қарапайым пайдаланушылар қазірдің өзінде белгілі бір дәстүрлер мен әдеттерді қалыптастырып, олардан бас тартқысы келмейтін деңгейге жетуде.

Келесі перспективалы бағыт ретінде жаппай e-commerce қарастыру қажет. Алғашқы жұмыс істемейтін аптаның қарсаңында көптеген онлайн-сатушылар өз командаларын кеңейтті. Кейбір компаниялар онлайн сатып алуға көшуге мәжбүр болған жаңа аудиторияны тартуға бағытталған жарнамалық науқандарды бастады. Сонымен, "#үйде өзінді сақта" сайты Сбербанктің оқшауланған қызметтерін жарнамалады. Мұндай компаниялардың одан әрі өсу перспективасы көптеген адамдар онлайн сатып алуды "сынайды" және болашақта олардың жеке бөлігін цифрлық әлемге "ауыстырады". Бұдан басқа, сауданы роботтандыру мен автоматтандыру күшке ие болды, бұл өз кезегінде қызметкерлердің еңбек ақысына жұмсалатын шығындарды оңтайландыруға мүмкіндік берді.

Төртінші перспективалы бағыт дәрігерлердің, психологтардың онлайн-қызметі және салауатты өмір салтын насихаттау деп атауға болады. Осылайша, пандемияның белсенді таралуы кезеңінде адамдар ауруханалар мен емханаларға аз бара бастады, бірақ науқастар саны азаймады және білікті көмекке мұқтаж болды. Осы толқындағы кейбір қызметтер жаңа пайдаланушыларды тартады: мысалы, Францияның ең ірі телемедицина қызметі Doctolib коронавирустық кеңес алу үшін төлемді алып тастаған. Мысалы, Қазақстанда онлайн-медициналық консультация қызметі қарқынды дамыды. Кейбір болжамдар бойынша, алдағы жылдары телемедицинаға және осы саладағы түрлі жобаларға сұраныстың өсуі шамамен 40-50%-ды құрауы мүмкін.

Финтех-кеңінен оқшауланудан пайда көретін бесінші бағыт. Соңғы уақытқа дейін Қазақстандағы банкпен қашықтан өзара әрекеттесу өте танымал болған жоқ. Пандемия жағдайында цифрлық банктермен жұмыс істеу бизнес үшін жалғыз қауіпсіз жол болып отыр. Жақын болашақта тіпті ең консервативті банктер де қашықтан жұмыс форматына бейімделуге мәжбүр болады.

Жүргізілген талдау пандемияның таралуына қарамастан, даму перспективалары бар компаниялардың көпшілігі онлайн-ортамен қандай да бір түрде байланысты кәсіпорындар екенін айтуға мүмкіндік береді. Осы бағыт шеңберінде инновациялық маркетингтік коммуникациялар ерекше өзектілікке ие болады, олардың негізгі құралдары дәл онлайн-технологиялар болып табылады. Бұл үрдістің негізгі растауы интернет-сатылымдардың өсуі болып табылады (1-сурет).

1-сурет. 2019-2020 жылдардағы сатылым мен транзакциялар көлемі

Бөлшек электрондық коммерция нарығының көлемі 2020 жылы 2019 жылмен салыстырғанда 82%-ға, 327 млрд теңгеден 596 млрд теңгеге дейін өсті. Сондай-ақ, біз транзакциялар (онлайн тапсырыстар) санының 20%-ға, ал орташа чектің теңгемен 52%-ға артқанын байқаймыз. [3]

Деректер көрсеткендей, COVID-19 тұтынушыларды Интернеттегі сатып алуларға деген көз-қарасын қайта қарауға мәжбүр етті: тұтынушылық сұраныстың бір бөлігі табиғи түрде желіге ауысады. Интернет-дүкендер үшін бұл сатып алушылар аудиториясын кеңейтудің тамаша мүмкіндігі. [4]

Пандемия кезінде компанияны және оның өнімдерін жылжытудың негізгі алаңдарының бірі-элеуметтік медиа немесе SMM маркетингі. Оның көмегімен брендтер дағдарыс кезінде өздерінің имиджін сақтау және клиенттер өздері туралы ұмытып кетпеу үшін аудиториямен байланыс орната алады.

Көптеген компаниялар қазірдің өзінде пандемиядан кейінгі кезеңде хабарлама жасап және болашақ тапсырыстарға жоспардан тыс жеңілдіктер мен бонус ұсына отырып, болашақ промо-акцияларды ұсынуға мүмкіндік беретін сату посттарын жасайды. Әлеуметтік желілерді пайдаланушылардың үлкен саны компанияларға бренд жанкүйерлерін түрлі флешмобтарға қатысуға тартуға мүмкіндік береді. [5]

Ойын-сауық және білім беру ресурстарына сұраныстың артуына байланысты контенттің рөлі де артып келеді. Өз клиенттеріне қызықты және өзекті нәрсе ұсына алатын компаниялар жеңіске жетеді, бұл оларға бренд туралы ұмытуға мүмкіндік бермейді, сонымен қатар негізгі өнімге назар аудартады. Сондықтан, көптеген дүкендер білім беру немесе ойын-сауық сипатындағы ақысыз әрекеттерді іске қосады, оған қатысу үшін бренд ассортиментінен тауар сатып алуы керек. Дағдарыста, лонгридтерде және бизнес-шараларда жұмыс істеудің жеке тәжірибесімен байланысты контент үлкен сұранысқа ие. Карантин жағдайында интернеттегі вебинарлар, конференциялар, концерттер, тақырыптық кездесулер, онлайн ойындар және т.б. сияқты іс-шаралар өз аудиториясымен өзара әрекеттесудің тамаша мүмкіндігі болды.

Азияда пайда болған Stopstreaming технологиясына ерекше назар аудару керек. Стриминг (ағылш. streaming-ағындық) – бұл мазмұнды қашықтағы серверде орналасқан провайдерден соңғы пайдаланушыға деректерді беру тәсілі. Кәдімгі теледидар немесе хабар тарату аналогиясы тәрізді, бірақ оны басқару мүмкіндігі бар. Ағындық қызметтің пайдаланушысы бола отырып, кез-келген уақытта кез-келген құрылғыдан қызықтырған контентке қол жеткізуге болады. Өз сайтында қызықты ақпаратты орналастырып, осы технологияны қолдана отырып, бизнес иелері өз өнімдерін сатуға қосымша мүмкіндіктер алады.

Сонымен қатар, соңғы жылдары қарқынды танымал болып келе жатқан тренд ретінде «жеке бренд» құруды қарастыруға да негіз бар. Осы күнге дейін тек өзгенің брендин танып келген болса, енді әркім өз жеке брендин құрып, сол арқылы танылудың жолдарын іздеуде. Әсіресе соңғы 2-3 жылдықта әлеуметтік желілер қолданысы артқан тұста, Instagram желісі – бизнес-платформаға айналса, Tik-Tok – өзін танытудың басты құралы болды десек қателеспес едік. Оған қоса, 2021 жылдың басында аса танымал болған Clubhouse мобильді желісі көмегімен өзін де, өнімін де тікелей мақсатты аудиториямен байланысқа шығаруға мүмкіндік беретінін ескере отырып, заманауи интернет-технологияларды басты тренд әрі дамудың басты бағыты ретінде тиімді қолдана білген кәсіпорын бүгінгі таңда ұтары анық.

Басқа да киім, косметика және тіпті интерьер заттарын жылжытуда тұтынушылармен қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік беретін виртуалды AR қосымшалары, шолулар және SD модельдерінің өнімдері тәрізді маркетингтік технологиялардың да рөлі зор [6].

Қорытындылай келе, әрине, пандемиядан кейінгі өмір бұрынғыдай болмайды. Қазір бизнес пен қызметкерлерге алға жылжу, тіпті ең қиын жағдайда да өсу үшін мүмкіндіктер табу үшін сыртқы және ішкі жағынан көп күш пен мотивация қажет. Сондықтан корпоративті бейнелер алға жылжудың танымал әдісіне айналды: олар өзекті күн тәртібіне жатады, ақпараттық сипатқа ие және эмоционалды қолдауға, қоғамдағы жағымсыздықты азайтуға бағытталған. Бейнелер брендинің белсенді алға жылжуына ықпал етеді және көргеннен кейін аудиторияда қалған жақсы әсер материалдың авторы көрсеткен компаниямен ассоциативті түрде байланысады.

Осылайша, көптеген компаниялар үшін пандемия кезеңі – потенциалды әрі адал тұтынушылар топтарын құру мүмкіндігі. Бұл жоспарларды жүзеге асыру үшін интернет-маркетинг құралдары ең қолайлы. Компанияның виртуалды немесе SD турларына, өнімнің егжей-тегжейлі көрсетілуіне, сондай-ақ веб-конференция арқылы жазылушылар алдында сөйлеуге және басқаларға негізделген қарапайым коммерциялық ұсыныстарды толық виртуалды презентациялармен алмастыру тиімді болмақ.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Влияние COVID-19 на ключевые сектора экономики Казахстана Мнение участников рынка <https://home.kpmg/kz/ru/home/insights/2020/05/covid-key-economy-sectors.html>
2. Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы, сілтеме <https://www.primeminister.kz/>
3. Аналитика по онлайн-продажам в период карантина // ADVANTSHOP. URL: <https://www.advantshop.net/blog/common/analitika-po-onlain-prodazham-v-period-karantina>
4. Анализ рынка розничной электронной коммерции в Республике Казахстан, результаты исследования PwC с АЦК, <https://www.pwc.kz/>, <https://dka.kz/>, Март 2021
5. Сколкин Ю. Коммуникационные тренды в условиях пандемии: идеи для социальных сетей отеля в период карантина // Журнал о гостиничном бизнесе WelcomeTimes. URL: <https://welcometimes.ru/opinions/kommunikacionnye-trendy-v-usloviyah-pandemii-idei-dlya-socialnyh-setey-otelya-v-period>
6. Федоринин М. Как рынок маркетинга переживет пандемию – два сценария //РБК. URL: <https://trends.rbc.ru/trends/innovation/5eb2e2859a7947961ff32bfb>

О ПОДДЕРЖКЕ И ТРАНСФОРМАЦИИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ

Маликова Р.М., Галяндин В.Е.

Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан

e-mail: malikovarilla2018@gmail.com, Vladislav05062000@gmail.com

Аннотация. В статье изучаются и исследуются меры государственной поддержки малого и среднего предпринимательства в условиях пандемии. Дается оценку тому, как эти меры повлияли на выживание и развитие малого и среднего бизнеса. Также в статье огромное внимание уделяется цифровой трансформации МСП в Казахстане. Исследование проводится с целью определения основных тенденций изменений цифровой экономики и малого и среднего бизнеса в период пандемии.

Ключевые слова: пандемия, малый и средний бизнес, государственная поддержка, ассоциации и объединения, цифровая трансформация.

Введение. Малый и средний бизнес в Казахстане на протяжении длительного времени остается сферой пристального внимания для государства. Период пандемии – ограничительных карантинных мер для многих отраслей экономики – бросил новые вызовы для реагирования государства на возникшие для бизнеса трудности. В самом деле, нынешнее время – испытание для участников взаимодействия «государство и бизнес», время социально-экономического реформирования и насколько эффективным будет принятие решений в данный период, ощутит население Казахстана в ближайший период.

Экспериментальная часть (материалы и методы). В статье использовались общенаучные методы исследования в рамках сравнительного, логического и статистического анализа, а также посредством анализа структуры и динамики, графической интерпретации информации и так далее. Основные материалы: новостные источники, статистические данные, научные статьи.

Результаты и обсуждение. В 2020 году пандемия коронавируса негативно повлияла на экономику страны и мира. Из-за многочисленных проблем малый бизнес вынужден прекращать свою деятельность. Количество активных малых предприятий снижается с июля 2020 года.

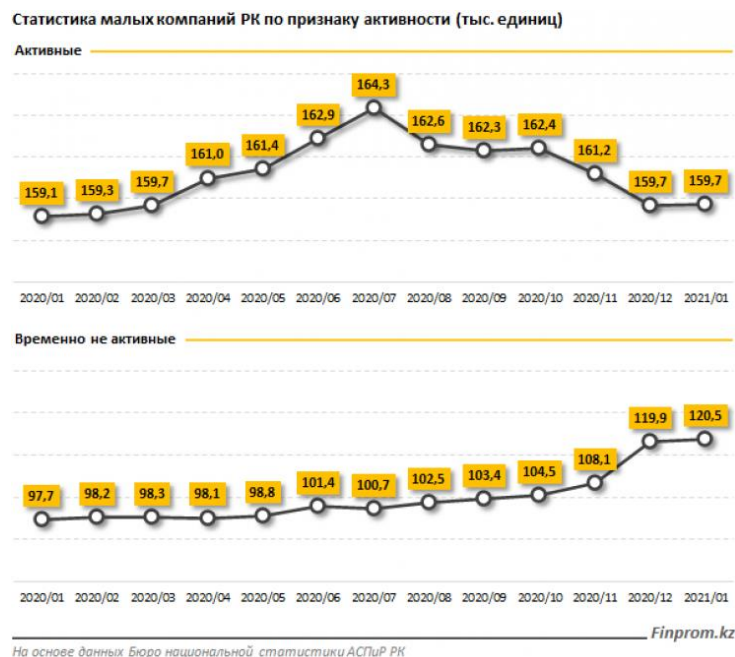

Рисунок 1. Статистические данные малых компаний по признаку активности [1]

За полгода число активных малых предприятий сократилось почти на 5 тысяч. Параллельно с сокращением количества активных малых предприятий растет число временно неактивных. Так, за год их количество увеличилось на 23,3 процента, до 120,5 тысячи единиц.

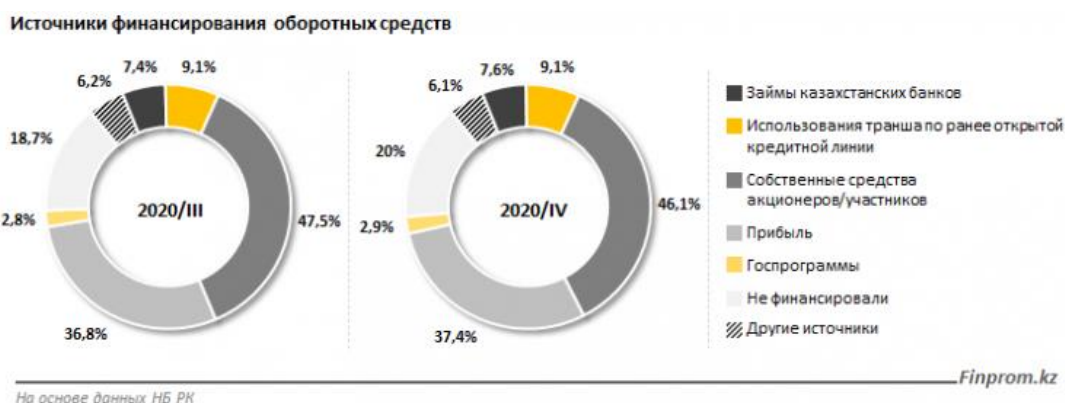

Рисунок 2. Источники финансирования оборотных средств [1]

Аналитики отметили основные причины, которые ограничили деятельность всех компаний, в том числе субъектов малого и среднего предпринимательства. Среди них: недостаток денежных средств, недоступное кредитование, рыночная конкуренция, нехватка квалифицированных кадров, недостаток оборотных средств.

При этом спрос у МСБ на кредитование растет. В четвертом квартале 2020 года спрос на кредитование со стороны малого и среднего бизнеса вырос в три раза. Несмотря на это, коэффициент одобрения заявок остается довольно низким – всего 37 процента.

Бизнес в Казахстане нуждается в государственной поддержке.

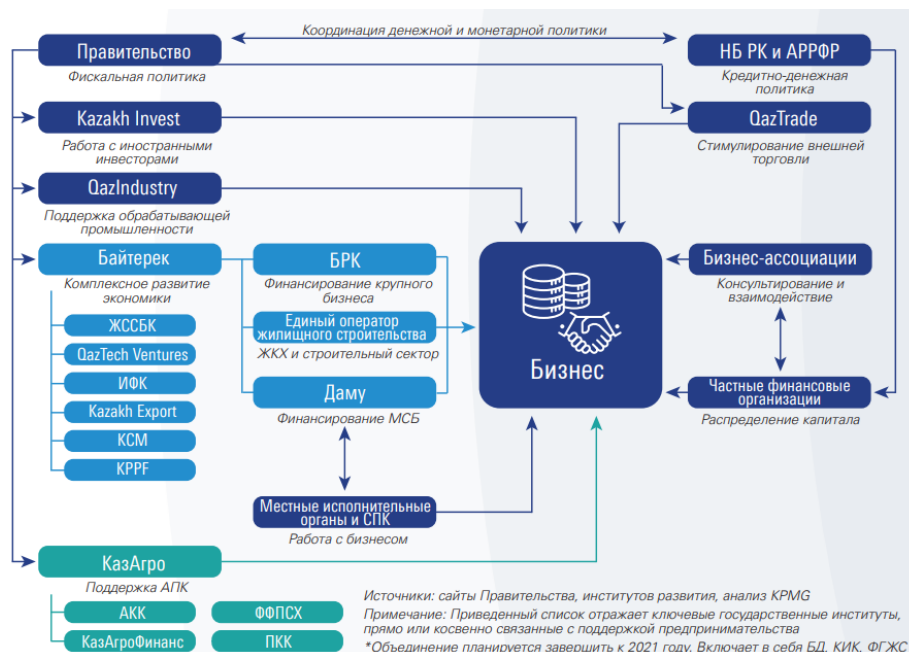

Рисунок 2. Государственная поддержка в период пандемии [2]

Господдержка бизнеса в Казахстане строится путем взаимодействия государственных органов, квазигосударственных институтов развития, представителей бизнеса и бизнес-ассоциации и частных финансовых организации, распределяющих капитал.

Господдержка включает в себя комплекс прямых и косвенных мер, направленных на стимулирование предпринимательской деятельности. Наша классификация для целей данного отчета включает в себя следующие элементы фискальной и денежно-кредитной политики по поддержке бизнеса:

- 1) Меры, связанные с кредитованием;
- 2) Налоговые и таможенные механизмы;

- 3) Субсидирование, возмещение затрат и финансовые гранты;
- 4) Администрирование, государственный закуп и прочие меры [3].

Но стоит отметить, что распределение господдержки осуществлено неравномерно. Большая часть мер направлена на поддержание АПК, в то время как для поддержки сектора торговли предполагаются меры только в части администрирования.

	Кредитование	Администрирование	Госзакупки	Налоги	Субсидирование	Возмещение затрат
АПК	✓	✓	✓	✓	✓	✓
ТЭК	✗	✓	✗	✓	✗	✗
Обработывающая промышленность	✓	✗	✓	✗	✓	✓
Строительство	✓	✓	✗	✗	✗	✗
ГМК	✗	✓	✗	✓	✗	✗
Транспорт	✓	✓	✗	✓	✓	✗
Торговля	✗	✓	✗	✗	✗	✗
Туризм	✗	✓	✗	✗	✓	✗
МСБ	✓	✓	✗	✓	✗	✗

Рисунок 3. Государственная поддержка различных отраслей экономики [2]

В столь быстро меняющихся условиях меры государственной поддержки предпринимательства необходимо создавать гибкими. Кроме того, необходимо оперативное реагирование на любые изменения. Для этого, в свою очередь, нужна эффективная коммуникация органов государственной власти и бизнеса.

Стоит подчеркнуть, что для коммуникации органов государственной власти и бизнеса в Казахстане существуют институты ассоциаций, объединений. Согласно некорпоративистской модели бизнес-ассоциации являются основными посредниками в таком взаимодействии. В Казахстане главным таким посредником является Национальная палата предпринимателей Республики Казахстан (далее – НПП Республики Казахстан), осуществляющая свою деятельность на протяжении 7 лет. В рассматриваемой ситуации НПП Республики Казахстан должна взять на себя инициативу аккумулировать все предложения бизнеса для представления их органам государственной власти [4].

Столкновение интересов государственной власти и предпринимательства возможно эффективно реализовать посредством работы институтов ассоциаций в формулировку и выработку предложений по мерам необходимой поддержки. При этом возможно достичь сбалансированности взаимных интересов.

Множество предпринятых мер со стороны государства также сложно назвать эффективными. Отсрочка по уплате налогов – это не поддержка, а основание, чтобы в июне предприятия вообще «захлабнулись». Кассовый разрыв слишком сильный.

Разумнее назвать поддержку со стороны государства поддержкой банков, а не бизнеса. Государство выделяет деньги банкам, которые в свою очередь зарабатывают 15% от займов бизнеса. Бизнес сначала должен заплатить эти 15%, только потом может получить субсидирование 9% у ДАМУ.

Банки очень долго ждали уточнений от регулятора программы касательно, например, применения критериев определения «пострадавших в результате пандемии», что привело к более длительному получению средств. Банки это делали в свою очередь потому, что боялись нарушить условия финансирования.

Многие предприятия, в связи с отсутствием должной зрелости в вопросах получения мер господдержки и наличия внутренних компетенций по этим вопросам, не принимают активного участия в мероприятиях господдержки.

Таким образом, со стороны государства должны быть осуществлены меры, которые приведены ниже.

Во-первых, необходимо выделить приоритетность в доступе к кредитным ресурсам цели на пополнение оборотных средств для восстановления финансовой устойчивости предпринимательства, сохранения рабочих мест.

Во-вторых, стоит рассмотреть расширение инструмента частичного гарантирования кредитов в целях реального расширения доступа предпринимательства к кредитным средствам, особенно в вопросах регионального предпринимательства.

В-третьих, в целях построения эффективного взаимодействия между государством и бизнесом необходимо усиление роли институтов ассоциаций, объединений.

Но стороны малого и среднего бизнеса в Казахстане также нужны усилия для выживания и процветания.

Компании должны больше инвестировать в свою способность вести малый и средний бизнес через интернет, чтобы быть более устойчивыми к потенциальным блокировкам. Некоторые «рабочие места» будут продолжать расти. Фирмы также могут иметь больше стимулов для инвестиций в автоматизацию и перепрофилирование производства, чтобы защитить себя от нарушения цепочки создания стоимости. Многие предприятия, полагающиеся на импортные ресурсы, сталкиваются с нехваткой промежуточных товаров, поскольку цепочки создания стоимости нарушаются. Возможно, им придется позаботиться о том, чтобы поставки были менее уязвимыми для ограничений на поездки.

Мировая пандемия вынудила многие организации закрыть физические объекты и уйти полностью на удаленный формат работы. Связь с потенциальными покупателями, клиентами и партнерами в интернете изменилась для всех. В конечном итоге это даст возможность получить гораздо более широкую аудиторию.

На рынке есть два инструмента: индекс BDI, демонстрирующий уровень готовности компаний малого и среднего сегмента к цифровой трансформации, и новый инструмент, возможность предпринимателям пройти цифровой check-up и получить консультацию по внедрению цифровизации. Безусловно, для развития цифровой культуры в малом и среднем сегменте бизнес-процессов компаний необходимо время, и поэтому, несмотря на рост индекса цифровизации, малый и средний бизнес готов к цифре только наполовину [5].

Цифровая трансформация малых и средних предприятий необязательно требует радикальной трансформации бизнес-модели; преобразование может осуществляться постепенно и на разных уровнях изменений. Внедрение цифровой трансформации сделало компании более гибкими, что привело к более гибкому распределению ресурсов. Выбор стратегии и успех цифровой трансформации зависят от различных факторов, таких как существующие цифровые возможности фирм, культура обучения, история внедрения цифровых технологий, способность развиваться вместе с поддерживающими сторонами и т. д.

Несмотря на это, внедрение цифровых технологий варьируется в зависимости от многого, но можно выделить три пути для формирования стратегии цифровой трансформации бизнес-модели:

1. Ускорение перехода к более цифровой фирме. Этот путь подходит только для фирмы, которая «готова прыгнуть» и стать цифровой фирмой. Можно сказать, что МСБ в этой категории являются группой «первопроходцев» и стремятся привить стратегическую чувствительность с целью выявления слабых сигналов об изменениях, прежде чем другие компании смогут их идентифицировать. Цифровизация была внедрена быстро при поддержке группы специальных команд, работающих с проектным подходом. При таком подходе у каждого проекта есть конкретная цель и определенные временные рамки.

2. Цифровизация продаж для выживания фирмы. Второй путь является наиболее популярным для МСБ, о чем свидетельствует тот факт, что более половины компаний попадают в эту группу. Фирмы из этой группы переводят свои функции продаж в цифровую форму с целью получения доходов более творческими способами, хотя есть некоторые сомнения в том, что внедрение цифровых технологий будет по-прежнему полезным в будущем после окончания пандемии.

3. Поиск цифровых партнеров для выхода на рынок. Третий путь трансформации бизнес-модели продемонстрировал изменения в том, как МСБ взаимодействуют со своими партнерами. Две компании, которым не хватает цифровой грамотности, попадают в эту группу и преодолевают свои проблемы, утопая в экосистемах цифровых технологий, у которых есть много восторженных партнеров, с которыми можно сотрудничать [6].

Заключение. Таким образом, Комплекс мер должен быть направлен на обеспечение стабильности финансовой системы, повышение роли финансового рынка в поддержке экономического роста, привлечение инвестиций, развитие фондового рынка, страхового рынка, рынка микрокредитования, защиту потребителей финансовых услуг, развитие финансовых технологий, инноваций, а также интеграции внутреннего рынка глобальной системы.

Предприятия малого и среднего бизнеса, которые не начали процесс цифровой трансформации, уменьшают свои возможности эффективного взаимодействия и успешности бизнеса в дальнейшем, так как правила игры уже не изменятся.

В течение многих лет организации МСБ постепенно переходили к цифровым технологиям, постепенно приспосабливаясь к меняющемуся поведению своих клиентов. Теперь пандемия ускорила необходимость перехода на цифровые технологии. Проще говоря, организации должны иметь цифровое присутствие, чтобы оставаться актуальными для клиентов и конкурентоспособными на рынке.

Литература

1. Как малый бизнес страдает от коронакризиса в Казахстане – аналитики. [Электронный ресурс] // URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/malyiy-biznes-stradaet-koronakrizisa-kazahstane-analitiki-430038/ (дата обращения: 13.03.2021);
2. Пандемия COVID-19: эффективны ли меры господдержки бизнеса в Казахстане? [Электронный ресурс] // URL: <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/kz/pdf/2020/07/covid-pandemic-report.pdf> (дата обращения: 13.03.2021);
3. Исенова А. С. О ПОДДЕРЖКЕ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ //Central Asian Economic Review. – 2021. – №. 4. – С. 91-99.
4. Калгулова Р. Ж., Алмагамбетова Ш. Т., Боброва В. Н. ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОДДЕРЖКА МАЛОГО БИЗНЕСА //СТАТИСТИКА, ЕСЕП ЖӘНЕ АУДИТ СТАТИСТИКА, УЧЕТ И АУДИТ STATISTICS, ACCOUNT AND AUDIT. – С. 154.
5. Сотников А. А. ЦИФРОВЫЕ ТЕХНОЛОГИИ И ПРОБЛЕМЫ ФИНАНСИРОВАНИЯ МАЛОГО БИЗНЕСА //Научный форум: экономика и менеджмент. – 2021. – С. 33-39.
6. Шпилёва А. А. Процессы цифровизации в компаниях малого и среднего бизнеса в условиях пандемии //Экономика, предпринимательство и право. – 2021. – Т. 11. – №. 2. – С. 299-312.

УДК 330.34

CONCEPT AND VARIETY OF DEFINITIONS OF THE TERM «ECOLOGICAL TOURISM»

Kulik K.V.

*1st year doctoral student, EP «Economics», TURAN University,
Almaty, Republic of Kazakhstan
e-mail: kulxevi2020@gmail.com*

Annotation. *The article discusses the concept, terminology and basic principles of ecological tourism. Possible approaches to the development of ecological tourism in Kazakhstan are shown in order to improve the ecology, environment and socio-economic development of rural areas.*

Key words: *ecological tourism, tourism industry, tourism resources, rural areas, economic diversification, socio-economic development*

Introduction. According to Kazakh scientists Bekkulieva B.M., Duiskenova R.Zh., Aldazharova A.T., tourism in our country is considered one of the top priorities for the national economy and an important factor in regional development. In the Republic of Kazakhstan, the effective functioning of

the tourism industry can help solve some of the most important socio-economic problems by increasing employment and improving the quality of life of the population, by diversifying the regional economy, by increasing the attractiveness of investments in the region, by improving the environmental situation and optimizing the process of nature management [1].

The relevance of this article is confirmed by the state interest in the development of the tourism industry, which is expressed in the State Program for the Development of the Tourism Industry of the Republic of Kazakhstan for 2019-2025, approved by the Decree of the Government of the Republic of Kazakhstan No. 360 dated May 31, 2019 with amendments dated 02.04.2020 [2].

The tourism industry development program was developed by National Company «Kazakh Tourism» JSC.

The goal of the program is to ensure the share of tourism in the total gross domestic product of the GDP of the Republic of Kazakhstan at least 8% by 2025. The implementation of this goal requires such tasks as the development of tourist resources, ensuring transport accessibility of tourist destinations and facilities, improving the quality and availability of tourist products and services, creating a favorable tourist climate, creating an effective system for promoting the country's tourist potential in the domestic and international markets, as well as improving the system management and monitoring of the development of the tourism industry [3].

Experimental part (materials and methods). The current state of the environment is deteriorating every year. The anthropogenic load causes a number of irreversible processes leading to environmental pollution at

all levels (air, water, land). Industry and economic activities are not the only polluters, but humanities irresponsible and sometimes barbaric attitude toward nature also plays a role. In recent years, there has been a clear trend towards strengthening environmental protection measures around the world.

Decisions at the state level of most countries as well as in the media, are constantly being discussed and made regarding water and air purification, waste processing, protection of nature and wildlife, etc. The way out of this situation, in the opinion of scientists Yu.O. Holova, K. I. Voronkova., Bezuglova M.S, is the organization of ecological tourism [4-6].

The term «ecological tourism» (ecotourism) was proposed in 1983 by the Mexican economist-ecologist Hector Lascurein. He understood that tourism needed to take care of nature, contribute to its protection, increase the ecological culture of travelers, perform an educational function, and respect traditional cultures and local communities.

According to the belief of scientists Tukhsanov B.Z. and Dilmonova KB, which is shared by the author of this article, there are many definitions of ecotourism, each of which reveals certain important aspects [7].

Ecological tourism includes the following principles of sustainable tourism such as:

- an active position in the preservation of natural and cultural heritage;
- involvement of local and indigenous people in the planning, development and implementation of ecological tourism, which contributes to the improvement of the well-being of their territories;
- clarification of the tourist value of the visited excursion centers of natural and cultural heritage;
- focus on individual travelers, and small organized tourist groups [7-14].

The variety of terms corresponds to the breadth of content and the multitude of specific activities in this emerging area of the tourism industry. Taken together, these definitions adequately describe both the diversity and evolution of ideas about the goals and objectives of the new tourism industry.

Tukhsanov B.Z. and Dilmonov K.B. define ecological tourism as a tourist visiting little-known or unchanged areas with unique natural, historical sites, and cultural resources that meet the basic principles of sustainable tourism development, such as:

- to contribute to the socio-economic development of the visiting territories;
- contain educational and cognitive components;
- to contribute to an increase in the level of ecological culture of travel and the standard of living of the local population, as well as the observance of rather strict rules of behavior in the natural environment [7-14].

Let us analyze this definition of the concept of «ecological tourism» in order to draw some conclusions, which are defined as the basic principles of ecological tourism:

– Ecotourism stimulates and satisfies the desire to communicate with nature through purposeful travels through untouched or little changed nature, represented all over the world, as a rule, by national and natural parks, reserves, wildlife sanctuaries, natural monuments and other categories of reserves.

– Ecotourism has a relatively low negative impact on the environment, which is why it is sometimes called “soft tourism”. For this reason, it has become almost the only type of natural resource in specially protected natural areas.

– Activities in the field of ecotourism seek to prevent any negative impacts on nature and culture, as well as seeking to encourage tour operators and tourists to contribute to the conservation of nature and the socio-economic development of territories.

– Ecotourism is tourism that combines recreation, entertainment and environmental education for travelers and presupposes rather strict rules of conduct, the observance of which is an important condition for the successful development of the industry.

– The development of ecotourism should benefit the region and not contradict its interests and socio-economic development; therefore, this assumes that the local population not only works as personnel, but also continues to live in the protected area, leads a normal life and adheres to traditional views that ensure respect for nature.

– Ecotourism is understood as an integral part of the tourism industry, which produces and sells its tourism products and receives income from this, or as a tourism activity in nature, making a profit to preserve the natural environment, as well as to improve the living standards of the population in rural areas.

– The main objectives of ecotourism are: environmental education, the interactions between humans and nature, developing ethical behavior in the natural environment, fostering a sense of personal responsibility for the fate of nature, as well as restoring the physical and spiritual strength of a person, providing complete relaxation in the natural environment [4-11].

In the works of foreign scientists Filion, Fern L., Hawkins, D., ME Wood, S. Bittman, Candyrilla VB, Mohd TA, Ramle A., Gopalasamy RC, Mafi, M., Pratt, S., & Trupp, A. , Tuclea C., Pdureanu M., Richards G., Wilson J. and others they considered the development of tourism based on natural features and lifestyle of

the local population, the development of cultural entrepreneurship based on local traditions, providing innovative opportunities to increase the income of the population and creating quality employment in the tourism sector. Separate articles devoted to the development of ethno-ecological tourism were published by Kazakhstani researchers A. Khazbulatov, G. Aubakirova, D. Zyкова. With all the different domestic and foreign studies devoted to the development of tourism, mainly the issues of a conceptual nature were considered, but the criteria for the role of ecological tourism in the development of rural areas of the country are ignored.

Domestic research on this topic is insufficient, which highlights the need to study the problem of stimulating the development of ecological tourism in rural areas. Today, there are no empirical studies based on qualitative and quantitative methods on this topic. Therefore, the topic needs further study, with first and foremost a focus on the formation of organizational, economic and institutional conditions that ensure the socio-economic development of rural areas.

Interest in the study of ecological tourism began to grow actively, starting in the second half of the 20th century, after the development of the mass model of tourism. As interest in ecotourism grew, it led to an exacerbation of negative socio-economic processes in the territories of popular holiday destinations, resulting in a significant deterioration of their ecological state.

The theoretical base and conceptual apparatus of ecological tourism are currently only being formed and will continue to expand as the following three things happen, the understanding of tourism in general deepens, the accumulation and research and practical results are accumulated, and, the statistical accounting and methods of economic assessment are improved.

Currently, the tourism industry in the world is one of the most dynamically developing areas in international trade in services. At the same time, the dynamics of international tourist flows are extremely uneven, which is primarily due to the different levels of socio-economic development of various countries and regions of the world.

Kazakhstan has great potential both for the development of domestic tourism and for the reception of foreign travelers. It has everything you need – a huge territory, a rich and varied landscape, an interesting historical and cultural heritage, and in some regions – untouched, wild nature.

There are many factors that need to be considered for ecotourism to be successful: minimizing the negative consequences of an ecological and socio-cultural nature, maintaining the environmental sustainability of the environment; assistance to the protection of nature and local socio-cultural environment; environmental education and awareness; participation of local residents and their receipt of income from tourism activities, which creates economic incentives for them to protect nature; economic efficiency and contribution to the sustainable development of the visited regions, environmentally responsible travel in order to enjoy and get an idea of the natural, cultural and historical features of the area.

At present, an extremely wide range of activities can be attributed to ecological tourism, falling under these categories: purpose of travel, location, types of tourist activities, and duration of stay.

This type of tourism does not lead to environmental degradation, supports and promotes the protection of natural resources, creates economic benefits that reach most of the social groups of the local population and is carried out in accordance with the principles of environmental sustainability.

Ecological tourism is all types of travel organized in natural areas and cultural landscapes in such a way as to minimize the negative impact of tourists on the natural and cultural environment of a given area. Its goal is to contribute to the improvement of the ecological situation and raise the standard of living of the local population.

In the scientific literature, there are two approaches to the interpretation of the term «ecological tourism»: a narrow interpretation – travel within the boundaries of specially protected natural areas; broad interpretation – any kind of recreation that meets the principles of ecological tourism.

Category 1: Purpose of the trip.

Scientific ecotourism, educational ecotourism, scientific ecotourism; educational ecotourism; recreational ecotourism: passive and active.

Category 2: Venue ecotourism within the boundaries of specially protected natural areas and in the “wild” nature; ecotourism outside the boundaries of specially protected natural areas, in the space of a cultivated or cultural landscape.

Category 3: Type of activity – observation and study of «wild» or «cultivated» nature with training in environmental knowledge; rest surrounded by nature with emotional, aesthetic goals; – treatment with natural factors;

Category 4: Duration – medium-term; – long-term. In the face of a decrease in the effective demand of the population in the world, the economic crisis, closed borders due to the pandemic, many consumers were forced to abandon tourist trips to foreign countries. In these conditions, the development of tourist relations

between neighboring countries and domestic ecological tourism becomes relevant. For Kazakhstan, tourism in this current reality needs to focus on Russia, Kyrgyzstan, Azerbaijan, Georgia and Uzbekistan.

Analysis of the current state of tourism in Kazakhstan shows that Kazakhstan has the necessary prerequisites for the further development of tourism. Among the positive factors for the development of tourism in the country are: a favorable geographical position; the presence of recreational, natural, unique historical, cultural, architectural objects of developed infrastructure; the availability of personnel; the necessary support from the state; investment support, ancient traditions and customs; rich and varied cuisine; and a favorable image from countries that have successfully held major sports and cultural events of global importance here.

Results and discussion. The most important element in the socio-economic structure of the Republic of Kazakhstan is the rural areas, which are used for the production of agricultural products. They are home to 7.7 million people, which accounts for 41% of the country's population and 7660 rural settlements. However, agriculture accounts for only 2.8% of the country's GDP, and the average monthly nominal wage of rural residents is only 69.8% of the national average. The rural areas of the country are distinguished by a low level of provision of engineering and social infrastructure. The share of investments in agricultural fixed assets does not exceed 1.5% of the volume of investments in the economy.

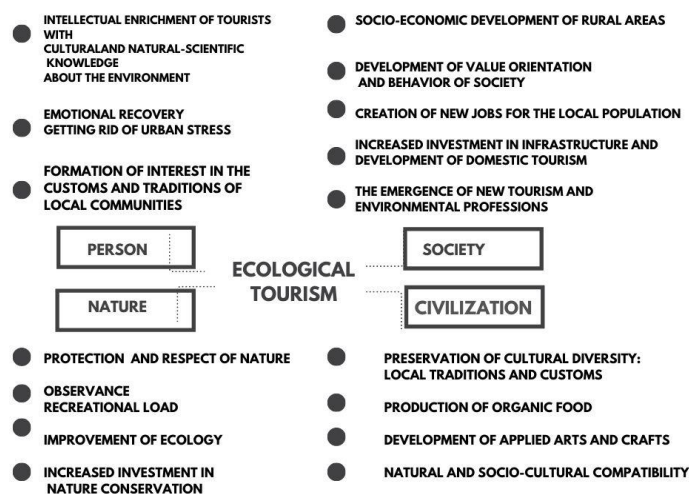
In these poor conditions, it becomes necessary to search for new ways of developing rural areas based on diversification and development of alternative types of economic activity, such as ecological tourism, which can become one of the directions of sustainable prosperity for many rural areas of the country with significant ecological, recreational and socio-cultural potential.

“Ecotourism is tourism that involves travel to places of relatively unspoiled nature in order to get an idea of the natural, cultural and ethnographic features of a given area, which does not violate the integrity of ecosystems and creates such economic conditions in which the protection of nature and natural resources becomes profitable for the local population.”

If we decipher this definition in detail, it turns out that ecological tourism is:

- Travel to wildlife, and the main content of such trips is acquaintance with wildlife, as well as with local customs and culture.
- Respect for the rules and laws of the visited territory. Minimizing the negative impact on local nature and culture.
- Participation of local residents and their receipt of income from tourism activities, which creates economic incentives for them to protect nature. Support the local economy. (In the realities of the modern world, this is probably one of the most important points in the definition of ecological tourism.)
- Active participation in all activities aimed at nature conservation.
- Ensuring the safety and «environmental quality» of any travel, hike or sightseeing tour.
- Environmental education and awareness.

1 picture shows the result of the study – the concept and basic principles of ecological tourism.

Picture 1. Concept of ecological tourism

Note: compiled on the basis of the source [1-40]

Conclusion. Rural territories of the Republic of Kazakhstan need the development of ecological tourism. If you follow the principles given in the article, the rest will be harmless to nature, and tourists will consciously

spend their holidays in nature, thinking about the consequences and the degree of impact on the environment. International practice has proven that the ecotourism sector makes an important contribution to the living standards of local communities, including job creation; raising the standard of living of the population; growth in income and social benefits; promoting the development of micro, small and medium-sized businesses; the growth of related industries; and building the potential for economic and social development of rural areas.

References

1. Bekkulieva B.M., Duiskenova R.Zh., Aldazharova A.T. Digitalization of the economy – the possibilities of the tourism industry // In the collection: Integration of tourism into the economic system of the region: prospects and barriers. Materials of the II International Scientific and Practical Conference. Oryol-2020.- P.6
2. State program for the development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan for 2019 – 2025 [electronic resource] https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=32887930#pos=5;-106&sel_link=1006963561
3. Strategy «Kazakhstan-2050»: Development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan for 2019-2025 [electronic resource] https://strategy2050.kz/ru/state_programs/-2019-2025-/
4. Kholova Yu.O., Voronkova K.I., Bezuglova M.S. ECOLOGICAL TOURISM IN ASTRAKHAN REGION, Modern trends and prospects for the development of the tourism and hospitality industry. 2015.S. 86-89.
5. Bezuglova MS [et al.] Geoeological features of the development of ecological tourism [Text], Geology, geography and global energy. 2014. No. 4/55. S. 109-116.
6. Ecological tourism [Electronic resource]. – Access mode: <http://ecostory-tour.ru/Ekoturizm.html> (date accessed: 15.06.2015).
7. Tukhsanov B.Z., Dilmonov Q.B. THE MOST IMPORTANT ECOTOURISM DEVELOPMENT ISSUES, Actual scientific research in the modern world. 2016. № 5-3 (13). P. 13-16.
8. Birzhakov M.B. Introduction to tourism. Textbook. SPb.:Gerda 2004.
9. David B. Weaver. The Encyclopedia of Ecotourism. United Kingdom: CABI Publishing, 2001.
10. Dorofeev A.A. On the definition of the concept of «eco-tourism»// Tourism and regional development: Coll. scientific. tr. Vol. 2. Smolensk 2002.
11. Eitingon A.I. Ecotourism. A course of lectures. M.:RIAT 2001.
12. Grigorieva V.V. Eco-friendly forms of tourism: principles and approaches.// Tourism and regional development: Coll. scientific. tr. Vol. 2. Smolensk 2002.
13. Panov I.N. Eco-tourism and its role in sustainable development of territories.// Theory and Practice of International Tourism: Coll. scientific. Art. ed.A.Y. Alexandrova. M.: KnoRus 2003.
14. Sergeeva T.K. Ecotourism. Textbook. M.: Finance and Statistics, 2004.
15. Alexandrova A.Yu. Economy and territorial organization of international tourism. – M., 1996.
16. Alexandrova A.Yu. International tourism. – M., 2001.
17. Birzhakov M.B. Introduction to tourism. – SPb., 2001.
18. Volkov Yu.F. An introduction to the hospitality and tourism business. – Rostov n / a: Phoenix, 2003.
19. Zorin I.V., Kvartalnov V.A. Encyclopedia of Tourism. – M.: Finance and Statistics, 2000.
20. Nikolaenko D.V. Recreational geography. – M., 2001.
21. Senin V.S. Organization of International Tourism: Textbook. – M.: Finance and Statistics, 2003.
22. Sokolova M.V. History of tourism. – M.: Academy, 2004.
23. V. V. Khrabovchenko. Ecological tourism. – M.: Finance and Statistics, 2004.
24. Economy and organization of tourism: international tourism / Ed. I.A. Ryabova, Yu.V. Zabaeva, E.L. Dracheva. – M.: KNORUS, 2005.
25. R.D. Guliev, L.M. Mutaliev, M.R. Smykova Prospects for the development of new types of tourism in Azerbaijan and Kazakhstan, Bulletin of Karaganda University. Series: Economics. 2017.Vol. 88.No. 4.P. 29-35.
26. Kuskov A.S. Fundamentals of tourism: textbook / A.S. Kuskov, Yu.A. Jaladyan. – M.: Knorus, 2010. – S. 38–47.
27. Maksutov T. Tourism in Azerbaijan: now or never / T. Maksutov // Markets and companies of Azerbaijan. – Baku, 2016. - Apr 13.
28. Analysis of the current state of tourism in Kazakhstan. [Electronic resource]. – Access mode: <http://articlekz.com/article/8507>.
29. Aliyev Khalid Mustagim Oglu. Prospects for the development of tourism in the Republic of Azerbaijan / Aliyev Khalid Mustagim Oglu // Vestn. Russian Intern. Academy of Tourism. – M., 2013. – No. 3. – P. 65–70. [Electronic resource]. – Access mode: www.stat.gov.kz.
30. [Electronic resource]. – Access Mode: Basic Marketing Functions. Enterprise marketing.
31. [Electronic resource]. – Access mode: <http://www.ereport.ru/articles/firms/mktng.htm>.
32. Guo X.L. (Guo, Xiaolong). Cooperation contract in tourism supply chains: the optimal pricing strategy of hotels for cooperative third party strategic websites / Guo X.L. (Guo, Xiaolong), Ling LY (Ling, Liuyi), Dong YF (Dong, Yufeng), Liang L (Liang, Liang) // Annals of Tourism Research Vol. 41 P. 20–41 DOI: 10.1016/j.annals.2012.11.009 Published: APR 2013.
33. Liang // Annals of Tourism Research Vol. 41 P. 20–41 DOI: 10.1016/j.annals.2012.11.009 Published: APR 2013.
34. Walker J.R. Hospitality management. Introductory course: textbook / J.R. Walker; per. from English – M.: Unity – Dana, 2006. – 880 p.
35. Report on the development of small and medium-sized businesses in Kazakhstan in the first half of 2019 in the context of regions – Nur-Sultan: NGO «Young disabled people of the city of Astana», 2019 [Electronic resource]. – Access mode: [//w8b.a1achekep.k2/mae8/rbG/A1asekepOO_1_po1u\\$2019_gy88_soderge88eb_soderge88eb_soderge88eb_2.rbG](http://w8b.a1achekep.k2/mae8/rbG/A1asekepOO_1_po1u$2019_gy88_soderge88eb_soderge88eb_soderge88eb_2.rbG).
36. Official site Electronic government of the Republic of Kazakhstan [Electronic resource]. – Access mode: [Lup8://egou.k2/st8/t/ariscie8/bot\\$lu8te88_rk](http://egou.k2/st8/t/ariscie8/bot$lu8te88_rk).
37. Information resource Vshte88e8 RM Ka2 ak8! Ap [Electronic resource]. -Access mode: [kyp8://hu81ne88Gt.k2/op1n1on8/sk1o1ogo211-ra2Y111e-1ur12ma-uka2ak81apeska81-2](http://hu81ne88Gt.k2/op1n1on8/sk1o1ogo211-ra2Y111e-1ur12ma-uka2ak81apeska81-2).
38. Syzdykbaeva BU Development of regional tourism 2018 Access mode: <https://elib.bsu.by/bitstream/>
39. The concept of development of the tourism industry of the Republic of Kazakhstan until 2023: Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan dated June 30, 2017 No. 406. URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1700000406/info>.
40. Forecast Indicators and Priorities of the Tourism Industry: AStud of Akmola Region, Kazakhstan / Zh. Raimbekov, B. Syzdykbaeva [et al.] // Mediterranean Journal of Social Sciences. Nov. 2015. Vol. 6. № 6. P. 386–394.

ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛЫҚ КЕЗІНДЕГІ ЛОГИСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ОҢТАЙЛАНДЫРУ МОДЕЛІ

Жәкен Нұрхан,

Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, ЭЖБЖМ
«Логистика» мамандығы, 1 курс магистранты
zhaken_nurkhan@mail.ru

Ғылыми жетекші: **Баймуханбетова Э.Е.,**
э.ғ.к., аға оқытушы

***Абстракт:** XX ғасырдан бастап табиғи және техногендік апаттардың саны экспоненциалды түрде өсті және объектілерді орналастыру мәселесі төтенше жағдайлар кезіндегі логистикалық мәселелерді шешуге қолайлы тәсілге айналды. Бұл мәселені шешу үшін эвристикалық алгоритм негізгі тәсілі ретінде біріктірілді. Нақты алгоритм төтенше жағдайлар кезіндегі логистика жүйелерді орналастыру проблемаларын шешу үшін маңызды болғандықтан, бұл жұмыста деректерді модельдеу түрлеріне де, проблемалар түрлеріне де негізделген төтенше гуманитарлық логистикаға байланысты объектілерді орналастыру мәселелерін зерттеуге бағытталды. Сондай-ақ тарату орталықтарының, қоймалардың, баспаналардың, қоқыс тастайтын орындардың және медициналық орталықтардың орналасуы сияқты объектілердің орналасуына қатысты дағдарысқа дейінгі және кейінгі жағдайларды зерттеуге бағытталған. Зерттеу барысында әдебиетке шолуда көрсетілген төрт негізгі мәселе қарастырылады: объектінің орналасқан жерінің детерминистік мәселелері, объектінің орналасқан жерінің динамикалық мәселелері, объектінің орналасқан жерінің стохастикалық мәселелері және объектінің орналасқан жерінің робастикалық мәселелері. Әр мәселе үшін объектінің орналасу түрі, деректерді модельдеу түрі, апат түрі, шешімдер, мақсаттар, шектеулер мен шешу әдістері бағаланды. Қорытынды ретінде, табиғи апаттар жағдайында тиімді көмек көрсету операцияларын жасау үшін одан әрі зерттеу барысында жойылатын зерттеулердегі олқылықтар анықталды.*

1. Кіріспе. XX ғасырдың 90 жылдарынан бастап төтенше жағдайлық апаттардың саны мен ауқымы үнемі өсіп, зардап шеккендердің саны пропорционалды түрде өсті. Мысалы, 1990 жылдардан бастап жылына шамамен 235 миллион адам болса, 2019 жылы 324 табиғи апат тіркелді, оның экономикалық шығыны 99,2 миллиард АҚШ долларына бағаланды [1]. Табиғи апаттар туралы халықаралық мәліметтер базасына сәйкес, Азия мен Америка су тасқыны, жер сілкінісі, дауыл және көшкін сияқты апаттардан ең көп зардап шеккен континенттер болды. Апат – бұл зардап шеккен аймақтың сыртқы төтенше реакциясын негіздеу үшін жеткілікті мөлшерде зиян келтіретін, экологиялық бұзылулар, адам өлімі, адамның қайғы-қасіреті немесе денсаулық пен медициналық қызметтердің нашарлауы. [2] Мұндай жағдайларға құрғақшылық, жер сілкінісі, су тасқыны немесе дауыл сияқты табиғи апаттар, сондай-ақ ядролық немесе химиялық жарылыстар сияқты эпидемиялар немесе техногендік жойылулар кіруі. Өсіп келе жатқан апаттар санына сәйкес, көптеген ғалымдар апаттың салдарын болдырмау немесе қалпына келтіру үшін табиғи апаттарды басқаруға көп көңіл бөледі [3]. Табиғи апаттарды басқару бойынша төтенше жағдайлар кезіндегі логистикалық жүйе төрт кезеңде жүргізіледі: төтенше жағдайлар салдарын жеңілдету, техникалық жағдайларды дайындау, салдарымен күресуге ден қою және қалпына келтіру. Коппола төтенше жағдайлардың салдарын жеңілдетуді апаттың ықтималдығын азайту және қауіптілік дәрежесін төмендету деп анықтады. Сонымен қатар, ол техникалық дайындықты апаттан кейін жасалуы керек іс-шараларды жоспарлау ретінде анықтады, бұл өмір сүру мүмкіндігін арттырады және қаржылық және басқа шығындарды азайтады. Төтенше жағдайларды екі кезеңге бөлуге болады: төтенше жағдайға дейінгі немесе проактивті (салдарын жұмсарту және дайындау) және жеткізілімге дейінгі немесе реактивті (әрекет ету және қалпына келтіру).

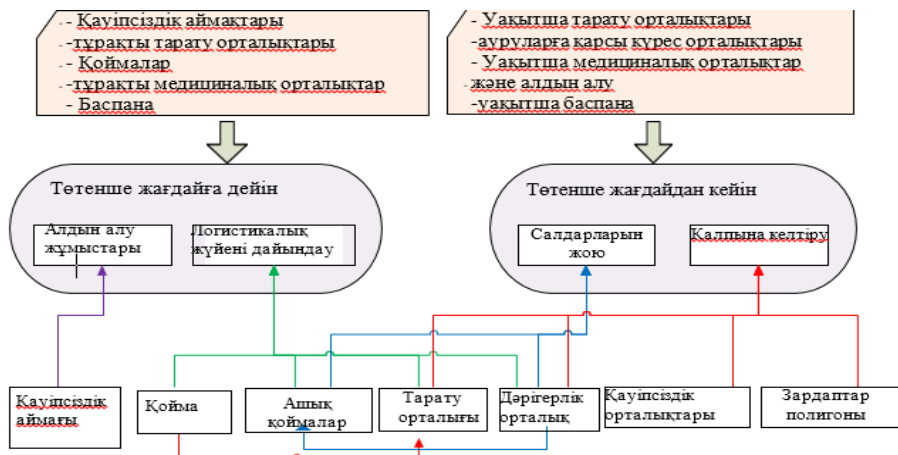
2. Әдебиеттерді шолу көлемі. Бұл жұмыста төтенше жағдайлық кезіндегі логистикалық жүйелерді оңтайландыру моделі қарастырылады. Әдебиеттер базасын құру үшін төтенше жағдайлық кезіндегі логистикалық жүйелерді оңтайландыру моделі журналдарда, кітаптар мен конференция материалдарында табылды, содан кейін объектілерді орналастыру міндеттері мен оңтайландыру әдістерінің категорияларына сәйкес жіктелді: детерминистік, стохастикалық, динамикалық және робастикалық. Соңында өтініштер мен кейстер қарастырылды. Бұл жұмыстың мақсаты төтенше гуманитарлық логистика объектілерін орналастыруды оңтайландыру есептерінде нақты алгоритмге немесе математикалық модельдеу әдістеріне назар аударғандықтан, оған математикалық техниканың нақты алгоритмінің кез келген түрі ұсынылған жұмыстар ғана кіреді. «Transport research board»

жарияланымдарының дерекқоры, «Science direct және Springer journal» дерекқоры сияқты журнал іздеу жүйелері пайдаланылды. Сонымен қатар, кез-келген қосымша құжаттарды анықтау үшін әр құжаттағы сілтемелер, соның ішінде кітаптар мен конференция материалдары мұқият зерттелді.

3. Негізгі зерттеулер мен талдаулар. Жалпы көзқарас бойынша, Арабани мен Фарахани объектінің орналасу мәселелерін кеңістік пен уақыттың екі элементі арқылы анықтауға болатындығын анықтады, онда кеңістік «объектілер орналасқан жоспарлау аймағы» және уақыт «орналасқан жерді анықтау уақыты» ретінде түсіндірген [4]. Алайда, кеңістік пен уақытты бір уақытта талдау керек. Төтенше гуманитарлық логистикалық нысандарды орналастыру проблемалары өрт сөндіру станциялары, апаттық баспана, тарату орталықтары, қоймалар, қоқыс тастайтын орындар және медициналық орталықтар сияқты орындарды анықтауды қамтыды. Өлеуетті объектілер тиісті аудандардың географиясы негізінде анықталды және екі топқа бөлінді: объектілерді орналастырудың тұрақты проблемалары және объектілерді орналастырудың дискретті проблемалары. Төтенше гуманитарлық логистиканың орналасуын оңтайландырудың көптеген модельдері қорларды алдын-ала орналастыру, көмекті бөлу, зардап шеккендерді тасымалдау, эвакуацияны жоспарлау, ресурстарды бөлу, тауар ағындары және басқа да операциялар сияқты басқа логистикалық мәселелермен біріктірілді.

Логистикалық жүйелерде нысанның орналасқан жерін анықтаудың детерминистік міндеттері зардап шеккен адамдардың ықтимал саны, орналасқан жері, баспана сыйымдылығы, тасымалдау құны және белгіленген шығындар сияқты орын мен кіру параметрлерін анықтау арқылы баспаналарды, тарату орталықтарын, қоймалар мен медициналық орталықтарды таңдау немесе табу үшін қолданылады. Бұл міндет динамикалық, стохастикалық және робастикалық модельдердің негізін қалады. Нысанның орналасқан жерін анықтаудың детерминистік міндеттерін төрт түрлі түрге бөлуге болады.

Болашақ зерттеулерде объектінің орналасу мәселелерін шешім қабылдау және модельдеу сияқты көптеген әдістерге қолдануға болады. Әрі қарайғы құнды жұмыс үшін оңтайландыру модельдерін уақыттың белгісіз кезеңдерін, белгісіз жағдайларды, объектілердің орналасу тәуекелдерін, объектілердің орналасу мүмкіндігін, белгісіз сұранысты, сәтсіздіктерді, әртүрлі тербеліс модельдерін және объектілерді кеңейтуді ескеруге мүмкіндік беретін төтенше гуманитарлық логистикалық объектілерді орналастырудың динамикалық немесе сенімді модельдері үшін де қолдануға болады. Нысандардың орналасу түрлері мен апат кезеңдері арасындағы байланыс суретте көрсетілген.

Қауіпсіздік аймағын жоспарлау ұзақ мерзімді жоспар болғандықтан, динамикалық және сенімді модельдерді математикалық модельдерге бейімдеуге болады. Дайындық кезеңінде зерттеу өмір сүру мүмкіндігін арттыру және қаржылық және басқа да шығындарды азайту үшін қоймалар, баспана, тұрақты тарату орталықтары және тұрақты медициналық орталықтар сияқты нысандарды орналастыруды оңтайлы жоспарлау мен дайындауды зерттеуге бағытталуы мүмкін. Мысалы, тарату қоймалары табиғи апаттардың жанында орналасуы керек, бірақ олар әлі де қауіпсіздік аймағында болуы керек, өйткені олар тауарлар мен қайырымдылықты қабылдау пункттері, жеткізушілер мен болғандықтан, зерттеулер тауарларды қашан беру керек екеніне назар аударуы мүмкін. Төтенше жағдайлар кезіндегі логистикалық қоймаларға арналған детерминистік және робастикалық модельді ойлап тапты, бірақ стохастикалық немесе динамикалық модельді қоспады. Өрекет ету кезеңінде

төтенше шешім қабылдаушылар табиғи апат әлі де жалғасып жатқан кезде қолда бар ресурстарды басқаруда маңызды рөл атқаруы керек. Бұл фаза «процестегі апат» фазасы деп аталады. Бұл уақытта төтенше шешім қабылдаушылар қатысады, бірақ олар күтпеген оқиғалар немесе төтенше жағдайлар үшін Төтенше шешімдер қабылдайды. Бұл кезеңде сұранысқа жауап бере алатын және жаралыларды медициналық орталықтарға жеткізуді қамтамасыз ететін баспаналар мен медициналық орталықтар маңызды болып табылады. Тұрақты медициналық орталықтар қауіпті аймақтарда орналасқан кезде, медициналық орталық пациенттерді мүмкіндігінше тезірек баспанаға эвакуациялай алуы керек. Сондықтан тұрақты медициналық орталықтар қауіпсіз жерлерде орналасуы керек, сондықтан қосымша зерттеулер тұрақты медициналық орталықтарды қайда орналастыруға немесе жылжытуға болатындығын зерттей алады. Апаттан кейін бірден уақытша баспаналарды тез арада анықтау керек, сондықтан төтенше шешім қабылдаушылар эвакуациялық баспаналарды мүмкіндігінше тез анықтай алуы керек. Сонымен, қалпына келтіру кезеңінде зерттеулер тауарлардың тиімді бөлінуін қамтамасыз ету үшін уақытша тарату орталықтарының (қосалқы тарату орталықтарының) оңтайлы орналасуын зерттей алады, сонымен қатар жаралыларды тез емдеуді қамтамасыз ететін уақытша медициналық орталықтардың оңтайлы орналасуын анықтай алады. Уақытша тарату орталығы мен медициналық орталықты таңдаудың динамикалық әдістері ұсынылды, бірақ олардың ешқайсысы сенімді модельдерді қамтымады. Кәсіпорындардың жағымсыз орналастыру проблемалар кеңінен төтенше жағдайларды басқарудағы зерттеулер пайдаланылады, сондықтан элементтердің мүмкіндігінше жақын объектінің оңтайлы орналасуы кезінде аудандар зерттелді.

Сол сияқты, эпидемия басталған кезде тұрақты және уақытша медициналық орталықтар ауру немесе жұқпалы ауруларды бақылау және алдын-алу орталықтарына жібереді. Нысандарды орналастыру вакуация мәселелері, көмек тарату мәселелері, зардап шеккендерді тасымалдау мәселелері, түгендеу мәселелері, ресурстарды бөлу мәселелері, трафикті басқару мәселелері, қоқысты басқару мәселелері және қоғамдық ағын мәселелері сияқты аспектілерді біріктіру үшін дамытуға болады.

4. Қорытынды. Бұл жұмыста деректерді модельдеу түрлері мен тапсырмалар түрлеріне негізделген апаттық гуманитарлық логистика объектілерін орналастыру міндеттерін оңтайландыру модельдері қарастырылған, сонымен қатар объектілердің орналасуына қатысты алдын ала және алдын-ала жағдайлар қарастырылған. Бұл шолуда мақсаттарды, жағдайларды, кейстерді, қосымшаларды, табиғи апаттардың түрлерін, нысандарды орналастыру түрлерін, шешу әдістерін және төтенше гуманитарлық логистикалық нысандарды орналастыру мәселелерін қарастыруға әрекет жасалды. Әдебиеттің негізгі мақсаты жедел әрекет ету, тәуекел және экономикалық тиімділікке бағытталғандығы анықталды. Төтенше гуманитарлық логистиканың міндеттерінде жауап беру жылдамдығы мен қауіп-қатер негізгі критерийлер болып табылады, олардың көпшілігі жауап беру уақытын, эвакуация уақытын және/немесе қашықтықты, көлік шығындарын (қашықтық пен уақытты), ашық объектілердің санын, объектінің тұрақты шығындарын немесе пайдалану шығындарын, жабылмаған сұранысты, қанағаттандырылмаған сұранысты және тәуекелді азайтуға, сондай-ақ қамтылған сұраныс нүктелерін барынша арттыруға бағытталған. Тапсырманың түріне байланысты әдебиеттер тапсырмалардың түрлерін басқа тапсырмалармен біріктіруге болатындығын және объектінің орналасу мәселесін шешім қабылдау теориясы, қызмет көрсету теориясы және анық емес әдістер сияқты басқа әдістермен қатар қолдануға болатындығын көрсетті. Әлемде жер сілкінісі, дауыл, су тасқыны және індеттің таралуына байланысты олар төтенше гуманитарлық логистиканы зерттеудің негізгі бағыты болды. Нақты шешім тиімді әдістердің бірі екендігі анықталды, бірақ жетілдірілген алгоритмдер ауқымды тапсырмалар үшін ең тиімді болып шықты. Ақырында, табиғи апаттар жағдайында болашақ операциялардың дамуына ықпал ететін зерттеулердегі олқылықтар мен болашақ зерттеулер анықталды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

- 1.A. Sauer, Humanitarian Supply Chain Performance Management: Development and Evaluation of a Comprehensive Performance Measurement Framework Based on the Balanced Scorecard (Doctoral dissertation), Munich Business School, German, 2016.
- 2.A. Labib, M. Read, A hybrid model for learning from failures: the Hurricane Katrina disaster, Expert Syst. Appl. 42 (21) (2015) 7869–7881.
- 3.A. Verma, G.M. Gaukler, Pre-positioning disaster response facilities at safe locations: an evaluation of deterministic and stochastic modeling approaches, Comput. Oper. Res. 62 (2015) 197–209.
- 4.A.J. Scott, Dynamic location-allocation systems: some basic planning strategies, Environ. Plan. 3 (1) (1971) 73–82.

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЭМПИРИЧЕСКОГО НЕЙРОМАРКЕТИНГА В КОНТЕКСТЕ РАССМОТРЕНИЯ ПОВЕДЕНИЯ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ В ПРОЦЕССЕ ВЫБОРА ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ

Гималетдинов В.К.,

докторант 1 курса, специальности маркетинг,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: dzhon.karmak@mail.ru

Аннотация. Формулой исследования «Вопросы развития эмпирического нейромаркетинга в контексте рассмотрения поведения потребителей в процессе выбора продуктов питания» являются формирование представления о проведении эмпирического анализа с использованием современных нейромаркетинговых технологий, с применением арсенала существующих методов сбора информации, инструментов практического проведения исследований. Планируемые результаты заключаются в оценке сходств и различий нейромаркетинга и нейромаркетинговых исследований с другими подходами в рамках количественной и качественной методологии. Выбираются основные методы сбора данных, для оценки надежности и валидности используемых технологий, показателей процесса выбора продуктов питания потребителем. Цель нейромаркетингового исследования состоит в выявлении перспективных потребностей, оценке степени их удовлетворения, проверке конкретных гипотез, планирования и прогнозировании потребительского поведения и спроса.

Ключевые слова: методы, стимулы, нейромаркетинг, нейробиология, пищевые продукты, потребительское поведение.

Считается, что выбор потребителями продуктов питания часто определяется позицией незнательности, о которых потребители не полностью осведомлены. На принятие решения о еде влияет сложный набор эмоций, чувств, отношений и ценностей, которые невозможно оценить, просто проведя интервью потребителя. В последнее время наблюдается рост интереса к мультидисциплинарной области «нейромаркетинга», которая использует определенные нейробиологические методы для изучения поведения потребителей.

Целью статьи является: описание основных методов и предложений, преимуществ нейромаркетинга на основе анализа научной литературы по использованию нейромаркетинга и сделать попытку применения этого подхода в исследованиях продуктов питания с упором на инвазивные методы.

Маркетинговая дисциплина значительно изменилась, адаптировавшись к многомерному взгляду на предпочтения потребителей, расширяя и обогащая концепции, теории и методологии, полученные из таких дисциплин, как психология, социология, антропология и, в последнее время, нейробиология. Например, такие понятия, как эмоции, предубеждения и ценности, становятся все более важными как внутренние факторы для понимания выбора потребителей [1]. Несмотря на первоначальный скептицизм, применение нейробиологических концепций и методов в маркетинге (например, нейромаркетинг) быстро выросло за последние несколько лет в обоих академических кругах и практика, например, с момента первого исследования Мак Клюра и его исследовательской группы [11]. Это растущее внимание к нейромаркетингу в последнее десятилетие привело к появлению новых идей и практических приложений в области маркетинга. Мы попытаемся рассмотреть эмпирические подходы нейромаркетинга с упором на анализ пищевых продуктов и не инвазивные методы – рассматриваемые как идеальные решения в области исследований питания, поскольку они часто проводятся в реальных местах, где люди решают вопрос покупки, например, в продуктовых или других специализированных магазинах. На основе обзора теоретических и эмпирических исследований в этой области предлагаем нейромаркетинг в качестве все более интегрированных инструментов для увеличения дисперсии данных о потребителях в экономических исследованиях, ориентированных на анализ пищевых предпочтений и прогнозирование выбора [2]. По нашему мнению, должны предлагаться новые направления, для специалистов работающих в области, которые хотят применить методы нейромаркетинга в экспериментах по выбору продуктов питания. На сегодня, существует множество стимулов, не связанных напрямую с продуктом, которые могут влиять на выбор продуктов питания и решения о покупке. Пример: яркость, цвета и форма упаковки и цена [3]. Фактически, все большее количество исследований применяют нейромаркетинговый подход для изучения того, как подсознательная и эмоциональная реакция на эти особенности может влиять на предпочтения потребителей [4].

2. Нейробиология в контексте потребительского поведения. «Потребительская неврология – это новая развивающаяся область, включающая академические исследования на стыке нейробиологии, психологии, экономики, теории принятия решений и маркетинга» [5]. Многие исследователи признали, что эффект играет ведущую роль в обработке информации [2]. По словам того же автора, потребительская нейробиология преследует цель «адаптировать методы и теории нейробиологии в сочетании с поведенческими теориями, моделями и апробированными экспериментальными планами из психологии потребителей и смежных дисциплин, таких как наука о принятии решений о поведении. Цель – разработать нейрофизиологически обоснованную теорию для понимания поведения потребителей». Рассмотрим различие между потребительской нейробиологией и нейромаркетингом. Потребительская нейробиология относится к академическим исследованиям на стыке нейробиологии и психологии потребителей, в то время как нейромаркетинг относится к «практическому и коммерческому интересу к нейрофизиологическим инструментам, таким как отслеживание глаз, чувствительность, проводимости, электроэнцефалографии (ЭЭГ) и функциональной магнитно-резонансной томографии (ФМРТ) «для проведения исследования рынка для конкретной компании» [8]. Проведение дополнительного исследования, по нашему мнению, является стратегическим направлением для соблюдения «экологической обоснованности» процессов принятия решений, связанных с пищевыми продуктами. Способность разрабатывать решения, которые как минимум уменьшают присутствие неоптимальных или неестественных экспериментальных условий, позволит разработать методы, более склонные к выявлению того, что происходит, когда человек принимает решение. Более того, в последние десятилетия появился новый способ мышления и изучения лиц, принимающих решения, основанный на признании того, что на выбор влияют как рациональные, так и иррациональные аспекты (эмоции и скрытые установки). Решение о покупке, несомненно, связано с эмоциональной вовлеченностью в бренд. Однако индивидуальные решения, которые приводят к определенному выбору, определяющему поведение, происходят быстро и часто происходят рутинно без полного рационального контроля. Считается, что примерно 95% всех когнитивных процессов происходят бессознательно, в «черном ящике» разума. Другими словами, не более 5% когнитивных процессов происходит осознанно [7]. Возникает вопрос, какие возникают эмоции, вызываемые изображением и особенностями продукта, такими как внешний вид (например, цвет или форма) или сенсорные атрибуты (например, запах, тактильные особенности)? Эта идея была далее продемонстрирована тем, что когнитивная система характеризуется активацией корковой зоны [10]. Процесс, требующий больших затрат энергии процесса, за ним следует второй более быстрый процесс, имеющий отношение к выживанию, который связан с самой древней частью нашего мозга, таламической областью. Кроме того, исследования показали наличие корковой и подкорковой обработки в отношении аффективных состояний, что позволяет понять, почему на процессы принятия решений могут влиять взаимодействие двух систем [9]. Возникающие эмоции связаны с непосредственно предшествующими факторами, основной детерминант которых является интегральным воздействием (другими опосредованными факторами являются поведение при принятии решения и ожидаемые последствия). Эта ключевая роль интегрального эффекта предполагает, что он имеет прямое отношение к процессам принятия решений [8].

3. Нейромаркетинг вкуса. На решения потребителей при покупке продуктов питания влияет ряд переменных, которые выходят за рамки сенсорных атрибутов пищи (например, вкуса, запаха). Упаковка, коммуникация и демонстрация продуктов играют важную роль во влиянии на эмоциональное состояние потребителей и, следовательно, на выбор продуктов питания. Этикетки и другая информация, генерируемая брендами или рекламой, важны для повышения уровня внимания к продукту, что впоследствии увеличит шансы на то, что продукт будет выбран [5]. Недавнее исследование отслеживания глаз, проведенное приняли участие 53 потребителя, которых попросили оценить их восприятие подлинности трех разных продуктов (майонез, хлеб и йогурт) и выразить готовность купить каждый продукт [6]. Результаты показали, что тремя наиболее часто наблюдаемыми областями для оценки подлинности продукта были, прежде всего, бренд, за которым следуют список ингредиентов и информация о пищевой ценности. Что касается готовности к покупке, участниками были в порядке важности ингредиенты, информация о питании и название бренда. Другое исследование показало, что такие важные характеристики, как яркость и насыщенность упаковок продуктов, также могут влиять на решения о покупке [5]. С нашей точки зрения, эти результаты, хотя и были подтверждены, в которых применялась методология отслеживания взгляда, реагирующие на визуальные атрибуты, такие как яркость, цвет или форма, все-таки, визуальное поведение потребителей требует дальнейшего детального исследования [7].

4. Нейромаркетинг в секторе продуктов питания и напитков. По нашему мнению, необходимо обсудить несколько технологий нейромаркетинга, которые были бы полезны при изучении маркетинга продуктов питания и напитков. Индустрия рекламы, во многих случаях возглавляемая маркетологами продуктов питания и напитков, целенаправленно использует «особые отношения подростков с новыми медиа посредством маркетинговых кампаний в Интернете, которые создают беспрецедентную близость между подростками и брендами и продуктами, которые теперь буквально окружают их» [8].

Применение методов нейровизуализации в маркетинге продукции – нейромаркетинге в последнее время приобрело значительную популярность. Мы предполагаем, что есть две основные причины этой тенденции: во-первых, возможность того, что нейровизуализация станет дешевле и быстрее, чем другие маркетинговые методы, и во-вторых, надежда на то, что нейровизуализация предоставит маркетологам информацию, которую невозможно получить с помощью обычных методов маркетинговые методы [9]. Считаем, что обзор успешных методологий, наиболее перспективных исследований, в которых применялись эти методы, думается, можно было бы использовать для расширения наших знаний в области маркетинга и коммуникации продуктов питания и напитков. Приведем один из примеров таких инструментов как «айтрекер».

5. Айтрекинг. Айтрекер – устройство, используемое для определения точки наблюдения, измерения движений глаз и визуального внимания. Методология айтрекинга основана на гипотезе «взгляд-разум», которая утверждает, что то, на что люди смотрят, отражает когнитивные процессы, происходящие в их сознании [9]. Кроме того, эта гипотеза утверждает, что движения глаз предоставляют объективную информацию о том, куда направлено внимание человека [6]. Согласно Руссо, движения глаз можно считать хорошими поведенческими показателями для измерения зрительного внимания, поскольку они тесно связаны с когнитивными процессами более высокого порядка [15]. Маркетологи и практики десятилетиями использовали айтрекер для изучения визуального поведения потребителей.

Рисунок 1. а): Системы дистанционной записи Eye tracker; б): система айтрекинга

Методология айтрекинга основана на гипотезе «взгляд-разум», которая утверждает, что то, на что люди смотрят, отражает когнитивные процессы, происходящие в их сознании [9]. Кроме того, эта гипотеза утверждает, что движения глаз предоставляют объективную информацию о том, куда направлено внимание человека [7]. Сегодня методология отслеживания взгляда широко распространена в исследованиях поведения потребителей, включая анализ упаковки пищевых продуктов [11], [12]. У современных потребителей есть множество альтернатив в одной и той же товарной категории. Следовательно, потребителям требуется дополнительная информация для принятия решения о покупке. Ярлыки или, в более общем смысле, коммуникация, осуществляемая брендом, необходимы для привлечения внимания клиентов и предоставления информации, которая может помочь им сделать выбор [6]. Традиционно упаковка изучалась на основе опросов потребителей, опросов или фокус – групп; однако эти методы могут измерять только то, что потребитель знает и готов заявить [11]. Зрительные процессы, напротив, не полностью сознательны [6]. Следовательно, исследование с отслеживанием взглядов очень подходит для получения объективной информации об упаковке пищевых продуктов. Другое исследование показало, что такие характерные особенности, как яркость упаковки, могут влиять на решение о покупке продуктов питания, даже когда потребители предпочитают вкус других альтернативных продуктов [14]. Важность заметности была также исследована Арсия П., Керчет А. [3]. Исследователи продемонстрировали, что чем менее заметна этикетка с питанием, тем больше времени проходит, прежде чем испытуемые видят ее впервые. Есть также исследования, изучающие особенности упаковки, которые интегрировали технологию айтрекера, чтобы исследовать роль визуального внимания на этикетках пищевых продуктов при последующем выборе [10]. Они также изучили, как цвет (черно-белая или цветная этикетка GDA) этой информации влияет на визу-

альное внимание. Результаты показали, что продукты с цветовой кодировкой GDA исправно использовались дольше, чем продукты с монохромными GDA. Кроме того, обнаружено, что на выбор участников повлияло свойство этикетки привлекать внимание (независимо от бренда и вкусовых качеств). Эти результаты позволяют предположить, что внимание опосредует влияние этикеток на выбор и дает оценить способность этикеток пищевых продуктов стимулировать быстрый и точный визуальный поиск информации о питательных веществах [13]. При этом обнаружено, что информацию, написанную в центре этикетки, труднее найти, чем информацию в нижней или нижней части этикетки, где находится ее вершина. Интересен вопрос, каким образом, необходимо пользоваться целевыми пользователями, характеризующимися разными культурами, возрастом, полом, социально-экономическим статусом, и т. д. С помощью функции Eye-Tracking можно было бы улучшить компоновку упаковки и эффективность передаваемой информации.

Наиболее многообещающее применение методов нейровизуализации в маркетинге может произойти еще до того, как продукт будет выпущен – когда это всего лишь идея, которую разрабатывают. Выбор еды – чрезвычайно сложная тема, включающая как рациональные суждения, так и более иррациональный субстрат: гедонистические импульсы, психологические механизмы (включая расстройства пищевого поведения), образ жизни и подсознательные состояния, связанные со счастьем или возбуждением, связанных с едой [12]. Эта сложность делает сферу выбора и потребления продуктов питания очень интересным приложением для изучения потребителей и дальнейшего развития методов и инструментов нейромаркетинга, хотя до настоящего времени она остается относительно малоизученной. Анализ зарубежной литературы позволил нам систематизировать методы нейромаркетинга, тем самым определив основные элементы фокуса, для которых они применяются. Сегодня, отслеживание взгляда широко используется для исследования важности информации о бренде и маркированной информации, особенно в отношении пищевых аспектов. При этом фронтальная альфа-асимметрия через ЭЭГ в основном используется в исследованиях рекламы пищевых продуктов для оценки влияния специфических запахов во время дегустации, хотя литература относительно этого подхода весьма скудна; проводимость кожи обычно используется для изучения реакции на приятность пищевых продуктов и прогнозирования предпочтений потребителей; а чтение по лицу используется в исследованиях, в которых антипатия измеряется больше, чем нейтральность или положительные предпочтения

Насколько нам известно, исследований в области выбора продуктов питания с применением нескольких методов в рамках одного эксперимента не проводилось. Например, у нас в Казахстане интересным развитием исследований по «предпочтению» пищевых продуктов могло бы стать использование нескольких методов для изучения пищевых предпочтений. Другими словами, это будет включать одновременное применение:

1) Измерения ЭЭГ, которые собирают информацию о корковой активности (в частности, от лобных долей, коррелирующих с процессами принятия решений), отражающую поведение приближения / отстранения от стимула.

2) Измерения проводимости кожи, которые предоставляют информацию о подкорковой активности, связанной с уровнем возбуждения или интенсивностью эмоциональных реакций.

3) Айттрекинг, который связывает эмоциональные реакции с определенным элементом визуальной сцены.

4) Автоматический анализ эмоционального выражения лица, который предоставляет вторую ссылку помимо внутренних реакций, которые являются избыточными, но также полезны для интерпретации реакций потребителей.

Сочетание всех этих различных показателей предполагает возможность изучения принятия решений в отношении пищевых продуктов с учетом места, где обычно происходят эти явления – продуктовые магазины.

Вывод: хотя восприятие элементов питания уже было изучено, полезное для здоровья содержание этикеток, наличие добавок и оценка информации о функциональности являются другими возможными элементами, представляющими интерес в будущих исследованиях нейромаркетинга пищевых продуктов.

Литература

1. Аллен Дж., Коан Дж. А. и Назарян, М. Проблемы и предположения на пути от исходных сигналов к показателям фронтальной асимметрии ЭЭГ в эмоциях, 2004.–218.
2. Антунес Л., Видаль, Л., Саполински, А., Хименес, А., Майче, А., и Арес. Как особенности дизайна влияют на внимание потребителей при поиске информации о пищевой ценности на этикетках пищевых продуктов? Международный

журнал пищевых наук и питания, -2013.-527.

3. Арсия П., Керчет А., Костелл Э. и Таррега А. Влияние ожиданий, создаваемых этикеткой, на принятие потребителями уругвайских нежирных сыров. Журнал сенсорных исследований, 2012.-351.

4. Арес Г., и Делиза, Р. Изучение влияния формы и цвета упаковки на ожидания потребителей от молочных десертов с помощью словесных ассоциаций и совместного анализа, 2010.-937.

5. Арес Г., Мавад, Ф., Хименес, А., и Майче, А. Влияние рационального и интуитивного стиля мышления на выбор продуктов питания: предварительные данные исследования отслеживания взгляда с этикетками йогурта, 2014.-№31, 28-37.

6. Арес, Г. и др. Визуальная обработка этикеток пищевых продуктов потребителями: результаты исследования отслеживания глаз. Журнал сенсорных исследований, 2013.-№2. 138-153.

7. Ариэли Д. и Бернс Г. С. Нейромаркетинг: надежда и шумиха вокруг нейровизуализации в бизнесе. Nature Reviews Neuroscience, 2010.-№4. 284-292.

8. Арнс, М., Кляйниенхуис, М., Фаллахпур, К., и Бретелер, Р. Повышение эффективности игры в гольф и обучение нейробиоуправлению в реальной жизни с использованием персонализированных профилей ЭЭГ с привязкой к событиям. Журнал нейротерапии, 2007.-№4. 11-18.

9. Барг, Дж. А. Автоматичность повседневной жизни. В R. S. Wyer Jr. (Vol. Ed.), Автоматичность повседневной жизни: достижения в социальном познании., 1997.-№5.-С.45

10. Бехара А., Дамасио Х. и Дамасио А. Р. Эмоции, принятие решений и орбитофронтальная кора. Кора головного мозга, 2000.-307.

11. Макклор Д. Как продвигать стартап с помощью маркетинговой воронки AARRR, 2016.-№8. 150175

12. Милославич Х. Основы применения нейромаркетинга в индустрии питания, 2011.-№4. 140-145.

13. Монтгомери А. и Честер К. Нейромаркетинг в жизни людей, 2009.-№7. 115-120

14. Плассмани, О'Догерти и Ранжел, Плассмани, Рамсой и Милосавлевич; Юн. Возможности и ограничения использования методов нейромаркетинга, 2012.-№4. 300-305

15. Руссо, Дж. Э. Фиксация глаз как след процесса. В серии M. Schulte-Mecklenbeck, A. Kühberger и R. Ranyard (Eds.), Society for Judgment and Decision Making. Справочник по методам отслеживания процессов для исследования решений: критический обзор и руководство пользователя.

2-СЕКЦИЯ / СЕКЦИЯ 2 / SECTION 2

**ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ ДАҒДАРЫСТЫ БАСҚАРУ:
МЕХАНИЗМДЕР МЕН СЦЕНАРИЙЛЕР**

**АНТИКРИЗИСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ:
МЕХАНИЗМЫ И СЦЕНАРИИ**

**CRISIS MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF A PANDEMIC:
MECHANISMS AND SCENARIOS**

МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІПТЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМДІ ДАМУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

А.Т. Тлеубердинова¹, А.Т. Алдабергенова^{2*}

¹ э.э.д., Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
Ғылым комитетінің «Экономика институты»
РМҚК бас ғылыми қызметкері, Қазақстан, Алматы қ.
[e-mail: tat404@mail.ru](mailto:tat404@mail.ru)

²Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті,
Қазақстан, Қарағанды қ.
[e-mail: aigolek_09.87@mail.ru](mailto:aigolek_09.87@mail.ru)

Аңдатпа. Мақалада туризм саласындағы мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамытудың рөлі мен маңызы айқындалады, туризм саласындағы мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігінің теориялық негіздері қарастырылады. Зерттеудің мақсаты туризмдегі мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігін дамытудың ерекшеліктері мен артықшылықтарын жан-жақты зерттеу болып анықталды.

Зерттеудің практикалық маңыздылығы елдің әлеуметтік-экономикалық даму басымдықтарын ескере отырып, туризм саласындағы мемлекеттік-жекешелік әріптестікті дамыту бағдарламаларын әзірлеу кезінде нәтижелерді пайдалану мүмкіндігінен тұрады. Әлеуметтік-экономикалық даму жобаларында іс-шараларды іске асыру кезінде мемлекеттің бизнес-құрылымдармен өзара іс-қимылы олардың сапасын арттырады.

Зерттеуде сипаттамалық және салыстырмалы талдау әдістері қолданылды. Теориялық және практикалық материалдар синтезі жүзеге асырылды.

Қорытындылар мен ғылыми-практикалық ұсынымдар мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетіктерін іске асыру және туризм саласындағы мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетіктерін енгізудің шетелдік тәжірибесін зерделеу есебінен туризмнің дамуын басқарудың теориялық негіздерін кеңейтуге мүмкіндік берді.

Зерттеу нәтижелері Қазақстанда туризмді дамыту стратегиясын әзірлеу кезінде ескерілуі мүмкін.

Түйін сөздер: туризм индустриясы, мемлекеттік-жекешелік әріптестік.

Кіріспе. Қазіргі заманғы жағдайлар мемлекет пен бизнестен ұлттық экономиканың көптеген салалары, оның ішінде республикалық және өңірлік деңгейлерде туризм саласы үшін мемлекеттік-жекешелік әріптестікті (МЖӘ) дамыту шеңберінде ұлттық қолдау әсер етудің маңызды факторы болып табылатын экономиканың жұмыс істеу тиімділігін арттыруға бағытталған қызметті жандандыруды талап етеді.

Әлемдік экономикалық жүйе дамуының қазіргі кезеңінде туризм индустриясы әлемдік экономикадағы ең жоғары табысты және тез дамып келе жатқан салалардың бірі болып табылады. Бүгінде саладан капиталдың жылыстауы, туристік ағымның сыртқа шығудан ішкі туризмге қайта бағдарлануына, шетелдік туристер санының азаюына әкеп соқтырған кезекті жаһандық экономикалық дағдарыс туралы толық сеніммен айтуға болады. Қазіргі таңда батыстағы несиелерге қол жетімділіктің шектелуіне байланысты қол жетімді қаржыландырудың болмауына байланысты саладағы күрделі мәселелердің көріністері айқын байқалуда [Романюк, 2015: 23-27].

Туризм саласы кез-келген ел үкіметінің маңызды бағыты болып табылады, өйткені туристерді тарту мемлекет қазынасына белгілі бір табыс әкеледі. Сонымен қатар, жоғары дамыған туризм елдің белгілі бір имиджін қалыптастырады, танымал туристік аймақтарды жетілдіруге мүмкіндік береді және тұрғындардың патриотизм сезімін күшейтеді. Алайда, көбінесе Үкіметтің туризмді сәтті дамыту үшін қажетті қаржы ресурстары жоқ. Осы проблеманы шешудің бірі сырттан қаражат тарту – мемлекеттік-жекешелік әріптестік болып табылады.

Бір жағынан, қазіргі уақытта көптеген жобалар үшін оларды аяқтауға қажетті қаражат жетіспейді. Екінші жағынан, инвесторлар жобаның болашақ жұмысына сенімді болмай, құрылысқа және әрлеу жұмыстарына ақша салудың орнына өз жобаларын тоқтатуды жөн көреді [Романюк, 2016].

Айта кету керек, туристік сала ұзақ мерзімді перспективаға және инвестициялардың өтелуінің ұзақ мерзімдеріне арналған. Мұндай жағдайда отандық қонақжайлылық индустриясында ұзақ мерзімді даму стратегияларын мемлекеттің тікелей қатысуынсыз және бірлескен инвестицияларсыз жүзеге асыру мүмкін емес. Осылайша, ішкі және кіру туризмін дамыту және біздің елімізде туризмнің тиімді дамуына әкелетін инновациялық, стандартты емес тәсілдерді құру туралы ескі көзқарастардан бас тарту қажеттілігі туындайды [Никольская, 2015: 11-18].

Қазіргі жағдайда туризм индустриясындағы билік пен бизнестің ынтымақтастығының тиімді нысандарын дамыту дағдарысқа қарсы тиімді саясатты қалыптастырудың маңызды шарттарының біріне айналуға болады. Мұндай өзара іс-қимыл инвестициялар көлемін ұлғайтуға және саладағы инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру кезіндегі шығындарды азайтуға мүмкіндік береді.

Эксперименттік бөлім. Әлемдік тәжірибе мемлекеттік-жекешелік әріптестік (бұдан әрі – МЖӘ) экономиканың түрлі салаларын, оның ішінде туризм индустриясын экономикалық дамыту үшін ресурстық базаны кеңейтудің тиімді тетіктерінің бірі болып табылатынын көрсетеді.

Бірқатар шетелдік зерттеушілер мемлекеттік-жекешелік әріптестікті аумақтарды дамыту және халықтың өмір сүру жағдайларын жақсарту мақсатында күрделі, көп серіктестік жобаларды іске асыруды көздейтін тетік ретінде айқындайды, оның шеңберінде мемлекет пен жеке сектордың дәстүрлі рөлдері қайта бөлінеді [Savas E. S., 2000; Klijn E.H., Teisman G.R., 2000; Ham H., van, Koppenjan J., 2001; Hodge G., Greve C., 2007; Long, P., 1997; Kernaghan, K., 1993; Witt, S.; Moutinho, L., 1995].

МЖӘ-ні жүзеге асыру механизмін және ынтымақтастыққа қатысушылардың мақсаттарын сипаттайтын батыстық зерттеушілерге танымал МЖӘ тұжырымдамасы салықтық түсімдер немесе мемлекеттік қарыздар есебінен қаржыландырылатын мемлекеттік сектордың (мемлекеттік сатып алулар) инфрақұрылымды алуына балама болып табылады. [Kim, D.; Kim, C.; Lee T., 2005; Linder, S., 1999; De Lacy, T.; Battig, M.; Moore, S.; Noakes, S., 2002].

Дамушы нарықтық елдердегі, соның ішінде Қазақстандағы мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің мәнін түсіну үшін, біздің ойымызша, ең дұрысы ресейлік және отандық зерттеушілердің еңбектеріне жүгіну болып табылады. Орыс зерттеушілері Варнавский В.Г., Клименко А.В., Королев В.А., Баженов А.В., Воронников А.М. мемлекеттік-жекешелік серіктестікті халықтың өмір сүру сапасын жақсартуға бағытталған әлеуметтік маңызды жобаларды іске асыру мақсатында қоғамның материалдық және материалдық емес ресурстарын біріктіру нысаны ретінде қарастырады [Варнавский, 2010: 215-221].

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларын әзірлеу мен жүзеге асырудың қазақстандық тәжірибесін отандық ғалымдар А.Н. Тургинбаева, А.Ж. Панзабекова, Е.Б. Домалатова зерттеген.

Қазақстандағы әлеуметтік маңызды мәселелерді шешу үшін мемлекет пен бизнестің өзара іс-қимылы ұзақ тарихқа ие емес. Дегенмен, соңғы онжылдықтарда ең өзекті мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ) болды. Біріншіден, әлеуметтік-экономикалық өмірдің қиындауы, экономиканың жаһандануы мемлекеттің әлеуметтік маңызды функцияларды орындауында кедергілер келтірді. Екіншіден, бизнеске инвестицияларды тарту үшін жаңа нысандарға қызығушылық танытуға мүдделі.

Билік пен бизнес құрылымдарының әріптестігі мен өзара әрекеті тек алға қойылған мақсаттарға жету үшін ғана емес, сонымен қатар тәуекелдерді пропорционалды бөлу жағдайында жүзеге асырылады. Туристік индустрияның дамуын мемлекеттік реттеу тұрғысынан МЖӘ жеке компанияларды ресурстарды қажет ететін және капиталды қажет ететін инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға тартуға бағытталған.

МЖӘ-нің басты артықшылықтарының бірі – қосымша қаржылық ресурстарды тарту, яғни инфрақұрылымдық жобаларды іске асыруға қаражат тарту бойынша жеке секторға міндеттемелерді беру.

Жеке қаржы мемлекеттік қарыздар мен борыштардың өсуінсіз инфрақұрылымға инвестициялардың ұлғаюына қолдау көрсете алады және мемлекеттік кірістердің көзі бола алады. Сонымен қатар, жеке сектордағы икемді басқару, оның инновацияға қабілеттілігі тиімділіктің артуына әкелуі мүмкін, бұл өз кезегінде сапалы және арзан қызметтердің үйлесімін ұсынады. Жеке сектор үшін МЖӘ бұған дейін көптеген жағдайларда алынып тасталуы мүмкін салалар мен салалардағы бизнес мүмкіндіктерін арттырады [Tigu G., Călărețu V. B., Daniel B., 2000].

МЖӘ-дегі мемлекеттік мекемелердің рөлі, бір жағынан, мемлекеттік шығындарды азайту және мемлекеттік қызметтердің сапасын арттыру арқылы, бір жағынан, нарықтық тетік талаптарына сәйкес келетін қызметтерді қоғамдық мүдделермен қамтамасыз ету болып табылады [Daniela Voicu, Cristina Voicu-Olteanu, 2009].

Тікелей бюджеттің қаржыландыруымен салыстырғанда МЖӘ-де мемлекеттік бюджет қаражатын пайдаланудың тиімділігіне келесідей қол жеткізіледі: объектіні коммерциялық пайдалану құқығын инвесторға қайтару мерзіміне дейін беру және оның жұмысына бақылау тиімділігін арттырудың орнына бюджеттен тыс қаражаттарды тарту арқылы. Тәуекелдерді жеке бизнес пен мемлекет арасында бөлу, әдетте, леввередж әсерін тудырады, бұл өз кезегінде қаржы нарықтарынан қарыздық қаржыландыруды тартуға, қамтамасыз етуге мүмкіндік береді. Соңғысына, сайып келгенде, тұрақты табыс көздерін құрайтын тұрақты ұзақ мерзімді жобалар керек.

МЖӘ-ні іске асыру жалпы жобалық шығындарды азайтуды көздейді, өйткені жеке бизнесті басқару активтерді басқару бойынша қажетті дағдылар мен тәжірибеге ие, атап айтқанда: артық активтерді құю, негізгі құралдарды пайдалану коэффициентін арттыру және т.б. Қарыз алушылар мен акционерлер алдында қаржыландыруды ынталандыратын және өзіне міндеттемелер жүктейтін жеке серіктес жобадан түсетін ақша легін молайтуға және оны басқару тиімділігін арттыруға мүжбүр. Осылайша, инфрақұрылымдық объектілерді басқаруға жеке секторды қызықтырудың өте көп тараған

себебі – жеке менеджменттің тиімділігі жоғары, бұл мемлекеттік басқарумен салыстырғанда шығындар мен басқару сапасының жоғарылауына әкеледі.

Қонақжайлылық және туризм индустриясын дамыту міндеттерін анағұрлым тиімді және сапалы жүзеге асыру үшін шығындарды өтеу және кепілдіктер беру, тәуекелдер мен міндеттемелерді бөлу шарттарында жеке секторды тарту ең қолайлы нұсқа болып табылады [Блинова, 2007: 97-102]. Бұл жағдайда мемлекеттік-жекешелік әріптестік өзін қонақ үй нысандарын жаңартуға бағытталған тікелей мемлекеттік инвестицияларда да, белгілі бір бағытта объектілерді жаңартуға қаражат алу бөлігінде несиелік мекемелерге мемлекеттік кепілдіктер беруде де таныта алады [Кошелева, 2013: 120-125].

Әлеуетті МЖӘ мемлекеттік меншікті мемлекеттік басқарумен немесе инфрақұрылымдық салалардағы мемлекеттің тікелей шаруашылық қызметімен салыстырғанда қоғамға елеулі пайда әкеледі [Валединская, 2011: 362-366]. Әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыс жағдайында мемлекеттік саясаттың мақсаттарына қол жеткізу үшін туризм саласындағы жаңа тетіктер, құралдар мен технологиялар қажет. Әлемнің дамыған елдерінде қалыптасқан осындай тетіктердің бірі мемлекеттік-жекешелік әріптестік (МЖӘ) атауын ала отырып, мемлекеттік билік органдары мен бизнес арасындағы өзара іс-қимыл болып табылады. Бұл тетіктің мәні – мемлекеттің инфрақұрылымдық объектілерді салуға және пайдалануға жеке бизнесті тарту үшін «қолайлы» орта құруында. Осыған байланысты екі экономикалық субъектінің – мемлекет пен бизнестің өзара іс-қимылы әлеуметтік маңызды жобаларға жеке инвестицияларды тартудың тиімді тетігі ретінде өзекті болады.

МЖӘ-нің басты артықшылығы – мемлекет пен жеке бизнес ынтымақтастығының жұмыс нәтижелерін кез-келген адам көре және сезе алады. МЖӘ ерекшелігі мемлекетке дайын объектіні ең аз шығынмен меншікке алуға мүмкіндік береді. Бұл ретте МЖӘ құралдарының арқасында жеке тараптың құзыреті мен тәжірибесін пайдалануға болады. Сонымен қатар, МЖӘ жобасы инвестордың инфрақұрылымдық объектіні пайдалануын және оларға қазіргі заманғы әдістер мен технологияларды қолдана отырып, халыққа тиісті қызметтер көрсетуді көздейді, бұл көбінесе мемлекеттің өзі осы міндеттерді орындаған жағдайда тиімсіз болады.

Туризмдегі МЖӘ-нің бір кемшілігі бар: салықтық жеңілдіктер беруді МЖӘ деп толық қарастыруға болмайды. Бірінші кезекте МЖӘ серіктестер тәуекелдерді бөліседі деп болжайды, бірақ бүгінде мемлекет оларды бөліспейді, бірақ кез келген сәтте алып тастай алатын артықшылықтар береді.

Осылайша, МЖӘ-ні дамыту векторы бірнеше құрамдас бөліктерге байланысты: сапалы институционалдық тетіктердің, мықты стратегиялық инвестор-кәсіпкерлердің және мемлекеттік сектордың әлеуетінің болуы.

Туризмнің дамуы баяу жүріп жатыр және қарқынды жеделдетуге осы саладағы МЖӘ көмектесе алады. Қонақ үйлер мен мейрамханалардың, спорт орталықтарының және т.б. нақты объектілерін салу кезінде мемлекет инвесторларды төмен салықтармен, арзан кредиттермен және басқа да жеңілдіктермен ынталандыруы мүмкін. Бұдан басқа, мемлекет пен бизнес ел ішінде және шетелде елді немесе өңірлерді бірлесіп ілгерілеткен кезде маркетинг саласында МЖӘ-ні дамытуға болады. Бұл, әдетте, ұлттық туристік ұйымдар арқылы жүзеге асырылатын ең аз тәуекелді және тез өтелетін инвестициялар. Бүгінгі күні аяқталған жобалар мен шешімдер өте аз. Бүгінде инвесторлар үшін жеңілдіктер аса маңызды емес, объектілер салу үшін инфрақұрылым мен жер, сондай-ақ трансферттің әрі қарайғы тәртібі әлдеқайда маңызды. Бизнеске өз ақшасын салады және объектіні меншікке алғысы келеді.

МЖӘ дамуындағы мәселелер:

- туризм саласында мемлекеттік-жекешелік әріптестік құрудың шарттары мен тетіктері айқындалмаған;
- туризм саласында мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің іске асырылуы мен оны дамыту принциптері жоқ;
- әріптестікке қатысушы тараптардың өзара әрекет үрдістерін байланыстыратын басқару формасының ұйымдастырушылық құрылымдары қалыптаспаған, туризмдегі МЖӘ үшін қандай басқару ұйымы жауап беретіні белгісіз;
- басқару шешімдерін ақпараттық қамтамасыз етудің ұйымдастырушылық негіздері даярланбаған;
- мемлекеттік-жекешелік әріптестік негізінде жүзеге асырылатын туризм индустриясының инфрақұрылымдық нысандарын дамыту жобаларына жергілікті халықтың қатысуы мен оны реттеудің экономикалық тетігі әзірленбеген;
- бизнесте өз инвестицияларын қайтармауының жоғары тәуекелдері бар;
- банктерді туристік жобаларға инвестиция салуға ынталандыру жүйесінің болмауы;
- банктер шағын нысандарды қаржыландыруға дайын емес.

Өңірлердегі МЖӘ-ні дамыту мәселелері:

- туристік индустрияның нашар дамыған материалдық базасы;
- ойын-сауық индустриясы ұсынатын қызметтердің тар спектрі, нәтижесінде олардың жоғары құны қалыптасады;
- ішкі (облыстық) және Қазақстан нарықтарында аймақтық туристік өнімді жеткіліксіз жылжыту;
- ұсынылатын қызметтердің сапасын жылдам бағалауға мүмкіндік беретін объектілерді сертификаттаудың жалпыға бірдей танылған жүйесінің болмауы;
- туристердің талаптары мен үміттеріне сәйкес келмейтін туризм объектілері персоналының біліктілігі және оның инфрақұрылымы.

Туризмдегі мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігінің мәселелерін зерттеген кезде әртүрлі әдістер қолданылды. Сонымен, теориялық және практикалық талдау әдістері шетелдік авторлардың еңбектерін және Қазақстан Республикасы туризміндегі мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобаларын іске асыру үшін материалдарды зерттеу кезінде қолданылды. Құрылымдық талдау әдістері МЖӘ-нің заңнамалық негіздері мен қағидаларын, туризмді дамыту бағдарламасының инфрақұрылымдық жобаларын жүйелеуге мүмкіндік берді.

Салыстырмалы және экономикалық талдау, бақылаулар мен синтез мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігі арқылы туризмнің дамуын талдауда, мемлекеттік-жекешелік әріптестік шеңберінде жүзеге асырылып жатқан жобалар туралы толық ақпаратта қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау. Нарықтың да, мемлекеттік басқарудың да жағымды қасиеттерінің көрінуіне және олардың жағымсыз қасиеттерінің жолын кесу үшін мемлекет дирижизмнен де, статизмнен де асып түсетін мемлекеттік-жекешелік серіктестікке және қоғамның мақсаттарын іске асыру үшін оның кәсіпкерлік ресурстарын пайдалануға мүмкіндік береді, яғни кәсіпкерлік пен мемлекет арасындағы өзара іс-қимылдың мүлдем ерекше сапасы қалыптасады, оның мәні меншік құқығын қайта бөлу болып табылатын мүліктік қатынастардың өзгеруі негізінде қалыптасады: меншіктің берілген экономикалық функциялары үлесінің артуы (меншік, басқару, иеліктен шығару, пайдалану) және аралас экономиканың негізгі негізі болып табылатын аралас меншіктің қалыптасуы.

Ең алдымен, мемлекеттік меншік объектілерін иелену мен пайдалану қатынасының жан-жақты сипаты өзгеруде, ол мемлекеттік-жекешелік әріптестіктің әртүрлі нысандарында айқын көрінеді, олардың негізгілері: келісімшарттар, дәстүрлі нысанда және лизинг, концессия, өнімді бөлу туралы келісімдер, бірлескен кәсіпорындар. Серіктестіктің әртүрлі нысандары инвестициялық қатысу дәрежесімен, тараптардың тәуекелдері мен жауапкершіліктерінің бөлінуімен, меншік өкілеттіктерінің көлемімен ерекшеленеді. Экономикалық қатынастарды эволюциялық қайта құрудағы мемлекеттік-жекешелік серіктестіктердің ерекшелігі мемлекет пен бизнес арасындағы императивті қатынастарды, оның негізі белгілі тәртіпке мәжбүрлеу, серіктестікке, тараптардың өзара қызығушылығына негізделген ынтымақтастыққа айналдыруда жатыр.

Қазіргі заманғы қазақстандық жағдайларда мемлекеттік-жекешелік әріптестікті пайдалану қажеттілігі нарықтың да, мемлекеттің де жағымсыз жақтарын теңестіру мүмкіндігін, жекелеген субъектілердің жеке экономикалық мүдделерін қайта бөлу, түрлендіру мүмкіндігін құру арқылы алдын-ала анықталған, өйткені барлық субъектілер өз бетінше жүзеге асыруға тырысқанда қол жетпейтін белгілі бір жеңілдіктерге қол жеткізеді. Сонымен қатар, жеке кәсіпкерлік пен мемлекет арасындағы ынтымақтастық қажеттілігі салалық құрылымның жетілмегендігі және инновациялық қызметтің жеткіліксіз дамуы, инфрақұрылым мен әлеуметтік саланың дамымауы сияқты елдің әлеуметтік-экономикалық дамуындағы проблемалардың шиеленісуіне тікелей байланысты, бұл қажеттілік оларды мемлекеттік қаржыландырудың шектеулі мүмкіндіктерімен үйлеседі.

Бір жағынан, мемлекеттік қаржыландыру жеке сектордың ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды елеусіз қаржыландыру жағдайында ұлттық ғылыми әлеуетті сақтауға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, ғылымды бюджеттік қаржыландыруға және мемлекеттік ұйымдардың зерттеулері мен әзірлемелеріне қатысуға басым көңіл бөлу де инновацияны дамытуға елеулі кедергілерді тудырады.

АҚШ, Жапония, Еуропалық Одақтың жетекші елдерінде жеке инвестицияларды тарту бойынша мол тәжірибе жинақталған. Америка Құрама Штаттарында венчурлық бизнес ірі корпорациялармен және университет ғылымдарымен интеграцияланады. Жапонияда шағын инновациялық кәсіпкерлік кластерлік салалық және аумақтық жүйелер құрылымына кіреді. ЕО-да инновация ұлттық бағдарламаларды әзірлеуде мемлекеттік-жекешелік әріптестікті кеңейту жолымен дамуда [Новицкий, 2013: 69-73].

Туризмде мемлекет пен бизнес арасындағы экономикалық қатынастардың ерекше нысаны ретінде мемлекеттік-жекешелік әріптестікті қолдану қажеттілігі МЖӘ-ні жүзеге асырудың оң шетелдік тәжірибесімен де расталады. Мемлекеттік бюджет есебінен іске асырылатын жобаларды және тәуелсіз британдық сарапшылар жүргізген мемлекет пен жеке бизнес арасындағы әріптестікке негізделген жобаларды салыстырмалы талдау көрсеткендей, 25 жыл ішінде мемлекет жобаларды қаржыландыруға кеткен шығындар жоспарланған сметалардан 40% асып түсті, ал осы жобаларды іске асыру барысында 70%-ға жуығының белгіленген мерзімі бұзылған. Сонымен бірге, мемлекеттік-жекешелік серіктестік негізінде жүзеге асырылған 400 жобаның ішінде 80%-дан астамы мерзімінде және бюджеттен аспай орындалды. Мемлекеттік-жекешелік серіктестік жобаларының экономикалық тиімділігін бағалау Германияда да өткізілді, онда жер үсті құрылысы саласындағы 46 жоба іске асырылды. Бұл жобалар МЖӘ құралдары қолданылмағандарға қарағанда орта есеппен 16%-ға тиімдірек болып шықты [Семенова, 2017: 20].

Мемлекеттік-жекешелік әріптестік қоғамдық игіліктерді тиімді өндірудің негізі болып табылады, өйткені туризм саласындағы дамуды мемлекеттік бақылауды өзгертпей, бизнестің әлеуетін (ұтқырлықты, ресурстарды пайдаланудың тиімділігін, инновацияларға бейімділікті) іске асыруға мүмкіндік береді. Мемлекеттік меншікті өтемді беру нысаны ретінде жекешелендіруден айырмашылығы, серіктестікте мемлекеттің меншік құқығы сақталады. Яғни, мемлекеттік-жекешелік әріптестік мемлекеттің де, бизнестің де артықшылықтарын терең әлеуметтік өзгерістер мен күйзелістерсіз пайдалануға мүмкіндік береді [Подлебецкий, 2014].

ҚР «Мемлекеттік-жекешелік әріптестік туралы» Заңына сәйкес МЖӘ қағидаттарының бірі теңгерімділік қағидаты – мемлекеттік-жекешелік әріптестік жобасын іске асыру процесінде мемлекет пен жеке әріптес арасында міндеттерді, кепілдіктерді, тәуекелдер мен кірістерді өзара тиімді бөлу болып табылады. МЖӘ жобаларында пайдалану кезеңі міндетті болғандықтан, МЖӘ шарттарында құқықтармен қатар міндетті түрде мемлекеттік әріптестің міндеттемелері де көрсетіледі, оларды бұзған жағдайда жеке әріптес тарапынан санкциялар көзделген. Бүгінгі таңда мемлекет ең сенімді серіктес болып табылады, МЖӘ жобалары аясында жеке серіктестерге бірқатар қолдау шараларын ұсынады.

Қазіргі уақытта институционалдық МЖӘ әлі де іске асыру сатысында, әзірлеушілер оны қолдану мүмкіндігін зерттеп жатыр.

Бүгінгі күні жеке инвестициялардың негізгі объектісі көбінесе инженерлік-коммуникациялық инфрақұрылымға (ИКИ) мұқтаж. Сонымен қатар, жеке инфрақұрылымды құру үшін жеке инвесторға мемлекеттік бюджет қаражаты есебінен шығындарды өтеу механизмі жоқ. Осы мақсатта кәсіпкерлік субъектілерінің өндірістік (индустриялық) инфрақұрылымын дамыту үшін қажетті инвестордың ИКИ құруға бағытталған инвестициялық шығындарын қайтару мүмкіндігін енгізу ұсынылады. ИКИ-нің одан әрі жұмысын мемлекет те, бизнес те жүзеге асыра алады.

Қорытынды. Мемлекет пен кәсіпкерлік субъектілерінің мүдделерін сақтау арқылы туризмдегі мемлекеттік-жекешелік әріптестікті жүзеге асыру механизмінің тиімділігі өзара байланысты, өйткені туризмдегі басымдықтарды іске асыру және осы басқару құралдарының тиімділігіне жағдай жасамайынша және туризм саласындағы жеке кәсіпкерлікті жандандыру үшін мемлекет тарапынан экономикалық ынталандырулар жарияламайынша қол жеткізу мүмкін емес.

Туризмдегі мемлекеттік-жекешелік әріптестік тетігінің қолданыстағы моделін қорытындылай келе, бұл МЖӘ тетігі басқарудың негізгі объектілеріне де, аймақтарға да халықтың өмір сүру жағдайларының кепілдігімен анықталатын түпкі мақсатқа әсер етеді деп айта аламыз. Туризмдегі МЖӘ жобаларын тиімді жүзеге асыру басқарушылық ықпалдың дұрыстығына және үкімет деңгейінде (орталық, аймақтық, жергілікті) және іскери қоғамдастық деңгейінде қабылданған шешімдерге байланысты болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Алексеева С.В., Иродова Е.Е. Природа государственно-частного партнерства в контексте национальных интересов / С.В. Алексеева, Е.Е. Иродова // Вестник Тверского государственного университета. Серия: Экономика и Управление. – 2017. – №3. – С. 48-54.
2. Блинова Е.А. Туристический рынок Китая: перспективы и уроки для России // Маркетинг в России и за рубежом. – 2007. – №3. – С. 97-102.
3. Валединская Е. Формирование туристского рынка как фактор устойчивого развития экономики // Риск. – 2011. – №1. – с. 362-366.
4. Варнавский В.Г., Клименко А.В., Королев В.А., Баженов А.В., Воротников А.М. Государственно-частное партнерство: теория и практика: учебное пособие. – М.: Издательство Высшей школы экономики, 2010. – 514 с.

5. Иродова Елена Евгеньевна. Механизм государственно-частного партнерства. Журнал «Теоретическая экономика» №6, 2017. С.135-142
6. Кошелева А., Принципы государственно-частного партнерства в развитии индустрии гостеприимства г. Москвы // РИСК: Ресурсы, информация, снабжение, конкуренция. – 2013. – № 2. – с.155.
7. Никольская Е.Ю. Инновационные стратегии развития России как туристического направления // Научный Вестник МГИИТ, – 2015. – №5 (37), – с.11-18.
8. Новицкий, Н.А. Государственно-частное партнерство как инструмент инвестирования инновационной индустриализации в России / Н.А.Новицкий // Вопросы экономики и права. – 2013. – № 2. – С. 69-73.
9. Подлебецкий, Я. ГЧП в жизни Европы [Электронный ресурс]: Государственно-частное партнерство в России. – 2014. – № 4.
10. Романюк А.В., Блинова Е.А. Перспективы развития международных гостиничных сетей в России в 2016 г. // Молодой ученый. – 2016. – №5.
11. Романюк А.В., Ковальчук А.П. Методы повышения эффективности экономической деятельности гостиничных предприятий в современных условиях в России // Научный Вестник МГИИТ. – 2015. – №2. – С. 21-36.
12. Семенова, Е.А. Партнерство государства и бизнеса в интересах инновационного развития в странах ОЭСР / Е.А.Семенова. – Аналитические обзоры РИСИ. – № 4(17). – 20 с.
13. Daniela Voicu, Cristina Voicu-Olteanu, Advantages And Limitations Of The Public Private Partnerships And The Possibility Of Using Them In Romania, Transylvanian Review of Administrative Sciences, 2009, pp. 189-198.
14. De Lacy, T.; Battig, M.; Moore, S.; Noakes, S. Public / Private Partnerships for Sustainable Tourism. Delivering a Sustainability Strategy for Tourism Destinations. CRC for Sustainable Tourism. Griffith University, PMB 50, GOLD COAST MC QLD 9726, AUSTRALIA, JULY 2002.
15. Ham H., van, Koppenjan J. Building Public-Private Partnerships: Assessing and Managing Risks in Port Development // Public Management Review. 2001. Vol. 3. N 4. P. 593–616
16. Hodge G., Greve C. Public-Private Partnerships: An International Performance Review // Public Administration Review. 2007. June. P. 37–49.
17. Kernaghan, K. Partnership and public administration: conceptual and practical considerations. Canadian Public Administration, v.36, p.57-76, 1993.
18. Kim, D.; Kim, C.; Lee T. Public and private partnership for facilitating tourism investment in the Apec Region. APEC Tourism Working Group (TWG) & Ministry of Culture and Tourism, Republic of Korea, Asia-Pacific Economic Cooperation, 2005.
19. Klijn E.H., Teisman G.R. Governing Public-Private Partnerships: Analyzing and Managing the Processes and Institutional Characteristics of Public-Private Partnerships // Public-Private Partnerships: Theory and Practice in International Perspective / Ed. by S. P. Osborne. London: Routledge, 2000. P. 84–102
20. Linder, S. Coming to terms with public – private partnerships: a grammar of multiple meanings. American Behavioral Scientist, v.43, n.1, p.35-51, 1999.
21. Long, P. Researching tourism partnership organizations: from practice to theory to methodology. In: MURPHY, P. (Ed.). Quality Management in Urban Tourism. Chichester: Wiley, 1997. p.235-251.
22. Savas E. S. Privatization and Public Private Partnerships. N. Y.: Chatham House Publishers, 2000, p. 105–106
23. Țigu G., Călărețu V. B., Daniel B. Public-Private Partnership – a new path for tourismdevelopment.https://www.academia.edu/2386259/Public_Private_Partnership_a_new_path_for Дата обращения: 29.12.2020.
24. Witt, S.; Moutinho, L. Tourism marketing and management handbook. New York: Prentice Hall International, 1995.

ӘОЖ 633.330.338.339.1

ПАНДЕМИЯДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ТЕТІКТЕРІ

А. Смағұлов,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: smagulov35@mail.ru

***Аңдатпа:** Мақалада Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігі және азық-түлік егемендігінің маркетингі тақырыбы қарастырылады. Авторлар Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігінің жай-күйін физикалық және экономикалық қолжетімділік, тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігі өлшемдері бойынша талдады. Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қолдау шаралары ұсынылды.*

***Түйінді сөздер:** қол жетімділік, өнім сапасы, энергетикалық құндылық.*

Қазақстан заңнамасы азық-түлік қауіпсіздігін: "экономикалық қауіпсіздіктің, оның ішінде мемлекет халықтың тұтынудың және халықтың өсуінің физиологиялық нормаларын қанағаттандыру үшін жеткілікті сапалы және қауіпсіз тамақ өнімдеріне халықтың физикалық және экономикалық қолжетімділігін қамтамасыз етуге қабілетті агроөнеркәсіптік кешеннің жай-күйін қамтамасыз ететін азық-түлік қауіпсіздігі" деп айқындайды [1, 4, 10,11,17].

Зерттеудің мақсаты. Қазақстан Республикасының азық-түлік қауіпсіздігінің қазіргі жай-күйін қарау және қазіргі проблемаларды шешу мүмкіндіктерін айқындау болып табылады.

Зерттеу материалдары мен әдістері. Ғылыми зерттеулер АӨК басқару салаларының базасында статистикалық материалдарды (Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің деректері), жалпы ғылыми және арнайы зерттеу әдістерін пайдалана отырып жүргізілді.

Кіріспе. Азық-түлік қауіпсіздігін бақылау Ережелеріне сәйкес Азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз ету критерийлері: азық-түлік өнімдерінің физикалық қол жетімділігі; азық-түлік бағасының қол жетімділігі; азық-түлік қауіпсіздігіне кепілдік [2, 19, 20].

Азық-түліктің физикалық қол жетімділігі көбінесе сауда инфрақұрылымының дамуымен анықталады. Қазақстанда, Қазақстан Республикасы Ұлттық экономика министрлігі Статистика комитетінің [3-21] деректері бойынша халық тұтынатын тауарларды, оның ішінде сауда үйлерін сату бойынша 117034 бөлшек сауда дүкені бар. Сонымен қатар, қалаларда тарату желісі кеңейіп, азық-түлік сататын супермаркеттер пайда болады. Ауыл тұрғындарын тауарлық қамтамасыз етуді дара кәсіпкерлер қамтамасыз етеді, ал негізгі азық-түлік тауарлары (ет, сүт, жұмыртқа және т.б.) бойынша жеке қосалқы шаруашылықтардағы өндіріс есебінен қамтамасыз етіледі. Қала халқының бір бөлігі сонымен қатар жеке учаскелер мен коттеждерді өндіру арқылы картоп, көкөністер, жидектер мен жемістерді тұтынуды қамтамасыз етеді. Қол жетімділікті анықтау үшін ел қалаларының сауда желісінде азық-түлік тауарларының болуына мониторинг жүргізіледі (нан-тоқаш, жарма, макарон өнімдерінің, сүт, балық, ет, тамақ және дәм өнімдерінің 65 атауынан тұратын тізбе) [3]. Осы мониторинг нәтижелерін талдау тауарлардың көрсетілген позицияларының сату үшін жалпы алғанда 100%-дық қолжетімділігін көрсетеді. Сонымен қатар, физикалық қол жетімділік сонымен қатар ішкі өндіріспен, елдің негізгі азық-түлік өндірісіндегі салыстырмалы артықшылықтарымен және осы өндірістің тиімділігімен анықталады. [8, 9, 12,15].

Зерттеу әдістемесі мен нәтижелері. ФАО әдіснамасына сәйкес, Азық-түлік қауіпсіздігі мониторингінің маңызды көрсеткіші азық-түліктен айыру деңгейінің көрсеткіші, яғни калориясын тұтыну рұқсат етілген ең төменгі деңгейден төмен халықтың үлесі болып табылады. Аштықтан зардап шегетін адамдардың үлесі өте төмен (5 пайыздан аз) болған кезде ел азық-түлік қауіпсіздігі тұрғысынан қорғалған болып саналады. Азық-түліктен айыру деңгейі 35 пайыздан асқан кезде, елде аштықпен күресу проблемасы туындайды. Дүниежүзілік азық-түлік ұйымының (ФАО) халықаралық жіктемесіне сәйкес, 2150 калория деңгейіндегі тамақтану тұрақты тамақтанбау жағдайларын сипаттайды. Адам үшін қалыпты деңгей – 2600 калория.

Деректерді талдау көрсеткендей, ет және ет өнімдері, балық және теңіз өнімдері, сүт және сүт өнімдері, жұмыртқа, май және май, жемістер мен көкөністер сияқты барлық тағамдарды тұтыну үй шаруашылығының мүшелері санының өсуімен төмендейді [6-7].

Азық-түлікке қаражаттың 70%-дан астамын жұмсайтын үй шаруашылықтарының үлесіне 3,8% келеді, ал 18 жасқа дейінгі Бір баласы бар үй шаруашылықтары бар болғаны 2,6%-ды құрайды. Сонымен бірге, төрт, бес және одан да көп балалары бар отбасыларда тамақтану шығындары артып, олардың үлесі сәйкесінше 7,2 және 12,8% құрайды [5 – 13].

Тұтыну деңгейі көбінесе баға деңгейіне байланысты. Қаржы дағдарысы нәтижесінде азық-түлік бағасы көтерілді. 2018 жылы ең жоғары баға индексі (2014 ж.Қыркүйек-2017 ж. Қыркүйек) күріш – 120,1; ұн – 113,5; ірімшік – 117,4; қант – 119,2; тауарлардың басқа топтары – 111,0%-ға дейін белгіленді. Баға индексінің төмендеуі Жарма – 96,6 және өсімдік майы – 95,0% сияқты өнімдерге байқалды. Азық-түліктің қол жетімділігі нақты кірістерге, баға деңгейіне және нақты кірістердің бөлінуіне байланысты. Дәстүрлі демографиялық негізі бар елде көп балалы отбасыларды азық-түлікпен қамтамасыз ету үшін атаулы әлеуметтік көмек қажет. Азық-түлік қауіпсіздігі проблемаларын талдау елдегі кедейлік деңгейі неғұрлым жоғары болса, соғұрлым халықтың аштыққа ұшырайтынын және дұрыс тамақтанбайтынын көрсетеді, бұл елдің генофондына әсер етеді. Бағаның өсуі, жұмыссыздық азық-түліктің көп бөлігі базарлардан, стихиялық базарлардан, жеке меншік иелерінен сатып алынады және азық-түлікті сақтау, тасымалдау сапасы мен қауіпсіздік талаптарына жауап бермейді. Төмен және табиғи бағаны іздейтін халық. Ол сапа мен ұзақ өмір сүру деңгейіне, ұлттың денсаулығына байланысты азық-түлік қауіпсіздігі мен тамақ сапасы туралы ойламайды. [14, 18, 19].

Тиісінше, ұлттың азық-түлік қауіпсіздігі деңгейін арттырудың үшінші құрамдас бөлігі тамақ өнімдерінің сапасы мен қауіпсіздігін арттыру болып табылады.

2018 жылы Техникалық реттеу комитеті 4584 кәсіпорынды тексерді. Заңнама талаптарын бұзу 2726 кәсіпорында анықталды, бұл тексерілгендердің жалпы санының 60%-ға жуығын құрайды. Тексеру нәтижелері бойынша жалпы сомасы 4 млрд теңгеден астам сомаға сапасы қанағаттанарлықсыз және сәйкестік сертификаттарының немесе дұрыс таңбалаудың жоқтығынан түрлі өнімдердің 16 мыңнан астам партиясын сатудың жолы кесілді. Осы бұзушылықтар үшін 160 млн теңгеден астам сомаға 2537 айыппұл салынды [21-22].

Тамақ өнімдерінің қауіпсіздігін бақылау мақсатында 2017 жылы республиканың санитарлық-эпидемиологиялық қызметі сауда объектілерін тексеру барысында 713327 кг тамақ өнімдерін анықтап, жарамсыз деп тапты [8]. Тамақ өнімдерінің сәйкес келмеу себептері: органолептикалық көрсеткіштер бойынша сәйкессіздік – 568514 кг, жарамдылық мерзімі өткен өнімді өткізу – 100 319 кг, қауіпсіздікті растайтын құжаттардың болмауы – 33 817 кг, таңбалаудың және өндіріс күнінің болмауы – 4742 кг, микробиологиялық көрсеткіштер бойынша сәйкессіздік – 2175 кг, тұздағы йод мөлшері бойынша сәйкессіздік – 906 кг (нормадан төмен – 713 кг, нормадан жоғары – 193 кг), нормаларға сәйкес келмеу (ұнды байыту) – 338 кг, тамақ өнімдерін сақтау шарттарының бұзылуы. азық-түлік – 330 кг, санитарлық – химиялық көрсеткіштерге сәйкестігі – 535 кг.

Мемлекеттік санитарлық-эпидемиологиялық қадағалау органдары анықтаған бұзушылықтар үшін әкімшілік шаралар қабылданып, жалпы сомасы 11 млн теңгеге жуық айыппұл салынды. [16-21].

2019 жылдың басынан бері тамақ өнімдерінің қауіпсіздігін бақылау мақсатында қадағалау органдары 100 тоннаға жуық тамақ өнімдерін, атап айтқанда, сүт өнімдері – 43 тонна, сусындар – 21 тонна, ет өнімдері – 14 тонна және кондитерлік өнімдер – 10 тонна тәркілеп, жойды. Зерттеу 200 азық-түлік базарларын, 93 ірі сауда нүктелерін, 12 жәрмеңкелерді және 30 қала мен 139 ауылдық елді мекендердегі 89 сауда нүктелерін қамтыды [22].

Бүгінгі таңда ФАО сарапшылары халықаралық азық-түлік жеткізілімдері жағдайының екі негізгі көрсеткіші келесі егінге дейін сақталатын әлемдегі ауыспалы астық қорларының көлемі, сондай-ақ жан басына шаққандағы астық өндірісінің деңгейі деп санайды.

Бірінші көрсеткіштің шекті мәні 60 күнге немесе жылдық әлемдік тұтынудың 17%-на тең қор болып саналады [6]. Қорлардың осы деңгейден төмен төмендеуі астықтың әлемдік бағасының күрт өсуіне, әлемдік астық нарығының тұрақсыздануына, импорттаушы елдер үшін әлемдік нарық жағдайының нашарлауына және жанама түрде басқа азық-түлік нарықтарының тұрақсыздануына әкеледі. Қазақстанда ауыспалы астық қорларының көлемі 90 күн деңгейінде белгіленген, бұл жылдық тұтынудың 25%-ына сәйкес келеді.

Қорытынды. Аз қамтылған азаматтардың проблемаларын шешу үшін халықтың осы тобын анықтау және субсидиялау тетігі бар атаулы әлеуметтік көмек қажет. Азық-түлік себетінің және ең төменгі күнкөріс деңгейінің құнын қайта қарау, халыққа азық-түлік көмегін көрсету және отандық тамақ өнімдеріне сұранысты ынталандыру жөніндегі шаралардың мемлекеттік бағдарламасын әзірлеу қажет. [12-17].

Қазақстанның Еуразиялық экономикалық одаққа кіруін, Ресей мен Беларусь сияқты азық-түлік нарығының жетекші ойыншыларымен бәсекелестік жағдайында азық-түлік тауарларының бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз ету қажеттілігін ескере отырып, Қазақстан Азық-түлік қауіпсіздігінің бірыңғай жүйесін құруы, атап айтқанда, әкелінетін және әкетілетін өнімнің сапасы мен қауіпсіздігін бақылау жүйесін құруы қажет. [3,6 13,].

Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қолдау үшін жүйелі және іргелі шаралар қажет:

Азық-түлік нарықтары мен азық-түлік қауіпсіздігінің жай-күйін мониторингтеу, болжау және бақылау жүйесін жетілдіру.

Ішкі және сыртқы нарықтарда отандық тамақ өнімдерінің бағалық қолжетімділігін және бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында: ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге икемді салық салу, салықтық және өзге де жеңілдіктер беру, аграрлық сектордың инвестициялық тартымдылығын арттыру; агроөнеркәсіптік кешенді стратегиялық дамыту шеңберінде жүзеге асырылатын қаржылық сауықтыру шараларының іске асырылуына мониторинг жүргізу қажет.

Елдің азық-түлік қауіпсіздігін қолдау үшін жүйелі және іргелі шаралар қажет:

Азық-түлік нарықтары мен азық-түлік қауіпсіздігінің жай-күйін мониторингтеу, болжау және бақылау жүйесін жетілдіру.

Ішкі және сыртқы нарықтарда отандық тамақ өнімдерінің бағалық қолжетімділігін және бәсекеге қабілеттілігін арттыру мақсатында: ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге икемді салық салу, салықтық және өзге де жеңілдіктер беру, аграрлық сектордың инвестициялық тартымдылығын

арттыру; аграрлық секторды стратегиялық дамыту шеңберінде жүзеге асырылатын қаржылық сауықтыру шараларының іске асырылуын бақылау қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. 7 қарашадағы өзгерістерімен және толықтыруларымен бірге "Қазақстан Республикасының Ұлттық қауіпсіздігі туралы" Қазақстан Республикасының Заңы). – Кіру режимі: <http://online.zakon.kz>. (2014)
2. Азық-түлік қауіпсіздігі мониторингінің ережесі (29.07/өзгерістермен). – Кіру режимі: <http://online.zakon.kz>. (2010)
3. Қазақстан Республикасы Азық-түлік қауіпсіздігін бағалау Комитеті 2018 жылы / статистикалық жылнамалық / қазақ және орыс тілдерінде / 484 Б. / тұрмыс деңгейін бағалау үшін үй шаруашылықтарын зерттеу деректері бойынша. – Кіру режимі: <http://www.stat.gov.kz> (2019)
4. Саябек Зиaddin, Татьяна Сокира, Жұлдыз Дапенова, Асқар Смағұлов сандық маркетингтің туризмді дамытуға қосқан үлесін бағалау 34 IBIMA конференциясы 13-14 қараша (2019) Мадрид Испания.
5. Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2013-2020 жылдарға арналған "Агробизнес. – Кіру режимі: <http://online.zakon.kz> (2013)
6. Баубек Қоңыров. 2018 жылы Қазақстанда 4 млрд теңге сомасына тауарлар қабылданбады. [Мәтін] / Баубек Қоңыров / Tengrinews / -2018. – Кіру режимі: m.tengrinews.kz/v2018-godu-v -Ғалымдардың еуразиялық одағы (ЭКЮ) № VIII, 2014 / Қазақстанның экономикалық ғылымдары-забрако.(2018)
8. Қазақстанда 100 тоннаға жуық сапасыз өнім жойылды. [Мәтін] // – қатынас режимі: <http://www.nomad.su/?a=7-201306140011>.(2013)
9. Тумбай З.О. Болтаева телекоммуникация саласында маркетингті модемдік қолдану – (2019)
10. Дуйшеналиева М. У. Қазақстанның мұнай өңдеу кәсіпорындарының экономикалық тұрғыдан орынды қызметін анықтаудың есептік-талдау және бағалау рәсімдері (тең автор) (2019)- Үндістанның Ғарыш және мәдениеті
11. Нүрсейітова Б. Энергия тиімділігі тасымалдау.- лог.Инфрақұрылым. Қазақстан мысалында (2019)
12. Жұмамбаев С.К., Құнанбаева Д. А. Жедел басқару: оқулық. – Алматы, 2013.
13. Қазақстанда 100 тоннаға жуық сапасыз өнім жойылды. [Мәтін] // – қатынас режимі: <http://www.nomad.su/?a=7-201306140011>.(2018)
14. Ардақ Тұрғынбаева, Гүлжихан Смағұлова, Лаура Әшірбекова, Рилла Маликова. Қазіргі білім берудегі менеджменттің өзекті мәселелері және оларды шешу жолдары Халықаралық бизнес-ақпаратты басқару қауымдастығы – (2019)
15. А. Н. Тургинбаева, А. Тарабелла, Г. А. Садыханова, Иванасогло Қазақстандағы кәсіпкерлік университеті әлеуметтік-экономикалық ландшафт: Экономикалық зерттеулер және іскерлік әкімшілендіру журналы 125 (3), 117-127 (2017)
16. Есенғалиева Р.Г. Порттың көліктік-логистикалық инфрақұрылымы мен Ірі-нің экономикалық өсуге әсері: теңізге шыға алмайтын елдердің мысалында.(2019).
17. Е.Б. Жатқанбаев. Алматы қаласының экономикасын мемлекеттік реттеу: Экономика, 2013. – 232 б.
18. Сансызбаев Г. Н., Сансызбаев С. Н., Шаяхметова К. О., Садыков Ж. Е., Турсумбаев М. Ж. Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік тұжырымдамасы туралы сұраққа қазіргі білім берудегі менеджменттің өзекті мәселелері және оларды шешу жолдары Халықаралық бизнес-ақпаратты басқару қауымдастығы – (2019)
19. А. Н. Тургинбаева, А. Тарабелла, Г. А. Садыханова, Ю. Танасогло. Қазақстан әлеуметтік-экономикалық ландшафтындағы кәсіпкерлік университеті: Экономикалық зерттеулер және іскерлік әкімшілендіру журналы 125 (3), 117-127 (2017)
20. Есенғалиева Р.Г. Порттың көліктік-логистикалық инфрақұрылымы мен ЛПИ-ның экономикалық өсуге әсері: теңізге шыға алмайтын елдер мысалында.
21. Г. Н.Сансызбаева, С. Н. Сансызбаев, К. О. Шаяхметова, Ж. Ш. Садыкова, М. Ж. Турсумбаева. Қазақстандағы бизнестің корпоративтік әлеуметтік жауапкершілігі тұжырымдамасы туралы. № 1 (18). Б. 47-63 (2015)
22. Сауле Тлеухановна Купешова. Ғалымдардың еуразиялық одағы (ЕСУ) еліндегі инновацияларды дамытудағы мемлекеттің рөлі № VIII, 2014 / экономикалық ғылымдар
23. Өтеғали Шеденов. Алматы қаласының әлеуметтік-экономикалық қауіпсіздік басқармасы (2014).

3-СЕКЦИЯ / СЕКЦИЯ 3 / SECTION 3

**ЭКОНОМИКАНЫҢ ПОСТКОВИДТІ ЖАҒДАЙДАН КЕЙІН ДАМУЫ:
ШЫНДЫҚТАРЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ**

**ПОСТКОВИДНОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ:
РЕАЛИИ И ВОЗМОЖНОСТИ**

**POST-MARKET ECONOMIC DEVELOPMENT:
REALITIES AND OPPORTUNITIES**

APPRAISING THE COVID PANDEMIC EFFECT ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT GENRES OF POVERTY AND EMPLOYMENT IN AFRICA

By: Collins C Ngwakwe

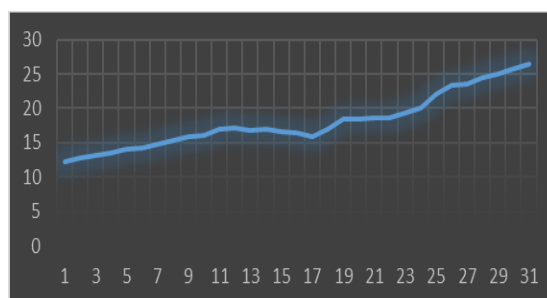
Turfloop Graduate School of Leadership
University of Limpopo, South Africa
collins.ngwakwe@ul.ac.za

Conference Opening Speech Presentation at the: Al-Farabi Kazakh National University International Conference On: “Impact of a pandemic on achieving sustainable development goals: trends and effects”

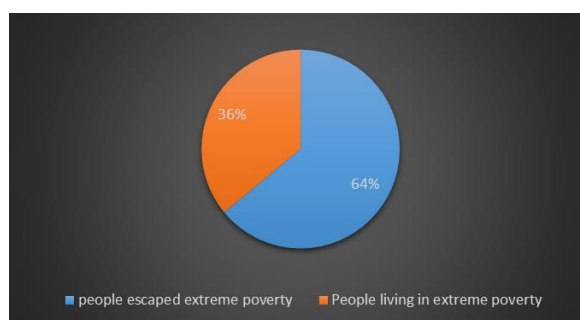
Abstract: African continent host about 70% of global poverty. Africa also hosts the highest level of inequality in the world. This brief paper appraises how the COVID pandemic has affected sustainable development goals 1 and 8 (“no poverty” and “no unemployment”) in Africa. A gloomy picture about the influence of pandemic on poverty, inequality, and employment in Africa is ubiquitous. The COVID pandemic is spiralling Africa’s level of poverty and unemployment to an unprecedented upward trajectory. Accordingly, the poverty and unemployment level in Africa has significantly risen higher more than the pre-pandemic period. Economic and social inequality has deepened in Africa and the vulnerable population of the society is suffering the greater brunt of the pandemic. The governments such as in South Africa has put up measures to cushion the pandemic effect through diverse social and economic relief packages. However, limited state financial resources hamper the government relief effort to service sufficiently all the vulnerable communities. To provide effective cushioning to the vulnerable communities, the government need to design a tailored programme to provide improved cushioning to the poor, unemployed, and other vulnerable people. One avenue to improve state economic recovery is by employing a wealth tax wherein the rich is encouraged to contribute a percentage of their surplus to state coffers. Wealth tax will obviate overburdening of poor working class through potential tax increases.

Key words: sustainable development; pandemic; poverty; unemployment; Africa

1 Introduction. Covid-19 is not just a health-crisis; its impact pervades social and economic dimensions of societies (ILO, 2020). The covid-19 pandemic has exposed the depth of fragility in the economies of Africa more than ever as most of the needs of its most vulnerable citizens are not being met during the pandemic, which thus is deepening the poverty condition of vulnerable citizens (Hoobler et al, 2021). The economic imperative is devastating the ambition of Sustainable Development Goals of “no poverty” and “no unemployment” by 2030. The African situation on these two SDG goals amidst the pandemic gives cause for concern and should galvanise policy thought on avenues to revitalise these ambitions. The current trend of pandemic-aggravated poverty and unemployment has the propensity to leave Africa stunted along the trajectory of SDGs by 2030 if no urgent pragmatic action is discernible. Africa hosts the highest inequalities in the world (Oyedemi, 2021), and this has widened the more by COVID-19 pandemic. The stark inequality becomes more glaring – the black Africans appear to be more vulnerable to the social and economic consequences of the pandemic (Phiri, 2021). For instance, a recent study suggests that income inequality in South Africa alone has risen to six times higher than the income inequality level before the emergence of COVID-19 (CRAM, 2021). The general lockdown of economic activities gave rise to unintended negative consequences on industrial production, distribution and economic wellbeing of the people (Turok & Visagie, 2021). The pandemic has thus escalated the unemployment in Africa (Figure 1) and the percentage of people living in extreme poverty is not encouraging as escape from extreme poverty during the pandemic has been stunted (Figure 2). Therefore, this brief paper attempts to appraise two key questions namely how has covid-19 affected sustainable development goals 1 and goal 8 namely poverty and employment in Africa? It also makes suggestion at the end for assisting state economic recovery and cushioning the pandemic effect on the vulnerable groups.

Figure 1: Sub-Saharan Africa Unemployment Trend Worsened by Pandemic
Source: author’s graph with data from: ILO (2021)

Figure 2. Africa Percentage of People Living in Extreme Poverty
Source: author with data from World Data Lab (2021)

2. COVID Pandemic and SDG 1 (No Poverty). The SDG goal of extreme poverty eradication by 2030 is a global agenda (Cimadamore, 2016). This is because irrespective of where the poverty remains after 2030, it will affect some other parts of the globe. The West will remain troubled with influx of migrants as those who will be left behind the poverty escape, potential in Africa, will continue to embark on risky journey of escape to the West as economic migrants – a journey that embarrasses the world and destabilizes the economic and social order of the host countries (Lahlou, 2021; De Haas, 2008).

The worldwide economic aftermath of the COVID-19 pandemic has brought about a huge mishap of the worldwide community’s objective to realize SDG 1 of “no poverty” by 2030. Extraordinary penury in Africa is expanding, which marks the major reappearance of the dreaded rising trend of poverty this century after decades of worldwide poverty decline (OECD, 2020). This has meant that the global community, particularly Africa has lost five years of its effort to bring to an end extreme poverty due to the pandemic.

Perhaps, Africa feels the brunt of the pandemic more than other regions given its existing poverty level before the covid-19 emergency (Lahlou, 2021). Sadly, the hope of poverty reduction in Africa shatters more as Covid-19 has exacerbated the extreme poverty level in Africa to around 40% of Africa’s population of about 1.3billion (OECD, 2020). This means that about more than half a billion people in Africa now lives in extreme poverty – a figure made worse by the covid-19 pandemic (OECD, 2020). This results to an alarming world comparative ratio, which suggests that more than 70% of worldwide poverty now lies within the African countries (OECD, 2020).

Although some African countries such as South Africa in particular provides economic relief measures such as unemployment financial relief, food parcels, shelters etcetera, but these COVID-19 palliative measures prove insufficient to deal with the level of poverty and hunger in South African society given the limited government funding capacity (Miller *et al*, 2020).

2.1. Brief Appraisal of COVID Pandemic Effect on Africa’s Poverty

Using a Random Sample of 27 African Countries, a Statistical T-test of Difference is conducted to depict extent or degree of pandemic impact on Africa’s poverty and if this effect is significant. At an alpha level of 5%, the author’s statistical t-test of difference result shows that poverty level in a sample of 27 African countries rose sharply during the pandemic (Table 1 and Figure 3. Hence the degree to which the current poverty level exceeds the poverty level before the pandemic is significantly different at both the one-tail and two-tail tests ($P(T \leq t)$ one-tail = 0.0014 and $P(T \leq t)$ two-tail = 0.0028) respectively. These P-values are way less than the 5% alpha level, showing that indeed, the covid pandemic has had an escalating influence on the level of poverty in Africa, which therefore derails sustainable development goal 1(of “no poverty”). This is worrying as the little achievement of poverty reduction in Africa appear on a reversing trajectory by the pandemic. Therefore extreme poverty trend in Africa is pointing to an upward trend, leaving a gloomy hope for sustainable goal 1 (“no poverty”) achievement in Africa by 2030.

Table 1:

t-Test: Paired Two Sample for Means – on Poverty level in Africa before and during 2021

	<i>During2019</i>	<i>During2021</i>
Mean	14069003.85	15587754.56
Variance	3.18632E+14	4.03159E+14
Observations	27	27
Hypothesized Mean Difference	0	
df	26	
t Stat	3.300554338	

P(T<=t) one-tail	0.00140235	
t Critical one-tail	1.70561792	
P(T<=t) two-tail	0.0028047	
t Critical two-tail	2.055529439	

Source: author's analysis with data from World Data Lab (2021)

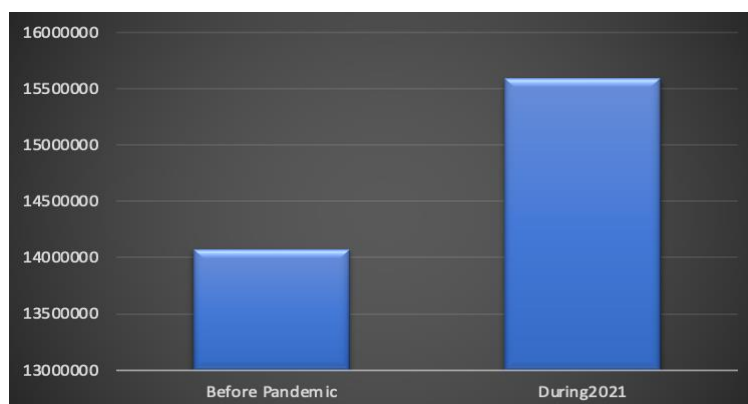

Figure 3: Mean Poverty Level in Africa before and During COVID Pandemic
Source: author's graph derived from Table 1

3. COVID Pandemic and SDG 8 (No Unemployment)

Africa has experienced increased unemployment level due to the COVID pandemic. In South Africa for example, research provides evidence suggesting that about 15% of South Africa's workforce had the experience of job loss (Visagie and Turok, 2021). This high-level loss of jobs ranges between 2 million and 3 million people during the peak of COVID-19 in 2020 and with attendant reduction of about 16% in economic growth (Turok & Visagie, 2021).

In their labour market effect of COVID-19 study, Jain et al (2020) find an empirical evidence of up to 40% COVID-19 induced employment decline in South Africa, with a lop-sided effect on the vulnerable groups of the society. Dividing the job loss group into three chunks, up to 33% of people that lose their employment drop into poverty status. About 20% of those who lose their job are able to access the government relief; sadly, the third chunk of the employment losers are not able to access the key government social protection measures.

3.1. Brief Analysis of COVID Pandemic Effect on Africa's Employment

Applying a Random Sample of 25 African Countries, data on these countries were from the International Labour Organisation (ILO, 2021). A statistical T-test of difference is conducted to depict the extent of pandemic impact on Africa's unemployment level and if this effect proves statistically significant (Table 1 and Figure 4). Accordingly, at an alpha level of 5%, the author's statistical t-test of difference result shows that unemployment level in a sample of 25 African countries rose sharply during the pandemic. Hence the degree to which the current unemployment level exceeds the unemployment level before the pandemic is significantly different at both the one-tail and two-tail tests ($P(T \leq t)$ one-tail = 0.02031 one $P(T \leq t)$ two-tail = 0.04062). Since these P-values are less than the 5% alpha level, this shows that indeed, the COVID pandemic has had an intensifying influence on the level of unemployment in Africa, which therefore derails sustainable development goal 8 (of "no unemployment by 2030").

Table 2

t-Test: Paired Two Sample for Means on Unemployment types by Gender, Age and Total Unemployment for 25 African countries = 75 observations (25x3) categories

	beforeCovid19	during 2021
Mean	0.8163144	0.888444933
Variance	2.088503149	2.535237009
Observations	75	75
Hypothesized Mean Difference	0	
df	74	
t Stat	-2.0838191	
P(T<=t) one-tail	0.020314826	

t Critical one-tail	1.665706893	
P(T<=t) two-tail	0.040629652	
t Critical two-tail	1.992543495	

Source: author's analysis with Data from ILO(2021)

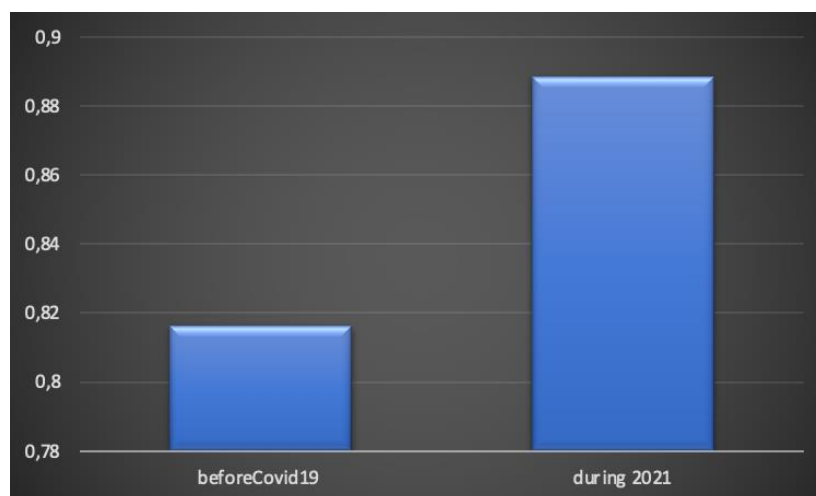

Figure 4. Mean Unemployment level for Africa Before and during pandemic period in 2021
Source: author's graph derived from Table 2

4. Conclusion. According to empirical findings from recent research in Africa, COVID-19 has influenced increasing poverty in African communities. This is often clear regarding the drop in employment, rising poverty and hunger in Africa (Banda & Malinga, 2021). The impact of covid-19 pandemic has manifested in the widening of existing high-level inequality, through increasing poverty and unemployment that thus derails the aspiration of achieving sustainable development goal 1 and 8 in Africa by 20230. Accordingly, it is disturbing that anticipated withdrawal of government pandemic poverty relief measures will exacerbate the economic hardships confronting poor communities that depend on these economic palliative measures, which the government is applying to cushion the poverty and hunger implication of loss of employment (Visagie & Turok, 2021; Turok & Visagie, 2021). The African governments especially in South Africa – the most unequal society (Oyedemi, 2021), will do well to continue the covid-unemployment relief especially to the most vulnerable communities that are hard-hit by covid pandemic. One of the possible avenues to ensure an inclusive post-pandemic recovery will be to conduct a census of the most hard hit vulnerable communities and specifically tailor-make a suitable adaptation and recovery programme for such communities and peoples. On the part of the impoverished state fund, one avenue to increase state revenue without overburdening the already stressed working class will be to consider implementing a wealth taxation, wherein the rich is encouraged to contribute their surplus and unused wealth to the state. This will save a blanket tax, which could impoverish the poor working class the more. Wealth tax will contribute toward increasing state revenue base, paying back borrowed relief fund from the IMF and as well catering for the wellbeing of the most vulnerable.

References

1. Banda Chitsamatanga, B., & Malinga, W. (2021). 'A tale of two paradoxes in response to COVID-19': Public health system and socio-economic implications of the pandemic in South Africa and Zimbabwe. *Cogent Social Sciences*, 7(1), 1869368. <https://www.tandfonline.com/doi/full/10.1080/23311886.2020.1869368>
2. Cimadamore, A. D. (2016). Global justice, international relations, and the Sustainable Development Goals' quest for poverty eradication. *Journal of International and Comparative Social Policy*, 32(2), 131-148.
3. CRAM (2021) National Income Dynamics Study – Coronavirus Rapid Mobile Survey (NIDS-CRAM, <https://cramsurvey.org/> and <https://www.datafirst.uct.ac.za/dataportal/index.php/catalog/817>
4. De Haas, H. (2008). The myth of invasion: the inconvenient realities of African migration to Europe. *Third world quarterly*, 29(7), 1305-1322.
5. Hoobler, J. M., Dowdeswell, K. E., & Mahlatji, L. (2021). Racialized social class work: Making sense of inequality in South Africa during the COVID-19 lockdown. *Africa Journal of Management*, 1-24. <https://doi.org/10.1080/23322373.2021.1878812>
6. ILO (2020) COVID-19 has exposed the fragility of our economies, https://www.ilo.org/global/about-the-ilo/newsroom/news/WCMS_739961/lang--en/index.htm
7. ILO (2021) World employment and social outlook: data finder, <https://www.ilo.org/wesodata>

8. Jain, R., Budlender, J., Zizzamia, R., & Bassier, I. (2020). The labor market and poverty impacts of covid-19 in South Africa, http://www.opensaldru.uct.ac.za/bitstream/handle/11090/980/2020_264_Saldruwp.pdf?sequence=1
9. Lahlou, M. (2021). EU–Africa Partnership on Migration and Mobility in Light of COVID-19: Perspectives from North Africa, <https://www.jstor.org/stable/pdf/resrep28805.pdf>
10. Miller, M., Bastagli, F., Hart, T., Raga, S., Mustapha, S., Papadavid, P., ... & te Velde, D. W. (2020). Financing the coronavirus response in sub-Saharan Africa. ODI, https://www.odi.org/sites/odi.org.uk/files/resource-documents/coronavirus_working_paper_0.pdf.
11. OECD (2020) COVID-19 has pushed extreme poverty numbers in Africa to over half a billion, <https://oecd-development-matters.org/2020/10/12/covid-19-has-pushed-extreme-poverty-numbers-in-africa-to-over-half-a-billion/>
12. Oyedemi, T. D. (2021). Postcolonial casualties: 'Born-frees' and decolonisation in South Africa. *Journal of Contemporary African Studies*, 1-16. <https://doi.org/10.1080/02589001.2020.1864305>
13. Phiri, M. Z. (2021). South Africa's Covid-19 Responses: Unmaking the Political Economy of Health Inequalities. https://www.orfonline.org/wp-content/uploads/2021/02/ORF_IssueBrief_445_SouthAfrica-Covid.pdf
14. Turok I & Visagie J. (2021) COVID-19 amplifies urban inequalities. *South African Journal of Science*. 117(3/4), <https://doi.org/10.17159/sajs.2021/8939>
15. Visagie, J & Turok, I (2021) Rural–urban inequalities amplified by COVID-19: evidence from South Africa, *Area Development and Policy*, 6(1), 50-62
16. World Data Lab (2021) World Poverty Clock – People in the world living in extreme poverty, <https://worldpoverty.io/headline>

УДК 338.2

ПРИОРИТЕТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УГЛЕРОДНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Есекина Б.К., д.э.н., проф.

*Директор Научно-образовательного центра «Зеленая Академия»,
г. Нур-Султан, РК; BYessekina@green-academy.kz*

Прманова Н.А., к.ф.н.

*Советник Директора
Научно-образовательный центр «Зеленая Академия»
г. Нур-Султан, РК; NPrmanova@green-academy.kz*

Кожумов А.,

*Докторант, Академия Государственного Управления при Президенте РК
Г. Нур-Султан, РК; AKozhumov@ara.kz*

Аннотация: В статье рассматриваются механизмы и инструменты совершенствования углеродного регулирования в Республике Казахстан. На основе обобщения международного опыта и проведенных экспертных исследований ОЭСР, КНР, России и других стран мира, обоснована актуальность разработки национальной стратегии низкоуглеродного развития и внедрения механизмов углеродного ценообразования, в т.ч. углеродной торговли и налога.

Ключевые слова: изменение климата, рыночные механизмы углеродного регулирования, система торговли выбросов, углеродный налог.

Одним из глобальных трендов развития мировой экономики в настоящее время является поиск путей энергетического перехода в рамках Парижского климатического соглашения (ПКС) от использования традиционного топлива к альтернативным источникам энергии [1]. Реализация заявленной в ПКС цели – **недопущения повышения температурного порога свыше 2°C – требует полного отказа от использования углеводородного сырья и традиционных технологий, обуславливающих значительные выбросы углекислого газа** – глубокой декарбонизации.

В этой связи, правительства 197 стран, ратифицировавших ПКС начали разработку, а ряд стран Европы и Азии уже приняли на законодательном уровне, стратегии национальной климатической политики, нацеленные на достижение углеродной нейтральности к 2050-2060 гг. Главным направлением ее достижения является переход на низкоуглеродный путь развития: более 110 стран обязались перейти к углеродной нейтральности к середине текущего столетия. Ведущие ТНК (транснациональные корпорации), такие как Apple, Total, Bosch, BP и другие поддержали этот глобальный переход, объявив о декарбонизации и трансформации производственных структур.

Это является свидетельством того, что в мировой экономике происходит технологическая революция», связанная с новыми экономическими приоритетами, изменением структуры экономики, введением рыночных механизмов углеродного развития. По мнению экспертов, «в ближайшие десятилетия

низкоуглеродность, основанная на снижении негативного воздействия на климат и повышению энергоэффективности, станет ключевой характеристикой передовых экономик, так как многие экономики мира будут обладать новой инновационной и технологической основой» [2].

Республика Казахстан также присоединилась к данному глобальному процессу, подписав и ратифицировав ПКС в 2015г. и заявив на Саммите климатических амбиций ООН в декабре 2020 г. о своем намерении достичь углеродной нейтральности к 2060 году. В то же время, достижение заявленных целей обуславливает необходимость кардинальной модернизации технологической структуры национальной экономики и принятию более решительных и системных мер в области снижения выбросов парниковых газов, особенно в базовых отраслях.

Необходимость принятия кардинальных мер продиктована технологическими и экологическими рисками, решение которых не требует отлагательств: по последним данным, наша страна входит в тридцатку стран-загрязнителей в глобальном рейтинге. Согласно данным *The Global Carbon Atlas*, вклад Казахстана в глобальные выбросы двуокиси углерода по итогам 2019 года составил 314 миллионов CO_2 , что обеспечивает стране 21-е место среди 221 стран [3].

Как известно, в мире существуют различные формы и способы регулирования выбросов парниковых газов (ПГ). Различают следующие формы регулирования выбросов:

По способу воздействия:

- прямые (направлены непосредственно на объект регулирования)
- косвенные (опосредованно воздействуют на объект регулирования)

По характеру воздействия:

- позитивные (создают положительные стимулы к деятельности)
- негативные (создают антистимулы к деятельности)

По методу воздействия:

- административные (нормативы, лимиты, разрешения на выбросы)
- экономические (на основе углеродной цены)
- технические (технические требования, стандарты, НДТ, т.д.)
- имиджевые (маркировка товаров).

При экономическом регулировании выбросов парниковых газов, основанном на идее углеродной цены, применяются **два основных механизма:**

- *Налоги на выбросы ПГ (carbon tax);*
- *Квотирование выбросов (carbon caps).*

Часто эти два механизма дополняются механизмами торговли выбросами:

- *Налоги и торговля (tax & trade);*
- *Квотирование и торговля (cap & trade) [4].*

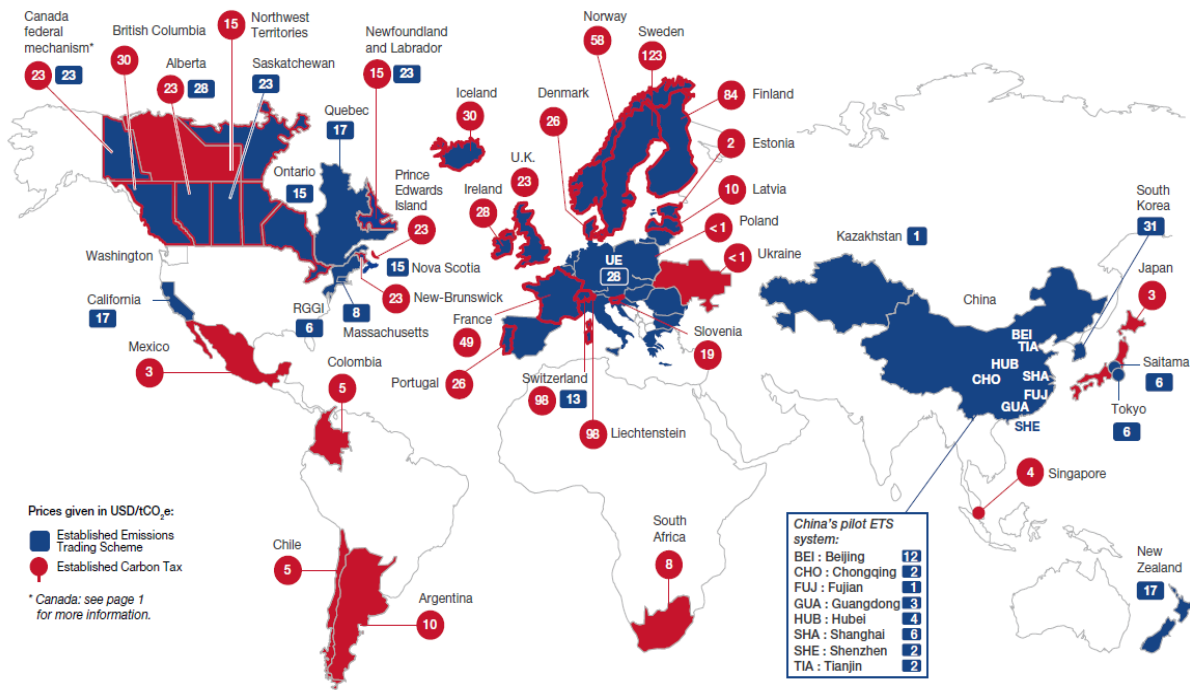
На начало 2021 г. регулирование выбросов парниковых газов на основе *принципа платности выбросов* применяется уже в 64 странах и субнациональных образованиях (города, провинции, штаты), на долю которых в совокупности приходится более 60% выбросов ПГ. Из них в 29 странах и субнациональных образованиях введен углеродный налог, в 35 странах и городах – СТВ и другие механизмы регулирования.

Налоги на выбросы углерода и система торговли выбросами (СТВ) имеют много общего; 1) *устанавливают цену на углерод*, обеспечивая прямой финансовый стимул к сокращению выбросов; 2) *требуют от эмитентов оплаты* за выбросы и сокращения выбросов, в случае СТВ с выставленными на аукционе квотами.

Системой торговли квотами на выбросы парниковых газов широко известна во всем мире. Самой большой по объему торговли ПГ в мире, считается система квотирования и торговли выбросами СТВ Европейского Союза (EU ETS). В нее входит 27 стран ЕС + Исландия, Норвегия, Лихтенштейн, не являющиеся членами ЕС. В США с 2009 г. действует региональная схема квотирования и торговли выбросами ПГ для регулирования выбросов CO_2 в электроэнергетике. В ней участвуют штаты Вермонт, Вирджиния, Делавэр, Коннектикут, Массачусетс, Мэн, Мэриленд, Нью-Джерси, Нью-Йорк, Нью-Хэмпшир, Пенсильвания, Род-Айленд. С 2012 г. запущена калифорнийская схема квотирования и торговли выбросами, охватывающая все отрасли экономики, включая энергию, поставляемую из других штатов. О запуске национальных СТВ в начале текущего года объявили Китай, Германия и Россия.

Map of explicit carbon prices around the world in 2020

Source: I4CE – Institute for Climate Economics with data from ICAP, World Bank, government officials and public information, May 2020.

Realisation: SophaBertrics.fr (2020)

Рис. 1. Карта распространения углеродной цены в мире в 2020 г.

Источник: I4CE – Institute for Climate Economics with data from ICAP, World Bank, government officials and public information, May 2020

Налог на выбросы/углерод/энергию подразумевает, внесение производителями энергии или владельцами источников эмиссии ПГ фиксированной платы (налог) за каждую тонну эквивалента CO₂, выброшенную в атмосферу. При введении налога на углерод задается цена, которая должна быть равна предельным затратам на заданный объем снижения выбросов. Введение такой платы поощряет снижение выбросов ПГ в ответ на растущие ставки таких налогов, к принятию менее затратных мер.

Углеродный налог предусматривает 2 группы налогов:

- налог на выбросы (основан на количестве производимой продукции);
- налог на услуги или товары, производство которых сопровождается большим количеством выбросов парниковых газов (н-р, бензин).

История возникновения углеродного налогообложения начинается с Финляндии, которая ещё в 1990 году ввела налог на выбросы CO₂. Затем практику Финляндии переняли страны Скандинавии: Швеция и Норвегия в 1991 году, Дания в 1992 году. Польша ввела механизмы регулирования на выбросы в 1993 г., Латвия – в 1995 г., Австрия, Нидерланды – в 1996 г. (по другим данным Нидерланды ввели налог на углерод/энергию в 1990 г. в пропорции 50:50), Германия и Италия – в 1999 г., Эстония – в 2000 г., Великобритания – в 2001 г. Начиная с 2008 года, страны Европы и мира активно начали внедрять налоги на углеродные выбросы. Это было связано со вступлением в силу Европейской системы квот на выбросы углекислого газа (EU ETS) в 2005 г. [5].

Как показывает опыт, страны и субнациональные образования по всему миру чаще всего облагают налогом товары и процессы, производство которых связано с выбросом парниковых газов. Некоторые из этих налогов являются общими налогами, которые применяются ко всем товарам или видам деятельности (например, налоги на добавленную стоимость или корпоративные налоги), в то время как другие применяются специально к углеродоемким товарам (например, акцизы на ископаемое топливо). Согласно исследованиям Всемирного банка, углеродным налогом облагаются: в Дании, Франции, Японии, Швеции, Великобритании и ряде других стран все виды топлива, в Индии – уголь, в Норвегии – нефть и газ. Самые частые исключения по секторам – сельское хозяйство и международный транспорт, как авиа, так и морской. В Австралии, Чили, ЮАР налогом облагаются электрогенерация,

крупные бойлеры и турбины, сжигание ископаемого топлива, ряд промышленных процессов или товаров. Стоимость углеродного налога в разных странах разная. Так, размер налога, который обычно взимается с тонны выбросов в CO₂-эквиваленте, по данным Всемирного банка, в 2015 г. была в диапазоне от 1 дол.США до 123 дол. США в зависимости от страны и вида сжигаемого топлива [6].

В странах ЕС главными плательщиками налога являются домохозяйства – **44%** (включая личный транспорт) и промышленность – **37,9%** (включая электроэнергетику). Опыт европейских стран показывает, что при формировании эффективной ставки налога на углерод доминируют прочие налоги, в основном акцизы, а роль прямых налогов на углерод еще ограничена. В наибольшей степени эффективным налогом на углерод охвачен дорожный транспорт, за ним следуют электроэнергетика и промышленность, затем здания.

В Великобритании эффективная ставка налога на углерод для дорожного транспорта равна почти 280 евро/т CO₂. В промышленности многих стран средняя эффективная ставка налога на углерод превышает 30 евро/т CO₂ и формируется за счет налогов на энергию (в Китае 10 евро/т CO₂, в Швеции – 54 евро/т CO₂). Чем больше зависимость страны от импорта топлива, тем выше ставка налога на углерод. В настоящее время, страны вводят налогообложение энергии для снижения зависимости от импорта топлива.

Таблица-1

Виды энергоресурсов облагаемых налогом на CO₂ в группе стран

	Финляндия	Нидерланды	Норвегия	Швеция	Дания	Великобритания	Франция	Квебек	Британская Колумбия	Боулдер, Колорадо
Природный газ										
Бензин										
Уголь										
Электроэнергия										
Дизельное топливо										
Легкая и тяжелая нефть										
Сжиженный нефтяной газ (СНГ)										
Печное топливо										
Источник: Harnay P.-V. and P. Reme. Carbon Taxation in France: a Failure compared with experience elsewhere in Europe? The case of road freight transport. Eur. Trans. Res. Rev. (2012). 4:201-215										

Налоги, специально предназначенные для углеродоемких товаров или процессов, имеют эффект стимулирования сокращения выбросов и не требуют создания инфраструктуры для торговли, что делает их относительно *легкоуправляемыми*. Этот аспект представляет меньшую нагрузку для государства, чем СТВ. В то же время, *введение налога на углерод* предполагает трансформацию налоговой системы с учетом того, что *максимальные* налоги должны налагаться на природоэксплуатирующие и загрязняющие виды деятельности (налоги на топливо и энергию, на транспортные средства в зависимости от объема выбросов и др.), *минимальные* – на высокотехнологичные и инфраструктурные сектора.

Общие выводы по приоритету введения налога на углерод таковы:

– налог на углерод легче администрировать, он не требует создания инфраструктуры как для системы торговли квотами на выбросы и возможна интеграция в существующую систему налогообложения;

– возможность мониторинга, которая намного проще, так как налог взимается в месте поставки энергии;

- ставки налога могут быть ограниченными с последующим графиком повышения, дающим бизнесу возможность и время для адаптации;
- целевое использование поступлений.

Вместе с тем, согласно выводам экспертов, налог на углерод не гарантирует достижения заданных объемов выбросов парниковых газов. Он эффективен только в сочетании с другими мерами политики низкоуглеродного развития.

Как известно, Европейский Совет 21 июля 2020 г. принял решение о введении с 1 января 2023 г. корректирующего пограничного углеродного механизма (*Carbon Border Adjustment Mechanism, CBAM*). Он вводится с целью поддержки европейских компаний, которые переходят на возобновляемые источники энергии и несут в связи с этим дополнительные расходы. В структуре данного механизма предусмотрена импортная пошлина на углеродоемкие импортные товары [7]. Предполагается, что с 2023 г. *CBAM* будут охвачены черная металлургия, производство минеральной продукции, а с 2025 г. – химическая промышленность, все виды металлургической промышленности и нефтехимия.

Налогооблагаемой базой станут прямые и косвенные выбросы парниковых газов, которые имели место во всей цепочке добавленной стоимости, начиная от добычи полезных ископаемых до производства данного товара. Ориентировочно поставщик импорта будет вынужден оплатить стоимость выбросов углерода по цене квот на выбросы парниковых газов в ЕС за вычетом оплаченной цены углерода в стране происхождения товара. Если в стране-экспортере уже действует СТВ либо введен углеродный налог, его стоимость будет вычитаться из *CBAM*, вплоть до полного обнуления, если цены на выбросы CO₂ двух стран окажутся сопоставимыми. В настоящее время *CBAM* находится на согласовании с ВТО.

Для Казахстана переход на низкоуглеродный путь развития потребует пересмотра подходов к государственной поддержке развития экономики, значительных государственных и частных инвестиций уже в ближайшие годы. Эксперты Международного института устойчивого развития (Великобритания) считают, что для достижения амбициозной задачи по углеродной нейтральности и обеспечения финансирования низкоуглеродного развития необходимо аккумулирование дополнительных средств, которое возможно путем использования инструментов *углеродного ценообразования*, таких как СТВ и углеродный налог.

Так, в своем исследовании, проведенном в рамках Партнерства по действиям в области зеленой экономики (Partnership for Action on Green Economy – PAGE) при поддержке ЮНЕП и ПРООН, *введение углеродного ценообразования эксперты рассматривают в качестве дополнительной меры*. Введение углеродного налога в качестве минимальной цены на выбросы CO₂, по их мнению, могло бы стать дополнением к существующей системе торговли квотами на выбросы парниковых газов Казахстана (СТВ КЗ). Внедрение углеродного налога в тех секторах, которые не охвачены СТВ КЗ, позволит получить дополнительные доходы для бюджета, а также обеспечит стабильный ценовой сигнал для потребителей энергоресурсов и сокращение выбросов в долгосрочной перспективе [8].

Национальная система торговли квотами на выбросы парниковых газов Казахстана (СТВ КЗ) была запущена в 2013 г. Она охватывает 225 крупных установок в электроэнергетике, нефтегазовом секторе, горнодобывающей, металлургической, химической и обрабатывающей (в части производства стройматериалов: цемента, извести, гипса и кирпича) промышленности. Более мелкие установки в этих отраслях, а также источники выбросов в сельском хозяйстве и транспортном секторе не включены в связи со сложностью администрирования СТВ. По данным АО «Жасыл даму» (2020), стоимость в рамках биржевых торгов не превышает 1,5\$ за 1 тонну CO₂, большая же часть квот распределяется на бесплатной основе [9].

Политика в области сокращения выбросов парниковых газов будет тогда эффективной, если будет рассматриваться как органический компонент общей стратегии социально-экономического развития, что полностью согласуется с приоритетами ЦУР ООН и Парижского соглашения. В настоящее время, в целях достижения углеродной нейтральности к 2060 г. и реализации климатических обязательств Казахстана АО «Жасыл даму» при поддержке ПРООН/ГЭФ и Правительства РК разработан проект «Обновленного определяемого на национальном уровне вклада (ОНУВ) по снижению выбросов парниковых газов» на 15% относительно уровня выбросов 1990 года к 31 декабря 2030 года. Планируется его утверждение Постановлением Правительства и направление в Секретариат РКИК ООН до конца текущего года.

В проекте ОНУВ РК, наряду с дальнейшим развитием СТВ, для стимулирования перехода малых эмиттеров на более чистые энергоносители предусмотрено введение углеродного налога на энергоресурсы. Налог для эмиттеров, не охваченных СТВ, предлагается ввести с 2023 г. Это приведет к значительному повышению стоимости (индикативному росту оптовой цены) основных топливных ресурсов

к 2030 году: 1 тонна угля подорожает на 48,55 долл.США, 1 литр бензина – на 0,07 долл.США, 1 литр дизельного топлива – на 0,08 долл. США, 1000 м³ природного газа на 45,07 долл. США [9].

В настоящее время, Министерством экологии, геологии и природных ресурсов РК при поддержке GIZ ведется работа по разработке проекта Концепции низкоуглеродного развития Казахстана до 2050 года. В этой связи, представляется необходимым формирование *целостной национальной стратегии перехода к низкоуглеродному развитию*, включающей разработку комплексной инвестиционной программы декарбонизации базовых отраслей экономики, включающей ГМК, ТЭК, транспорт, строительство и сельское хозяйство. В стратегии необходимо также обосновать потребность в проведении широкомасштабных исследований по всем названным направлениям перехода к низкоуглеродному развитию базовых отраслей до 2030 г. и всех отраслей национальной экономики до 2050 г.

Представляется, что разработка данного стратегического документа при широком участии международных структур, академических кругов и бизнеса, как того требует новая система государственного планирования и принципы «открытого» правительства, позволит разработать реалистичные сценарии зеленого энергетического перехода страны и будет способствовать ускоренному переходу экономики на траекторию устойчивого развития.

Литература

- 1 Сайт Рамочной Конвенции ООН по изменению климата. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.ipcc.ch>
- 2 Бобылев С.Н., Барабошкина А.В., Джу Сюон. Приоритеты низкоуглеродного развития для Китая // Государственное управление. Электронный вестник. – Вып. № 82. – Октябрь 2020 г.
- 3 Сайт The Global Carbon Atlas. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.globalcarbonatlas.org/en/CO2-emissions>
- 4 Юлкин М. Схема регулирования выбросов парниковых газов. Мировой опыт. [Электронный ресурс].
- 5 Башмаков И.А. Налог на углерод в системе налогов на энергию и экологических налогов // Экологический вестник России. – №3. – 2018. – С. 18
- 6 Carbon tax Guide. – Сайт Всемирного банка. [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.worldbank.org>
- 7 Юлкин М. Международный опыт декарбонизации экономики и углеродный налог / Презентация на вебинаре АУЭС, ЦЭИ, НОЦ «Зеленая Академия» 18 декабря 2020 г. [Электронный ресурс]
- 8 Проект отчета «Фискальное стимулирование низкоуглеродного развития Республики Казахстан», подготовленного Международным институтом устойчивого развития в рамках Партнерства по действиям в области «зеленой» экономики при поддержке Программы по окружающей среде ООН и в сотрудничестве с ПРООН (2021 г.). [Электронный ресурс]
- 9 Проект ПРООН/ГЭФ и Правительства РК «Обновление Национального плана выполнения, интеграция управления стойкими органическими загрязнителями в процесс национального планирования и рационального управления медицинскими отходами в Казахстане». Режим доступа: <http://zhasyldamu.kz/mezhdunarodnye-proekty/proekt-proon-menu-ru/proekt-proon-gef-ru.html>

УДК 338.12.015

КАКУЮ МОДЕЛЬ ПОСТКОВИДНОГО РАЗВИТИЯ ВЫБИРАЕТ КАЗАХСТАН: «ДОГОНЯЮЩЕЙ ЭКОНОМИКИ» ИЛИ «БОЛЬШОГО ТОЛЧКА»

Тулегенова М.С.¹, Темербулатова Ж.С.²

¹д.э.н., профессор, e-mail: ms.tulegenova17@gmail.com

²PhD, преподаватель, e-mail: t.zhansaya.s@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. Пандемия COVID-19 отличилась от эпидемии столетней давности, унесшей более 30 миллионов человеческих жизней, тем что и блокировала мировую экономику на протяжении почти всего 2020 года и привела в шок всё человечество. В истории землян такого экономического и гуманитарного коллапса не наблюдалось. Ситуация в связи с COVID-19 стала лишь импульсом для начала циклического кризиса, глубина которого предопределилась обострившимися глобальными противоречиями в демографии, экологии, социологии и политике. Экономические противоречия лишь обволакивают всю спираль обостряющихся проблем человечества, проявляя на поверхности ежедневной суеты болевые точки общественной жизни.

Ключевые слова: пандемия, экономический цикл, модель «догоняющей экономики», модель «большого толчка».

О начале нового глобального экономического цикла свидетельствовали события на мировых фондовых рынках в марте 2020 года, когда обрушились акции крупных компаний мира. Подобную финансовую катастрофу, ознаменовавшую начало Великой Депрессии 1929-1933 гг., мир пережил 100 лет назад. Диалектический закон спиралевидного развития налицо: все повторяется, но на новом витке.

Вспышка гипервируса нанесла глобальный удар по спросу и предложению, в первую очередь сбив цены на энергоресурсы. Но это явление было лишь началом. Прекратились почти все международные грузовые и пассажирские перевозки, ограничилось перемещение внутри стран, сфера социальных и бытовых услуг приостановила свою деятельность, предприятия были вынуждены сократить режим работы, ограничиваясь работой онлайн, промышленно-производственные структуры лишь в пищевой отрасли поддерживали деятельность, соблюдая условия жесткого карантина. Но фармацевтическая отрасль набирала обороты, взвинчивая цены на лекарственные препараты. Почти во всех странах паника охватила население, правительство и международные организации оказались в растерянности. Все научные концепции государственного и рыночного регулирования не учитывали подобную ситуацию. Мир жил в относительном благополучии более 70 лет – с периода окончания Великой отечественной войны, которая охватила лишь часть планеты. Выросли несколько поколений «общества всеобщего благоденствия».

Казахстан, являясь органической частью глобального мира, испытывает все трудности современности. Для нашей страны, экономика которой зависит от экспортных цен на нефть, а продукты жизнеобеспечения – от импортных поставок, ситуация стала критической. Но жизнь продолжается и из всякого кризиса для любого государства возможен выход на новую ступень развития.

Вопрос в том, какую модель выбирает политический истеблишмент Казахстана: продолжая 30-летний путь по колее «догоняющей экономики» или выйдя на траекторию экономического роста по модели «большого толчка». Американский ученый У. Ростоу в своем научном исследовании «Политика и стадии роста» рассматривает 6 стадий развития [1]. В принципе основные теоретические положения отражены в Стратегических программах развития Казахстана: от традиционного общества к поиску качества жизни. Определяющей рассматривается стадия взлета на основе ускоренного внедрения новых технологий в лидирующее звено отраслей. Первую стадию Казахстан прошел, обеспечивая рост ВВП за счет экспортных доходов от невозпроизводимых природных ресурсов. Динамика экономического роста страны прерывалась периодическими финансовыми кризисами, нанося ущерб Национальному фонду и золотовалютным резервам. К сожалению, возможность стадии роста за счет капиталовложений по государственным программам модернизации экономики не дают ожидаемого эффекта по ряду объективных и субъективных обстоятельств.

Пандемия выявила все слабые звенья национальной экономики по принципу «где тонко, там и рвется». Всплеск девальвации тенге и последующая инфляция, взлетевшая не только по причине сокращения поступлений нефтедолларов и корпоративного налога недропользователей, но и из-за сокращения объемов производства в сфере малого и среднего бизнеса, национальных компаний, банкротства в туристическом, гостиничном и ресторанном бизнесе.

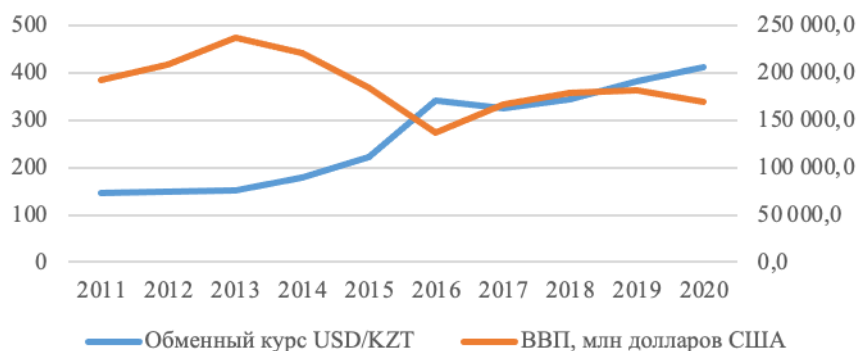

Рисунок 1. Динамика ВВП и курса национальной валюты, 2011-2020 годы [2]

На рисунке выше видно, что при искусственном поддержании курса национальной валюты, за счет средств Национального фонда, ВВП Казахстана был достаточно высоким в долларовом выражении. Однако, после перехода к плавающему режиму и резкой девальвации валюты в 2015-2016 годах ВВП Казахстана снизился. В последующих годах обменный курс тенге к доллару продолжал расти, однако ВВП увеличивался пропорционально курсу валюты, что также отражено на графике.

На рисунке также следует обратить внимание на декаплинг между обменным курсом и ВВП страны в 2020 году, что несомненно связано с пандемией, при которой тенге продолжал ослабевать и производство резко сократилось.

В этой ситуации «выжили» способные быстро перестроить свои бизнес-модели, с учетом новых условий жизни. Дефицит государственного бюджета возрастал из-за раскрывшихся ножниц между

сокращающимися доходами и расходами на финансовую поддержку здравоохранения, бизнеса. Поддержка малообеспеченных категорий населения по принципу обеспечения безусловного базового дохода в размере минимальной корзины потребления была разовой компанией. Продолжение оказалось невозможным поскольку даже кредитные вливания международных организаций не спасали государственную казну. Создавались рабочие места, но их качество ограничивалось занятостью рабочих низкой квалификации.

К началу 2021 года вирус стал стихать, карантинные меры оказали блокирующее воздействие на его распространение. Экономика переживает период реабилитации, постепенно восстанавливая утраченные позиции; пока – не более того.

Между тем, требования промышленной революции 4.0 не оставляют выбора нашей стране, заявившей всему миру о стремлении интегрироваться в ряды 30 наиболее развитых стран. Особенность современных технологий, прежде всего, информационно-коммуникационных, в том, что нет и не будет возможностей сохранять и развивать мирохозяйственные связи на рынках товаров, капитала и труда без сквозной цифровизации всех субъектов на макро- и микроуровнях экономики. Естественно без взаимодействия технологических, экономических и социальных изменений эффекта не достичь. Еще одна особенность требований современных технологий – высокая скорость трансформации методов управления, бизнес-моделей, сознания и мышления как управленцев, предпринимателей, так и простых людей. Предыдущие этапы развития происходили вне зависимости фундаментальных технологических перемен от коренных изменений экономических и социальных институтов.

Если на предыдущих этапах изменений промышленных технологий допускалось, что определенная часть общества могла не участвовать в преобразованиях и даже «не ведала» о новых явлениях, то современные технологии превратили индивида не только в нового производителя, но и нового потребителя. Так что все и всё уже в сетях оцифрованных процессов и продуктов. Отставание во внутренних технологических, экономических и социальных преобразованиях отбросит страну на обочину колес догоняющего развития. Более того разрыв в экономическом развитии технологически продвинутых и отстающих стран будет нарастать.

Любой циклический кризис очищает экономическое поле для обновления. У Казахстана, потерявшего технико-технологические достижения советской индустриализации при переходе к рыночной модели и не создавшего за 30 лет индустрию 3.0, есть шанс создать новую индустриальную базу в секторах национального хозяйства, оставшихся в отечественном управлении. Для этого необходимо создание предприятий по производству продуктов нового поколения, с определенностью конкретного внутреннего и внешнего рынков сбыта; создание совместных предприятий с иностранцами (при контрольном пакете отечественных инвесторов). Драйверы реального экономического роста видятся в аграрно-промышленном кластере: мясо-молочном, хлопково-текстильном с современной инфраструктурой сельского хозяйства.

В начале 2022 года завершается затянувшийся «испытательно-подготовительный» срок для вступления Казахстана в ВТО.

В этой связи у страны нет альтернативы соответствию требованиям мирового рынка. На наш взгляд, прорыв отечественной экономики возможен при создании инновационного естественного базиса экономики. Поскольку 70% добывающего сектора национальной экономики в иностранном управлении, то системные преобразования возможно достичь при конструктивных переговорах с инвесторами по вопросам обновления техники и технологий, цифровизации, создания перерабатывающих структур, управления кадровыми ресурсами и т.п.

В этой ситуации многое зависит не только от политической воли руководства страны в принятии решений по планированию процесса создания новых предприятий, но и конструктивном контроле за реализацией проектов с персональной ответственностью управленцев и исполнителей на макро- и микроуровне.

Соответственно возникает очередной вопрос: реагируют ли реформаторы на результаты опроса населения и бизнесменов, к научным разработкам и рекомендациям отечественных исследователей, обращаются ли последние к фундаментальным научным достижениям, экономическому наследию.

Литература

1. Rostow W.W. Politics and the Stages of Growth // London: Cambridge University Press. – 1971.
2. Данные Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан. <https://stat.gov.kz/official/dynamic>. 12.03.2021

HOW SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES INFLUENCE ON THE COMPETITIVENESS OF KAZAKHSTAN

S.Sh. Amirbek, G.T. Yessengeldiyeva, G.A. Sadykhanova

MSc, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

e-mail: sabinaamirbek@gmail.com

Abstract. *The spread of coronavirus contamination and the ensuing presentation of prohibitive measures have brought the economy into a modern reality that has no illustrations of usage within the past. The article explores the most bolster measures created by the government of Kazakhstan.*

Keywords: *support, pandemic, sme, smb*

Today, the global coronavirus pandemic has affected the development of various industries both in the world and in Kazakhstan. One of the most affected sectors is the economy. In general, the economic situation in the country is measured by economic growth, more precisely, by GDP. Kazakhstan's gross domestic product has never been below zero since independence. Even during the global economic crisis in 2008, the gross domestic product of our country fell to only 1.2%. And in 2020, for the first time in the country, this figure fell below zero. Our economy is even in the red, showing less than 2%. Therefore, in terms of the impact of the pandemic on the economy, it is worth noting which industries have suffered the most. Among them are, first of all, the fitness industry, air transportation and restaurants. As the reality shows, small and medium-sized businesses first of all suffered, this article will consider the issues of the impact of medium and small businesses on the economy of Kazakhstan.

The task of any state is to stimulate economic growth. Today Kazakhstan ranks seventh in the WEF Global Competitiveness Index among 137 countries. The top five include countries with developed economies that have managed to create a high level of well-being for their citizens (Switzerland, USA, Singapore, Netherlands). We must be equal to them. Stable economic growth directly depends on the share of small and medium-sized businesses in the country's economy. With a developed SME, a middle class is formed, new jobs are created, a "healthy" competitive environment is formed, all this ultimately has a beneficial effect on the living standards of the country's citizens.

Business sustainability directly affects the competitiveness of the economy. According to the latest market research, there is a shortage of quality suppliers in Kazakhstan. Basically, this is a below-average level that uses cheap resources instead of advanced technologies.

In Kazakhstan, as of January 2020, there are 1,325,615 operating small and medium-sized businesses. Most of all, SMEs develop and operate in the cities of Almaty – 191 thousand and Nur-Sultan – 134 thousand, as well as in Almaty and Turkestan regions. The smallest number of operating SMEs in NKO and WKO, 29.8 thousand and 42.5 thousand, respectively. An increase or decrease in the number of small and medium-sized businesses in the regions is influenced by such factors as geographical location, population size, general economic conditions for the development of the region, the level of business activity and many others.

Every year there is an increase in registered new SMEs, but not all of them eventually carry out their activities, for example, in 2015 there were 1,481.4 thousand registered SMEs, but there were only 1,242.5 thousand active that year, in 2019 the difference between the registered and the current ones amounted to about 295 thousand. This gap shows that, when registering, entrepreneurs are not yet ready to carry out activities, this is influenced by many factors, for example, lack of knowledge of doing business, artificial barriers created by authorized persons, uncertainty in choosing a direction of activity or a chosen niche, etc.

Despite the gap between registered and active SMEs, we see an annual increase in operating SMEs, which has a positive effect on the country's economy. For example, an increase in the number of people employed in SMEs since 2015 from 3.19 to 3.3 million people in 2019. The difference is about 110 thousand, even this slight increase ensures an increase in revenues to the country's budget, due to tax deductions.

To attract the population to do business, solving problems that prevent it, Kazakhstan has a state program, "Business Road Map 2020", launched in April 2010, which is a key program to support entrepreneurs in the country.

Over the years of implementation of the "Business Roadmap 2020" program, it has proven its effectiveness. According to the main operator of the program, the Baiterek holding, since 2010, 13 thousand projects have been subsidized and guarantees for 5 thousand projects have been provided; for 2010-2017 paid 900 billion tenge in taxes, while 457.1 billion tenge were allocated for the program; during the same period, 89.1 thousand jobs were created and products were produced for 13.4 billion tenge.

Kazakhstan also rose in the Doing Business rating for ease of doing business from 63rd position, which it held in 2010 to 25th position in 2020. The basis of the European economy is small and medium-sized businesses, as 99% of all enterprises in the EU are SMEs.

In 2019, it was decided to extend the state program "Business Roadmap 2020" until 2025, making amendments aimed at improving financial support. Fulfilling the tasks set in the program, it is planned to achieve the following target indicators by 2025:

1. Bringing the share of SMEs in GDP to at least 33.8%.
2. Increase in tax revenues from the Program participants by 2 times from the level of 2017.
3. Creation by program participants of new 30 thousand jobs.
4. Bringing the share of the manufacturing industry in the GDP structure to at least 13.4%.
5. Bringing the share of medium-sized businesses in the economy to at least 13.7%.

For the implementation of the Program in 2020 – 2024, budget funds in the amount of 421 billion tenge will be allocated.

The country also has such programs as the program for the development of productive employment and mass entrepreneurship "Enbek", "Damu Regions III" and a mechanism for lending priority projects of the economy of simple things.

Realizing the importance of developing small and medium-sized businesses for the country, the President pays special attention to supporting SMEs, so in his Address to the people of Kazakhstan, President K. Tokayev notes that effective small and medium-sized businesses are a solid basis for the development of cities and villages, which plays an important role in the social economic and political life of the country. During his speech, the President gave a number of specific instructions to support and develop SMEs:

- from 2020, exempt micro and small businesses from paying taxes from their core activities (on income) for a period of three years;

- declared a moratorium on inspections, preventive control and supervision with visits to micro and small businesses for a period of three years;

- "Reloading" the system of state financial support for small and medium-sized businesses.

We see the importance of the role of small and medium-sized businesses in connection with the latest events related to the introduction of the state of emergency in the country in connection with the COVID-2019 pandemic. To support SMEs in this difficult period, the state is taking measures to defer the payment of all types of taxes and other mandatory payments for a period of 3 months, to suspend from March 20 for three months the accrual of lease payments for real estate objects to local authorities and quasi-public sector entities for SMEs, etc. The Head of State also wrote on Twitter about the instruction to the National Bank, together with the Financial Market Regulatory Agency, to provide preferential lending to working capital of SMEs affected by the coronavirus in the amount of 600 billion tenge for a period of 1 year at a rate of 8% for the borrower. In this crisis period, entrepreneurs will strengthen their positions in the market, who were able to adapt to the changed conditions of the external environment and apply digital technologies in their activities.

Mass entrepreneurship, developed small and medium-sized businesses provide economic stability in the country. Due to its massiveness and flexibility to the challenges of the external environment, SMEs largely determine the rate of economic growth. By supporting and stimulating the activities of SMEs, the state has:

- stable budgetary receipts, through taxes, the ability to improve social infrastructure in the country, for example, the construction of hospitals or schools;

- many new jobs for completely different segments of the population, thereby forming a middle class;

- due to competition, the innovative potential of the economy develops, new goods and services are created; new forms of organization and methods of production and marketing are being introduced.

In the age of modern technologies, when you can do business with a smartphone, any state is interested in attracting the maximum number of economically active population to mass entrepreneurship.

In recent years, Kazakhstan has seen a constant improvement in the conditions for doing business, various state mechanisms for supporting entrepreneurs are being created, but the potential for the development of SMEs has not been fully disclosed. The state needs to attract entrepreneurs to digitalize their business, which will optimize operational activities, reduce production and sales costs, and also allow SMEs to enter global markets and networks. Great hopes are pinned on the 8th package of reforms to improve the business climate, which may turn out to be a springboard for the development of SMEs and mass entrepreneurship in the country, thanks to which there will be multiplicative growth in the economy, which will help achieve the main goal of Strategit "Kazakhstan – 2050", entry into number of 30 developed countries in the world, one of the indicators of which is a strong SME, which occupies at least 50% of the country's GDP.

The dynamic development of the business sector is very important for stabilizing the country's economy. If proper attention is paid to SMEs, if we continue to strengthen the relationship between the state and small business, then we will be able not only to strengthen our economy, but also to reach a new level of development and build a new economic model that will allow our country to be more competitive.

References

1. Nurmukhametov. A.V. «The value of small and medium-sized businesses in the country's economy». 01.06.2014
2. Materials of the Internet business magazine – Galushko M. – «Increasing the share of small and medium-sized businesses will help not to depend on the dollar». 16.08.2018
3. Materials of the overview analytical portal Strategy 2050 – Nurshaikhov Zh. – «Small and Medium businesses impact on competitiveness of Kazakhstan». – 27.03.2020

УДК: 351.74

ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И УРОВНЯ КОРРУПЦИИ ВО ВСЕМИРНОМ МАСШТАБЕ

Ш.А. Нургазы¹, Ш.О. Момынкулова², Б.А. Антонов³

¹докторант PhD, Департамент Докторантуры, Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан;

²к.э.н., ассоц.профессор, ОП «Экономика», Университет Нархоз, Алматы, Республика Казахстан;

³м.э.н., старший преподаватель, Казахский университет путей сообщения, Алматы, Республика Казахстан.
e-mail: ¹shynggys.nurgazy@narxoz.kz, ²sholpan.momyнкулова@narxoz.kz, ³antonov.atekps@mail.ru

Аннотация: Многие действия предпринимаются для решения проблемы продовольственной безопасности, однако большинство из них не удвоили этот результат, а значит, проблема актуальна [27]. Считается, что потенциальным фактором отсутствия продовольственной безопасности является коррупция. Потому что коррупция усиливает отсутствие продовольственной безопасности [10]. Более 820 миллионов человек в мире голодают [27]. Наше исследование может стать точкой на пути к сокращению масштабов голода в мире.

Новизна исследования заключается в изучении связи между продовольственной безопасностью и коррупцией путем измерения входных ресурсов, что может дать более действенные результаты.

Основная цель этого исследования – проанализировать взаимосвязь между продовольственной безопасностью и коррупцией путем измерения входных данных в глобальном масштабе, чтобы глубже понять сотрудничество между ними.

Цель этого исследования – оценить, как коррупция взаимодействует с отсутствием продовольственной безопасности в рамках качества антикоррупционных / управленческих институтов в глобальном масштабе.

Как входное измерение коррупции может повлиять на сферу продовольственной безопасности?

Ключевые слова: Продовольственная безопасность, коррупция, экономический рост

Введение. По данным Продовольственной и сельскохозяйственной организации Объединенных Наций (ФАО) в 2018 году более 820 миллионов человек на планете страдают от голода [27].

Отсутствие продовольственной безопасности имеет место при несоблюдении одного из четырех столпов, а именно наличия, доступности, использования и стабильности питания [1]. Отсутствие одного из данных компонентов может привести к негативному влиянию на развитие и благополучие всего человечества [3, 4].

Квалификаторы продовольственной безопасности являются частью схемы управления продовольственной безопасностью [5]. Сбоем управления является присутствие коррупции, оказывающей побочные эффекты на развитие страны [6]. Следовательно, коррупция отрицательно влияет на развитие страны. Подобные результаты коррупции также являются детерминантами продовольственной безопасности [7, 8, 9]. Несмотря на это, некоторые исследования анализировали взаимосвязь продовольственной безопасности и коррупции. Одно из них составлено Хелалом [10], однако они использовали индекс восприятия коррупции по показателям результативности, критикуемый за недостаточную достоверность [11]. В этом исследовании используются показатели входных ресурсов для получения более практически полезных данных.

Экспериментальная часть. Как уже говорилось ранее, за последние 10 лет наблюдаются конкретные результаты в сокращении голода. Тем не менее, каждый девятый человек в мире не имеет достаточного количества пищи [27]. Это тормозит прогресс в уменьшении голода во всем мире, что

является одной из ключевых частей Целей устойчивого развития Организации Объединенных Наций на 2030 год [1].

Определение Продовольственной безопасности – «все люди в любое время имеют физический и экономический доступ к достаточному количеству безопасной и питательной пищи для удовлетворения своих пищевых потребностей и предпочтений для активной и здоровой жизни» [27]. Она имеет такие четыре аспекта, как наличие, доступ, использование и стабильность [27]. Когда один из них не представлен возникает отсутствие продовольственной безопасности [12].

Исходя из конструкции Радимера, Балларду и Гамильтону удалось классифицировать отсутствие продовольственной безопасности по четырем категориям: 1) продовольственная безопасность, 2) незначительное отсутствие продовольственной безопасности, 3) умеренное отсутствие продовольственной безопасности, 4) значительное отсутствие продовольственной безопасности [13, 14, 15]. К сожалению, нет золотого стандарта для оценки продовольственной безопасности, так как это скрытая черта, якобы не поддающаяся наблюдению [16]. Поэтому такие виды исследований, как оценки ФАО, доходы и расходы домохозяйств, индивидуальное пищевое потребление, шкалы продовольственной безопасности, на основе антропометрии и опыта (EBFSS), могут выдавать разные результаты, что вызывает сомнения в их качестве [16].

По данным Хелала и соавторов эффективность достигается при подтверждении интерпретации данными и теорией [10]. Поэтому исследование EBFSS считается надежным. Существует много значений шкалы, однако, начиная с 1995 г. Модуль исследования продовольственной безопасности домашних хозяйств США (US HFSSM) используется для оценки продовольственной безопасности в Америке [15]. Спустя годы он начал успешно применяться в других странах Латинской Америки, что привело к созданию Шкалы опыта отсутствия продовольственной безопасности (FIES) [14]. Он является эффективным инструментом оценки для лучшего понимания причин и выявления уязвимых групп населения [17].

Результаты и обсуждение. Полагают, что продовольственная безопасность связана с экономикой, однако она также связана с управлением [18]. Конечно, у управления большое количество видов деятельности, но борьба с коррупцией очень важна [11]. Коррупция отрицательно сказывается на всех показателях (рис.1). Минимальное количество эмпирических доказательств подтверждает данную связь. Коррупция является сложным понятием, поэтому ее необходимо выражать количественно. Хочется отметить, что коррупция – это не поддающееся наблюдению понятие, и ее показатели являются репрезентативными данными. Она подразделяется на показатели на основе опыта (непосредственное участие в коррупционной деятельности) или показатели на основе восприятия (индивидуальное мнение), на показатели входных ресурсов (наличие и качество организаций по противодействию коррупции) или показатели результативности (результаты данных организаций), на сложные (сторонние данные) или индивидуальные (одноканальный источник) показатели [11].

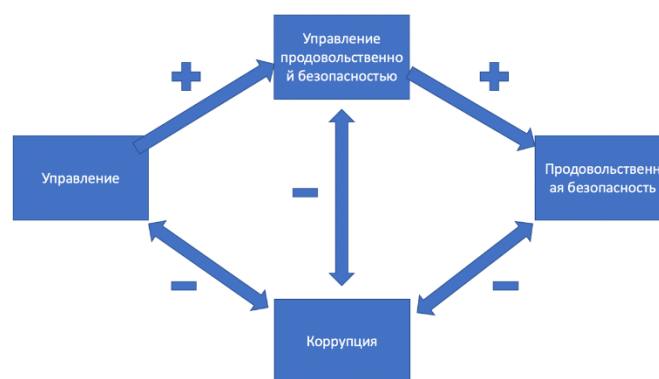

Рисунок 1. Взаимодействие между управлением, коррупцией и продовольственной безопасностью [10, 5]

Согласно Анику, Манджунату и Бауэру, оценивающим влияние коррупции на уровне фермерских хозяйств на продовольственную безопасность, коррупционные расходы имели побочный эффект на потребление калорий ($p < 0,05$), и это означает, что рост коррупционных расходов привел к небольшому потреблению калорий [19].

Общепринято, что коррупция незаконна. Тем не менее, в наши дни появилось новое понятие, которое называется «законная коррупция». Оно означает, что «политический капитал в виде взноса в

пользу избирательной кампании или поддержка государственных лиц в обмен на предоставление конкретной выгоды частным лицам или группам, через прямое или косвенное понимание» [26]. Обычно она проявляется при низком качестве законодательства и отсутствии правовых отношений внутри институтов государственной власти [23]. Также она наблюдается при жестком и строгом регулировании, которое приводит к поиску лазеек для осуществления законной коррупции [24]. Коррупция связана с низким доходом и высоким неравенством, в то время как юридическая коррупция связана с отсутствием политической ответственности [25].

В мире существует малое количество исследования, направленных на анализ взаимодействия между продовольственной безопасностью и коррупцией. Первым из них является исследование Ученду и Аболарин, которые выяснили, что снижение уровня коррупции ведет к росту индекса восприятия коррупции, однако они работали с наименее коррумпированными государствами, и их результаты не были представлены для стран с высоким уровнем коррумпированности [20]. Второе было проведено Хелалом, который обнаружил, что рост коррупции является ярким предиктором отсутствия продовольственной безопасности во всемирном масштабе, а коррупция усиливает отсутствие продовольственной безопасности в большинстве коррумпированных государств с низким уровнем доходов [10]. Однако инструмент Хелала для индекса восприятия коррупции по показателю результативности, менее практически полезен, поскольку не включает показатели входных ресурсов. Поэтому он подвергся критике за недостоверность [11]. Данное исследование продолжает его работу, используя показатели входных ресурсов для получения практически полезных данных.

Важно снизить голод и повысить знания в области продовольственной безопасности. Как показали исследования, одним из факторов, которые способствуют повышению уровня продовольственной безопасности является снижение уровня коррупции. В связи с этим отмечается важность оценки и анализа коррупции с точки зрения влияния ее на продовольственную безопасность. Необходимо осознавать важность достижения Цели устойчивого развития [1].

Коррупция в стране приводит к низкому уровню инвестиций и, как результат, влияет на экономический рост [6] и неравенство доходов [21]. Аналогичные результаты определяют коррупцию в качестве ключевого фактора отсутствия продовольственной безопасности [7, 22, 9]. Несмотря на это, лишь небольшое количество исследований анализировало взаимосвязь коррупции и продовольственной безопасности [10].

Три типа характеристик применяются для оценки коррупции:

- На основе опыта / восприятия (участник подкупа / экспертное мнение)
- Комплексный / индивидуальный показатель (сторонние данные / собранные самостоятельно)
- Входн. рес. / результативн. (де-юре / де-факто)

Результат оценивает влияние коррупции на качество жизни и предоставление государственных услуг. Данное измерение сложно использовать, и оно менее практически полезно, поскольку оно не устраняет недостатки системы управления. В то время как входные ресурсы оценивают качество борьбы с коррупцией, институты управления, правила и процедуры. Он предоставляет более практически полезные результаты [11].

Заключение. В исследовании автора используются различные вторичные источники данных, такие как социально-демографические характеристики по данным опроса Gallup World Poll (GWP), поскольку он проводится в 150 странах, которые, как полагают, составляют 98% населения мира [2]. Поскольку он был составлен до того, как продовольственная безопасность и коррупция признали не подлежащей наблюдению, автор использует теорию тестовых заданий (ТТЗ), согласно которой модель ТТЗ позволяет оценить не подлежащую наблюдению конструкцию на основе ответов да и нет [16, 11]. Одним из их инструментов оценки продовольственной безопасности является Шкала опыта отсутствия продовольственной безопасности (FIES), использующая 12-месячную рекомендацию и состоящую из 8 вопросов [14, 27]. (Таблица 1). Оценка восприятия коррупции за 2018 год (ОК) Тренсперенси интернешнл (ТИ) используется для оценки коррупции, оценка наиболее коррумпированных стран равна 0, а оценка наименее коррумпированных стран – 100 [28]. Данные Всемирного банка (ВБ) о валовом внутреннем продукте на душу населения (паритете покупательной способности) используется для получения эквивалента в долларах США, а коэффициент Джини на 2000-2017 гг. для оценки того, равномерно ли распределяется доход страны среди населения посредством кривой Лоренца [29]. график, затем сравнивается полученный доход (совокупный процент) и гипотетическая линия, производящая строгое равенство. Индекс Джини оценивает пространство между линиями, где 0 означает равенство, а 100 – неравенство [29]. Это самые последние доступные данные на сегодняшний день.

Шкала опыта отсутствия продовольственной безопасности.

ГЛОБАЛЬНАЯ ШКАЛА ОПЫТА ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ	
Индивидуальные ссылки	
Теперь я хотел бы задать вам несколько вопросов о еде. В течение последних 12 МЕСЯЦЕВ было время, когда:	
Вопрос 1. Вы беспокоились, что у вас не будет достаточно еды из-за нехватки денег или других ресурсов?	0 Нет 1 Да 98 Не знаю 99 Отказываюсь отвечать
Вопрос 2. Все еще думая о последних 12 МЕСЯЦАХ, было ли время, когда вы не могли есть здоровую и питательную пищу из-за нехватки денег или других ресурсов?	0 Нет 1 Да 98 Не знаю 99 Отказываюсь отвечать
Вопрос 3. Вы ели всего несколько видов еды из-за нехватки денег или других ресурсов?	0 Нет 1 Да 98 Не знаю 99 Отказываюсь отвечать
Вопрос 4. Вам пришлось пропустить прием пищи, потому что не хватало денег или других ресурсов на еду?	0 Нет 1 Да 98 Не знаю 99 Отказываюсь отвечать
Вопрос 5. Все еще размышляя о последних 12 МЕСЯЦАХ, было ли время, когда вы ели меньше, чем предполагали, из-за нехватки денег или других ресурсов?	0 Нет 1 Да 98 Не знаю 99 Отказываюсь отвечать
Вопрос 6. В вашей семье закончилась еда из-за нехватки денег или других ресурсов?	0 Нет 1 Да 98 Не знаю 99 Отказываюсь отвечать
Вопрос 7. Вы были голодны, но не ели, потому что не хватало денег или других ресурсов для еды?	0 Нет 1 Да 98 Не знаю 99 Отказываюсь отвечать
Вопрос 8. Вы не ели целый день из-за нехватки денег или других ресурсов?	0 Нет 1 Да 98 Не знаю 99 Отказываюсь отвечать
(Ballard et al., 2013) [14]	

Список использованных источников

1. <https://www.unicef.org/reports/state-of-food-security-and-nutrition-2019>
2. <https://www.gallup.com/home.aspx>
3. **Maletta, H.** *From hunger to food security: A conceptual history*. Lima, Peru. – 2014. – Retrieved from http://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2484166
4. **Pritchard, B., Rammohan, A., & Sekher, M.** Food Security as a Lagging Component of India's Human Development: A Function of Interacting Entitlement Failures. 2013. – *South Asia: Journal of South Asia Studies*, 36(2), 213–228. doi:10.1080/00856401.2012.739256
5. **Candel, J. J. L.** Food security governance: a systematic literature review. 2014. – *Food Security*, 6, 585–601. doi:10.1007/s12571-014-0364-2
6. **Mauro, P.** Corruption and Growth. 1995 – *The Quarterly Journal of Economics*, 110(3), 681–712.
7. **Ben-Davies, M. E., Kinlaw, A., Estrada Del Campo, Y., Bentley, M. E., & Siega-Riz, A. M.** Risk factors associated with the presence and severity of food insecurity in rural Honduras. 2013 – *Public Health Nutrition*, 17(1), 5–13. doi:10.1017/S1368980013002048
8. **Liefert, W.** *Food Security in Russia: Economic Growth and Rising Incomes are Reducing Insecurity*. 2004 – *Food Security Assessment* (pp. 35–43).
9. **Rammohan, A., & Pritchard, B.** The Role of Landholding as a Determinant of Food and Nutrition Insecurity in Rural Myanmar. 2014 – *World Development*, 64, 597–608.
10. **Gabrielle Du Perron Helal** Corruption and Food Security Status: An Exploratory Study on Perceived Corruption and Access to Adequate Food on a Global Scale. 2016 – *McGill University, Montreal*
11. **June, R., Chowdhury, A., Heller, N., & Werve, J.** *A User's Guide to Measuring Corruption*. United Nations Development Programme 2008 – (pp. 1–81). Retrieved from <http://www.undp.org/content/undp/en/home/librarypage/democratic-governance/anti-corruption/a-users-guide-to-measuring-corruption.html>
12. **Anderson, S. A.** Core indicators of nutritional state for difficult-to-sample populations. 1990 – *The Journal of Nutrition*, 120(11), 1559–1600.
13. **Radimer, K. L., Olson, C. M., Greene, J. C., Campbell, C. C., & Habicht, J.P.** Understanding Hunger and Developing Indicators to Assess it in Women and Children. 1992 – *Journal of Nutrition Education*, 24(1), 36S–44S. doi:10.1016/S0022-3182(12)80137-3

14. Ballard, T. J., Kepple, A. W., & Cafiero, C. *The Food Insecurity Experience Scale Development of a Global Standard for Monitoring Hunger Worldwide 2013* – (pp. 1–61). Rome.
15. Hamilton, W. L., Cook, J. T., Thompson, W. W., Buron, L. F., Frongillo, E. A., Olson, C. M., & Wehler, C. A. *Household Food Security in the United States in 1995*. United States Department of Agriculture 1995 – (pp. 1–104). Retrieved from <http://www.fns.usda.gov/sites/default/files/SUMRPT.PDF>
16. Pérez-Escamilla, R., & Segall-Correa, A. M. Food insecurity measurement and indicators. 2008 – *Revista de Nuticao*, 21, 15S–26S.
17. Pérez-Escamilla, R. Can experience-based household food security scales help improve food security governance? *Global Food Security*, 2012 – 1(2), 120–125. doi:10.1016/j.gfs.2012.10.006
18. Aziz, T. A. Governance and Food Security: Acting in the Public Interest? – The Impact of Corruption on Food Security. *Panel discussion conducted at the Sustainable Food Security for All by 2020 Conference*. 2001 – Bonn, Germany.
19. Anik, A. R., Manjunatha, A. V., & Bauer, S. Impact of farm level corruption on the food security of households in Bangladesh. *Food Security*, 2013 – 5, 565–574. doi:10.1007/s12571-013-0282-8
20. Uchendu, F. N., & Abolarin, T. O. Corrupt practices negatively influenced food security and live expectancy in developing countries. *Pan African Medical Journal*, 2015 –20(110), 1–7. doi:10.11604/pamj.2015.20.110.5311
21. Gupta, S., Davoodi, H. R., & Alonso-Terme, R. Does corruption affect income inequality and poverty? *Economics of Governance*, 2002 – 3, 23–45.
22. Mehta, A., & Jha, S. Corruption, food subsidies, and opacity: Evidence from the Philippines. *Economics Letters*, 2012 – 117, 708–711. doi:10.1016/j.econlet.2012.07.023
23. Bertok, J. OECD Supports the Creation of Sound Ethics Infrastructure: OECD Targets Both the “Supply Side” and the “Demand Side” of Corruption. *Public Personnel Management*, 1999 – 28(4), 673–687.
24. Kaufmann, D. Corruption, Governance and Security: Challenges for the Rich Countries and the World. *SSRN Electronic Journal*, 2004 – 83–102. doi:10.2139/ssrn.605801
25. Kaufmann, D., & Vicente, P. C. Legal Corruption. *Economics and Politics*, 2011 – 23(2), 195–219. doi:10.1111/j.1468-0343.2010.00377.
26. Dincer, O., & Johnston, M. *Measuring Illegal and Legal Corruption in American States: Some Results from the Edmond J. Safra Center for Ethics Corruption in America Survey*, 2015 – (No. 58) (pp. 1–41).
27. <http://www.fao.org/home/ru/>
28. <https://www.transparency.org/en/>
29. <https://www.worldbank.org>

ӘОЖ (338.436)

Түлегенова М.С.,

э.ғ.к., профессор, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: ms.tulegenova17@gmail.com

Мейірбек Н.Н.,

магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: meiirbeknursharifiddin@gmail.com

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенінде бәсекеге қабілетті өнімді өндіру және сату үшін жағдай жасау перспективалары, қозамның орнықты дамуына қозғалыстың тиімді тетіктерін құрудың халықаралық тәжірибесі, басымдықтарды қалыптастыру және таңдау кезінде орнықты даму индикаторларын әзірлеу және енгізу, сондай-ақ оған қол жеткізу стратегиясы қарастырылады. Сондай-ақ, идеяларды нарыққа енгізілген жаңа немесе жетілдірілген өнімге, практикалық қызметте қолданылатын жаңа немесе жетілдірілген технологиялық процеске, әлеуметтік қызметтерге жаңа көзқарасқа айналдыруға байланысты инновациялық қызмет қарастырылады.

Түйін сөздер: индустриялық-инновациялық даму, бәсекеге қабілетті өнім, аграрлық өнеркәсіптік кешен, ауыл шаруашылығы өндірісі, жаһандану, интеграция.

Кіріспе. Қазақстан дәстүрлі түрде агроөнеркәсіптік ел болды, ал тың жерлерді игеру оны Бүкілодақтық еңбек бөлінісіндегі ірі астық және ет өндірушілердің біріне айналдырды.

Қазақстан Республикасының тәуелсіздігі кезеңінде елдің агроөнеркәсіптік кешенінде елеулі нәтижелерге қол жеткізілді: нарықтық қатынастар базасында өндірістің тұрақты өсуі байқалады, Еңбек өнімділігі мен өнімділігі ұлғаюда, саланың негізгі қорларын жаңарту және инфрақұрылымын қалпына келтіру жүргізілуде, негізгі тамақ өнімдері бойынша Өзін-өзі қамтамасыз етуге қол жеткізілді, дәнді, майлы дақылдар, балық аулау өнімдері экспортының айтарлықтай өсуі орын алды. Елдің дамудың жаңа кезеңіне кіру бағыттарын айқындай отырып, Қазақстан Республикасының Президенті өзінің Жолдауларында Қазақстан экономикасының барлық салаларында жан-жақты жеделдетілген жаңғырту міндеттерін бірнеше рет қойды.

Ауыл шаруашылығы Қазақстан экономикасының негізгі өсімінің бірі болып табылады. Аграрлық сектордың даму деңгейі әрдайым Қазақстан қоғамының экономикалық және қоғамдық-саяси тұрақтылығының айқындалушы факторы болды және болып келеді.

Ауыл экономикасын көтеру мақсатында соңғы он жылда қомақты қаржы ресурстарымен нығайтылған ауыл мен АӨК-ті дамыту және қолдау жөніндегі мемлекеттік және салалық бағдарламалар қабылданды.

Республика экономикасын дамытудың басым бағыттарының бірі бола отырып, ауыл шаруашылығы зор әлеуетке және үлкен резервтерге ие. Қазақстанның алуан түрлі климаттық жағдайлары қалыпты жылу белдеуінің барлық дерлік дақылдарын өсіруге және мал шаруашылығын дамытуға мүмкіндік береді.

Агроөнеркәсіптік кешен (АӨК) – ауыл шаруашылығы шикізатын өндіруге және қайта өңдеуге және одан түпкілікті тұтынушыға жеткізілетін өнім алуға бағытталған экономиканың бірнеше салаларын біріктіретін ірі салааралық кешен. Бұл ауыл шаруашылығын және ауыл шаруашылығы өндірісімен тығыз байланысты өнеркәсіп салаларын қамтитын, ауыл шаруашылығы өнімдерін тасымалдауды, сақтауды, қайта өңдеуді, оны Ауыл шаруашылығын ауыл шаруашылығы өндірісіне қызмет көрсететін техникамен, химикаттармен және тыңайтқыштармен қамтамасыз ететін тұтынушыларға жеткізуді жүзеге асыратын ел экономикасы салаларының жиынтығы.

Эксперименттік бөлім (материалдар мен әдістер). Қазақстан Республикасының орнықты индустриялық-инновациялық дамуын қамтамасыз ету мақсатында бәсекеге қабілетті өнімді өндіру және өткізу үшін жағдай жасау аграрлық саланы дамытудың негізгі бағыты болып табылады. Аграрлық өндірістің бәсекеге қабілетті тамақ өнімдерін өндіруге қолдануға болатын артықшылықтары бар: жер мен еңбек ресурстарының үлкен аудандарының болуы, қолайлы климат, экологиялық таза өнім шығару мүмкіндігі. Алайда, ауыл шаруашылығы өндірісінде техникалық жарақтандырудың төмен деңгейі, негізгі капиталға инвестициялар көлемінің жеткіліксіздігі, аграрлық сала тиімділігінің төмендеуіне алып келетін өнеркәсіптік және ауыл шаруашылығы тауарлары бағаларының сәйкессіздігі сақталуда.

Ауыл шаруашылығы құралымдарының көпшілігі шығынды және өз қаражаты есебінен кеңейтілген өсімін молайтуды жүргізуге мүмкіндігі жоқ, өйткені ауыл шаруашылығы өнімінің негізгі түрлерін өткізу бағасы оларды өндіруге жұмсалатын шығындарды жаппайды.

Көптеген дамыған елдердің тәжірибесі көрсеткендей, ауыл шаруашылығы өндірісі мемлекеттік қаржылық қолдаудың айтарлықтай көлемінсіз тиімді дами алмайды: Ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге субсидиялар көлемі шет елдердің өнімі шығындарының құрылымында 10%-дан аспайды; элиталық тұқымдармен және асыл тұқымды малмен толық қамтамасыз етілмейді; экспорттық өнімге арналған көлік шығыстары өтелмейді (экспорттық субсидиялар); ауыл шаруашылығы техникасы мен жабдықтарын сатып алуға, ауыл шаруашылығы мақсатындағы өндірістік объектілерді реконструкциялауға, техникалық қайта жарақтандыруға кредиттер алу үшін өтемақылар жеткілікті түрде өтелмейді.

Тиімді бәсекеге қабілетті экономика болып табылады, оның негізгі мақсаты халықтың азық-түлікке сұранысын қанағаттандыру арқылы барынша пайда табу болып табылады. Жаһандық экономиканы басқаруда мынадай үрдістер байқалды: нарықтардың интеграциясы, ғылыми-техникалық прогресс факторларының өсуі, адам ресурстарын басқару, инновацияларды пайдалану. Әрбір елде экономика оның дамуының басты басымдығы болып табылады, ал экономикалық өсудің жоғары қарқынына қол жеткізу оның негізгі міндеті болып табылады [1]. Экономиканың бәсекеге қабілеттілігіне оның әлемдік экономикаға интеграциялануы жағдайында ғана қол жеткізіледі. Елдің бәсекелестік артықшылықтарына мыналар жатады: өндірістің рентабельділігі, инновациялық қызметтің сипаты, еңбек өнімділігінің деңгейі, тиімді стратегиялық жоспарлау, нарық жағдайларына тез бейімделу қабілеті.

Салыстырмалы артықшылық тұжырымдамасы елдің табысты дамуы өндіріс факторларын (жер, Табиғи ресурстар, капитал және еңбек ресурстары) барынша тиімді пайдалануға байланысты болатын экономикалық теорияны білдіреді. Еңбек өнімділігі негізгі көрсеткіштердің бірі болып табылады, бәсекеге қабілеттілікті анықтайтын, өйткені өндіріс процесінде баға мен кірістіліктің салыстырмалы деңгейі арқылы нарықта көрінетін бәсекелестіктің материалдық негіздері қаланады.

Әлемдік нарықтағы қатаң бәсекелестік жағдайында проблемалық мәселелерді оңтайлы және тиімді шешу әсіресе өзекті болып отыр. Әлемдік экономиканың қазіргі жай-күйі бай шикізат ресурстарының болуы Экономикалық даму орнықтылығының және қоғам әл-ауқатының жоғары деңгейінің кепілі болып табылмайтынын көрсетеді. Экономикасы шикізат экспортына негізделген елдер көбінесе экономикалық күйзелістерге ұшырайды, ал адами капиталдың дамуы төмен деңгейде

калып отыр. Әлемдік экспорттық құрылымды талдау оның шамамен 87%-ын дайын тауарлар алып жатқанын және 13%-ын шикізат құрайтынын көрсетеді.

Қазақстан экономикасы шикізаттық бағдармен және әлемдік экономикамен, әсіресе аграрлық салада болмашы интеграциямен, өндірістік және әлеуметтік инфрақұрылымның дамымауымен сипатталады. Республиканың аграрлық секторындағы жағдай тұрақсыздық пен бәсекеге қабілеттіліктің төмендігімен, өнім мен азық-түліктің жоғары өзіндік құнымен, өзін-өзі ақтаудың төмендігімен, өнім өндіру кезінде жер алқаптарын, Еңбек және материалдық ресурстарды ұтымсыз пайдаланумен сипатталады [2]. Өткізу нарықтары үшін қатаң бәсекелестік күресте әлемдік нарықта астық және оны қайта өңдеу өнімдері бәсекеге қабілетті болып табылады.

Бәсекеге қабілетті ауыл шаруашылығы өнімін өндіру үшін мемлекеттік қолдау деңгейін ДСҰ және нарықтық экономикасы дамыған елдердің параметрлеріне барынша жақындату, атап айтқанда саланы индустрияландыруды жеделдету, агроөнеркәсіптік кешеннің инфрақұрылымын дамыту жөнінде шаралар кешенін жүргізу, Ауыл шаруашылығы өнімін қайта өңдеу саласының халықаралық стандарттарын аудару қажет. Агроөнеркәсіптік өндірісті одан әрі тиімді дамыту үшін бюджеттік қаржыландыру көлемін ұлғайту, бұл ретте зиянкестер мен ауруларды бақылау саласындағы зерттеу жұмыстарына, ауыл шаруашылығы қызметкерлерінің біліктілігін арттыруға, тәжірибе мен консультациялық көмек таратуға, маркетингке, өткізу мен инфрақұрылымдық көрсетілетін қызметтерге, мемлекеттік сатып алуға және азық-түлік қауіпсіздігі үшін тауарлар қорын сақтауға арналған қызметтер мен шығыстардың кең спектрін көздеу қажет және тағы басқалар, бұл аграрлық саланы нақты қолдау.

Жаһандану және әлемдік экономикалық жүйеге кірігу қарқыны оның тұрақтылығына жаңа талаптар қояды. Халықаралық тәжірибе басымдықтарды қалыптастыру мен таңдау кезінде орнықты даму индикаторларын әзірлеу және енгізу, сондай-ақ стратегия немесе тұжырымдама қоғамның орнықты дамуына қозғалыстың тиімді тетіктері болып табылатынын куәландырады.

Идеяларды нарыққа енгізілген жаңа немесе жетілдірілген өнімге, практикалық қызметте қолданылатын жаңа немесе жетілдірілген технологиялық процеске, әлеуметтік қызметтерге жаңа көзқарасқа айналдыруға байланысты инновациялық қызметке ерекше назар аудару керек.

Елдің агроөнеркәсіптік кешенінің қалыптасуы, жұмыс істеуі және дамуы іс жүзінде дамудың объективті қажеттіліктерін көрсететін бірқатар заңдарға бағынады. Олардың арасында атап өту керек:

– Республиканың АӨК-ін, сондай-ақ облыстық және аудандық агроөнеркәсіптік кешендерді өңіраралық және кешенішілік экономикалық байланыстарды қарқындатуға әкелетін неғұрлым қолайлы табиғи-климаттық және әлеуметтік-экономикалық жағдайлары бар ауыл шаруашылығы өнімдерінің түрлерін өндіруде мамандандыру;

– Өнімді өндірудің, дайындаудың, сақтаудың, өңдеудің және сатудың әрбір сатысында тірі және материалдық еңбек шығындарын азайтудың объективті қажеттілігі туындайтын уақытты үнемдеу Заңын пайдалану тетігінің күрделенуі, бұл ең аз жиынтық шығындармен және қаржылық ресурстармен ең жақсы түпкілікті нәтижелерге қол жеткізуді қамтамасыз етеді;

– Ғылыми-техникалық прогресс жетістіктерін, жаңа технологияларды кеңінен қолдану негізінде АӨК құрамына кіретін барлық салалардың материалдық-техникалық базасын дамыту деңгейлерін теңестіру;

– АӨК-нің барлық құрылымдық буындары үшін шаруашылық жүргізудің шамамен тең экономикалық жағдайларын жасау.

АӨК-тің бастапқы өндірістік буындарын шаруашылық жүргізудің нарықтық қағидаттарында қайта жаңғырту қажеттігі 80-жылдардың ортасына қарай объективті пісіп-жетілді. Жалғасып келе жатқан аграрлық дағдарыс жағдайында шаруашылық жүргізу тетігін қайта құрудан туындаған шаруашылық жүйесіндегі алауыздық басталды, агроөнеркәсіптік бірлестіктердің іріленуі орын алды, бұл интеграцияланған бөлімшелердің шаруашылық дербестігінің күшеюіне алып келді [3].

Ауыл шаруашылығына қатысты, бұл мемлекет иелігінен алу және жекешелендіру процесінде жаңа нысандар пайда болды – жеке шаруа қожалықтары, кооперативтер, кооперативтер қауымдастықтары. Ауылшаруашылық кәсіпорындарын жекешелендіру процесінде директиваға және тікелей өндірушілер үшін таңдау еркіндігінің болмауына, асығыс, асығыс, бағаны ырықтандыруға, ақы төлеу мен пайларды тегін бөлудің принциптерін анықтау механизміне жол берілді. Жекешелендіру көп жағдайда ауылшаруашылық өндірісінің технологиялық бірлігінің бұзылуына әкелді – ауылшаруашылық кәсіпорындары мен бөлімшелері бөлек жекешелендірілді, бұл шаруашылық жүргізуші субъектілердің өзара байланысты мүдделерін оқшаулауға әкелді. Қазақстандық модельдің басты кемшілігі жекешелендіру АӨК өндірісінің кейбір салаларының монополиялық жағдайын күшейтті, шаруашылық байланыстардың үзілуіне және АӨК сауда-делдалдық буындарының күшеюіне әкелді, соның

салдарынан ауыл шаруашылығы өнімдерін өндіру мен қайта өңдеу көлемі төмендеді, мал мен құс басы бірнеше есе қысқарды, ауылдық жерлерде жұмыссыздық өсті.

Халықаралық тәжірибе ауыл шаруашылығы өнімдерінің бағасын мемлекеттік реттеу қажеттігін дәлелдеді. Сонымен, ЕО елдерінде ауыл шаруашылығы өнімдеріне бағаның басым бөлігі (88-ден 97%-ға дейін) реттеледі. Бұдан басқа, ЕО шеңберінде ұлттық деңгейде өндірілетін өнім бағасының 15%-на дейін белгіленеді. Осыған байланысты тең жағдайлар жасау және шаруашылық жүргізудің барлық нысандарына мемлекеттік қолдау көрсету ұсынылады. Біріншіден, бұл нарықта еркін бәсекелестік жағдайында шаруалар мен ұжымдық кәсіпорындарды, жалдаудың (лизингтің) және мердігерліктің барлық нысандарын, жеке қызмет түрлерін, агрофирмалар мен корпорацияларды ерікті түрде біріктірудің нысандары. Әрине нарықтық қайта құрулардың өзегі-бұл аграрлық қатынастардың ерекшелігін ескере отырып, өндіріс құралдарына жеке меншік негізінде меншіктің әртүрлі нысандарын қалыптастыру. Жеке еңбекке қатысу негізінде меншік иесі мен иесін сезіну орта таптың қайта өрлеу жолдарының бірі болып табылады.

Аграрлық саладағы нарықтық қатынастарды одан әрі дамыту нарықтық субъектілер арасындағы келісім-шарт жүйесін, оның ішінде аграрлық өнімнің негізгі түрлеріне мемлекеттік тапсырыстарды дамытуға негізделеді. Бұл агробизнесінің қаржылық базасын нығайтуды және оның тұрақты дамуын болжайды [4]. ESOP бағдарламасының тәжірибесі (АҚШ, Швеция ынтымақтастығы) өндіріс пен меншіктің органикалық үйлесімінің, нарықтық механизмге еңбекке қатысудың мысалдарын көрсетеді.

Экономиканың аграрлық секторындағы өзгерістер елдегі экономикалық жағдайға, ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын шаруашылық жүргізудің негізгі нысандарын құру және олардың жұмыс істеуі жөніндегі нормативтік-құқықтық құжаттармен жеткіліксіз қамтамасыз етілуіне, нарықтың жұмыс істеу жағдайларын, АӨК салалары арасындағы өзара қарым-қатынастарды жақсарту жолдарын зерделеу жөніндегі арнайы қызметтердің болмауына, оның басқарылуын сақтауға байланысты агроөнеркәсіптік өндірістің тиімділігінің артуына алып келмеді.

Ауыл шаруашылығымен кооперацияның негізгі нысаны болуы тиіс деп болжанған Акционерлік қоғамдар нысанындағы қайта өңдеу кәсіпорындарын жекешелендіру салааралық байланыстардың нығаюына алып келмеді [5]. Олардың ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерімен бірігу процесі күшейе түсті, өйткені олардың әрқайсысы жеке-жеке акционерлік қоғамдардың жарғылық капиталындағы акциялардың аз үлесіне ие болды. Олар жекешелендірілген кәсіпорындарды басқаруда да, экономикалық қатынастарды реттеуде де нақты құқықтар алған жоқ. Ауылшаруашылық өнімдерінің бағасын белгілеуге біржақты көзқараспен көрінетін өңдеуші кәсіпорындардың монополистік тенденциялары ауылшаруашылық тауар өндірушілерінің оны сатудағы тиімсіз құрылымдық өзгерістерге әкелді.

Нәтижесінде ондаған жылдар бойы құрылған сатып алу және қайта өңдеу кәсіпорындарының өндірістік әлеуеті дағдарыс жағдайында. Кезінде өңірде қалыптасқан шикізат ресурстарын ескере отырып, өндірістің оңтайлылығы қағидаты бойынша құрылған олар қазіргі уақытта ауыл шаруашылығы шикізатында өткір тапшылықты бастан кешуде [6]. Кейбір кәсіпорындар өндірісті ішінара қайта құруға көшеді немесе үй-жайларды жалға береді, бұл өнеркәсіптік және шикізат базасының бұзылуына әкеледі. Қалыптасқан жағдайдың себебі-экономикалық қатынастар тетігінің жетілмегендігі және агроөнеркәсіптік кешенге кіретін кәсіпорындар арасындағы алмасу процесінің баламалылығының бұзылуы, бұл көтерме және бөлшек бағалар құрылымындағы шикізат құнының үлес салмағының азаюынан көрінеді.

Кез келген агроөнеркәсіптік қалыптастыру проблемасы өңдеуші кәсіпорындар мен ауыл шаруашылығы шикізатын жеткізушілер арасындағы экономикалық қатынастар тетігін пысықтаумен байланысты, ол ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілердің (шикізатты жеткізушілердің) түпкілікті нәтижеге үлесін, яғни өңдеуші кәсіпорынның өнімдерін көтерме немесе босату бағаларында сатудан түскен түсімде олардың қандай үлесін алатынын айқындауға келіп саяды [7].

Кооперацияны дамытуға ықпал ететін құқықтық жағдайлар жасау үшін мемлекеттік қолдау қажет – интеграция мен кооперацияны дамыту бағдарламаларын қаржыландыруды жүзеге асыру, ауыл шаруашылығы тауарын өндірушілерге жеңілдікпен кредит беру және икемді салық салу.

Қорытынды

1. Бүгінгі таңда Агроөнеркәсіптік кешенде, әсіресе ауыл шаруашылығында қалыптасқан экономикалық жағдай күрделі болып калуда. Көлемдерінің жеткіліксіздігінен, ауыл шаруашылығы өндірісінің төмен тауарлығы мен бәсекеге қабілеттілігінен, кооперация және интеграция процестерінің әлсіз дамуынан өңірлердің отандық тамақ өнімдеріне қажеттілігі қамтамасыз етілмейді, ауыл халқының табысы төмен күйінде қалып отыр, кеңейтілген өндіріс үшін жағдайлар жасалмайды.

Аймақтардың рөлін арттыра отырып, республикалық деңгейде ынтымақтастық пен агроөнеркәсіптік интеграция процестерін нормативтік, құқықтық және экономикалық реттеуді күшейту қажет.

2. 90-шы жылдардың басынан бастап жүргізілген АӨК саласында терең әлеуметтік-экономикалық өзгерістер болды, көп құрылымды экономика қалыптасты, өнімді өндіру және өткізу құрылымы өзгерді. Халықтың шаруашылықтары негізгі өнім өндірушілер болды, жоғары тауарлы ауыл шаруашылығы ұйымдарының рөлі төмендеуде, шаруа (фермер) қожалықтарының үлесі нашар осуде және төмен күйінде қалып отыр.

3. Зерттеу көрсеткендей, ауылшаруашылық және қайта өңдеу кәсіпорындары арасында ауылшаруашылық кооперациясы мен агроөнеркәсіптік интеграция нашар дамыған. Соңғы жылдары өндірушілер мен өңдеушілер арасында көптеген делдалдар пайда болды, бұл ауыл шаруашылығы өнімдері мен дайын азық-түлік тауарларына салааралық баға тепе-теңдігін одан әрі бұрмалады. Қалалар мен өнеркәсіптік орталықтардан алыс орналасқан халық шаруашылықтары үшін өндірілген өнімді сату кезінде туындайтын қиындықтар өзекті мәселе болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Сарабекова Т. Углубление реформ на селе связано с благополучием товаропроизводителей // Финансы Казахстана, 1998. № 4.
2. Дебердеев А., Идрисов Е. Сельское хозяйство: причины кризиса и пути его преодоления // Аль Пари, 2000. № 2.
3. Сигарев М.И., Омаркулова М. Государственное управление аграрной сферой Казахстана в условиях глобализации экономики // Вестник УМБ, 2007. № 4 (6). С. 60-64.
4. Григорук В. Аграрная реформа // Аль Пари, 1998. № 4. С. 54-68.
5. Сейлханов Ж.М. Условия формирования и перспективы развития интеграции и кооперации в АПК Республики Казахстан // Вестник УМБ, 2007. № 4 (6). С. 76-80.
6. Есиркепов Т., Кемел М. Становление организационно-правовых форм сельскохозяйственных предприятий Казахстана в условиях перехода к рыночным отношениям, Алматы, 1998. С. 23.
7. Наренова А., Байтиленова Е. Аграрный сектор как фактор повышения конкурентоспособности национальной экономики // Проблемы современной науки и образования, 2016. № 1 (43). С. 123-129.

УДК 330.101.541

СЛЕДУЕТ ЛИ ПОЛАГАТЬСЯ НА СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА ОТРАСЛЕЙ В ПОСТКОВИДНЫЙ ПЕРИОД?

Темербулатова Ж.С.¹, Мухамедиев Б.М.²

¹PhD, преподаватель, e-mail: t.zhansaya.s@mail.ru

²д.э.н., профессор, e-mail: bmukhamediyev@mail.ru

Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан

Аннотация. В исследовании проведена оценка отраслей с конкурентными преимуществами Казахстана и стран ЕАЭС. Для этого был использован метод выявленного сравнительного преимущества. Преимуществом метода является, что он оценивает именно эффективность и целесообразность экспорта определенного продукта. В результате определено, что для Казахстана на протяжении долгих лет приоритетными отраслями являются: металлы, топливо и минералы. Это говорит о том, что Казахстан является конкурентоспособным в низкотехнологичных отраслях экономики, и продолжает оставаться сырьевым придатком высокотехнологичных развитых стран. Для того, чтобы вырваться от сырьевой зависимости и уменьшить зависимость от мировых цен на сырье необходимо диверсифицировать экономику, сделать упор на развитие высокотехнологичных отраслей с помощью наукоемкой экономики.

Ключевые слова: отраслевая конкурентоспособность, индекс выявленного сравнительного преимущества, пандемия, ЕАЭС.

В современных условиях пандемии COVID-19 и уникальных актов локдауна самоизолируются не только индивиды, регионы, но и целые страны. Пандемия, которая одномоментно прервала поток рабочей силы, денег и товаров по всему миру, влияет на экономику с точки зрения замедления экономического роста, что привело к сокращению торговли и увеличению бедности. Происходящие изменения вынуждают переход всех стран на новую парадигму развития, тем самым, определяя адаптивность и конкурентоспособность того или иного государства к новым вызовам.

Национальная конкурентоспособность отражает способность страны добиться высоких темпов экономического роста и поддерживать его в долгосрочной перспективе, контролировать эффективное использование ресурсов и конкурировать на международной арене. Однако, для достижения высокого уровня национальной конкурентоспособности, то есть на макро уровне, необходимо поддерживать конкурентоспособность на мезо- (региональная, отраслевая конкурентоспособность) и микро (конкурентоспособность предприятия, товара) уровнях.

В рыночной экономике гарантия конкурентных преимуществ является основой развития хозяйствующих субъектов. Это, в свою очередь, не только способствует устойчивому экономическому развитию территории, но и позволяет укрепить ее конкурентный иммунитет, то есть способность успешно конкурировать с другими странами, противостоя потенциальным рискам внешних и внутренних шоков. В этом смысле определение и измерение конкурентных преимуществ отраслей находят отражение в работах многих исследователей.

Актуальной теорией для определения современных концепций повышения конкурентоспособности отраслей экономики является теория Д. Рикардо сравнительного преимущества. Д. Рикардо считал, что для страны не обязательно наличие абсолютного преимущества по конкурентному товару. Достаточно, чтобы она имела сравнительное преимущество, т.е. чтобы по данному товару затраты были ниже чем у страны-конкурента [1].

Американский ученый Enright в своей теории установил, что конкурентные преимущества создаются на региональном уровне, где основную роль играют исторические предпосылки развития регионов, разнообразие культур для ведения бизнеса, организации производства и получения образования [2].

Porter считает, что конкурентное преимущество выражается в более низких затратах, чем у конкурентов, или в способности изменять и контролировать добавленную стоимость, которая перевешивает дополнительные затраты на дифференциацию [3].

Российские ученые связывают устойчивые конкурентные преимущества с владением субъектом рынка с ценными или уникальными и беспрецедентными ресурсами и опытом [4].

Исследователь А.С. Барабанов предполагает, что конкурентное преимущество создается на основе факторов конкурентоспособности, к которым он относит такие показатели, как «объем ВРП на душу населения», «производительность труда», «стоимость технологических инноваций на душу населения» и многие другие по факторам, сгруппированным по «целевым группам»: население, компании, малый бизнес, инвесторы, туристы [5]. Он определяет конкурентные преимущества, используя показатели, характеризующие социально-экономическое развитие региона.

В.П. Оболенский согласно теории Портера о конкурентных преимуществах – ромб Портера – проанализировал потенциал конкурентного развития отраслей Российской Федерации. И пришел к выводу, что причиной успешного выхода национальных производств и фирм на внешние рынки является состояние макроэкономической среды внутри страны, зрелость которой обеспечивает сохранение конкурентных преимуществ в динамике [6].

Для оценки конкурентных преимуществ на отраслевом уровне, многие ученые используют разные методы оценки.

Например, Sun et al. в исследовании используют GIS-based analysis system для определения конкурентного направления аграрной отрасли, уделяя особое внимание классификации аграрных экономических показателей для региональных конкурентоспособных отраслей [7].

А.А. Гнидченко в исследовании сравнивает два метода оценки – индекс Балассы и метод оценки вариации торговли, в результате сопоставлений преимуществ и недостатков этих методов предлагает новый индекс – оценочный уровень несбалансированности торговли [8]

В рамках данного исследования конкурентоспособность отраслей оценивается с использованием Индекса выявленных сравнительных преимуществ (RCA), который рассчитывается как отношение доли экспорта определенного типа продукта в общем объеме экспорта страны к доле того же типа продукта в мировом объеме экспорта.

Индекс был предложен Balassa в 1965 году для выявления идеи торговых преимуществ страны по отношению к производимой продукции, которая, по его мнению, наиболее точно соответствует сравнительным преимуществам, имеющимся в странах: на его объем влияют как ценовые, так и неценовые факторы.

$$RCA_{ij} = \frac{\frac{x_{ij}}{x_{it}}}{\frac{x_{wj}}{x_{wt}}} \quad (1)$$

где RCA_{ij} – индекс **выявленного сравнительного преимущества**, рассчитанный по экспорту продукции;

X_{ij} и X_{wj} – объем поступлений от экспорта товара j для страны i и мирового экспорта товара j ;

X_{it} и X_{wt} – общий объем экспорта выбранной страны и мира.

Значения индекса могут варьироваться от 0 до 1 при отсутствии специализации в определенном секторе экономики и от 1 до бесконечности при наличии в нем конкурентного преимущества [9].

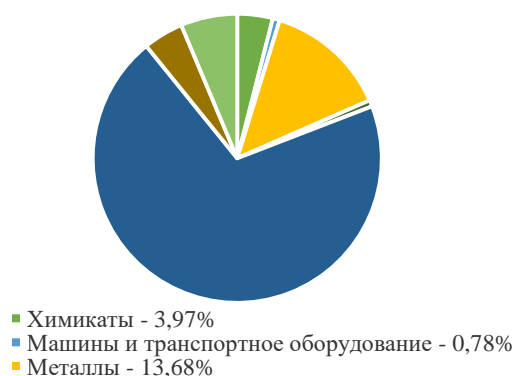
Рассмотрим отраслевую конкурентоспособность Казахстана в сравнении со странами-участниками ЕАЭС.

В последние годы интеграционные процессы в мире стремительно развиваются. Многие страны стали объединяться в различные торговые блоки и ассоциации. Этому процессу, в свою очередь, способствовали проблемы в мировой экономике. В условиях кризиса снятие тарифных и нетарифных барьеров рассматривается как один из способов стимулирования торговли и, тем самым, выхода экономики из кризиса.

Одним из важнейших условий развития промышленного производства в Казахстане является интеграция в производственные цепочки мировых производителей готовой продукции, развитие малых и средних промышленных предприятий и получение современных технологий через глубокую локализацию производства зарубежных компаний.

Для анализа использовались данные Всемирного банка по экспорту стран-членов ЕАЭС за 2018 год [10].

В качестве основных отраслей промышленности были выбраны 6 отраслей: химикаты, машины и транспортное оборудование, металлы, продукты питания, топливо и минералы.

Рисунок 1. Распределение доли отраслей промышленности в общем экспорте Казахстана, 2018 год, %
Примечание – Составлено авторами на основе источника [10]

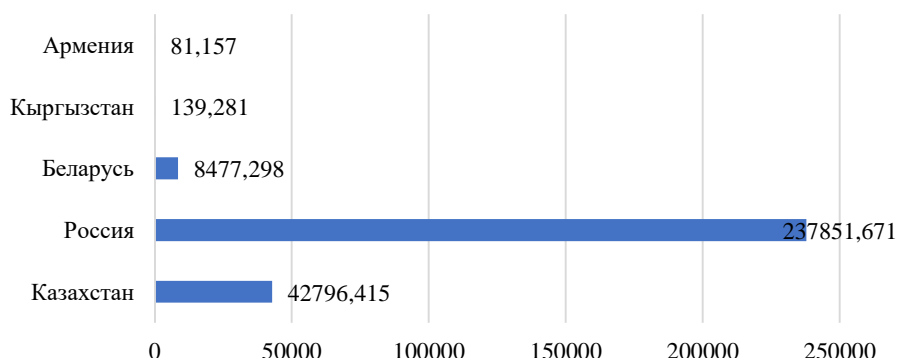
Эти отрасли выбраны не случайно. Продукция этих 6 отраслей занимает 93,67% в общем экспорте Казахстана в 2018 году (рисунок 1). Аналогичный показатель для других стран ЕАЭС ниже: в России – 72%, в Армении – 65,7%, в Белоруссии – 58,1%, в Кыргызстане – 32,4%. Но показатели других стран-участников ЕАЭС проанализированы для сравнения, а основной целью анализа является определение конкурентных отраслей Казахстана. По этой причине оценка проведена по этим отраслям промышленности.

Таблица 1.

Индекс выявленного сравнительного преимущества (RCA), 2018

Страна	Химикаты	Машины и транспортное оборудование	Металлы	Продукты питания	Топливо	Минералы
Казахстан	0,4	0,03	2,02	0,21	6,37	3,66
Россия	0,43	0,12	1,43	0,36	4,79	0,86
Беларусь	1,37	0,28	1,06	1,21	2,29	0,65
Кыргызстан	0,1	0,12	1,38	0,91	0,69	6,79
Армения	0,12	0,07	1,84	6,92	0,31	19,23
Примечание – Составлено авторами на основе источника [10]						

В таблице 1 видно, что для Казахстана приоритетными отраслями являются: металлы, топливо и минералы. Причем для отрасли Топливо индекс сравнительного преимущества даже выше чем в России, хотя объем экспорта топлива в России значительно выше, чем в Казахстане. Для сравнения в России за 2018 год экспортировано топлива на общую сумму 237851,671 млн. долларов, а в Казахстане в аналогичном периоде с экспорта топлива заработано 42796,415 млн. долларов (рисунок 2).

Рисунок 2. Доход с экспорта топлива по странам, 2018 год, млн. долларов
Примечание – Составлено авторами на основе источника [10]

Здесь следует отметить преимущество данного индекса: он не оценивает объем экспортированного продукта, доход от экспорта, а оценивает именно эффективность и целесообразность экспорта определенного продукта.

Как показано в таблице 1, каждая страна интеграционного объединения обладает сравнительным преимуществом в определенных секторах промышленности. Например, Армения специализируется на продуктах питания и минералах, причем значение индексов Армении в этих отраслях значительно выше, чем у других стран. Пищевая промышленность стала в последние годы в Армении ведущей отраслью: она производит примерно 37% валового промышленного продукта в целом по стране.

Кыргызстан обладает экспортным преимуществом в отраслях минералы и металлургия. Кыргызстан – горная страна, славящаяся своими богатейшими недрами, содержащими огромное количество различных минералов, среди которых встречаются совершенно уникальные виды.

Беларусь имеет сравнительное преимущество экспорта продукции в отрасли топливо, хоть в Беларуси и производится более 500 видов топливной продукции и на внешнем рынке реализуется свыше 70 процентов этой продукции, индекс сравнительного преимущества показывает, что эффективность экспорта топлива у других стран-участников ЕАЭС – Казахстана и России – все же выше. Также судя по таблице 1 в Белоруссии отрасли химикатов, металлургии и продуктов питания обладают сравнительным преимуществом, значение индекса немного превышает 1.

В Казахстане и России помимо отрасли топлива, также преимуществом обладает металлургическая промышленность. Россия занимает четвертую позицию в мире по производству стали и третье место по экспорту продукции, изготавливаемой из стали.

В последние годы металлургическая промышленность в Казахстане стала одной из ведущих отраслей, после нефтедобывающей. Казахстан состоит в числе мировых лидеров по металлургии. По официальным данным, страна занимает восьмое место в мире по запасам железной руды. По этому показателю доля Казахстана в мире составляет около шести процентов. Предприятия страны занимаются выпуском таких металлов, как цинк, свинец, медь и прочие, а также выплавляет редкие металлы. Кроме меди и прочих металлов, Казахстан занимает не последние позиции на мировом рынке по добыче и производству золота. На современном этапе в республике официально подтверждены более 170-ти месторождений этого драгоценного металла [11].

Также следует отметить, что ни одна страна ЕАЭС не имеет сравнительного преимущества в отрасли машиностроения, хотя мировой доход от экспорта в данной индустрии составляет около 5,5 трлн. долларов за 2018 год, что почти в 2,5 раз больше чем мировой доход от экспорта топлива.

Используя индекс выявленного сравнительного преимущества оценены не только преимущественные отрасли промышленности стран-участников ЕАЭС, а также всего интеграционного объединения в целом (таблица 2).

– Оценка индекса выявленного сравнительного преимущества ЕАЭС

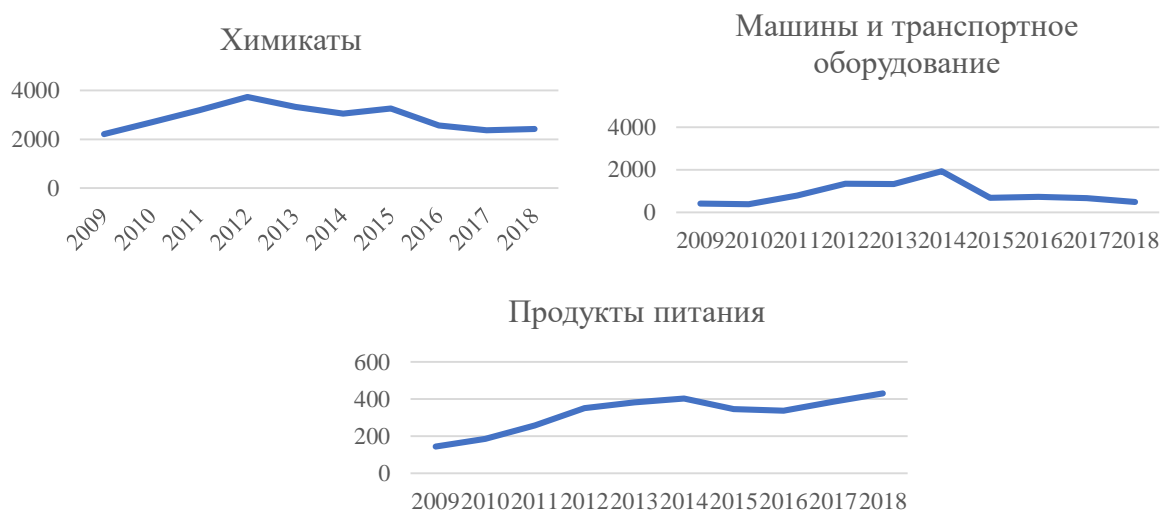
Отрасль	RCA
Химикаты	0,482
Машины и транспортное оборудование	0,119
Металлы	1,473
Продукты питания	0,422
Топливо	4,778
Минералы	1,261

Примечание – Составлено авторами на основе источника [10]

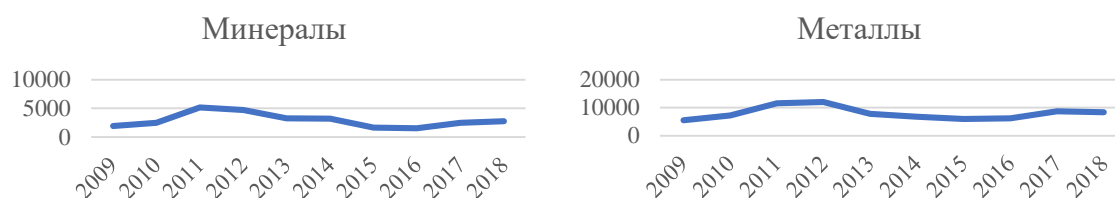
Если рассматривать интеграционное объединение в целом, то показатели индекса ниже чем у каждой страны по отдельности. Например, показатель индекса в пищевой промышленности Армении – 6,92, что является довольно высоким показателем в мировом масштабе, но как видно в таблице 2 ЕАЭС не обладает сравнительным преимуществом в данной индустрии. Это связано с тем, что больше ни в одной стране кроме Армении этот показатель значительно не превышает 1.

Анализируя таблицы 1 и 2, можно отметить что ЕАЭС в целом обладает сравнительным преимуществом только в тех отраслях, в которых имеют преимущества 3 и более стран-участников объединения, а именно в отраслях – металлы, топливо и минералы.

Сравнительные преимущества – это не статичный показатель: одни из них со временем ослабевают и могут быть потеряны, другие – приобретены. Анализ динамики изменения сравнительных преимуществ актуален для каждой страны, что позволяет построить конкретную стратегию развития внешнеэкономических связей страны. Ниже рассмотрим динамику доходов от экспорта в Казахстане за последние 10 лет (2009-2018 годы).

Рисунок 3. Динамика доходов от экспорта отраслей промышленности Казахстана не обладающих сравнительным преимуществом
Примечание – Составлено авторами на основе источника [10]

Рисунок 4. Динамика доходов от экспорта отраслей промышленности Казахстана обладающих сравнительным преимуществом
Примечание – Составлено авторами на основе источника [10]

На рисунках 3 и 4 можно заметить влияние мировых экономических кризисов на экономику Казахстана. Например, после кризиса 2008 года, во всех отраслях промышленности Казахстана в 2009 году заметен резкий спад доходов от экспорта продукции. Затем постепенно объем экспорта увеличивается и достигает пика в 2011-2012 годах, и в 2015 году снова заметен резкий спад не только экспорта, но и всей экономики Казахстана в целом, что связано со стремительным падением мировой цены на нефть и девальвацией национальной валюты. Стоит заметить, что в 2016-2018 годах ситуация постепенно выравнивается, и экспорт отраслей промышленности, обладающих сравнительным преимуществом постепенно близится к уровню 10-летней давности.

Однако, все эти колебания и шоки не повлияли на показатели индекса выявленного сравнительного преимущества экспорта данных отраслей (таблица 3).

Таблица 3.

Индекс выявленного сравнительного преимущества отраслей промышленности Казахстана за 2009-2018 годы

Год	Химикаты	Машины и транспортное оборудование	Металлы	Продукты питания	Топливо	Минералы
2009	0,512	0,027	1,864	0,103	5,699	4,187
2010	0,498	0,019	1,749	0,110	5,106	3,185
2011	0,397	0,027	1,812	0,100	4,487	3,909
2012	0,450	0,043	1,912	0,127	4,432	3,792
2013	0,440	0,047	1,422	0,145	4,874	2,815
2014	0,421	0,070	1,277	0,160	5,349	3,164
2015	0,740	0,040	2,008	0,229	7,047	3,276
2016	0,718	0,052	2,694	0,266	7,329	3,827
2017	0,361	0,031	2,343	0,202	6,563	3,427
2018	0,4	0,03	2,02	0,21	6,37	3,66

Примечание – Составлено авторами на основе источника [10]

Исходя из оценки RCA отраслей промышленности Казахстана за 2009-2018 годы, которые отражены в таблице 3, можно сделать вывод что 3 отрасли – топливо, минералы и металлы – неизменно являются конкурентными для экспорта Казахстана, экономические шоки как мировой экономической кризис, падение цен продукции и девальвация национальной валюты лишь слегка изменил значение индекса RCA. Соответственно, можно предположить, что и в период пандемии индекс RCA изменился незначительно.

Это говорит о том, что Казахстан является конкурентоспособным в низкотехнологичных отраслях экономики, и продолжает оставаться сырьевым придатком высокотехнологичных развитых стран. Здесь следует отметить такие слабые стороны данных отраслей, как старение производственных фондов, технологическое отставание, угроза истощения сырьевой базы. Для того, чтобы вырваться от сырьевой зависимости и уменьшить зависимость от мировых цен на сырье необходимо диверсифицировать экономику, сделать упор на развитие высокотехнологичных отраслей с помощью наукоемкой экономики.

Особенно в период, когда пандемия оголила все слабые звенья экономик, необходимо воспользоваться этим историческим шансом, и взять импульс для выхода на траекторию экономического роста по модели «большого толчка». При этом, однозначно, природными конкурентными преимуществами пользоваться нужно, но для начала надо предпринять меры по модернизации этих отраслей. Например, усилить производственные мощности используя

инновационные технологии, экспортировать продукцию не в виде сырья, а в виде готовой продукции, финансировать НИОКР на разработку инновационных технологий в данных отраслях.

Литература

1. Titova N. History of Economic Studies. – М.: Vldos, 1997. – 288 p.
2. Enright M.J. Why Clusters are the Way to Win the Game? // Word Link. – 1992. – Vol. 5. – P. 24–25.
3. Porter M. Competitive Strategy: A Methodology for Analyzing Industries and Competitors. – М.: Alpina Business Books, 2005. – 454 p.
4. Belkin V.G., Khlystova O.V. Problems of using the resource theory in strategic management // Management in Russia and abroad. – 2012. – Vol. 2.
5. Vokhmyanin I.A. Competitive advantages of industries of the Vologda region economy // Questions of territorial development. – 2016. – Vol. 2(32). <https://cyberleninka.ru/article/n/konkurentnye-preimushchestva-otrasley-ekonomiki-vologodskoy-oblasti>.
6. Obolenskiy V.P. Assessment of the competitiveness of the Russian economy // Russian Foreign Economic Journal. – 2008. – Vol. 4. <https://cyberleninka.ru/article/n/otsenka-konkurentosposobnosti-rossiyskoy-ekonomiki>.
7. Sun K., Zhu Y., Xu Y. Research on The Method of GIS-Based Analysis on Agricultural Regional Competitive Industries // IFIP Advances in Information and Communication Technology. – Boston: Springer, MA, 2009. – Vol. 293. DOI: https://doi.org/10.1007/978-1-4419-0209-2_28.
8. Гнидченко А.А. Динамика отраслевой структуры российского экспорта: оценка перспектив по критерию конкурентоспособности: автореферат ... канд. экон. наук. – М., 2015. – 28 с.
9. Balassa B. Trade Liberalisation and Revealed Comparative Advantage. – The Manchester School of Economic and Social Studies, 1965. – P. 99–123.
10. World Integrated Trade Solution of World Bank. <https://wits.worldbank.org>.
11. Metallurgical portal. <http://stalevarim.ru>.

УДК 338.1

МЕСТО КАЗАХСТАНА В МИРОВОМ РЕЙТИНГЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ТУРИЗМА

Тлеубердинова А.Т.¹, Салауатова Д.М.²

¹д.э.н., главный научный сотрудник РГКП «Институт экономики»
Комитета науки Министерства образования и науки Республики Казахстан,
Алматы, Республика Казахстан, E-mail: tat404@mail.ru¹;

²старший преподаватель кафедры «Экономика и предпринимательство»
Карагандинского университета Казпотребсоюза,
Караганда, Республика Казахстан, E-mail: di_kz010@mail.ru²

Аннотация. Сфера туризма является одной из отраслей наиболее пострадавших от коронокризиса. До сих пор остаются неопределенными перспективы развития туристской отрасли. По данным Всемирной туристской организации, число международных туристов упало на 98 % по сравнению с 2019 годом. Казахстан не стал исключением, но пандемия может также быть возможностью для развития местных направлений. Туристский сектор понес убытки из-за пандемии и мер изоляции. Но в то же время это возможность подготовить внутренние направления, расширить ассортимент туристских продуктов и улучшить государственные услуги. В настоящее время сфера туризма требует пересмотра структуры экономики туризма с целью повышения конкурентоспособности. Целью статьи является идентификация и анализ вторичных данных Всемирного экономического форума, опубликованных в рейтинге конкурентоспособности туризма и путешествий и определение места Казахстана в нем.

Ключевые слова: отрасль туризма, конкурентоспособность, Всемирный экономический форум, рейтинг конкурентоспособности туризма и путешествий, Казахстан

Введени. Пандемия коронавируса имеет очень ощутимые последствия для туристского сектора, который имеет решающее значение для многих людей, мест и предприятий, причем влияние особенно ощущается в странах, городах и регионах, где туризм является важной частью экономики. Туризм является важной частью многих национальных экономик, и немедленный и огромный шок для туристского сектора, вызванный пандемией коронавируса, сказывается на экономике в целом. Поскольку правительства по всему миру ввели беспрецедентные меры по сдерживанию распространения вируса, ограничения на поездки, деловые операции и взаимодействие между людьми остановили туристическую экономику. Многие страны сейчас вступают в новую фазу борьбы с

вирусом, одновременно управляя восстановлением экономики туризма. Это сложная и трудная задача, и количественно оценить ее влияние на экономику туризма сложно.

Туризм генерирует иностранную валюту, стимулирует региональное развитие, напрямую поддерживает множество типов рабочих мест и предприятий и поддерживает многие местные сообщества. На сектор напрямую приходится в среднем 4,4% ВВП и 21,5% экспорта услуг в странах ОЭСР. Например, туризм в Испании составляет 11,8% ВВП, в то время как путешествия составляют 52,3% от общего экспорта услуг, во Франция 7,4% и 22,2% [1]. Оценки ОЭСР в отношении воздействия кризиса указывают на сокращение международного туризма до 80%. Ожидается, что внутренний туризм, на который приходится около 75% экономики туризма в странах ОЭСР, будет восстанавливаться быстрее. Он предлагает основной шанс для ускорения восстановления, особенно в странах, регионах и городах, где этот сектор поддерживает множество рабочих мест и предприятий.

Экспериментальная часть (материалы и методы). Индекс конкурентоспособности сектора путешествий и туризма Всемирного экономического форума высчитывается с 2007 г. каждые два года. Индекс рассчитывается на основе данных из общедоступных источников и опроса более чем 15 000 экспертов, основная часть из которых это руководители туристского бизнеса [2]. Индекс конкурентоспособности путешествий и туризма, охватывающий в 2019 году 140 стран, измеряет набор факторов и политик, которые обеспечивают устойчивое развитие сектора путешествий и туризма, что способствует развитию и повышению конкурентоспособности страны [3]. Несмотря на неоднозначность оценок, предоставляемых Всемирным экономическим форумом, абстрагироваться от них невозможно.

Всемирным экономическим форумом ранжирование стран проводится по 14-ти показателям, которые группируются в четыре группы субиндексов: «Окружающая среда», «Политика в сфере туризма», «Инфраструктура туристского рынка», «Природные и культурные ресурсы», образующих итоговый индекс конкурентоспособности путешествий и туризма страны [1]. Первый субиндекс «Окружающая среда» объединяет такие показатели, как: бизнес-среда, безопасность и благонадежность, здоровье и гигиена, человеческие ресурсы и рынок труда, развитие информационно-коммуникационных технологий. Второй субиндекс «Политика в сфере туризма» определяется факторами приоритетности развития отрасли туризма в стране, международной открытости страны, ценовой конкуренции и экологической устойчивости в стране. Субиндекс «Инфраструктура туристского рынка» характеризует состояние инфраструктуры, необходимой для развития сферы туризма и включает показатели развития авиатранспортной инфраструктуры, наземной и портовой инфраструктуры, состояние инфраструктуры туристских услуг. Четвертый субиндекс объединяет природные и культурные ресурсы страны. Итоговый индекс конкурентоспособности путешествий и туризма позволяет осуществить ранжирование стран, определить их место в глобальном туристском рейтинге, провести анализ изменения позиций той или иной страны в рейтинге за определенный период. Изучение отдельных субиндексов дает возможность более конструктивной оценки каждого параметра, определения тенденций и перспектив дальнейшего развития отрасли.

Результаты и обсуждение. ТОП-10 стран рейтинга на протяжении двух последних отчетов остаются прежними. Первое место занимает Испания, в то время как небольшое снижение конкурентоспособности Великобритании привело к тому, что его обошли США. В первую десятку входят Испания, Франция, Германия, Япония, США, Великобритания, Австралия, Италия, Канада и Швейцария. Казахстан в мировом рейтинге конкурентоспособности путешествий и туризма за последние 5 лет улучшил свои показатели на 13 позиций, переместившись с 93 места на 80-е (таблица 1).

Таблица 1.

Место Казахстана и ТОП-10 стран рейтинга Индекса конкурентоспособности за 2011-2019 гг.

Страна	2011		2013		2015		2017		2019	
	место в рейтинге (из 139)	значение индекса	место в рейтинге (из 140)	значение индекса	место в рейтинге (из 141)	значение индекса	место в рейтинге (из 136)	значение индекса	место в рейтинге (из 140)	значение индекса
Швейцария	1	5,88	1	5,66	6	4,99	10	4,94	10	5,0
Германия	2	5,50	2	5,39	3	5,22	3	5,28	3	5,4

ӘЛ-ФАРАБИ АТЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ УНИВЕРСИТЕТІ
КАЗАХСКИЙ НАЦИОНАЛЬНЫЙ УНИВЕРСИТЕТ ИМ. АЛЬ-ФАРАБИ

Франция	3	5,41	7	5,31	2	5,24	2	5,32	2	5,4
Австрия	4	5,41	3	5,39					7	5,1
Швеция	5	5,34	9	5,24						
США	6	5,30	6	5,32	4	5,12	6	5,12	5	5,3
Великобритания	7	5,30	5	5,38	5	5,12	5	5,20	6	5,2
Испания	8	5,29	4	5,38	1	5,31	1	5,43	1	5,4
Канада	9	5,29	8	5,28	10	4,92	9	4,97	9	5,1
Сингапур	10	5,23	10	5,23						
Япония					9	4,94	4	5,26	4	5,4
Италия					8	4,98	8	4,99	8	5,1
Австралия					7	4,98	7	5,10		
Казахстан	93	3,70	88	3,82	85	3,48	81	3,59	80	3,7
Примечание – Общие оценки варьируются от 1 до 7, где 1 = худший, 7 = лучший Составлена авторами на основе источников [2-7]										

Евразия в целом – наименее конкурентоспособный, но наиболее развитый субрегион Европы. Страны субрегиона обычно получают более высокие, чем среднемировые оценки, по компонентам субиндекса «Бизнес среда», в частности, по показателям здоровья и гигиены. Однако Евразия превосходит средние европейские показатели по конкурентоспособности цен. В целом субрегион характеризуется низкой международной открытостью, неразвитой инфраструктурой и недоиспользования природных и культурных ресурсов. Быстрое повышение конкурентоспособности субрегиона частично совпадает с восстановлением после экономических спадов и нестабильности. Это включает повышенную безопасность, большую готовность к ИКТ, международную открытость, приоритетность отрасли туризма в стране, ценовую конкурентоспособность и инвестиции в инфраструктуру. Все страны среди государств постсоветского пространства повысили свою конкурентоспособность за последние 5 лет (таблица 2).

Таблица 2.

Место Казахстана в рейтинге Индекса конкурентоспособности среди государств постсоветского геополитического пространства в 2011-2019 гг.

Страна	2011		2013		2015		2017		2019	
	место в рейтинге (из 139)	значение индекса	место в рейтинге (из 140)	значение индекса	место в рейтинге (из 141)	значение индекса	место в рейтинге (из 136)	значение индекса	место в рейтинге (из 140)	значение индекса
Российская Федерация	59	4,23	63	4,16	45	4,08	43	4,13	39	4,3
Грузия	73	3,98	66	4,1	71	3,68	70	3,70	68	3,9
Азербайджан	83	3,85	78	3,97	84	3,48	71	3,70	71	3,8
Украина*	85	3,83	76	3,98			88	3,50	78	3,7
Армения	90	3,77	79	3,96	89	3,42	84	3,53	79	3,7
Казахстан	93	3,70	88	3,82	85	3,48	81	3,59	80	3,7
* нет в рейтинге 2015 г. Примечание – Общие оценки варьируются от 1 до 7, где 1 = худший, 7 = лучший Составлена авторами на основе источников [2-7]										

Российская Федерация (39-е место) является самой конкурентоспособной экономикой в сфере технологий в Евразии, и на ее долю приходится большая часть ВВП субрегиона в области технологий. В то время как страна уступает субрегиональным и глобальным средним показателям деловой среды (92-е место), безопасности и защищенности (98-е место) и международной открытости (123-е место), у РФ развитая инфраструктура воздушного транспорта (23-е место), что представляет собой большую часть доступных километров Евразии. Более того, это единственная экономика Евразии, которая превышает средний мировой показатель по природным (34-е) и культурным (18-е) ресурсам. Украина показала самые высокие темпы роста рейтинга в субрегионе, поднявшись на 10 позиций и заняв 78-е место в мире. В частности, по мере стабилизации и восстановления страны в экономическом

отношении Украина значительно улучшила бизнес-среду (со 124-го по 103-е), безопасность (127-107-е), международную открытость (с 78-го по 55-е) и общую инфраструктуру (с 79-го по 73-е).

У Казахстана были самые низкие темпы повышения конкурентоспособности, поднявшись на одну позицию и заняв 80-е место в мире. Казахстан стал более конкурентоспособной по большинству показателей, но сдерживает ухудшение деловой среды (с 36-го по 49-е), рынка труда (с 47-го по 57-е) и состояния здоровья и гигиены (с 6-го по 12-е) (таблица 3).

Таблица 3.

Оценка факторов конкурентоспособности Казахстана на мировом туристском рынке за 2011-2019 гг.

Год	Бизнес среда	Безопасность и благонадежность	Здоровье и гигиена	Человеческие ресурсы и рынок труда	Развитие информационно- коммуникационных технологий	Приоритетность отрасли туризма в стране	Международная открытость страны	Ценовая конкурентоспособность	Экологическая устойчивость	Инфраструктура воздушного транспорта	Наземная и портовая инфраструктура	Инфраструктура туристических услуг	Природные ресурсы	Культурные ресурсы и деловые поездки
2011	4,02	4,08	6,74	4,77	3,35	4,22	4,1	4,34	3,89	2,71	3,08	3,11	2,49	1,47
2013	4,2	4,2	6,8	4,9	3,7	4,2	4,03	4,5	3,9	2,7	3,3	3,1	2,7	1,5
2015	4,71	5,32	6,68	4,83	4,74	4,38	1,95	4,92	3,84	2,54	2,85	3,81	2,27	1,35
2017	4,9	5,5	6,7	4,8	4,9	4,3	2,3	5,9	3,8	2,6	2,8	3,1	2,6	1,6
2019	4,7	5,6	6,5	4,7	5,0	4,3	2,5	6,3	3,8	2,7	2,9	3,4	2,6	1,7

Примечание – Составлена авторами на основе источников [2-7]

В 2017 году у Казахстана была 8-я позиция по показателю ценовой конкурентоспособности, а в рейтинге 2019 года Казахстан стал самой результативной страной по этому показателю. Причинами низких цен для туристов является спад цен на размещение в отелях и на топливо, увеличение покупательной способности иностранных туристов и низкие налоги и аэропортовые сборы. Кроме того, в этом году Казахстан занял 56-ю позицию по показателю безопасности для туристов, улучшив свои показатели по сравнению с 2017 годом (58-я позиция). В целом, наблюдается положительная тенденция развития показателей конкурентоспособности Казахстана на мировом туристском рынке (рисунок 1).

Рисунок 1. Сравнительный анализ показателей конкурентоспособности Казахстана на мировом туристском рынке за 2011-2019 гг.

Примечание. Составлена авторами на основе источников [2-7]

Однако в качестве проблем страны определены спады в бизнес среде, на рынке труда, здоровье и гигиене. В целом у Казахстана 80-я позиция в общем рейтинге конкурентоспособности туризма. Таким образом, Казахстан уже пять лет подряд улучшает свои позиции в рейтинге.

Заключение. При разработке государственных программ развития туристской отрасли должны быть систематизированы и учтены все аналитические данные, включая и экспертные оценки мирового сообщества. Только комплексная оценка тенденций отечественного туризма позволит определить новые тренды в его развитии и новые механизмы повышения конкурентоспособности Казахстана на мировом туристском рынке.

Воздействие кризиса ощущается во всей туристской экосистеме, и для открытия и восстановления туристических направлений потребуются объединенный подход. Туристские предприятия и работники получают выгоду от пакетов стимулов в масштабах всей экономики, при этом многие правительства также вводят специальные меры в области туризма. Правительства сосредотачивают свои усилия на снятии ограничений на поездки и работа с предприятиями для доступа к поддержке ликвидности, применение новых протоколов здоровья для безопасных поездок и помощь в диверсификации их рынков; восстановление уверенности путешественников и стимулирование спроса с помощью новых безопасных и чистых этикеток для этого сектора, информационных приложений для посетителей и кампаний по продвижению внутреннего туризма; подготовка комплексных планов восстановления туризма для восстановления дестинаций, поощрения инноваций и инвестиций и переосмысления туристского сектора.

Эти действия очень важны, но для успешного восстановления экономики туризма и запуска бизнеса необходимо делать больше скоординированным образом, поскольку туристические услуги очень взаимосвязаны. Индустрия путешествий и туризма и правительства должны продолжать укреплять свои механизмы координации для сопровождения предприятий, особенно самых мелких, и рабочих. Особое внимание следует уделять наиболее чувствительным уязвимым местам назначения на этапе восстановления.

Литература

1. Rebuilding tourism for the future: COVID-19 policy responses www.oecd.org
2. <https://www.weforum.org/>
3. http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2019.pdf
4. <http://www3.weforum.org/docs/TTCR11/>
5. http://www3.weforum.org/docs/WEF_TT_Competitiveness_Report_2013.pdf
6. <https://www.weforum.org/reports?year=2015#filter>
7. http://www3.weforum.org/docs/WEF_TTCR_2017_web_0401.pdf

УДК 338.47

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННУЮ ОТРАСЛЬ

Байтанаева Б.А.,

и.о. профессора, к.э.н.,

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы,

Республика Казахстан, E-mail: baytanaevab@mail.ru

Касымханова Д.Ш.,

магистрант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,

г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: dariga.kasymhanova@gmail.com

Аннотация. В статье проводится анализ влияния пандемии COVID-19 на текущее состояние рынка сотовой связи в Казахстане. Указываются основные причины и возможные угрозы снижения доходов компаний в данной отрасли. Отмечается, что доходы телекоммуникационных компаний в значительной степени обусловлены увеличением потребностей в услугах Интернет в связи с переходом на удаленную работу и дистанционный формат обучения. Карантин и чрезвычайное положение в стране оказало существенное влияние на деятельность компаний, явилось катализатором развития цифровизации и автоматизации процессов. Многие изменения, возникшие в этот период, уже стали нормой.

Ключевые слова: пандемия, COVID-19, рынок телекоммуникаций, отрасль связи, сотовая связь.

Введение. Во всем мире 2020 год прошел в борьбе с новой угрозой для человечества. COVID-19 оказал большое влияние на все аспекты жизни. Пандемия нанесла значительный урон экономикам стран всего мира, в том числе и Казахстану. Многие компании не были готовы к такому развитию событий. Закрытие границ, введение комендантского часа, запрет на передвижение и многие другие ограничения привели к снижению мобильности клиентов, закрытию многих фирм. По сравнению с остальными отраслями, работающими в сфере услуг, телекоммуникационная отрасль пострадала незначительно. Об этом свидетельствует и зарубежный опыт. Согласно отчету «Российский рынок телекоммуникаций 2020-2025», подготовленному «ТМТ Консалтинг», объем рынка телекоммуникаций в России в 2020 году составил 1,73 трлн. руб. Годовая динамика рынка составила -0,7%, это самый низкий показатель за всю современную историю телекоммуникаций..

В результате ограничений у многих компаний сотовой связи в мире по итогам 2020 года снизились клиентская база и выручка [1].

Согласно отчету Делойта фиксированные широкополосные соединения показывают значительный рост трафика из-за удаленной работы, потоковой передачи видео. Однако в основном текущая нагрузка на фиксированные широкополосные сети не превышает нагрузки обычного воскресного вечера, когда люди смотрят крупные спортивные события. Почти во всех случаях операторы связи имеют достаточно «запаса» в своих сетях, чтобы справиться с текущей ситуацией удаленной и домашней работы [2].

Экспериментальная часть (материалы и методы). На первый взгляд, кажется, что кризис COVID-19 может не так сильно воздействовать на операторов связи экономически, учитывая более высокую, чем когда-либо, потребность в их жизненно важных услугах. Но это не совсем так. На финансовые показатели операторов существенное влияние оказывают следующие факторы:

1. Зависимость от доходов своих клиентов. По мнению экспертов, затянувшийся кризис может привести к росту бедности и может увеличить неравенство в Казахстане. В таблице 1 приведена сравнительная структура денежных доходов населения [3].

Таблица 1

Структура денежных доходов населения за II квартал 2019 и 2020 гг., %

Доходы клиентов	II кв. 2019 г.			II кв. 2020 г.		
	Всего	в том числе:		Всего	в том числе:	
		в городе	в селе		в городе	в селе
Денежные доходы – всего	100	100	100	100	100	100
доходы от трудовой деятельности	72,8	72,9	72,5	64,6	64,3	65
доход от работы по найму	62,4	65,2	56,7	56,5	58,2	53,1
доход от работы не по найму	10,4	7,7	15,8	8,1	6,1	11,9
социальные трансферты	23,4	23,2	24,1	31,3	31,1	31,7

Источник: Бюро национальной статистики РК

Из приведенной таблицы 1 видно, что если доходы от трудовой деятельности во II квартале 2019 года составляли 72%, то во II квартале 2020 года только 64-65%. Также наблюдалось увеличение социальных трансфертов в структуре доходов. В этой связи, если доходы казахстанцев в 2021 году продолжат снижение, то это может негативно отразиться на деятельности сотовых операторов, поскольку глубокий экономический кризис, скорее всего, последует за начальным пандемическим кризисом. Корпоративные клиенты могут испытывать проблемы с ликвидностью или обанкротиться, а простые потребители, потерявшие работу, не смогут выделять достаточную сумму на услуги связи.

2. Потеря доходов от роуминга. Поскольку люди путешествуют мало, доходы от роуминга резко сократились. Несмотря на то, что в регионе Европейского Союза (ЕС) тарифы на роуминг были снижены до уровня использования внутри страны, все же доходы составили в среднем 6% от общего доходов операторов [2]. Закрытие внешних границ существенно снизило количество абонентов в роуминге. По оценке агентства Juniper Research в 2020 году падение абонентской базы услуги международного роуминга составило 73% по сравнению с 2019 годом [4]. По информации «ТМТ консалтинг» международный роуминг приносит, например, российским операторам сотовой связи чуть более 20 млрд. руб. выручки в год, что составляет около 2% их доходов. Падение доходов в этом сегменте связано не только с ограничениями на передвижения абонентов из-за эпидемии коронавируса, но и с естественным сокращением спроса на услугу. Голосовой и Интернет-трафик за рубежом перетекает в

бесплатный WiFi, мессенджеры и прочие коммуникационные сервисы. Запланированные поездки отменяют не только из-за риска заболевания коронавирусом, но и из-за невозможности проходить обязательный двухнедельный карантин по возвращении домой [5].

Пандемия явилась катализатором многих процессов во всех отраслях, связанных с переходом на дистанционный формат работы и обучения, а операторам сотовой связи приходилось перестраивать сеть и устранять неисправности даже в условиях чрезвычайного положения. Телекоммуникационные компании столкнулись с такими трудностями как получение разрешения на посещение объекта и разрешение на прокладку кабелей. Закрытие розничной сети потребовало поиска новых способов привлечения и обслуживания клиентов. Помимо решения вопросов с возросшей нагрузкой, им самим также приходилось переводить своих сотрудников в дистанционный режим. Ключевой задачей являлось достижение бесшовной интеграции домашней рабочей среды сотрудников с рабочими системами и процессами [2].

Но, несмотря на все трудности, телекоммуникационные компании в Казахстане успешно завершили этот непростой год.

По сравнению с сотовыми компаниями других стран в Казахстане не наблюдалось снижения клиентской базы. В таблице 2 представлены данные Бюро национальной статистики по числу абонентов за последние 3 года [3].

Таблица 2

Количество пользователей услуг связи за 2018 – 2020 гг.

Количество абонентов	2018 г.	2019 г.	2020 г.
Число абонентов фиксированного Интернета, тыс. единиц	2 469,8	2 493,9	2 616,5
Число абонентов сотовой связи, имеющих доступ к сети Интернет, тыс. единиц	14 428,0	14 997,0	15 927,0

Источник: Бюро национальной статистики

Из данных таблицы 2 видно, что по итогам 2020 года наблюдается увеличение количества как фиксированных, так и мобильных абонентов. Одной из вероятных причин роста количества мобильных абонентов является необходимость в отдельном девайсе для детей в связи с переходом на дистанционный формат обучения. Кроме того, изоляция и удаленная работа сделали востребованной услугой подключение фиксированного Интернета.

Статистика по результатам финансовой деятельности телекоммуникационных компаний, приведенная в таблице 3, показывает, что в Казахстане по итогам 2020 года не наблюдалось снижения в объемах услуг связи.

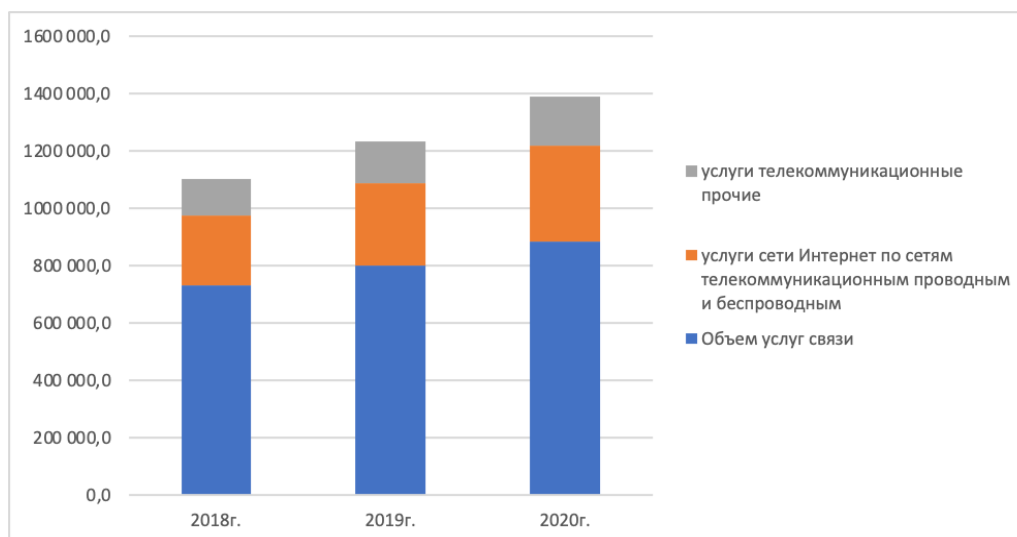
Таблица 3.

Объем услуг связи за 2018 – 2020 гг.

Виды услуг	2018 г.	2019 г.	2020 г.
Объем услуг связи	782 459,1	854 566,4	884 475,5
в том числе:			
услуги по передачи данных по сетям телекоммуникационным проводным и беспроводным	43 639,1	50 344,7	52 897,7
услуги сети Интернет по сетям телекоммуникационным проводным и беспроводным	243 322,7	282 270,8	331 801,5
услуги мобильной связи	250 682,1	261 042,5	231 980,6
услуги телекоммуникационные прочие	141 654,5	162 280,7	171 698,9

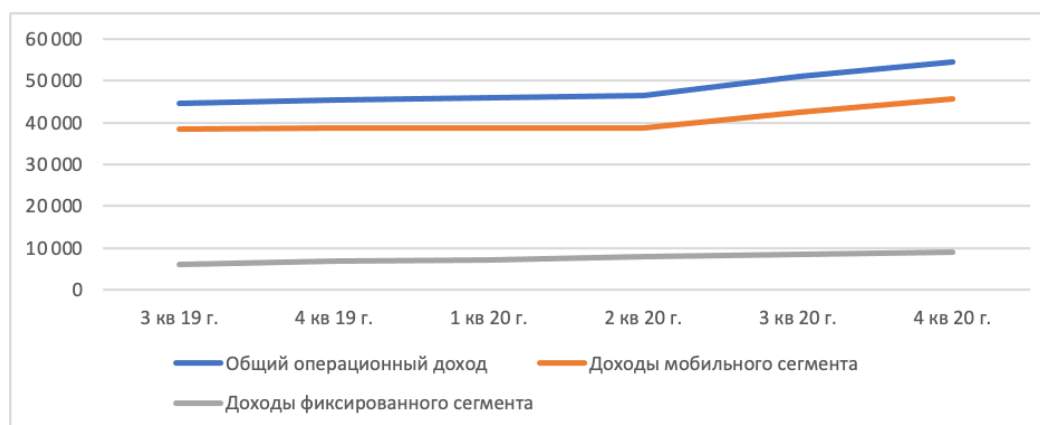
Источник: Бюро национальной статистики

Для наглядного изображения результаты деятельности телекоммуникационных компаний представлены на рисунке 2.

Рисунок 2. Объем услуг связи за 2018 – 2020 гг.
Источник: Бюро национальной статистики РК

Из приведенных данных видно, что объем услуг связи в 2020 г. увеличился на 10% по сравнению с 2019 г., при этом услуги сети Интернет и прочие телекоммуникационные услуги выросли на 16%. На примере динамики доходов компании ТОО «Кар-Тел», представленной на рисунке 3, видим, что увеличение доходов наблюдалось после II квартала 2020 г., что связано с ростом доходов, как в мобильном, так и в фиксированном сегменте бизнеса [6].

Рисунок 3. Динамика изменения доходов ТОО «Кар-Тел» 2019-2020 гг.

Согласно отчету VEON это связано с увеличением количества абонентов в сети 4G, данные по которым представлены в таблице 4.

Таблица 4. Количество пользователей услуги 4G ТОО «Кар-Тел», %

Услуги 4G	1 кв. 2019	2 кв. 2019	3 кв. 2019	4 кв. 2019	1 кв. 2020	2 кв. 2020	3 кв. 2020	4 кв. 2020
Покрытие сети 4G	60	63	66	68	69	72	75	76
Проникновение мобильных клиентов 4G	31	34	39	41	44	44	44	50

Источник: Отчет VEON за 4 квартал 2020 г. и результаты 2020 г.

Также вырос спрос на цифровые услуги Beeline. Ежемесячная активная пользовательская база Beeline TV (MAU) удвоилась в годовом исчислении за счет увеличения продаж в фиксированном бизнесе и интеграции телевизионных предложений в мобильные пакеты. Приложение MyBeeline self-care от Beeline удвоилось по сравнению с предыдущим годом, достигнув 1,9 миллиона пользователей.

Наблюдается рост клиентской базы Beeline и поставщика мобильных ОТТ-услуг "Izi", которая к концу IV квартала 2020 года выросла до 45000 пользователей [6].

Операторы связи активизировали свою поддержку национальных систем здравоохранения, национальных и местных органов власти, корпоративных клиентов, сообществ и индивидуальных потребителей. Операторы связи также осознали, что они могут сделать больше для поддержки своих потребителей и корпоративных клиентов во время этого кризиса. Многие из них временно предлагают льготные услуги, например, скидки на мобильную передачу данных, появились специальные тарифы для учителей, учащихся, пенсионеров и лиц с ограниченными возможностями.

В мире все большую популярность приобретают инструменты **IoT**. Для сегодняшнего кризиса, а тем более для будущих всплесков, будет иметь большое значение наличие данных о местоположении абонентов на ранних стадиях вспышки и объединение их с другими наборами данных для поддержки решений, которые могут сдерживать распространение вируса гораздо более эффективным способом. Промышленные компании могут добиться значительного эффекта в поддержании своей деятельности, обеспечении непрерывности бизнеса и минимизации экономического ущерба с помощью готовых решений **IoT** [8].

Все большую популярность в мире набирают **смарт-патчи**, которые используются для мониторинга здоровья. Смарт-патчи существуют уже давно, но их внедрение происходило медленно из-за соблюдения нормативных требований и сопротивления как пользователей, так и медицинского персонала внедрению автоматизированного управления лекарствами.

Результаты и обсуждение. Пандемия Covid-19 сильно изменила привычный образ жизни всех людей на земле. Необходимость в изолировании, дистанционное обучение, удаленная работа изменили географию присутствия абонентов. До карантина в торговых домах, бизнес – центрах и других людных местах наблюдалась большая нагрузка на сеть, а теперь нагрузка наблюдается в «спальных» районах городов, в селах и пригородах. Некоторые изменения исчезнут, когда жизнь вернется в нормальное русло, а другие останутся и станут нормой. Так, одним из изменений, вошедшим в нашу жизнь является удаленная работа, которая обеспечивается индустрией связи. Интернет стал наиболее востребованной услугой, к качеству которого предъявляются повышенные требования.

Еще одним немаловажным фактором, оказывающим влияние на деятельность телекоммуникационных компаний, является поддержка государства. В 2020 году в рамках государственной программы «Цифровой Казахстан» был реализован совместный проект трех операторов с совместным использованием базовой инфраструктуры и частотного ресурса, с совместным внесением операционных расходов. В рамках проекта высокоскоростным Интернетом в короткие сроки были обеспечены села с численностью населения 250 человек и более. Для сотовых операторов государство предоставило налоговые льготы [7].

Заключение. Коронавирус доказал, что Интернет – это основное средство не только общения, но существования бизнеса, сообществ, стран и людей. В краткосрочной перспективе, по мере того как все больше компаний будут использовать удаленную работу, а потребители перейдут на безлимитные тарифные планы, доходы телекоммуникационных компаний покажут еще больший рост.

Использование инструментов **IoT** компаниями нашей страны приведет к обеспечению непрерывности деятельности, автоматизации процессов и минимизации риска заражения. Для операторов сотовой связи этот сегмент может стать еще одним прибыльным направлением развития бизнеса.

Литература

1. Отчет «Российский рынок телекоммуникаций 2020-2025» <http://tmt-consulting.ru/wp-content/uploads/2021/01/%D0%A2%D0%9C%D0%A2-%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC-2020.pdf>.
2. Telecoms: Navigating COVID-19, 2020. – URL: <https://www2.deloitte.com/nl/nl/pages/technologie-media-telecom/articles/telecoms-navigating-covid-19.html>
3. Бюро национальной статистики РК, URL: <https://stat.gov.kz/official/industry/64/statistic/6>.
4. Mobile roaming: emerging opportunities, regional analysis & market forecasts 2021-2025: <https://www.juniperresearch.com/researchstore/operators-providers/mobile-roaming-research-report>.
5. Из-за эпидемии коронавируса пострадал международный роуминг, 2020: <https://www.vedomosti.ru/technology/articles/2020/03/12/825044-iz-za-epidemii-koronavirusa>.
6. Veon Reports & Results Earnings Release 4Q20 results, 2020. – URL: <https://www.veon.com/media/2905/4q20-earnings-release.pdf>.
7. Более 1 000 казахстанских сел обеспечат скоростным мобильным интернетом, 2020. – URL: <https://kursiv.kz/news/kompanii/2020-02/bolee-1-000-kazakhstanskikh-sel-obespechat-skorostnym-mobilnym-internetom>.
8. Coronavirus: Industrial IoT in challenging times // McKinsey&Company– 2020. – URL: <https://www.mckinsey.com/industries/advanced-electronics/our-insights/coronavirus-industrial-iot-in-challenging-times>.

THE DEVELOPMENT OF THE LABOR MARKET IN MODERN CONDITIONS

Bimendiyeva L.A.

*act. professor, k.e.sc., Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan*

Zholdasbek A.N.

*2nd – year Master's student, Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan, E-mail: ainur.zh@mail.ru*

Abstract. *The development of the labor market and its expansion are very important components for the successful socio-economic life of any state and its population. The article examines the changes in the labor market under the influence of the rapid spread of coronavirus infection, reveals their consequences for the standard of living of people and further ways out of this situation. The question of the need to adapt to the digital economy of most areas of economic activity and employees in order to avoid a repeat situation and to increase the number of employees in the digital economy is considered.*

We have made a profit by providing services and goods not only offline, through direct communication with the consumer, but also with the use of new digital technologies, including remote work, online sphere. COVID-19 was the catalyst for the transition of all spheres to the online environment during the pandemic, but many companies did not want to return to their usual way of life after the lifting of restrictive measures. A large number of firms continued to develop your range of online services. They were able to transfer some of the employees to remote work. To justify what is happening is quite simple, employers no longer need to pay rent for premises for work.

For this reason, there have been changes in the structure of labor demand in the labor market. Living conditions have changed dramatically, therefore, the requirements for employees have also changed, some had to retrain, most of them had to master online servers in order not to lose their income. The development of the digital economy leads to the need for people to have new competencies in this area, which leads to the development of human resources. Modern employees must be prepared to constantly learn and master new technologies – this has become a key factor for a successful career in the digital world.

Keywords: *labor market, the coronavirus pandemic, stimulating the economy, unemployment, remote work.*

Introduction. The pandemic has mercilessly exposed the weaknesses of our labor markets. The activities of both large and small enterprises have been suspended, working hours have been reduced, and staff have been laid off. The closure of shopping centers and restaurants, the cancellation of flights and hotel reservations, the transition of enterprises to remote work puts many on the verge of collapse. At the same time, the first to lose their jobs are often those who have not been stable enough: salesmen, waiters, kitchen staff, movers, cleaners.

The crisis in the economy and the labor market caused by the COVID-19 pandemic could lead to an increase in global unemployment of almost 25 million people, according to a study by the International Labor Organization (ILO). A reduction in employment also means a significant loss of income for employees. By the end of 2020, they will amount to between 860 billion and 3.4 trillion US dollars. This will lead to a drop in the consumption of goods and services, which in turn will affect the economic prospects of enterprises and entire countries.

The article discusses the main problems and new opportunities for the development of the labor market in modern conditions. Such opportunities include: support for businesses, employment, and income, stimulating the economy and creating jobs, protecting workers in the workplace.

The COVID-19 crisis has severely disrupted the economy and labor markets in all regions of the world. The ILO estimates that in the second quarter of 2020, the loss of working hours, most of which occurred in emerging and developing countries, was equivalent to almost 400 million full-time jobs. The main tools that policy makers use to address the problems caused by the crisis are income compensation programs and active labor market policies. Labour market policies and programmes, often implemented through public employment services, play a central role in mitigating the impact of layoffs, preserving jobs and skills, promoting employment in key industries and services, and connecting people to the labour market, including vulnerable workers in the informal economy or working in new forms of employment [1].

In 2020, the pandemic dealt a devastating blow to the labor market. The loss of working time during the year 2020 compared to the fourth quarter of 2019 was 8.8% and was equivalent to the loss of 255 million jobs – about four times more than during the global financial crisis in 2009. This includes losses associated with reduced working hours for those who still worked, and with unprecedented unemployment: 114 million people lost their jobs. And 71 percent of this number are people who either could not work-perhaps because of the

restrictions imposed, and those who were desperate and did not even look for work. As a result, labor income declined by 8.3 percent, which is \$ 3.7 trillion, or 4.4 percent of global GDP.

The impact of the pandemic has been uneven. For example, women suffered more than men: 5% of them lost their jobs, and 3.9% of men lost their jobs.

Youth unemployment (15-24 years old) It was 8.7 percent, while among older people, 3.7 percent lost their jobs. These figures indicate the danger of the emergence of a "lost generation", the ILO experts say [1].

Experimental part (materials and methods). The COVID-19 pandemic has made its own adjustments in the labor market of Kazakhstan, significantly weakening the activity in the field of employment. In this regard, the WDC (WORKFORCE DEVELOPMENT CENTER) has prepared another analytical review "The labor market of the Republic of Kazakhstan against the background of the COVID-19 pandemic", dedicated to studying the impact of the pandemic on employment in the country. In general, the center's analysts came to a number of important conclusions. So, the number of resumes and vacancies on the electronic labor exchange Enbek.kz (ELE) during the emergency fell by 35% and 23%, respectively, compared to the same period last year.

However, already in May, as the state of emergency and the strict coronavirus quarantine ended, both the number of resumes and the number of vacancies began to actively recover. Thus, the number of resumes and vacancies on the ELE in May compared to April increased by 1.6 and 3.5 times, respectively. At the same time, construction has become the main industry where new vacancies are created. So the share of construction in vacancies on the ELE from January to May increased from 8% to 43%. This trend may be associated with the intensification of seasonal work, as well as the implementation of a package of government anti-crisis measures, including the "Employment Roadmap", in which one of the conditions for the participation of applicants is the placement of vacancies on the ELE [2].

In turn, in the context of regions, the most vacancies after the state of emergency (in May) were created in Almaty, Nur-Sultan and Kostanay (29% of the total number of vacancies created in May), while the most resumes in general for 5 months of 2020 are in Turkestan, Zhambyl and Almaty regions (31% of the total number of resumes offered in January-May 2020). By the way, these three southern regions are also among the leaders in the number of job seekers registered in Employment Centers in January-May 2020 – 102 thousand people, or 32% of the total number of job seekers. In general, according to WDC estimates, the number of technically unemployed in Kazakhstan decreased from 4.2 million people in April to 1.1 million people in May and 735 thousand people in June. At the same time, in the context of professional groups, workers with low qualifications and unstable jobs, including waiters, movers, cleaners, salesmen, kitchen workers, etc., could suffer more from the impact of the coronavirus pandemic. In the context of industries, the greatest impact fell on the service sector, which in recent years has increased its importance for employment in the economy. At the same time, WDC analysts remind that according to the official data of the Statistics Committee of the Ministry of National Economy, as of the first quarter of this year, that is, before the onset of the pandemic, the number of unemployed in Kazakhstan was 442 thousand people.

Labor market programs are a key component of a set of policies adopted by governments to protect jobs, businesses, and income from the effects of the COVID-19 pandemic. As in previous crises, policy makers in emerging and developed economies are applying policies to respond quickly to the deterioration of the labour market in several ways: to accelerate returns to work, adapt skills, facilitate the reallocation of the labour force, and mitigate the loss of income due to temporary unemployment. However, unlike past economic downturns, this crisis has seen labor market institutions face not only a drop in aggregate demand, but also the consequences of self-isolation and physical distancing measures aimed at slowing the spread of the coronavirus [3].

Labour market policies are designed to maintain income during periods of unemployment or reduced working hours (passive support); measures that promote integration in the labour market are aimed at the unemployed and those at risk of unemployment (active support). Passive labour market policies consist mainly in the provision of unemployment benefits, often in combination with other cash payments and business support measures. Countries with large numbers of informal workers and limited social protection systems rely heavily on cash payments and the provision of a universal guaranteed basic income through discretionary fiscal mechanisms to compensate for the loss of income to those who do not have access to unemployment benefits. Measures of active labor market policy can be subdivided according to the intended functions of influencing the demand and supply of labor, as well as mediating between them:

Demand-related measures are aimed at maintaining or supporting employment during the crisis and economic recovery, as well as at stimulating the creation of new jobs. These measures, which are of a limited nature, include wage subsidies, reductions in non-wage labour costs, and support in the event of a transition to reduced working hours. Supply-side measures aim to increase the adaptability of the workforce, including

through on-the-job training and classroom training, and generally have an impact on employment in the medium and long term. These policies also encourage job search and retention through the provision of workplace benefits in the form of salary payments and subsidies, for example, through temporary government employment programs, often targeting low-skilled and vulnerable workers. The promotion of self-employment and entrepreneurship is also applied.

The pandemic has clearly shown how important remote work is in our time. Many companies have moved their employees to remote mode, 20% of them will never return only to offline work, and according to the analytical company, about 1/3 of all organizations have abandoned permanent employees and hired freelance (freelancers, IT, etc.). Moreover, many organizations have moved interviews from an offline format to an online one. This measure significantly saves time on both sides of the employment relationship, as well as reduces the cost of recruiters. Some companies were also able to transfer the employment itself to the online mode.

As for the workers themselves, they not only changed their field of activity, but also found part-time jobs. The crisis forced people to focus on several sources of income. This is due to time savings in remote work and a decrease in the income of the population. Technological progress and the rapid introduction of remote forms of work have forced economic digitalization to grow rapidly. It is worth noting that remote work, which many companies have switched to, has caused some difficulties. For example, many organizations were forced to purchase licensed software and antivirus programs, which led to unplanned costs. This is especially true for large companies that need to keep their data secret, they first need to protect themselves from cyber attacks [4].

On the positive side, COVID-19 has given a huge boost to the development, acquisition and improvement of skills in various fields. People who lost their jobs were forced to learn another profession, learn new skills, and retrain. The COVID-19 pandemic has changed people's outlook on life in many ways. For example, students studying in unpromising directions, thought about transferring to another specialty or getting a second education. Also, many people master freelancing, which is directly related to digitalization and new technologies [5]. The key tools in the period of digitalization of the economy are innovation and improvement of the potential of personnel for previously unknown, and still new, economic sectors. The main thing in this issue is the training of new specialties, the use of modern computer and Internet technologies in the work process. An employee who has adjusted to the changed conditions of the labor market in time will never lose his job and will be a sought-after specialist.

This situation shows the importance of digitalization of the economy and requires drastic changes. That is why it is necessary to systematically coordinate the innovative development of the labor market, which is the emergence of completely new forms of employment and jobs. Already, new mass professions are appearing and developing on the labor market. Here are a few of them: a digital curator, an online business tour manager, an online business process optimization consultant, and others[6]. It is easy to guess that all of them are connected with new digital technologies and opportunities. Moreover, in the future, the need for digital competencies will increase in almost all professions.

As a result, the labor market experienced a wave of mass layoffs and bankruptcy of firms. Specialists in those areas that were most affected by the pandemic are now applying for other jobs, thereby increasing competition for jobs. The demand for work will be much higher than the supply for a long time, because almost all business areas need time to recover. Coronavirus infection has exposed all the vulnerabilities of the labor market, the need to follow the digital path ways. Many people lost their jobs, which were not initially stable, for example, waiters, cooks, handymen, etc. First of all, the service sector was severely affected [5]. Of course, COVID-19 has led to an increase in unemployment in the labor market. Mass layoffs led to a loss of income, and, as a result, to a deterioration in the standard of living. People who lived near the poverty line before the pandemic were forced to fall below it due to a decline in economic activity and a sharp drop in income.

Only the joint efforts of employers and employees will be able to restore the labor market after the COVID19 pandemic. Interaction between organizations and unemployed people will help to give impetus to socio-economic progress and accelerate the recovery of the labor market. The state, in turn, can also have a positive impact on the recovery of the labor market. For example, it can support businesses to stimulate the economy and create new jobs [6].

Results and discussion. The COVID-19 crisis is likely to have a lasting impact on jobs, businesses, and skills, and in the ensuing recession, it will be more difficult for employers and workers to navigate the labor market, especially in countries with a large share of informal employment. A stronger link between business continuity and active labour market support policies and social protection systems can help Governments prevent people from becoming impoverished and increasing unemployment. The importance of job creation measures should be emphasized, and support for enterprises of all sizes should be linked to the goals of increasing productivity, preserving jobs and incomes, and reallocating labor during the economic recovery.

Conclusion. In summary, Broad-based and coordinated policy measures are needed to reduce the negative impact of the pandemic in four main areas:

- support for businesses, employment, and income;
- stimulating the economy and creating jobs;
- protecting workers in the workplace; and
- using social dialogue between governments, employees, and employers to find solutions [6].

Only the joint efforts of employers and employees will be able to restore the labor market after the COVID19 pandemic. Interaction between organizations and unemployed people will help to give impetus to socio-economic progress and accelerate the recovery of the labor market. The state, in turn, can also have a positive impact on the recovery of the labor market. For example, it can support businesses to stimulate the economy and create new jobs.

References

1. ILO (2020), A safe and healthy return to work during the COVID-19 pandemic, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/--ed_protect/---protrav/---safework/documents/briefingnote/wcms_745549.pdf.
2. ILO (2020), ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. Fifth edition, https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_749399.pdf.
3. OECD (2020), “Beyond Containment: Health systems responses to COVID-19 in the OECD”, OECD Policy Responses to Coronavirus (COVID-19), OECD Publishing, Paris, <http://www.oecd.org/coronavirus/policy-responses/beyond-containment-health-systemsresponses-to-covid-19-in-the-oecd-6ab740c0/>.
4. Zipperer, B. and E. Gould (2020), Unemployment filing failures: New survey confirms that millions of jobless were unable to file an unemployment insurance claim, Economic Policy Institute Working Economics Blog,
5. ILO (2020), The COVID-19 Response: Getting Gender Equality Right for a Better Future for Women at Work..
6. Office for National Statistics (2020), Coronavirus and the latest indicators for the UK economy and society, <https://www.ons.gov.uk/peoplepopulationandcommunity/healthandsocialcare/conditionsanddiseases/bulletins/coronavirus/economyandsocietyfasterindicators/2july2020#universalcredit>

УДК 339.924

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА РАЗВИТИЕ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ СТРАН ЕАЭС

Айтбембетова Аида Бегалиевна,

*и.о. профессора, доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
город Алматы, Республика Казахстан, Aitbembetova2010@mail.ru*

Гизатова Алима Бариевна,

*магистрант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби
город Алматы, Республика Казахстан, Alima2198@gmail.com*

Аннотация: Статья раскрывает сущность региональной экономической интеграции на примере Евразийского Экономического Союза. Важное значение отводится эволюции формирования и развития организации, а также определению степени эффективности функционирования ЕАЭС. В частности, основной акцент уделяется преимуществам для государств – членов Союза на основе интеграции, внешнеэкономической деятельности интеграционного объединения, а также внутренним экономическим процессам. Более того, в статье рассматривается влияние коронавирусной инфекции на развитие региональной экономической интеграции стран ЕАЭС.

Ключевые слова: Евразийский Экономический Союз, глобализация, региональная экономическая интеграция, пандемия, внешняя торговля, внутренняя торговля, экспорт, импорт, оборот, сальдо, экономические отношения, интеграционное сотрудничество.

Введение. Для современной экономической системы характерно динамичное развитие международной экономической интеграции, что является следствием усиления процессов глобализации мирового хозяйства. Под воздействием глобализации и в связи с необходимостью активизации позитивных и устранения негативных ее последствий для большинства стран важным вектором их внешней политики становится участие в процессе региональной экономической интеграции. Республика Казахстан также является участником данных процессов и все активнее формирует свою систему регионального экономического сотрудничества, одновременно интегрируясь в мировое хозяйство. В

этой связи важное значение приобретает участие Казахстана в Евразийском экономическом союзе, который можно рассматривать как один из инструментов выхода молодого государства на инновационное развитие.

Евразийский Экономический Союз – это международная организация региональной экономической интеграции, в основе которой договоренности, достигнутые государствами в рамках Таможенного союза и Единого экономического пространства. Ключевыми задачами организации являются повышение сотрудничества и экономической конкурентоспособности национальных экономик в условиях глобализации, а также содействие стабильному развитию с целью повышения уровня жизни населения в странах-участницах [1].

Евразийский Экономический Союз обеспечивает свободное перемещение товаров, услуг, капитала, рабочей силы между странами и предусматривает общую политику в макроэкономической сфере, транспорте, промышленности и сельском хозяйстве, энергетике, внешней торговле и инвестициях, таможене, техническом регулировании, конкуренции и антимонопольное регулирование.

Экспериментальная часть. Страны – участницы интеграционного объединения – Армения, Беларусь, Республика Казахстан, Кыргызстан и Российская Федерация – существенно различаются по своим масштабам, экономическому и ресурсному потенциалу и структуре промышленности, но, невзирая на это, всех их объединяет стремление повысить эффективность национальной социально-экономической политики для обеспечения роста качества жизни и благосостояния населения. И как следствие, каждая страна преследует определенные интересы от участия в интеграционном объединении.

Так, различного рода исследования демонстрируют, что наибольшие выгоды с учетом роста Валового внутреннего продукта (ВВП) имеют малые экономики. Например, вступление Кыргызстана в организацию в 2015 году позволило увеличить количество трудовых мигрантов и значительно нарастить объем денежных переводов за последние пять лет. С 2016 года поставки товаров из Киргизии в ЕАЭС показывали заметный рост. В сравнении с 2016 годом (417,5 млн. долларов), в 2019 году поставки товаров выросли на 48,8% и достигли суммы 621,1 млн. долларов.

Республика Армения после вступления в организацию втрое увеличила экспорт в государства – члены ЕАЭС: с 236,5 миллионов долларов в 2015 году до 746,1 миллионов долларов в 2019 году. Российская Федерация выступила в качестве основного рынка сбыта (96,5% взаимной торговли Армении), но увеличение экспорта продукции наблюдалось в отношении всех государств – участников ЕАЭС. После вступления Армении в Союз, вес экспорта страны в ЕАЭС в совокупном экспорте возрос с 16% в 2015 году до 28,5% в 2019 году [2].

Беларусь также стала крупным бенефициаром из-за значимости для государства российского рынка, на который приходится почти половина экспорта. В свою очередь, крупные экономики интеграционного объединения – Российская Федерация и Республика Казахстан – также имеют свои выгоды благодаря интеграции.

При нынешних условиях для Казахстана развитие устойчивого экономического сотрудничества с внешними партнерами является приоритетным направлением экономического развития. Интерес Республики Казахстан к Евразийскому Экономическому Союзу можно разделить на две группы. Первая группа преследует экономические цели. Так, российский экономист Л.Ю. Гусев подчеркивает пять главных подцелей: это облегчение транзита из Китайской Народной Республики в европейские страны, недорогой доступ к российским трубопроводам, преимущества от единой энергетической системы с Россией, сбыт агропромышленной продукции в России и ускоренное совершенствование экономики.

Вторая группа целей связана с национальной безопасностью Республики Казахстан, прежде всего, с безопасностью поставок казахстанской нефти и газа на европейские рынки. Экспорт энергии считается наиболее важным сектором экономики, поскольку на него приходится до 70% общего экспорта и 40% доходов государственного бюджета. Несмотря на это, Казахстан продолжает активную работу по диверсификации транзита углеводородов [3].

Определенно, что рынок Евразийского Экономического Союза положительно сказывается на экономике Казахстана.

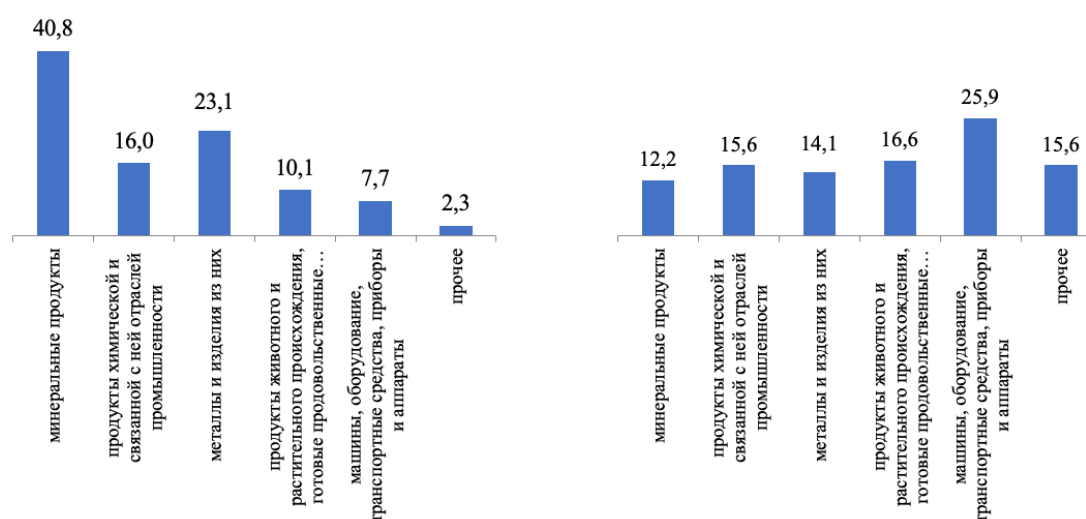
Так, объем внешней торговли Республики Казахстан в 2010 году составил 91397,5 млн. долл. США, а в 2018 году – 93489,7 млн. долл. (темп роста к базовому 2010 году составил 102,6%). За рассматриваемый период рост взаимной торговли между Казахстаном и государствами – участниками ЕАЭС составил 1,1%. Взаимная торговля со странами интеграционного объединения, выросла на 12,7% – с 18 898,7 млн. долларов в 2010 году до 21 296 млн. долларов в 2019 году. Пик роста пришелся

на 2013 год и составил 30,2% (24 603,7 млн. долларов США). В период с 2015 по 2017 год тенденция была отрицательной: цикличность взаимной торговли между Казахстаном и ЕАЭС обусловлена волатильностью цен на сырье, составляющее значительную долю экспорта страны, колебаниями курсов валют стран союза, падением спроса и изменения в структуре товаров, которыми торгуют участники союза [4].

Для Республики Казахстан позитивным является тот факт, что торговля с ЕАЭС показывает увеличение как товарооборота, так и импорта и экспорта. В 2019 году номинальный объем экспортной составляющей Республики Казахстан в государства – члены организации увеличился на 23,4% по сравнению с показателями 2015 года. Производители товаров из Республики Казахстан стали уделять особое внимание освоению рынка Армении, вследствие чего поставки за четыре года возросли в номинальном выражении почти в 13 раз, и Беларуси – рост примерно вдвое. Главным достижением экспортной составляющей Казахстана в ЕАЭС в 2019 году является увеличение доли продукции с высокой степенью переработки, что заметно влияет на потенциал конкурентоспособности.

Однако же, процессы, вызванные пандемией COVID-19, негативно повлияли на экономику Евразийского Экономического Союза в 2020 году. В 2020 году взаимоборот товаров Казахстана с государствами – членами ЕАЭС составил 19727,2 млн. долларов США, что на 9,1% меньше, чем в 2019 году, в том числе экспорт уменьшился на 13,5% и составил 5539 млн. долларов США, импорт снизился на 7,3% и составил 14188,2 млн. долларов США [5].

В общем объеме внешнеторгового оборота Казахстана со странами Союза, большая часть приходится на Россию – 92,3%, Кыргызстан – 4,0%, Беларусь – 3,6% и Армению – 0,1%.

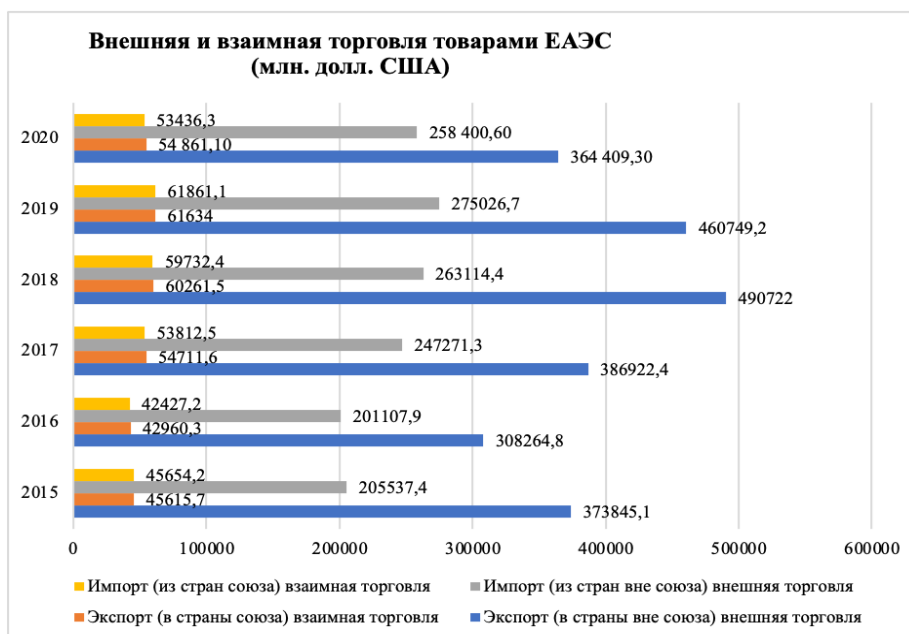
Рисунок 1. Товарная структура экспорта Республики Казахстан в страны ЕАЭС, %

Товарная структура импорта Республики Казахстан из стран ЕАЭС

Источник: Бюро Национальной Статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан

Евразийский Экономический Союз создает благоприятные условия для достижения государствами – членами синергетического эффекта как от внутриэкономической деятельности, так и от внешних экономических процессов. Итак, если рассматривать результаты первых пяти лет, наблюдается значительный рост макроэкономических показателей. Валовой внутренний продукт организации по паритету покупательной способности вырос на 13%, ВВП на душу населения увеличился на 12%, инвестиции в основной капитал возросли на 19%, а уровень безработицы снизился на 12% [6].

Однако, пандемия коронавирусной инфекции в 2020 году оказала негативное влияние на экономику ЕАЭС. В целом по Союзу наблюдалось снижение основных социально-экономических показателей, за исключением производства продукции сельского хозяйства и объема выполненных строительных работ.

Рисунок 2. Внешняя и взаимная торговля товарами ЕАЭС

Источник: составлено по данным ЕЭК

http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/time_series/Pages/default.aspx

Общий объем внешнеторгового оборота товаров стран – участниц ЕАЭС с третьими государствами в 2020 году составил 622809,9 млн. долл. США, в том числе экспорт товаров – 364409,3 млн. долл., импорт – 258400,6 млн. долларов. По сравнению с показателями 2019 года объем внешней торговли снизился на 15,4% (112966 млн. долл.), экспорт на 20,9% (96339,9 млн. долл.), импорт на 6%, что составляет 16626,1 млн. долларов [7].

По сравнению с 2019 годом уменьшение стоимостного объема экспортной составляющей государств – партнеров ЕАЭС в третьи страны на 20,9% связано с сокращением средних цен на экспортируемые товары на 20% и физического объема поставок – на 1,1%. Стоимостный объем импортных закупок уменьшился на 6%, их физический объем снизился на 3,3%. Средние цены на импортированные товары сократились на 2,8%.

Европейский Союз является основным покупателем товаров, экспортируемых странами – участницами ЕАЭС (37,6% совокупного экспорта). Среди стран ЕС больше всего товаров поставляется в Нидерланды (7,9%), Германию (5,4%), Италию (4,6%), Польшу (3,0%). В государства АТЭС продано 29,6% экспортированных товаров, из них в Китай – 16,2%, Южную Корею – 3,7%, Соединенные Штаты Америки – 3,2%. Странам СНГ отводится 6,3% экспортированных товаров.

Большая часть импортных закупок сосредоточена в государствах АТЭС (46% совокупного импорта товаров) и Европейского союза (35,6%). Среди стран АТЭС наибольшие объемы импортируются из Китая (25,7%), Соединенных Штатов Америки (5,8%), Южной Кореи (4,7%), Японии (3,0%). Среди стран ЕС товары поставляются из Германии (10,5%), Италии (4,6%), Франции (3,6%). В странах Содружества Независимых Государств приобретено 3,8% импортированных товаров.

Таблица 1

Внешняя торговля товарами ЕАЭС в 2020 году (млн. долл. США)

	Оборот	Экспорт	Импорт	Сальдо
ЕАЭС	622809,9	364409,3	258400,6	106008,7
Армения	4690,3	1839,1	2851,2	-1012,1
Беларусь	31138,6	15037,4	16101,2	-1063,8
Казахстан	65303,9	41410,7	23893,2	17517,5
Кыргызстан	3247,7	1418,2	1829,5	-411,3
Россия	518429,4	304703,9	213725,5	90978,4

Источник: составлено по данным ЕЭК

Таблица 2

Внешняя торговля товарами ЕАЭС в 2019 году (млн. долл. США)

	Оборот	Экспорт	Импорт	Сальдо
ЕАЭС	735775,9	460749,2	275026,7	185722,5
Армения	5710,0	1879,4	3830,6	-1951,2
Беларусь	35671,6	18391,1	17280,5	1110,6
Казахстан	76071,3	51659,4	24411,9	27247,5
Кыргызстан	4232,7	1344,4	2888,3	-1543,9
Россия	614090,3	387474,9	226615,4	160859,5

Источник: составлено по данным ЕЭК

В сравнении с 2019 годом величина положительного сальдо внешней торговли Союза с третьими странами уменьшилась со 185722,5 млн. долл. до 106008,7 млн. долл. в 2020 году. Отрицательное сальдо внешней торговли с другими государствами Республики Армения уменьшилось с 1 951,2 млн. долл. до 1 012,1 млн. долл. США. Профицит внешней торговли Республики Беларусь в объеме 1 110,6 млн. долл. сменился дефицитом в сумме 1 063,8 млн. долларов. Положительное сальдо Республики Казахстан уменьшилось с 27247,5 млн. долл. до 17280,5 млн. долларов. Положительное сальдо Российской Федерации сократилось со 160859,5 млн. долл. до 90978,4 млн. долларов. Отрицательное сальдо внешней торговли с третьими государствами Кыргызской Республики уменьшилось с 1 543,8 млн. долл. до 411,3 млн. долларов [7].

Суммарный объем внутреннего товарооборота стран – участниц Евразийского экономического союза за 2020 год составил 108297 млн. долл. США, в том числе экспорт товаров – 54861,1 млн. долл., импорт – 53436,3 млн. долл. США. По сравнению с показателями 2019 года объем взаимной торговли снизился на 12,3% или же на 15197,7 млн. долл., экспорт – на 10,9% или на 6772,9 млн. долл., импорт – на 13,6% или на 8424,8 млн. долл. США. Профицит внешней торговли составил 1424,8 млн. долл. США [8].

Таблица 3

Взаимная торговля товарами ЕАЭС в 2020 году (млн. долл. США)

	Оборот	Экспорт	Импорт	Сальдо
ЕАЭС	108297,4	54861,1	53436,3	1424,8
Армения	2413,5	705,3	1708,2	-1002,9
Беларусь	30536,5	14008,7	16527,8	-2519,1
Казахстан	19727,2	5539,0	14188,2	-8649,2
Кыргызстан	2400,9	546,3	1854,6	-1308,3
Россия	53219,3	34061,8	19157,5	14904,3

Источник: составлено по данным ЕЭК

Таблица 4

Взаимная торговля товарами ЕАЭС в 2019 году (млн. долл. США)

	Оборот	Экспорт	Импорт	Сальдо
ЕАЭС	123495,1	61634,0	61861,1	-227,1
Армения	2476,2	769,2	1707,0	-937,8
Беларусь	36775,6	14569,7	22205,9	-7636,2
Казахстан	21703,6	6406,2	15297,4	-8891,2
Кыргызстан	2742,5	641,7	2100,8	-1459,1
Россия	59797,2	39247,2	20550,0	18697,2

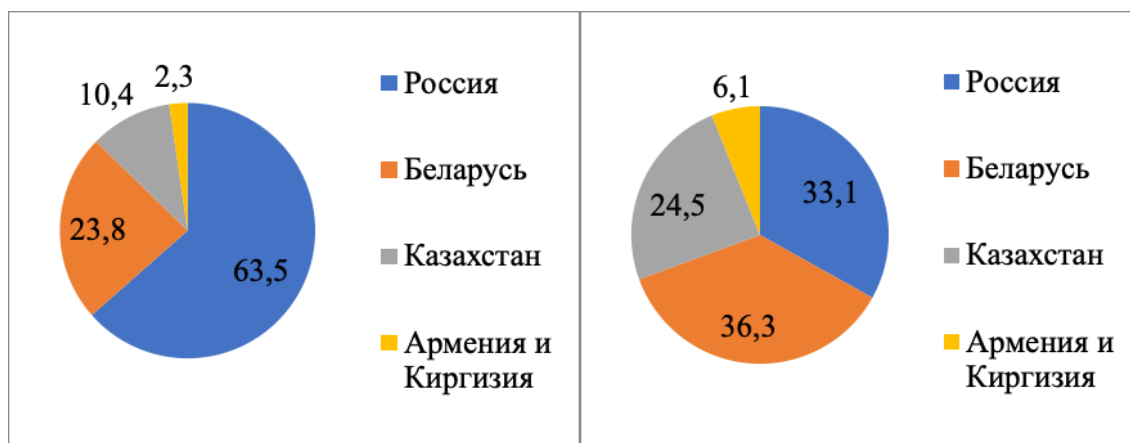
Источник: составлено по данным ЕЭК

На динамику взаимной торговли по сравнению с 2019 годом повлияло уменьшение поставок инвестиционных (на 14,6%), потребительских (на 1,3%) и промежуточных товаров (на 14,8%), из которых определяющим стало снижение торговли энергетическими товарами на 29,7%.

Касательно объемов экспорта в рамках ЕАЭС, доля Российской Федерации во внутреннем товарообороте Союза составила 64% в 2019 году, далее следует Беларусь с долей 23,8%. На третьем месте по объему экспортируемых товаров расположен Казахстан с долей 10,4%. Экспортная составляющая Республики Армения и Республики Кыргызстан совместно составляет 2,3%.

Основным импортером во внутривнутрирегиональной торговле ЕАЭС является Беларусь: в 2019 году на нее приходилось 36% всего объема внутреннего импорта. Далее следует Российская Федерация с долей 33,1%. Республика Казахстан занимает стабильное 3 место с долей 24,5%. Импорт Армении и Кыргызстана совместно в рамках ЕАЭС составляет 6,1% [9].

Рисунок 3. Географическая структура внутрисоюзного экспорта и импорта государств – членов ЕАЭС в 2019 году, %.
Источник: составлено по данным ЕЭК

Во внутреннем товарообороте стран – участниц Евразийского Экономического Союза наибольший удельный вес занимают минеральные продукты, что составляет 21,6% объема взаимной торговли. Поставки машин, оборудования и транспортных средств занимают 20% объема взаимной торговли (59,1% приходится на Российскую Федерацию и 36,1% – на Республику Беларусь), продовольственных товаров и сельскохозяйственного сырья – 17,9% (47,1% приходится на Республику Беларусь и 41,2% – на Российскую Федерацию), продукции химической промышленности – 13,1% (63,2% поставляется Российской Федерацией).

Обсуждение и результаты. Таким образом, вспышка коронавирусной инфекции отрицательно сказалась на товарообороте внутри Евразийского Экономического Союза на 13% – примерно 39 миллиардов долларов. Торговля организации с третьими странами снизилась еще больше – на 19%, составил 447 миллиардов долларов. Все это предусматривает необходимость безотлагательного налаживания эффективного сотрудничества, поиск резервов роста и раскрытие экономического потенциала ЕАЭС.

Согласно макроэкономическому прогнозу на 2021 год аналитики Евразийского Банка Развития считают, что темпы восстановления экономик государств – членов Евразийского Экономического Союза после потрясений минувшего года во многом будут определяться дальнейшим развитием ситуации по коронавирусной инфекции. Основной сценарий макроэкономического прогноза ЕАБР предполагает замедление скорости распространения заболевания и смягчение ограничительных мер в мире и ЕАЭС в первой половине 2021 года.

В свою очередь, смягчение мер социальной изоляции будет способствовать оживлению потребительской и инвестиционной активности в странах – участницах ЕАЭС в настоящем году.

Внешний спрос для государств – членов ЕАЭС в 2021 году станет постепенно расширяться. Средняя цена нефти марки Urals в этом году ожидается на уровне 49 долларов за баррель против 41 доллара в 2020 году. Увеличение внешнего спроса и рост цен на сырьевые товары окажут поддержку экспортной составляющей. В настоящем году прогнозируется сохранение мягкой денежно-кредитной политики в большинстве стран – членов ЕАЭС, что также будет способствовать процессу восстановления экономической активности. Согласно прогнозу ЕАБР, по итогам 2021 года рост экономики Армении составит 4,9%, Казахстана – 4,4%, Кыргызстана – 3,7%, России – 3,2% [10].

Заклучение. Подводя итоги, несмотря на то, что Евразийский экономический союз является одним из самых молодых региональных интеграционных объединений, у организации уже имеются существенные достижения. Прежде всего, создано единое таможенное пространство, действует Единый таможенный тариф. Таможенный кодекс Евразийского Экономического Союза обеспечил кодификацию и упрощение нормативных актов и таможенных процедур. Более того, созданы и успешно работают Евразийский банк развития и Евразийский фонд стабилизации и развития. Благодаря своим финансовым инструментам они способствуют экономической интеграции государств – членов и макроэкономической стабильности на евразийском пространстве. Кроме этого, работает общий рынок труда и общий рынок услуг, функционирует единый рынок лекарственных средств и медицинских изделий. Был достигнут значительный прогресс в разработке общих технических регламентов. Началось создание сети торговых соглашений ЕАЭС с третьими странами, заключено четыре Соглашения о свободной торговле.

Несмотря на то, что за последние два десятилетия на евразийском пространстве проводились многочисленные эксперименты по интеграции, Евразийский Экономический Союз оказался наиболее эффективной инициативой. Наряду с Европейским союзом, формирование и развитие которого началось в середине XX века, ЕАЭС стал вторым образцом полноценного экономического союза в мире.

Список литературы

1. Mostafa G., Mahmood M. Eurasian Economic Union: Evolution, challenges and possible future directions / Journal of Eurasian Studies, Volume 9, Issue 2. – 2018. – Pages 163-172.
2. Винокуров Е. Роль Казахстана как председателя важна для дальнейшей интеграции // Евразийский Банк Развития, 12.01.2021. URL: <https://eabr.org/analytics/research-articles/evgeniy-vinokurov-rol-kazakhstana-kak-predsedatelya-v-eaes-vazhna-dlya-dalneyshey-integratsii/>
3. Yuneman R. Kazakhstan and the Eurasian Economic Union // Russia in Global Affairs, №4. – 24. 12. 2020.
4. Карпаров К., Камалиева А. Kazakhstan in the EAEU: Economic Cooperation and Financial and Economic Effects // Center for International Private Enterprise, June 2020.
5. Mutual trade of Kazakhstan with the countries of the EAEU in January-December 2020 / Press release № 36-3-01/1110 from February 11, 2021. Agency for Strategic Planning and reforms of the Republic of Kazakhstan. Bureau of National Statistics. URL: <https://stat.gov.kz/>
6. Experts on EAEU: Increased competition in EAEU market – the main achievement of Eurasian Integration // Official Information Source of the Prime Minister of the Republic of Kazakhstan, 31.01.2020. URL: <https://primeminister.kz/en/news/reviews/experts%20on-eaeu-increased-competition-in-eaeu-market-the-main-achievement-of-eurasian-integration>
7. О внешней торговле товарами ЕАЭС за январь – декабрь 2020 года // Евразийская Экономическая Комиссия. Статистика Евразийского Экономического Союза. Аналитический обзор 25 февраля 2021. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2020/Analytics_E_202012.pdf
8. О взаимной торговле товарами ЕАЭС за январь – декабрь 2020 года // Евразийская Экономическая Комиссия. Статистика Евразийского Экономического Союза. Аналитический обзор 25 февраля 2021. URL: http://www.eurasiancommission.org/ru/act/integr_i_makroec/dep_stat/tradestat/analytics/Documents/2020/Analytics_I_202012.pdf
9. Ахунбаев, А. М., Дауранов, Т. Ш., Кузнецов, А. С., Петросьян, А. Р., Никитушкина, Ю. В. Евразийская Экономическая Интеграция – 2020 / Евразийский Банк Развития. Центр интеграционных исследований Дирекции по аналитической работе. – Москва. – 2020.
10. Макроэкономический прогноз на 2021 год: выход на фазу роста // Евразийский Банк Развития, ноябрь 2020. URL: https://eabr.org/upload/iblock/837/EABR_Forecast_2021_RU_web-1.pdf

ӘОЖ 331.445

ҚАЗАҚСТАН ЕҢБЕК НАРЫҒЫНЫҢ ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Даулиева Ғалия Рахметовна,
э.ғ.к., профессор міндетін атқарушы

Жұбаназарова Айгүл Саматқызы,
«Экономика» мамандығының 2-курс магистранты
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Қазақстан, Алматы, E-mail: j.a.s2606@mail.ru

Түйіндеме. Мақалада элементтік пандемия жағдайында Қазақстан еңбек нарығындағы гендерлік өзекті мәселелер мен ұсыныстар көрсетілген. Мақала кіріспе, тәжірибелік бөлім және қорытынды мен пайдаланылған әдебиеттерден тұрады. Жұмысты жазу барысында шетелдік, отандық ғалымдар мен экономистердің еңбектері мен зерттеу жұмыстары және статистикалық мәліметтер қолданылды.

Негізгі бөлімде халықаралық статистикалық мәліметтер мен зерттеулер бойынша сараптамалық жұмыстар жасалды. Отандық еңбек нарығындағы пандемия жағдайындағы статистикалық мәліметтер тапшылығына байланысты ХЕҰ мен Deloitte тұрақты түрде рейтингтерді талдауға мүмкіндік беретін және осы саладағы заңнамалық және басқа бастамалар туралы ақпарат беретін «Әйелдер кеңесі туралы» ғаламдық есебін қолдандым. Рейтингтік талдау негізінде Қазақстанды өзге мемлекеттермен салыстыра отырып, қорытынды жасадым.

Түйін сөздер: пандемия, әйелдер жұмысы, еңбек нарығы, гендерлік сегрегация, жұмыссыздық.

Кіріспе. Соңғы бірнеше онжылдықта елдердің басшылары экономика немесе әлеуметтік салада болсын, өмірдің барлық салаларында ерлер мен әйелдер арасындағы теңгерім мен теңдікке қол жеткізуге тырысуда. Алайда коронавирустық пандемия гендерлік саясаттың дамуына өзіндік түзетулер енгізді. Сарапшылар пандемияның әсерінен әйелдер ерлерге қарағанда көбірек зардап шеккенін атап өтті.

Пандемия жағдайында жеке және қоғамдық өмірді ұйымдастырудағы өзгерістер еңбек нарығындағы гендерлік теңгерімсіздік мәселелеріне ғылыми қызығушылықтың жаңа кезеңін тудырды. Қазақстан, басқа елдер сияқты, дағдарысқа ең алдымен баға есебінен бейімделуде, демек, кірістегі гендерлік алшақтық өсуі өте мүмкін.

Негізгі бөлім. 2016 жылғы желтоқсанда Отбасы-гендерлік саясат тұжырымдамасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығы шықты, бағдарлама 2030 жылға дейін жоспарланған. Сонымен бірге, 2015 жылдың қыркүйегінде Қазақстан БҰҰ-ның орнықты даму мақсаттарына қосылды, ондағы 17 мақсаттың 12-сі гендерлік тұрғыдан алынған болатын. Тұжырымдаманың мақсатын қысқаша санмен көрсетуге болады яғни, биліктің атқарушы, өкілді және сот органдарындағы, мемлекет пен корпоративтік секторлардағы әйелдердің үлесі 2023 жылға қарай 25%, 2030 жылға қарай 30% болуы керек деп нақты мақсат қойылған еді [1].

Жұмыс пен отбасылық өмірдің бұрыннан таныс тепе-теңдігі пандемия мен оның таралу ауқымын ұстап тұру үшін ел үкіметтері қабылдаған шаралармен бір түнде дерлік жойылды. 2020 жылдың көктемінде көптеген елдерде өзін-өзі оқшаулау режимі енгізілді, әсіресе егде жастағы адамдар үшін қатал болды, көптеген кәсіпорындардың жұмысы тоқтатылды, жұмыстың бір бөлігі үйге ауыстырылды, балабақшалар мен мектептер жабылды.

Коронавирустық пандемия және онымен байланысты шектеулер көптеген дамыған елдердегі ерлер мен әйелдердің жұмыспен қамтылуына және ақысыз жүктемесіне әр түрлі әсер етті. Пандемияға дейінгі қазақстандық көрсеткіштердің шетелдік көрсеткіштерден өзгешелігі болды: мұнда гендерлік теңгерімсіздіктің көптеген факторлары салыстырмалы түрде төмен болды – бірақ дағдарысқа бейімделу ішінара дамыған экономикалардың тенденцияларымен сәйкес келді [2].

Қазіргі уақытта пандемия кезіндегі әйелдердің экономикалық жағдайы туралы сенімді статистика әлі жоқ, бірақ бір нәрсе анық: әйелдердің әлеуметтік-экономикалық жағдайына жүргізілген көптеген зерттеулер нәтижесінде дағдарыс жағдайында бар теңсіздіктер күшейіп, жаңа тәсілдермен көрінді. Пандемия ерлер мен әйелдерге әр түрлі әсер етеді, алайда әйелдер бұл жағдайда ең осал болып табылады, өйткені гендерлік рөлдердің және гендерлік теңсіздіктің болуына, олардың экономикалық мүмкіндіктерін шектейтін ақысыз медициналық көмек жұмысының ауыртпалығына, әйелдердің әлеуметтік қызметтер мен мемлекеттік қолдауға көбірек тәуелді болуына тікелей байланысты.

Қазақстанда 2020 жылдың мамырында жүргізілген онлайн-сауалнама көрсеткендей, ер адамдар әйелдерден гөрі көбірек дағдарыстың салдарынан жұмыссыз қалып немесе жалақының төмендеуі әсерінен жағдайының нашарлап кетуінен қорқады деп есеп берілді. Өз кезегінде әйелдер еркектерге қарағанда көбінесе жұмысын онлайн форматта өткізгені белгілі болды. Маусым айының ортасында сол зерттеу тобы жүргізген телефон арқылы жүргізілген сауалнама керісінше, ерлердің дәстүрлі түрде де, қашықтан да көп жұмыс істейтіндігін көрсетті. Яғни, өзін-өзі оқшаулау кезеңінде әйелдер үшін үй жұмысының ауырлығы ер адамдарға қарағанда көбірек өсті.

Біздің елде пандемияның әйелдер мен ерлердің еңбек нарығындағы жағдайына әсері әлсіз болуы мүмкін деген үміт де бар. Себебі, Қазақстанда қатаң шектеулердің қысқа кезеңі болды. Екінші толқын кезінде барлық дерлік кәсіпорындар жұмысын жалғастырды; көптеген аймақтарда мектептер мен балабақшалар ашыла бастады. Сондықтан отбасылық ауыртпалықтың артуы әлсіз болуы мүмкін. Көп буынды отбасылардың кең таралуы және екінші толқындағы қарттардың өзін-өзі оқшаулауына қатысты ата-әжелердің де тұрмыстық көмектері мол болды.

Карантин барысында әйелдердің көбірек зардап шегуінің тағы бір себебі – пандемияға дейін ерлер мен әйелдердің жұмыспен қамтылу құрылымындағы айырмашылықтар. Мәселен, әйелдер карантиндік шаралардан (қонақжайлылық, туризм, қызмет көрсету және т.б.) қатты зардап шеккен секторларда

жұмыс істейтін, сондықтан пандемия ерлерге қарағанда жиі теріс әсер еткен. Сонымен қатар, әйелдер басым болатын қызмет түрлері – көтерме және бөлшек сауда, ауыл шаруашылығы, жылжымайтын мүлікпен операциялар, қызмет көрсету саласы. Олар дағдарысқа ең көп ұшыраған экономика секторларының тізімінде. Алайда нақты сандық көрсеткіштер анықталмай тұрып нақты шешім айту да дұрыс емес. Себебі, өмір сүру салалары мен мамандықтары – медицина, әлеуметтік қызметтер, білім беру, қоғамдық көлік, азық-түлік саудасы деп аталатын жерлерде әйелдер саны көбірек, оларда пандемия кезінде жұмыспен қамту төмендегені белгілі [3].

Қазақстанда ерлер мен әйелдер арасындағы табыстың айырмашылығы өте жоғары болып қалады – ДЭЫҰ елдерінің көпшілігімен салыстырғанда жоғары. Оның басты себебі – жыныстық, салалық және кәсіптік сегрегация. Дәстүрлі түрде әйелдердің табысы ерлерге қарағанда төмен болғандықтан, несиелік міндеттемелерге қызмет ету тәуекелдері айтарлықтай өсті және әйелдердің қаржылық жағдайында тұрақсыздық орын алды. Карантин кезінде мектепте және мектепке дейінгі жаста балалары бар көптеген әйелдер мектептер мен балабақшалардың жабылуына байланысты жұмысты және үйді біріктіру мүмкіндігінен айырылады. Осыған байланысты әйелдер табыстан айырылды [4].

Гендерлік экономиканы зерттеу орталығы (GERC) БҰҰ-ның Әйелдер жобасы шеңберінде үйдегі ақысыз жұмыс туралы сауалнама негізінде қызықты фактілерді анықтады.

Зерттеу нәтижелері бойынша мектепке дейінгі білім беруге шығындардың 1% ұлғаюы кезінде жұмыспен қамтылған әйелдер санының 6,8%, мектепке дейінгі ұйымдар санының 5,3% өсуі болады деген қорытынды жасалды. Мектепке дейінгі ұйымдардағы орындар 3,1%-ға, балалар саны – мектепке дейінгі ұйымдарда 51%-ға, мұғалімдер саны 2,7%-ға және жеке табыс салығы көлемінің 2,3%-ға өсуі көрініс табады. Тағайындалған мемлекеттік әлеуметтік төлемдерге шығыстардың 1% өсуімен әйелдер жұмыс күшінің 8,6% өсуі байқалатындығы туралы қорытынды жасалды [5].

Қазақстанда әйелдерді кәсіпкерлік қызметке тарту деңгейі жоғары. Осылайша, Дүниежүзілік банктің Әйелдер, бизнес, құқық индексі көрсеткіштері бойынша 2019 жылы Қазақстан айтарлықтай жоғары балл жинады – 100 балдан 75 балл. Мысалы, елдің қаржы секторы дәстүрлі түрде халықаралық корпоративтік басқару стандарттарын енгізу бойынша көш бастап келеді.

Қаржы саласындағы шешімдер қабылдауда әйелдердің өкілдік деңгейі бүгінде, әсіресе басқа салалармен салыстырғанда айтарлықтай жоғары. Осылайша, 26 банктен 10 банкте басқарма төрағалары әйелдер, сақтандыру саласында 28 басшының тоғыз әйелдер, тағы үш әйел нарықта жұмыс жасайтын 12-інің сақтандыру брокерлік компанияларын басқарады. Бұл оң көрсеткіш, дегенмен, жақсартуға мүмкіндік бар.

Сарапшылардың пікірінше, қаржы институттары әйелдерді басшылық қызметке тарту бойынша белсенділік танытуы керек, өйткені бұл сала дәстүрлі түрде басқа салалар үшін үлгі болып табылады және корпоративтік басқару, қызмет көрсету сапасы мен цифрландыру үрдістерін белгілейді. Әйелдердің басшылық қызметтерде болуы компанияларда инновацияның дамуына ықпал ететіндігі атап өтілген. Сонымен қатар, бүкіл жұмыс күшінің гендерлік әртүрлілігі жетістіктерге және технологиялық жаңашылдықтармен салыстырғанда технологиялық емес жаңалықтарды енгізу ықтималдығына оң әсер етеді. Егер әйелдер экономикаға ерлермен тең дәрежеде қатысса, бұл 2025 жылға қарай жылдық ЖІӨ-ге 12-28 трлн доллар немесе 11-26% қосар еді. Бұл 2025 жылға қарай Шығыс Еуропа мен Орталық Азиядағы ЖІӨ-нің 9% және Таяу Шығыс пен Солтүстік Африкадағы ЖІӨ-нің 11% өсуін білдіреді [6].

Deloitte тұрақты түрде әлемдегі 49 елдегі өзгерістер мен рейтингтерді талдауға мүмкіндік беретін және осы саладағы заңнамалық және басқа бастамалар туралы ақпарат беретін «Әйелдер кеңесі туралы» ғаламдық есебін шығарады.

Соңғы есепте бірінші рет Қазақстан туралы мәліметтер қамтылды. Талдау Қазақстан қор биржасындағы листингтік компаниялар туралы ақпарат негізінде дайындалды. Құжатқа сәйкес, 49 елдің директорлар кеңесі құрамындағы әйелдердің үлес салмағының ғаламдық индикаторы 2018 жылғы мәліметтер бойынша 16,9% құрайды. Қазақстанда директорлар кеңесінде 7,4% әйелдер бар, бұл орташадан едәуір төмен.

Норвегия (41%), Франция (37,2%) және Швеция (33,3%) сияқты елдер директорлар кеңесінде әйелдер үлесі бойынша рейтингте көш бастап тұр. Рейтингтің соңында Оңтүстік Корея (2,4%), Сауд Арабиясы (0,7%) және Катар (0,6%) тұр. Көрсеткіші бойынша Қазақстан Чили (7,7%) мен Мексиканың (6,5%) арасында орналасқан, бұл 42 орынға тең. Ресей (8,5%) 39-шы, Қытай (10,6%) 34-ші орында.

Қазақстанда отбасылық-гендерлік саясат тұжырымдамасына сәйкес мақсатты индикатор 2020 жылға дейін шешімдер қабылдау деңгейінде биліктің атқарушы, өкілді және сот органдарындағы, мемлекеттік, квазимемлекеттік және корпоративтік секторлардағы әйелдердің үлесіне қол жеткізу болып табылады.

Қазақстандағы директорлар кеңесінде әйелдердің 22% үлесін алу үшін 14,6% өсім қажет. 49 елдегі директорлар кеңесінде әйелдердің үлесі тұтастай алғанда екі жыл ішінде 1,9%-ға өсті, үлестің алдыңғы көрсеткіші 2016 жылы 15%-ды құрады. Екі жыл ішінде 6%-дан астам өсім Германия, Оңтүстік Африка, Финляндия және Малайзия сияқты бірнеше елдерде болды [7].

Алайда, бүкіл әлемде әйелдер басқаратын бизнестің көпшілігі өз бизнесін бастау, жүргізу және өсіру үшін қажет қаражатқа қол жеткізе алмайды. Жаһандық несиелік айырмашылық 285 миллиард долларға бағаланады және барлық аймақтардағы әйелдер басқаратын бизнестің 70%-дан астамы жарамсыз немесе қаржылық жағынан қамтамасыз етілмеген болып саналады.

Әйелдер бастаған бизнес қызмет, сауда және агробизнес сияқты шағын, құны төмен салаларда ұсынылған. Бұл қаржыға қол жетімділіктің шектеулі болуының нәтижесі болуы мүмкін, бірақ оны ЕҚДБ сәйкес отбасылық міндеттермен үйлесуі оңай жұмыс таңдауымен түсіндіруге болады. Несиелік тарихтың болмауы сияқты әйелдер басқаратын бизнестің ерекшеліктері оларды банктер үшін аз тартымды етеді, олар көбінесе әйелдер бизнесін қауіпті деп санайды.

ЕҚДБ сонымен қатар әйелдердің қаржыландыруға қол жетімділігі мен кәсіпкерлікті дамытуға кері әсерін тигізетін елеулі олқылықтар мен бұзушылықтарды анықтау үшін арнайы нарықтық бағалау жүргізеді. Содан кейін банк инвестициялық кеңес, Орталық банк сияқты мемлекеттік және мемлекеттік-жеке органдарға қолдау көрсетеді. Олар өз кезегінде әйелдер бизнесі үшін қолайлы климат жасайтын саясат пен ережелерді алға тартады.

Қазақстанда, айтпақшы, ЕҚДБ әйелдердің экономикаға қатысуындағы құрылымдық кедергілерді жою үшін мемлекеттік-жеке диалог арқылы құқықтық реформаларды алға тартты. Нәтижесінде, Қазақстан билігі 2018 жылдың тамызында әйелдер үшін тыйым салынған тізімдегі 287 жұмыстың 100-ін алып тастады.

Қазақстандық ханымдардың бизнес жүргізудегі рөліне тоқталсақ, бизнестің 43% әйелдер басқарады, жұмыс істеп тұрған 1 миллион 200 мың ШОБ-тың 536 мыңы – олардың басшылығымен. Бұл барлық жұмыс орындарының 31% құрайды.

Сондай-ақ:

– Әйелдер ерлерге қарағанда екі есеге жуық депозит ашады: депозиттердің 62% әйелдер, 38% ер адамдар ашады. Алайда, еркектер әйелдерге қарағанда үлкен депозиттер алуға бейім, бұл әйелдердің кірістерінің төмендігін көрсетеді;

– әйелдер ерлерге қарағанда несие көп алады: әйелдер үшін тұтыну несиелерінің үлесі 55%, ерлер үшін 45%, бірақ ерлерге арналған тұтыну несиелерінің мөлшері әйелдерге қарағанда жоғары (ерлер 53%, әйелдер 47%);

– әйелдер арасындағы мерзімі өткен несиелер саны (90 күннен асатын) ерлерге қарағанда мөлшері жағынан да аз (әйелдер – 42% және ерлер – 58%) және саны бойынша (әйелдер – 45% және ерлер – 55%);

– Әйелдер көбінесе мемлекеттік несиелік бағдарламалар бойынша ұсынылатын өнімді көбірек пайдаланады: әйелдерде 57%, ерлерде – 43% [8].

Қорытынды. COVID-19 пандемиясы бүкіл әлемдегі еңбек нарығына үлкен әсер етті. Ұзақ айларда кейбір зауыттардың жабылуы көптеген жұмыс орындарының жоғалуына әкелді. Еңбек нарығында әйелдерге тең мүмкіндіктер берудің оң үрдісі пандемиямен тоқтатылды, сондықтан осы дағдарыстың жағымсыз салдарларына қарсы тұру үшін жүйелі тәсіл қажет. Бұл сұрақтың жауабы өндірістегі гендерлік теңдік стратегиясын ілгерілету, қарқынды дамып келе жатқан салалардағы әйелдер санын көбейту немесе тең дәрежеде жұмыс істегені үшін әйелдер мен ерлерге бірдей ақы төлеуді қамтамасыз ету жөніндегі бастамалар болуы мүмкін. Үкіметтер мен жұмыс берушілердің тығыз ынтымақтастығы шешуші элемент болып табылады, онсыз жетістікке жету мүмкін емес.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. «Пандемия ухудшила для женщин ситуацию на рынке труда» – [Электронный ресурс] – https://forbes.kz/process/resources/pandemiya_uhudshila_situatsiyu_na_rynke_truda_dlya_jenschin
2. «Как COVID-19 повлиял на положение женщин на рынке труда в ОЭСР» – [Электронный ресурс] – <https://kapital.kz/world/93977/kak-covid-19-povliyal-na-polozheniye-zhenshchin-na-rynke-truda-v-oesr-3.html>
3. «Как повлияла пандемия на рынок труда в Казахстане» [Электронный ресурс] – https://www.inform.kz/ru/kak-povliyala-pandemiya-na-rynok-truda-v-kazahstane_a3704373
4. «Женщины и молодежь больше всех ощутили последствия пандемии на рынке труда» [Электронный ресурс] – <https://www.genderperspectives.by/events/news/zhenshchiny-i-molodezh-bolshe-vsekh-oshchutili-posledstviya-pandemii-na-rynke-truda/>

5. «Пандемия и гендерное неравенство на рынке труда» [Электронный ресурс] – <https://econs.online/articles/opinions/pandemiya-i-gendernoe-neravenstvo-na-rynke-truda/>
6. «Кризис в сфере занятости углубляется, а выход рынка труда из кризиса отличается неуверенностью и не будет полным, предупреждает МОТ» [Электронный ресурс] -https://www.ilo.org/moscow/news/WCMS_749584/lang--ru/index.htm
7. «Мнение эксперта: Гендерное воздействие COVID-19 требует трансформационных изменений в экономической политике» [Электронный ресурс] – <https://eca.unwomen.org/ru/news/stories/2020/9/experts-take-the-gendered-impact-of-covid-19-requires-transformative-changes>
8. Мониторинг рынков труда в условиях COVID-19 [Электронный ресурс] -http://www.cisstat.com/covid-19/1_2_ILO%20Monitoring%20LM%20Covid%2019_rus.pdf

ӘОЖ (338.1)

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ЦИФРЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Бимендиева Л.А.,

*э.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: Abdrashovnaleila@mail.ru*

Қайратқызы Айдана,

*магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: kayratkyzy.97@mail.ru*

Аңдатпа: Мақалада Қазақстанның цифрлық аграрлық секторының факторлық талдауы көрсетілген. Мақала кіріспеден, практикалық бөлімнен, қорытындыдан және пайдаланылған әдебиеттерден тұрады. Жұмысты жазу барысында шетелдік және отандық ғалым-экономистердің ғылыми мақалалары, ғылыми еңбектері мен статистикалық мәліметтері пайдаланылды. Мемлекет басшысының 2018 жылғы 10 қаңтардағы "Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері" атты Қазақстан халқына Жолдауында "Ақылды технологиялар" есебінен экономиканың аграрлық секторындағы еңбек өнімділігін түбегейлі арттыру жөнінде ауқымды міндет қойды. Осы міндетті іске асыру үшін қазіргі уақытта Ауыл шаруашылығын цифрландыру бойынша нақты шаралар қабылдамай ел Президентінің Агрөнеркәсіптік кеңендегі еңбек өнімділігін 5 жыл ішінде кемінде 2,5 есе арттыру туралы тапсырмасын орындау іс жүзінде мүмкін болмайды.

Түйін сөздер: ауыл шаруашылығын цифрландыру процестері, міндеттері, зияткерлік технологиялар, инвестициялар, азық-түлік, ақпараттық-технологиялық хаб, кадрларды қайта даярлау.

Кіріспе. Экономиканың дамуы, болып жатқан эволюциялық процестер «цифрлық» экономиканың, яғни өндіріс, сауда және экономикалық қызметке тән көптеген басқада процестер үшін қолданылатын түрлі сандық технологиялар маңызды орын алатын экономиканың қалыптасуына әкелді. Цифрлық экономиканың маңызды сипаттамасы оның экологиялық тазалығының жоғары деңгейі болып табылады, цифрлық технологияларды пайдалану табиғи ресурстарды сақтай отырып, қоршаған ортаға теріс әсерді едәуір төмендетеді. Өткен ғасырда экономика мен өндірістің белсенді дамуы қоршаған ортаның едәуір нашарлауына, өнеркәсіптің өсуі жердің, судың, ауаның айтарлықтай ластануына әкелді, сонымен бірге флора мен фаунаға да теріс әсер етуі әлемдік қауымдастықта үлкен алаңдаушылық тудырды. Сондықтан «Жасыл экономика», яғни қызметі қоршаған ортаға теріс әсер етпейтін және табиғатты сақтауға ықпал ететін экономика ұғымы қалыптасты. «Жасыл экономика тұжырымдамасы бойынша дамудың үш негізгі деңгейі – экономикалық өсу, әлеуметтік әл-ауқат және қоршаған ортаны қорғау арасындағы синергияны қамтамасыз етуге бағытталған». Бұл экономика өз пайдасын арттыруға тырысатын кәсіпкерлердің де, әлеуметтік әл-ауқатқа, сондай-ақ қоршаған ортаға мұқтаж қоғамның да мүдделерін ескеруі керек.

Әлем елдеріндегі ауыл шаруашылығын цифрландыру процестері біртекті болмағандықтан цифрлық трансформация, «ақылды» ауыл шаруашылығы, экономиканың аграрлық секторы үшін цифрлық құзыреттер сияқты терминдер қолданылады. Негізінде осы мәселе бойынша барлық зерттеулер қолданыстағы талшықты-оптикалық желілер мен ұялы байланыс желілерін модернизациялаумен байланысты инфрақұрылымды дамытуға бағытталған. Қолданыстағы жабдықтардың байланыс пен ақпарат алмасудың жаңа түрлерімен үйлесімділігіне қарамастан, ауыл шаруашылығы өндірісіне және өнім трансфертіне байланысты пайдаланушылардың «цифрлық құзыреттерін» қалыптастыру маңызды емес.[1]

Жалпы, Е-АӨК бағдарламасы ауыл шаруашылығының түрлі салаларын дамытудың 224 инвестициялық бағдарламасын қамтиды.[2]

Нақты егіншілікте пайдаланылатын элементтерге байланысты ауыл шаруашылығы министрлігі Қазақстанның агроөнеркәсіптік кешенін цифрландырудың үш деңгейін анықтады:

– База. Бұл шаруашылықты жүргізудің дәстүрлі тәсілі бар қарапайым ферма. Базалық экономика технологияларынан электронды өріс карталары мен топырақ анализін қолдану жеткілікті.

– Озық. Бұл ішінара автоматтандырылған фермалар. Бұл санатқа кіру үшін сізге отын шығыны сенсорларын, GPS трекерлерін, метеостанцияларды, арамшөптердің электронды картасын және бизнес-процестерді басқару бағдарламалық жасақтамасын пайдалану қажет.

– Жаңа құралдармен және технологиялармен жұмыс істейтін цифрлық фермалар іс жүзінде адамның араласуынсыз.

Ауыл шаруашылығы кәсіпорындарын цифрландырудың ағымдағы деңгейін бағалауды оңайлату үшін арнайы шкала әзірленді, соның арқасында кез келген аграрлық кәсіпорынның бастапқы нүктеден цифрлық фермаға дейінгі жолы барынша айқын болады.

1-кесте

Аграрлық кәсіпорындағы өсімдік шаруашылығының бастапқы деңгейден цифрлық фермаға дейінгі жолы

Енгізілу деңгейі	Өсімдік шаруашылығы										
	электрондық өріс карталары	Топырақты талдау	ЖЖМ шығысының датчиктері	GPS трекерлер	процестерді басқару бойынша бағдарламалық қамтамасыз ету	метеостанция	электрондық арамшөптер картасы	өнімділік датчиктері	қозғалысты автоматты басқару	тұқымдарды сараланған енгізу	өсімдіктерді қорғау құралдарын саралап енгізу
1-деңгей «Цифрлық ферма»	+	+	+	+		+	+	+	+	+	+
2-деңгей «Озық» ферма	+	+	+	+	+	+	+				
3-деңгей «Бастапқы» деңгей	+	+									

1-кестеде көріп отырғанымыздай өсімдік шаруашылығымен айналысатын аграрлық кәсіпорындардың бастапқы деңгейден цифрлық ферма деңгейіне көшу барысы бірнеше кезеңдерден тұрады. Алғашқы яғни «бастапқы» деңгей 2 негізгі бөлімдерден тұрады. Ал келесі «озық» ферма деңгейіне өту үшін қосымша 5 бөлімді қамту керек. «Цифрлық» ферма деңгейіне процесстерді басқару бойынша бағдарламалық қамтамасыз ету бөлімінен басқа барлық бөлімді қамтамасыз ететін фермалар жете алады.

2-кесте

Аграрлық кәсіпорындағы мал шаруашылығының бастапқы деңгейден цифрлық фермаға дейінгі жолы

Енгізілу деңгейі	Мал шаруашылығы																	
	асыл тұқымды мал сататын репродуктор-фермалар							Сүт өнімдері фермалары										
	жануарларды индекстік бағалаудың болуы	Табынмен компьютерлік басқару	Жайылымды қоршау	жылжымалы фиксатор станогы, тасымалды бөлгіші	Автоматты поилкалар	Электронды таразылар,узи құрылғысы чиптер	Жем беретін роботтар,миксерлер	Жануарлардың белсенділігінің мониторингы	Баламалы энергия көздері	Дрон франтон	Сыырларды индекстік бағалау	Бағдарламалық қамтамасыз етуі бар сүт сауу залдары	көнді жою роботтары	Автоматты бөлмені желдету	бұқаларды ұрықтандыру үшін АТЖ-да компьютерлік іріктеу	СТФ-ны АТЖ-мен интеграциялау	Жем беретін роботтар	Сыыр сауатын роботтар

1-деңгей «Цифрлық ферма»	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+
2-деңгей «Озық» ферма	+	+	+	+	+	+					+	+	+	+	+				
3-деңгей «Бастапқы » деңгей	+	+	+	+							+	+	+						

2-кестеде мал шаруашылығымен айналысатын аграрлық кәсіпорындардың 3 сатылы деңгейі көрсетілген. Кесте бойынша 3-деңгейдегі яғни «Бастапқы» деңгейлі фермалар цифрландыру барысында 7 бөліммен қамтамасыз етілуі тиіс. Ал 2-деңгейдегі «Озық» деңгейлі фермалар 12 бөлімді қамтуы тиіс. Ең жоғарғы деңгейдегі «Цифрлық» ферма деңгейіне барлық бөлімдерді қамту арқылы ғана жете алады.

Біріккен Ұлттар Ұйымының Еуропалық экономикалық комиссиясы электронды бизнес стандарттарын, соның ішінде аграрлық азық-түлік секторына арналған стандарттарды әзірлеп, енгізді. Қазірдің өзінде электрондық фитосанитариялық сертификаттар, зертханалық сынақтардың нәтижелерімен электрондық алмасу, сауда сертификаттарын басқару және алмасу, Тамақ өнімдері мен жем-шөп қауіпсіздігі мәселелері бойынша электрондық хабарлама және т.б. жұмыс істейді. Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауылшаруашылық ұйымы (ФАО) сонымен қатар электронды ауыл шаруашылығы (E-agriculture) және цифрлық ауыл шаруашылығы (digital agriculture) проблемаларына ерекше назар аударады. Жыл сайын электрондық ауыл шаруашылығы бойынша форумдар мен вебинарлар өткізілуде. Нәтижесінде 2016 жылы электрондық ауыл шаруашылығы стратегиясы бойынша нұсқаулық (Азия-Тынық мұхиты аймағындағы пилоттық) шығарылды.

Ауыл шаруашылығы көптеген дамыған елдерде экономиканың маңызды салаларының бірі болып қала береді. Алайда, климаттың өзгеруі және халықтың өсуі сияқты аспектілер барлығына жеткілікті өнім бере алатын салаларда үлкен проблемалар туғызады. Бұл бизнес-көшбасшылардың өз дақылдарының өнімділігін арттырудың жаңа инновациялық тәсілдерін іздей бастауына әкелді. Қазіргі уақытта жүзеге асырылып жатқан маңызды шешімдердің бірі – жасанды интеллект.

Ауыл шаруашылығында қолданылатын жасанды интеллектке байланысты технологиялар бес санатқа бөлінеді:

1. ауылшаруашылық роботтары;
2. ауыл шаруашылығы дақылдары мен топырақтарының мониторингі;
3. болжамдық талдау;
4. нейрондық сенсорлар;
5. жануарларды бақылау.

Осы бірегей жетістіктердің әрқайсысының өзіндік артықшылықтары бар. Осы артықшылықтарды түсіну және қабылдау ауыл шаруашылығындағы келесі үлкен қадам болуы мүмкін. Әр категорияға тереңірек үңіле отырып, жаңа технологияның не істей алатындығын көру өте маңызды.

Сарапшылардың пікірінше, заттардың ғаламторына негізделген дәл егіншілік технологияларының арқасында адамзат тракторлардың пайда болуы, гербицидтер мен гендік модификацияланған тұқымдар ойлап тапқан кезде де көрмеген масштабта өнімділіктің өсуі мүмкін. Технологиялар дамыды, арзандады және сала тарихында алғаш рет әрбір ауылшаруашылық объектісі мен оның қоршаған ортасы туралы мәліметтер алуға, іс-қимыл алгоритмін математикалық дәл есептеуге және нәтижені болжауға мүмкіндік беретін деңгейге жетті.

Одан ең алыс сала деректерді де ала бастады. Олармен бірге – Big Data, DataScience, математика, аналитика және робототехника саласындағы мамандардың бос орындарына сұраныстар да бар. Ауыл шаруашылығы процестерінің барынша көп санын цифрландыру және автоматтандыру әлемнің аса ірі агроөнеркәсіптік және машина жасау компанияларын дамыту стратегиясында айқындалған қажеттілік болып табылады.

Ауыл шаруашылығы елдің қатал климатына байланысты жоғары қауіпті экономика салаларының санатына жатады, сондықтан Қазақстанға нақты егіншілікке біртіндеп көшу қажет, бұл климаттық фактордың теріс әсерін азайтуға мүмкіндік береді. Бүгінгі таңда Қазақстанның аграрлық секторын цифрландыру – бұл ең алдымен GPS-навигация технологияларын, ұшқышсыз ұшу аппараттарын, электрондық карталар мен қатарлас жүргізу жүйелерін, яғни GPS-пен жүргізу жүйелерін енгізу және

кеңінен пайдалану, олар автомобильдерді жерді жырту және себу кезінде нақты траекторияда ұстап тұрады, сол арқылы ажыраулар мен жабулардың алдын алады. Бірақ бұл қазіргі таңда жеткіліксіз.[3]

Елімізде қазірдің өзінде 26 цифрлық ферма бар, оның 10 нақты егіншілік бойынша Алматы, Қостанай, Қарағанды және Түркістан облыстарында және 16 сүт және ет бағытындағы фермалар болса, 170-ке жуығы озық ферма. Агроөнеркәсіптік кешенді цифрландыру процесі аяқталғаннан кейін елімізде 2023 жылға қарай ауыл шаруашылығы министрлігінің жоспарына сәйкес кемінде 20 цифрлық және төрт мың озық фермерлік шаруашылық пайда болады деп күтілуде. Осы уақытқа дейін процестер мен мемлекеттік көрсетілетін қызметтерді автоматтандыру 100% қамтамасыз етілуге тиіс. Әрине, әзірге елдегі шаруашылықтардың басым көпшілігі базалық болып табылады, бірақ ауыл шаруашылығын цифрландыру процесі қарқынды жүріп жатыр. Ресми деректер бойынша, республикадағы егіс алқаптарының 100% – ға жуығы цифрландырылды, яғни жалпы ауданы 24 млн гектарға жуық алқаптардың электрондық карталары жасалды, жайылымдар да цифрландырылып, талданады. Ал мал шаруашылығына ақылды технологияларды енгізу мал басын бақылауға және оған күтімді автоматтандыруға мүмкіндік береді. Мысалы, GPS трекер жүйесі малшыларға табынның немесе табынның қозғалысын бақылауға және ұялы телефоннан қаңғыбас жануарларды табуға мүмкіндік береді. Осылайша, спутниктік позициялау жүйесі сиырлардың мойнындағы ескі қоңырауларды алмастырады.[4]

Ауылшаруашылық кәсіпорны табысты болу үшін төрт шартқа сәйкес келуі керек:

- егістік жердің бірлігіне мүмкіндігінше көп өнім өндіру;
- егіннің шығу қаупін болжау және оны азайту;
- пайдалану шығындарын барынша азайту;
- егінді ең жоғары бағамен сатыңыз.

Егіс пен егін жинаудың оңтайлы мерзімдерін болжау, зияткерлік суару және ұрықтандыру, сондай-ақ зиянкестермен күресудің ақылды жүйесі ферманың өнімділігін едәуір арттырады. Қазақстанның пилоттық "ақылды" шаруашылықтарында инновациялық технологияларды қолдану астықтың 2,5 есе көп түсімін алуға және шығындарды 20%-дан астамға төмендетуге мүмкіндік берді.[5]

Дәл егіншілік деректерді мұқият және жылдам талдауды қажет етеді, сондықтан ауыл шаруашылығында үлкен деректерді өңдеу және жасанды интеллект технологиялары сөзсіз дамиды. Бүгінде фермерлердің алдында білім алудың жаңа міндеттері тұр. Фермер үшін жақсы агроном немесе механизатор болу жеткіліксіз. Нақты егіншілік жаңа технологиялық білім мен дағдыларды, сондай-ақ үнемі кәсіби дамуды талап етеді. Инновациялық Ауыл шаруашылығы үшін кәсіби кадрлар даярлау-Қазақстан үшін ең қуатты міндеттердің бірі. Инновация соншалықты тез дамып келеді, сондықтан қызметкерлер оларға, әсіресе дәстүрлі консервативті салада уақыт таба алмайды.

Цифрландырудың тиімділігі миллиондық есептеуде байқалады – бұған біздің фермерлер, Солтүстік Қазақстан, Ақмола, Қарағанды және Қостанай облыстарында өткен 9 пилоттық жобаның қатысушыларының қорытындылары көз жеткізуге көмектесті. Осы бағытқа инвестиция салудың қаншалықты тиімді екендігі туралы эксперимент жүргізілді. Мәселен, фермерлер жаңа технологияларды пайдалану бойынша оқытудан өтетін «Қаскелен» агропаркінде бұл әсерді іс жүзінде көрсетілді. Мысал ретінде ауданы бірдей, бірақ олардың бірінде заманауи автоматты суару жүйелері мен жоғары сапалы тұқымдар, тіпті отандық селекцияларға енгізілген 2 өрісті алып қаралық. Олардың тек біреуінде процесс автоматтандырылған, ал екіншісінде жоқ. Нәтижесінде, бірінші өрістегі барлық мүмкіндіктер тең болған жағдайда да, кірістілік 10 см, ал екіншісінде 30-ға өсті, кірістілік жоғары. Мәселен, «кіре берісте» заманауи технологияларға жұмсалған шартты 20 мың теңге «шыға берісте» 120 мың теңгеге артық пайда берді. Қорытындысы өтелімділіктің айқындығында.[6]

Бұл жағдайға қалай қол жеткізуге болады? Қазіргі таңда цифрландыру адам факторын қажет етпейтін жағдайларға да келуі. Мысал үшін: егер біз астық жинайтын машинаға қосымша жабдық қоятын болсақ, онда GPS-трекерлердің көмегімен алынған деректерді ескере отырып, параллельді жүргізу жүйесі екі комбайнның арасындағы айырмашылық ең көбі 20 см-ге жетеді, барлық сызықтар анық сызылады. Егер адам факторы болса, онда бұл әдеттегідей адами фактордың арқасында қателіктер болып отырады. Сондай-ақ, барлық процестерді, яғни жабу үшін қолайлы уақытты анықтау, тіпті төлдеу уақытына дейін автоматтандыруға болатын сүт фермаларымен де жағдай дәл осылай. Немесе бізде дамыған фермалар қолданатын бірдей агрометеостанциялар-олардың арқасында сіз шықылғалдылық және басқа көрсеткіштерге назар аудара отырып, егу үшін жақсы уақытты есептей аласыз.[7]

Сонымен қатар, ауыл шаруашылығындағы еңбек өнімділігі экономиканың басқа секторларынан артта қалып отыр, ал негізгі дақылдардың өнімділігі дамыған мемлекеттердің көрсеткіштерімен

салыстыруға келмейді (мысалы, бидай өнімділігі 2018 жылы 1,33 т/га құрады, орташа әлемдік көрсеткіш 3,75 т/га). Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы суды көп қажет ететін сектор болып табыла- тындықтан оны тасымалдау мен пайдалану кезінде судың шығыны көп. Нәтижесінде Қазақстандағы ауыл шаруашылығы инвестициялар үшін тартымсыз болып табылады және қаржыландырумен байла- нысты қиындықтарды бастан кешуде, бұл орын алып отырған проблемаларды одан әрі тереңдете түсуде.[4]

Осы уақытқа дейін ауыл шаруашылығы тек Қазақстанда ғана емес, әлемде экономиканың ең тартымды секторы бола алмады, өйткені ол ең алдымен болжау қиындықтарымен, ұзақ өндірістік циклдармен және өнімнің қосылған құнының төмендігімен, жоғары тәуекелдермен байланысты. Алайда, технологияның дамуымен және ауылшаруашылық деректерін цифрландыру мен талдаудың жаңа мүмкіндіктерінің пайда болуымен, дәлірек әрі тиімді болжау үшін заңдылықтарды анықтау деңгейі артып келеді.

Қазіргі ауыл шаруашылығын цифрландырудың келесі кезеңіне өту алдағы жасалуы тиіс негізгі бағыттардың бірі екендігі белгілі. Қазақстан Республикасының 2017-2019 жылдары «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі тұжырымдаманың іске асырылуын талдау, БҰҰ Бас Ассамблеясы 2015 жылғы 25 қыркүйекте қабылдаған 2030 жылға дейінгі кезеңге арналған Тұрақты даму саласындағы күн тәртібіне сәйкес Тұжырымдамада айқындалған бағыттардың маңыздылығы мен дұрыстығын, Қазақстан Республикасының белгіленген көрсеткіштерге қол жеткізуі және тұрақты дамуы жолындағы қозғалысты жеделдету мүмкіндігін дәлелдеді. Белгіленген мерзімде барлық мақсаттарға қол жеткізу ықтималдығы жоғары болғандықтан айқын мақсаттармен жұмыс жасалуы тиіс.

«Жасыл экономикаға» көшу жөніндегі тұжырымдаманың нысаналы көрсеткіштерін орындау қатаң белгіленген мерзімдерге айқындалуы тиіс және Қазақстанның орнықты даму жолында ілгерілеуінің оң трендтерін ғана емес, сондай-ақ осы бағыттағы қозғалысты жеделдету және жұмысты қазіргі заманғы әлемде болып жатқан шындыққа және жаңа халықаралық құжаттарға сәйкес түзету қажеттілігін де көрсетеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының 2017-2019 жылдары «жасыл экономикаға» көшуі жөніндегі ұлттық баяндама
2. Программа цифровизации сельского хозяйства: Е-АПК//http://terrapoint.kz/news/section/programma_tsifrovizatsii_selskogo_khozyaystva_e_apk/
3. В поисках цифровизации [Электрондық ресурс] // <http://terrapoint.kz/news/section/33-v-poiskakh-tsifrovizatsii/>
4. Цифровизация АПК и земельных отношений//www.agritechnica.com/fileadmin/dowuloads/2017/
5. ҚР Ауыл шаруашылығы министрлігінің ресми сайты //<https://www.gov.kz/memleket/entities/moa/documents/1?lang=kk>
6. Приказ о некоторых вопросах пилотного проекта по маркировке прослеживаемости молочных продукции//<file:///C:/Users/%D0%B0%D0%B4%D0%BC%D0%B8%D0%BD/Downloads/303.pdf>
7. Современный фермер это продвинутый человек [Электрондық ресурс]. -URL мекенжайы: <https://agroinfo.kz/sovremennyj-fermer-eto-prodvinutyj-chelovek-msx-o-cifrovizacii/>

UDC 339.977

PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM INDUSTRY IN MODERN CONDITIONS

Baitanayeva B.A.,

*act. professor, k.e.sc., Al-Farabi Kazakh National University
Almaty, Kazakhstan, E-mail: baytanaevab@mail.ru*

Akhanova A.S.,

*2nd – year Master's student, Al-Farabi Kazakh National University and
Peoples' Friendship University of Russia (RUDN University)
Almaty, Kazakhstan, E-mail: asselka_2909@mail.ru*

Abstract. *The new coronavirus (COVID-19) has challenged almost all areas of the world economy. In the absence of a vaccine and limited medical capacity to contain the pandemic, the main strategy is to minimize communication and restrict movement (mobility) between citizens of different countries, maintain distance and mandatory use of protective masks in public places. Unprecedented global travel restrictions and calls to stay at home are having serious consequences and are having a devastating impact on the global economy. With international travel bans affecting more*

than 90% of the world's population and widespread restrictions on people's mobility, tourism suffered a significant loss and almost completely stopped in March 2020. However, any crisis opens up prospects for development and growth.

The article discusses the main problems and new opportunities for the development of the tourism industry in modern conditions. Such opportunities include: development of domestic tourism, acceleration of digitalization processes and individual approach to each client.

Key words: the coronavirus pandemic, tourism sector, restrictions on movement, the demand for tourism, the prospects for the tourism industry.

Introduction. According to the World Tourism Organization (WTO), tourism is currently one of the most profitable and most dynamic sectors of the world economy. In terms of profitability, it is second only to oil production and refining. Tourism accounts for about 6 % of the world's Gross National Product (GNP), 7 % of global investment, one in 16 jobs, 11 % of global consumer spending, and 5 % of all tax revenue[1]. In this regard, in many countries, the tourism sector is actively developing with state support.

However, in 2019-2020, the tourism industry around the world was faced with a coronavirus pandemic, which exposed this area to great losses. International, regional, and local travel restrictions immediately affected the national economy, including tourism systems, i.e. international travel, domestic tourism, day trips, and segments as diverse as air transport, cruises, public transport, housing, cafes and restaurants, conventions, festivals, meetings, or sporting events and others. As a result of the crisis, international air travel has slowed rapidly, and many countries have imposed travel bans, closed borders, or imposed quarantines. International and domestic tourism declined sharply within a few weeks.

Experimental part (materials and methods). Various industry organizations have already published estimates of the impact of COVID-19 on the global tourism industry in 2020. However, in our opinion, these estimates should be treated with great caution, as it remains fundamentally unclear how the pandemic will develop before the end of the year and how travel restrictions and massive job losses will affect tourist demand during the important summer season in the northern hemisphere and beyond. While no organization has accurate forecasts, the expected magnitude of the impact is vital to understanding that COVID-19 is not a common shock to global tourism and has had no counterpart since the massive expansion of international tourism began in the 1950s [2].

The coronavirus (COVID-19) pandemic has caused an unprecedented crisis in the tourism economy, causing an immediate and huge shock to the sector. Revised OECD estimates on the impact of COVID-19 indicate a 60% decline in international tourism in 2020. This could rise to 80% if the recovery is delayed until December. First of all, international tourism is expected to revive in specific geographical regions (for example, in the European Union).

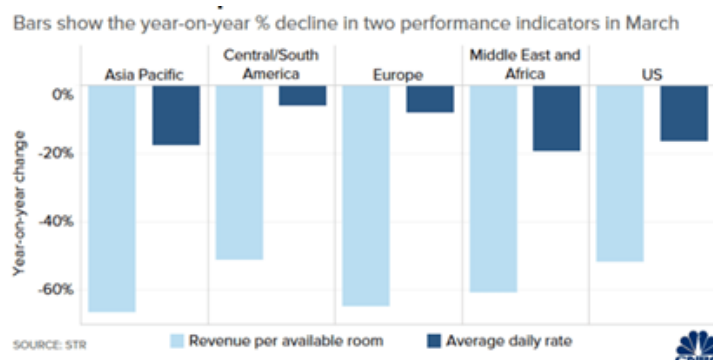
Domestic tourism, which accounts for about 75% of the tourism economy in the OECD countries, is expected to recover faster. This provides a major chance to spur recovery, especially in countries, regions, and cities where the sector supports many jobs and businesses. For example, in Kazakhstan planned to allocate 163.7 billion tenge to support domestic tourism until 2025. This was stated by Vice-Minister of Culture and Sports of the Republic of Kazakhstan. The package of measures was submitted to the Mazhilis and pre-approved in the amount of 163.7 billion tenge until 2025. As part of the measures, it is planned to subsidize tour operators for each foreign tourist and domestic flights for children, reimburse investors for the purchase of equipment for ski bases and tour buses during the construction of tour facilities and roadside service facilities, as well as subsidize the maintenance of sanitary and hygienic units in tourist destinations [3].

Figure 1. Coronavirus pandemic hit global travel
Source: [4]

One effect of those limitations on travel is the reduction in the number of commercial flights. The average number of commercial flights per day fell from more than 100,000 in January and February this year to around 78,500 in March and 29,400 in April, according to data by Flightradar24, a website that tracks flights globally (Figure 1).

Such a decline has led airlines to ground a large proportion of their fleet, resulting in many running into financial difficulties.

Figure 2. Coronavirus impact on hotels
Source: [5]

Globally, hotels have reported having extremely low occupancy rates, or have experienced closures on a massive scale. Big hotel chains have seen their stock price plunge as a result. In Europe it was estimated that 76% of hotels were closed. According to STR, in the first week of May many countries had an average occupancy rate lower than 30% (Figure 2). Some shared accommodation categories, such as hostels or camping, may be impacted in the longer term.

The number of visitors served by hotels, hostels and other places of accommodation in the Republic of Kazakhstan for three quarters was only 2.6 million people-almost half as much as a year earlier. At the same time, foreign tourists accounted for only 7.5% of the total number of visitors, compared to 15.5% in the same period a year ago.

The impact of the crisis is felt throughout the tourism ecosystem, so the renewal and restoration of tourist destinations will require a unified approach. Tourism enterprises and workers benefit from the economic stimulus packages, with many governments also impose special measures in the field of tourism.

Governments and industry are focusing their efforts on:

- removing travel restrictions and working with businesses to gain access to liquidity support, applying new medical protocols for safe travel, and helping to diversify their markets;
- restoring traveler confidence and stimulating demand with new safe and clean brands for the sector, visitor information apps, and domestic tourism promotion campaigns;
- prepare comprehensive plans for the restoration of tourism and destinations, encourage innovation and investment, and rethink the tourism sector.

These actions are extremely important, but for the successful opening of the tourism economy and launching a business, even more coordinated efforts are needed, since tourism services are closely interdependent. The travel and tourism industry, as well as government agencies, should continue to strengthen their coordination mechanisms to support workers, businesses, including the smallest ones. Special attention should also be paid to the most sensitive and vulnerable areas during the recovery phase.

It is known, the measures taken today will shape the tourism of tomorrow. Therefore, governments of different countries need to take into account the long-term consequences of the crisis, use the opportunities of digitalization in the international tourism industry, support the transition of enterprises to strengthen customer orientation and promote the structural changes necessary to build a stronger, more sustainable and flexible tourism economy. The crisis is an opportunity to rethink tourism for the future.

In the near term, domestic tourism is expected to provide the main chance to stimulate recovery and support the tourism sector. Domestic tourist flows have also been hit hard by restrictions on the movement of people, but they will recover faster once the curbs are lifted. However, it is unlikely that domestic tourism will be able to compensate for the decline in international tourist flows, especially in those destinations that are highly dependent on international markets [5]. Thus, countries where domestic tourism already accounts for a significant share of the tourism economy are more likely to see a recovery in this sector faster than countries

that are heavily dependent on international tourist flows. Many countries, as well as the tourism sector in general, promote domestic travel and serve visitors from their own country.

China has become a global tourist destination over the past decade, ranking first as a source of outbound tourists in 2018 (10.6%), fourth in international tourist arrivals (4.5% – behind only France, Spain and the United States), and eleventh in international tourist arrivals (2.8%) [6]. Thus, the sudden discontinuation of outbound travel from China in January 2020 had a direct impact on demand for destinations around the world. This was just the first sign of the potential threat the virus posed to international tourism, and as it spread, it had a negative impact on other major markets and destinations around the world.

The impact on tourist behavior remains to be explored, but travel companies such as cruise and airline companies are already gearing up to improve medical screening and hygiene measures, and there is a strong recognition that much more needs to be done to restore traveler confidence. Such measures should be fully feasible for small and micro enterprises, and the Government should play a role in working with leading national industry authorities to support these enterprises. Businesses will also need to take measures to protect workers who are at the forefront of providing tourism services.

In a situation of serious damage to the global tourism industry in Kazakhstan, the Kazakhstan (Qazakhstan) Travel and Tourism Council resource center was created to support the sphere.

The resource center is designed to support innovative programs in the field of tourism in accordance with the modern requirements of the economy of the regions of the Republic of Kazakhstan and the country as a whole. The innovative technologies concentrated in the center will facilitate interaction with other participants and stakeholders in the field of tourism development, which will achieve maximum effect while minimizing investment.

Goals and objectives of the center Tourism and Travel Council of Kazakhstan:

- providing travel business representatives with project support and structuring services;
- lobbying and development of new projects from scratch;
- project management training, including author's trainings on project management;
- other.

It is worth noting that tourism in Kazakhstan has a fairly high potential. This can be seen both in the growth of the tourism industry before the pandemic, and in international ratings. Thus, in the "pre-quarantine" year 2019, the country ranked 80th in the ranking of competitiveness in the field of travel and tourism, rising by one line in comparison with earlier indicators. Kazakhstan's index rose 2.2% to 3.7.

The five priority areas for tourism transformation following the COVID-19 pandemic are listed below:

1. Mitigating socio-economic impacts (preserving jobs, building trust and security).
2. Improving competitiveness and sustainability (development of tourism infrastructure and improving the quality of services provided, diversification of products and markets, promotion of domestic tourism).
3. Digitalization (digitalization of the tourism ecosystem, creation of innovative solutions, investment in digital skills).
4. Greening (promotion of sustainable development, introduction of carbon-neutral solutions, development of ecotourism).
5. Coordination and partnership for the transformation of the sector and the achievement of the Sustainable Development Goals [6].

Results and discussion

In the process of developing recovery plans, countries identified the following areas as key priorities and challenges:

- *Rethinking the tourism sector.* Political intervention will be needed to address the sector's structural problems, prevent a return to tourism management issues (such as excessive tourism), and promote key priorities such as encouraging new business models, introducing digital technologies, and promoting connectivity. The latter will be of key importance in the post-crisis scenario, when social distancing will continue to be relevant, and tourists will look for less crowded places. Sustainability should be the guiding principle of recovery, including with a view to limiting tourism as a vector of the pandemic (e.g. issues related to waste management).

- *Restoration of destinations and the tourist system.* Support and recovery measures should be integrated in all sectors that make up the tourism experience. Accessibility, connectivity, and transportation should be at the top of the agenda, as should housing, restaurants, resorts, events, travel associations, travel technology companies, tour operators, and travel associations. The work to develop strong and dynamic areas over the years has been reduced to almost nothing in a short period of time, and the restoration of this area will be a necessary task to support the local economy.

• *Innovation and investment in tourism.* Governments should ensure that the sector is prepared to resume operations and continue to innovate and transform. In addition, investments will be required to implement structural and physical changes designed to meet the health needs and expectations of visitors in the first phase of recovery and in the long term. Some countries have also taken measures to support innovation in small and medium-sized enterprises (SMEs) to ensure greater long-term economic sustainability. Travel companies and destinations will also have to adjust their offer to respond to the changed behavior and requests of travelers.

Digital technologies have allowed not only bringing new tourism products to the market, to increase inter-industry cooperation within the country, but also to maintain international cooperation.

In March 2020, the Moscow City Tourism Committee launched a new online format for international interaction-teleconferences with foreign partners. Among those held were teleconferences with partners from Seoul, Beijing and Chongqing, Budapest, Paris, Barcelona, and Almaty. Meetings in a remote format allow you to solve current problems, discuss the development of strategic partnership, exchange experience, and propose new initiatives for interaction.

Despite the massive decline in the industry, COVID-19 proved to be an unexpected catalyst for innovation and the integration of new technologies into the industry, experts at WTTC state in an up-to-date forecast. They note that the acceleration of the digital agenda is one of the positive results of this crisis, along with the development of new business models that embody the goals of sustainable development, the introduction of eco-tourism, the involvement of different social segments of the population in the sector, as well as the evolution of demand and the rethinking of the role of safety and health.

While international tourism is preparing to lose two-thirds of its last year's volume (\$1.5 trillion) by the end of 2020 due to the COVID-19 coronavirus pandemic, domestic tourism will be the driver of the industry's growth, according to experts of the Organization for Economic Cooperation and Development.

The demand for travel is gradually reviving: residents of the G20 countries began to spend money on travel and entertainment as soon as anti-epidemic bans began to be relaxed, according to a study by Recovery Insights. Experts took into account the cost of air travel, accommodation and meals outside the home.

"Spending on petrol, bike rental and restaurant visits is gradually resuming, but this is mainly due to domestic tourism and spending near home," says Steve Sadove, Senior adviser at Mastercard.

For example, in Switzerland, due to local tourism, the income of the tourism industry decreased by only 25% compared to 2019. "The authorities have eased restrictions, and residents of the country very actively began to visit the sights and go to the mountains and lakes by those tourist routes that were especially popular among foreigners before the pandemic.

Conclusion

In summary, COVID-19 provides striking lessons to the tourism industry, policy makers, and tourism researchers about the implications of global change. The important challenge now is to collectively learn from the global tragedy facing the global community and accelerate the transformation of sustainable tourism.

References

7. Air New Zealand. (2020). COVID-19 FAQs. Retrieved April 6, 2020, from <https://www.airnewzealand.co.nz/covid19-faqs> [Google Scholar].
8. American Enterprise Institute. (2020). National coronavirus response: A road map to reopening. Retrieved April 6, 2020, from <https://www.aei.org/wp-content/uploads/2020/03/National-Coronavirus-Response-a-Road-Map-to-Recovering-2.pdf> [Google Scholar].
9. http://www.tourism.gov.za/CurrentProjects/Tourism_Relief_Fund_for_SMMES/Pages/Tourism_Relief_Fund_for_SMMES.aspx.
10. OECD (2020), *OECD Tourism Trends and Policies 2020*, OECD Publishing, Paris, <https://doi.org/10.1787/6b47b985-en>. Fighradar24.
11. Anderson, R. M., Heesterbeek, H., Klinkenberg, D., & Hollingsworth, T. D. (2020). How will country-based mitigation measures influence the course of the COVID-19 epidemic? *The Lancet*, 395(10228), 931–934. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)305675](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)305675) [Crossref], [PubMed], [Web of Science®], [Google Scholar].
12. UN Report " COVID-19 and the Transformation of Tourism».

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ

Г.К. Андабаева, Б.З. Нурманова

*Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан*

E-mail: andabayeva.gulmira@kaznu.kz, nurmanova.biken@kaznu.kz

Аннотация. На современном этапе развития экономики особую актуальность приобретают вопросы устойчивого развития с учетом обеспечения экологической безопасности, сохранения экологического равновесия природной среды. С этой целью в статье исследованы теоретические основы экономического механизма обеспечения экологической безопасности в качестве необходимого условия устойчивого развития территории.

Ключевые слова: устойчивое развитие, экологическая безопасность, экономический механизм, экологизация экономики, экологизация законодательства, экологизация общества.

Введение. Проблема обеспечения экологической безопасности является закономерным следствием тех огромных изменений, которые наблюдаются с начала XX века в окружающей человека среде инструментальными методами, а во второй половине – дистанционными, в том числе спутниковыми методами. Эти данные показывают, что изменения охватили всю планету и развиваются в направлении ухудшения условий существования людей и многих других организмов: изменяется состав атмосферы, истощается озоновый слой, деградируют земли, быстро нарастает исчезновение видов и т. д. Все эти изменения идут со скоростями, многократно превышающими естественные колебания, они сказываются на здоровье людей и так или иначе влияют на благополучие всех стран, в том числе и Казахстана. Глобальный экологический кризис затрагивает все человечество, все стороны жизни людей, но по-разному проявляется в каждой стране в зависимости от ее природных условий, экономической и социальной ситуации. Таким образом, на сегодняшний момент проблема экологической безопасности актуальна для всего мирового сообщества и может быть поставлена в один ряд с теми угрозами и вызовами, с которыми столкнулся мир с началом нового тысячелетия. А это значит, что без ее решения невозможно ни движение к устойчивому мировому развитию, ни укрепление глобальной экологической безопасности.

Модель устойчивого развития предполагает неразрывность и взаимосвязь задач сохранения окружающей среды и экономического развития. Устойчивое развитие обеспечивает баланс между решениями сохранения окружающей среды и социально-экономическим развитием, так, чтобы, удовлетворяя основные потребности нынешнего поколения, сохранять такие же возможности для будущих поколений.

Технологический прогресс влечет за собой ухудшение экологической ситуации. Казахстан с огромной территорией и большими природными ресурсами не является исключением. Прогноз по информации министерства энергетики показывает, что производство нефти в Казахстане в 2024 году впервые превысит отметку в 100млн.т и достигнет 102млн.т Концепция развития топливно-энергетического комплекса до 2030 года предсказывает рост нефтедобычи до рекордных 100,8млн.т уже в 2023 году.

Существующий рекорд в нефтедобыче, 90,3млн.т, Казахстан поставил в 2018 году и еще год удерживал. Но в коронавирусном 2020-м этот показатель снизился до 85,7млн.т из-за ограничений, связанных с соглашением ОПЕК+. В наступившем году обязательства республики по сокращению производства углеводородов сохраняются, поэтому Казахстан не планирует значительно наращивать добычу и рассчитывает на годовые 86млн.т. Планы на рост нефтедобычи связаны с тройкой крупных производителей – месторождениями Тенгиз, Кашаган и Карачаганак. Их совокупное производство, по прогнозу Минэнерго, с 2020 по 2025 год вырастет на 24,3%, с 53,5 млн.т до 66,5 млн.т. Другими словами, к 2025 году эти три месторождения будут обеспечивать 67,3% от общей нефтедобычи в стране. Основной прирост придется на Тенгиз, где добыча вырастет на 12,2 млн.т – с 26,4 млн.т в 2020 году до 38,6 млн.т после 2023 года. Способствовать таким показателям должен реализуемый сейчас проект будущего расширения (ПБР) [1]. Все это, конечно же, влияет на окружающую среду и на общую экологическую обстановку в регионе.

Руководством страны уделяется первостепенное внимание вопросам улучшения экологии, расширения использования возобновляемых источников энергии, культивирования бережного отношения

к природе. Активизировать работу именно по этим направлениям поручил Правительству Президент Казахстана К. Токаев в Послании народу РК «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» [2].

Следуя рекомендациям международной конференции ООН по охране окружающей среде и устойчивому развитию, в основополагающих документах экономического развития Казахстана заложены экологические составляющие. А также следует отметить долгосрочную Стратегию «Казахстан-2050» и экологический блок Стратегии «Зеленая экономика и охрана окружающей среды», Экологический Кодекс РК и Программу индустриально-инновационного развития на 2020-2025гг. Согласно этим документам, основными направлениями обеспечения экологической безопасности является экологизация экономики, законодательства и общества. Также, при складывающихся рыночных отношениях, для формирования и функционирования экономического механизма обеспечения экологической безопасности в условиях устойчивого развития необходима:

- 1) экологизация экономики за счет создания рынка экологической индустрии;
- 2) экологизация законодательства за счет развитие и кодификации экологического законодательства;
- 3) экологизация общества за счет развития экологического образования и воспитания, научного обеспечения, экологической пропаганды и участия общественности.

Рынок экологической индустрии формируется за счет развитие рынка прав на загрязнение, банков прав на загрязнение, биржи прав на загрязнение, рынка природных ресурсов, рынка экологической информации, а также экологического предпринимательства.

Рынок прав на загрязнение предусматривает использование рыночных лицензий на выбросы (сбросы) и загрязняющих веществ и размещению отходов, которые являются объектом купли и продажи на рынке [3]. Рыночные отношения предполагают создание основных элементов рыночной инфраструктуры, обслуживающей и обеспечивающей сделки по торговле правами на выбросы. Рынок прав на загрязнение дает фирмам дополнительные возможности варьировать затраты на комбинацию первичных ресурсов, технологию и очистное оборудование. Фирмы могут существенно снизить загрязнения, за что они получают компенсацию, обеспечив соблюдение стандарта частично использованием очистного оборудования, а частично покупая у других фирм права на выбросы [4]. Сокращая выбросы, фирмы экономят права на загрязнение. Они могут вкладывать их в специальный банк для будущего использования или продажи. Эти банки становятся посредниками, имеющими запас «прав», продающими и покупающими их, а также могут предоставлять предприятиям-загрязнителям эмиссионные кредиты, т.е. временные права на увеличение выбросов [4].

При расширении рынка прав на загрязнение возникает необходимость в посреднических организациях типа бирж, где бы осуществлялись сделки по купле-продаже прав на выбросы [4]. Создание рынка природных ресурсов целесообразно в условиях их дефицитности и возможности получения значительных средств за их продажу. Это особенно актуально в условиях активного вовлечения иностранного капитала в природоэксплуатирующие отрасли. При расширении рынка природных ресурсов возникает необходимость создания бирж природных ресурсов, проведение аукционов, где на конкурсной основе предприниматели могли бы покупать природные ресурсы.

Рынок экологической информации формируется не только на местном и региональном уровнях, но и должен формироваться на межгосударственном и международном уровнях, так как единая система мониторинга, экологической информации, автоматизированных кадастров природных ресурсов позволит оперативно оценить ситуацию и состояние среды обитания в различных регионах страны.

Новый рынок услуг, который называют экологическим предпринимательством, формируется с появлением фирм, занимающихся производством природоохранного оборудования и предоставления услуг в области охраны окружающей среды. Рынок экологических услуг требует поддержки, так как к нему не применимы законы товарного рынка, это объясняется тем, что невозможно рассчитать экономический эффект природоохранных мероприятий, которые не приносят прибыли, а наоборот, ведут к издержкам.

Если до последнего времени под экономическими инструментами подразумевались только система платежей за природные ресурсы и за загрязнение окружающей среды, то сейчас набор экономического инструментария, затрагивающего все области взаимодействия общества и природы, и позволяющего эффективно управлять экологической обстановкой, стал более обширным. Более того, все элементы этого набора должны быть тесно связаны между собой, должны дополнять друг друга и усиливать свое совместное управляющее воздействие и, образуя, таким образом, все необходимое для устойчивого развития Казахстана.

Элементами структуры экономического механизма обеспечения экологической безопасности являются административные методы управления, такие как экологическая экспертиза, сертификация, лицензирование и кадастр природных ресурсов. В основном они выполняют функции регулирования и контроля, характеризуются низкой эффективностью в достижении целей охраны окружающей среды и в отношении затрат на их осуществление. Главным недостатком этих методов является то, что они не стимулируют к поиску наиболее эффективных решений.

Стандартизация, экологический аудит и экологическое страхование мотивируют предприятия применять принципы экологического менеджмента, что в свою очередь привлекает внимание международных экологических организаций и международной общественности к предприятию, а также дает дополнительные возможности для развития отношений с деловыми партнерами за рубежом, создает доверие в отношениях с инвесторами, органами местной власти и государственного экологического контроля, населением. Если применить принципы общего менеджмента к деятельности в области экологического менеджмента, то это может привести к существенному экономическому эффекту за счет экономии и сбережения сырья, материалов, энергетических ресурсов, уменьшения экологических платежей и штрафных санкций. Экологический менеджмент не заменяет и не исключает деятельность предприятий в области экологического контроля, а развивается в дополнении к ней на инициативной добровольной основе.

Платежи за загрязнение окружающей среды, платежи за охрану и воспроизводство природных ресурсов, платежи за природные ресурсы, субсидии и льготы, экономическое стимулирование охраны окружающей среды, финансирование мероприятий по охране окружающей среды, стимулируют предприятия к проведению природоохранных мероприятий и выполняют аккумулялирующую и перераспределительную функции.

В данный момент особенно сложны проблемы ликвидации загрязнений окружающей среды в результате аварий и катастроф. Об их эколого-экономическом ущербе можно судить по данным многочисленных аварий на нефтепроводах, катастрофах.

Возможным рычагом экономического механизма, предотвращающим или же смягчающим последствия аварий, является экологическое страхование. Экологическое страхование – это страхование ответственности предприятий – источников повышенного риска за причинение убытков в связи с аварией, технологическим сбоем, стихийным бедствием, приводящими к загрязнению окружающей среды. То есть представляет собой комплекс отношений, связанных с защитой имущественных прав физического или юридического лица (застрахованных) при наступлении риска ответственности по обязательствам, возникающим из договора вследствие причинения вреда окружающей среде, жизни, здоровью или имуществу других лиц [5]. Экологическое страхование должно служить одним из основных источников для возмещения ущерба, нанесенного окружающей среде [6].

Страховые компании решают ряд экономических задач: компенсация убытков, образующиеся у застрахованного предприятия и третьих лиц в результате загрязнения окружающей среды; экономическое стимулирование предотвращения аварий за счет увеличения противоаварийных затрат со стороны страховой компании при уменьшении затрат страхователя; повышение эффективности использования денежных средств, концентрируемых в страховых фондах и т.д. Таким образом, цель экологического страхования – предоставление страховой защиты имущественных интересов третьих лиц от непреднамеренного и неожиданного загрязнения окружающей среды.

Экологический аудит как элемент управления получил развитие в начале 70-х годов XXв. в странах с рыночной экономикой. Экологический аудит понимают как проверку соответствия предприятия законодательным и нормативным экологическим требованиям и оценку системы контроля и управления охраной окружающей среды на предприятии. Наличие у предприятия результатов экологического аудита, который проводится в соответствии с требованиями международных стандартов, является одним из важнейших условий привлечения зарубежных инвестиций в экономику республики.

Экологический аудит является основным элементом экологической сертификации. Экологическая сертификация является одним из инструментов государственного регулирования, использование которого позволяет устранить причины, вызывающие ухудшение состояния окружающей природной среды.

Финансовая устойчивость предприятий в огромной мере зависит от аварийности на опасных производственных объектах и связанных с последней непредвиденных финансовых потерь. Нефтегазодобывающие предприятия – это сфера высоких рисков и объектов повышенной промышленной опасности. В нефтедобыче проявляется тесное взаимовлияние техногенных и природных факторов риска, а также человеческих факторов или «ошибка оператора». Разнообразие рисков, исходящих от предприятий нефтедобычи, предопределяет необходимость комплексного подхода для минимизации

возможности аварий и катастроф, а также надобность организации системы риск-менеджмента, нацеленного на решение масштабного комплекса проблем, в которых экологические риски занимают далеко не последнее место.

Активное управление рисками должно носить системный характер, однако в настоящее время наибольшее внимание уделяется финансовым рискам. В целях корпоративного управления интенсивно развивается технология формирования рейтингов предприятий, но при определении внутриотраслевых и межотраслевых критериев оценки эффективности управления очень слабо учитываются экологические риски. Качественная и количественная оценка экологических рисков по фазам жизненного цикла реализации проекта и жизненного цикла продукции имеет серьезное значение. Необходимость исследований такого рода обусловлена возможными нарушениями природоохранного законодательства и риском негативного влияния природно-климатических факторов на протяжении всех фаз реализации проектов. Однако в прединвестиционных проработках именно последним факторам придается решающая роль. В то же время, требования законодательства могут меняться, а для экологического – тем более, в сторону ужесточения.

Экологические риски отличаются от форс-мажорных тем, что большинство из них можно предотвратить. Тем не менее, страховые компании предпочитают иметь дело именно с последними, хотя выгоды от такой стратегии далеко не так очевидны, если страховые события все-таки произошли и привели к значительным ущербам.

На предприятиях нефтедобычи нужно создать систему отчетности по рискам, на основе чего будет проводиться управление ими. С этих позиций экологический риск-менеджмент будет представлен в виде интегрированной функции, так как для создания системы управления экологическими рисками уже заложена реальная основа – переход к стандартам серии ISO9001:2000 и ISO14001:1996.

Одной из ключевых проблем риск-анализа является количественная оценка важности неблагоприятного фактора, действующего в комплексе с несколькими факторами. В случае учета совокупности факторов трудности появляются в определении роли или степени важности того или иного фактора для корректного расчета риска, так как доля, с которой воздействует один фактор, определяет его приоритет. Необходим также учет их эмерджентных свойств.

Управление риском предполагает не только анализ вероятности возникновения неблагоприятного события (что на практике делается в ходе идентификации источников риска, экспертных оценок, построения «деревьев отказа» и других операций). Второй важнейшей составляющей анализа риска является экономическая оценка последствий неблагоприятных событий. При оценке потенциальной опасности и связанных с ними потенциальных воздействий производственных объектов используют несколько подходов [7]:

- «концепция удельной смертности» (mortality index);
- статистический метод, позволяющий дать оценку опасности «снизу»;
- оценка максимального ущерба (Estimated Maximum Loss), позволяющий дать оценку опасности «сверху». Этот метод активно используется на современном страховом рынке, прежде всего в западных страховых и перестраховочных компаниях;
- количественная оценка риска. Основа концепции – построение множества всех сценариев развития возможных аварий на объекте, с последующей оценкой частот реализации каждого из сценариев и определением масштабов последствий сценариев развития аварий.

Наибольшее практическое значение в вопросах страхования имеют оценки максимально возможного ущерба (МВУ) [7]. При этом различают нормальный максимально возможный ущерб и катастрофический максимально возможный ущерб. Нормальный МВУ понимается как «вероятный максимальный возможный убыток в результате одиночного неблагоприятного события после тщательного рассмотрения смягчающих и отягощающих факторов в рассматриваемой зоне», а катастрофический МВУ – как «убыток, произошедший в ненормальных условиях при отказе большинства защитных систем».

На стадии предстраховых аудитов приходится прогнозировать риски загрязнения окружающей среды действующих предприятий на будущий период, здесь применяются методы количественного анализа.

Экологическое страхование может стать одним из наиболее эффективным рыночным инструментом экстренной экологической помощи окружающей среде. Финансовые средства страховых компаний – мощнейший инвестиционный ресурс. В странах с развитой экономикой более половины инвестиций осуществляются не банковскими структурами, а страховыми. Поэтому экономическая политика государства, направленная на развитие института экологического страхования, очень эффективна.

Главная цель страхования экологических рисков – повышение безопасности, надежности и экономической эффективности производства – может быть достигнута только при условии обеспечения реального эффекта страхования, как для работников, так и для всех звеньев управления производством.

При выборе предприятиями форм страхования также следует учитывать две возможности. Первая – обращение к независимой страховой организации, преследующей свою цель (максимизирует доход либо минимизирует вероятность разорения); вторая возможность – образование ими собственного страхового фонда, справедливо распределяемого между членами в наиболее выгодное для них время. В обоих случаях имеет место добровольное объединение, исходя из собственных интересов участников.

Иной путь связан с образованием централизованного страхового фонда, например, отрасли или региона, который затем распределяется волевым порядком, исходя из интересов системы в целом. Такая ситуация целесообразна на нынешнем этапе, поскольку обеспечивает ведомственную или территориальную самосохраняемость при рыночных условиях. Это же касается и обязательного страхования предприятий отрасли или региона. Оно предпочтительно еще и потому, что подобные страховые фонды могут использоваться как для перераспределения, так и для создания запасов не только денежных средств, но и материальных ресурсов, например, топлива, сырья, групповых и индивидуальных средств защиты, вплоть до организации резервных производственных мощностей и специальных служб по ликвидации последствий техногенных аварий или их срочной локализации.

Говоря о механизмах взаимодействия между страховщиками и страхователями, следует напомнить об его конечной цели, заключающейся в обеспечении «рыночного» равновесия внутри конкретной отрасли. Достижение ее зависит от конкурентности или монопольности страхования, а также возможности контроля со стороны государства. Особенно это важно при различии в уровнях риска разных предприятий и отраслей. Последнее обстоятельство усложняет определение цены страхового полиса. Самое примитивное решение связано с полным возмещением ущерба и возможно лишь при абсолютной информированности о каждом страхователе, что практически недостижимо. Выход из ситуации дает их разделение на приблизительно однородные группы.

Что касается способа разделения, то возможны такие варианты: устанавливать цены полисов пропорционально суммам полного или частичного возмещения техногенного ущерба; устанавливать единую цену, но в отсутствие происшествий; премировать за безопасность тех страхователей, которые не нуждаются в возмещении ущерба. В любом случае разумно использовать дифференцированные подходы, поскольку высокие для неблагоприятных предприятий страховые премии вынудят их администрацию выделять дополнительные средства на обеспечение безопасности.

Для практического использования страхования экологических рисков первостепенное значение имеет их соответствующее организационно-методическое обеспечение. В данном случае хотелось бы указать на целесообразность смешанной стратегии снижения издержек, связанных со страхованием экологических рисков. Первым механизмом стабилизации должно быть программно-целевое планирование и регулирование таких рисков, а вторым – обязательное, добровольное и добровольно-принудительное страхование обусловленного им возможного ущерба.

Управление рисками не исчерпывается только страхованием. В большой степени оно должно быть ориентировано на минимизацию финансовых рисков как производных финансовых инструментов управления природопользования на предприятиях. Главная цель такого подхода – обеспечение предсказуемых финансовых результатов, в том числе – на ликвидацию аварий и компенсацию ущербов окружающей среде. Иными словами, формирование экологических страховых фондов не должно быть стихийным, а обязано выделяться отдельной строкой в природоохранных затратах.

Заключение. Для того, чтобы приостановить истощение природно-ресурсного потенциала страны и углубление кризисных экологических явлений, затраты на природоохранные цели следует увеличить. Среди причин, порождающих ухудшение экологической ситуации, на первом месте стоит риск возрастающей техногенной неустойчивости промышленных систем процессов и технологий. И дело не только в износе основных фондов, достигшем по отдельным отраслям экономики критической отметки. Одним из наиболее эффективных рыночных инструментов экстренной экологической помощи окружающей среде может стать институт экологического страхования, а также инновации и консалтинг.

В рейтинге индекса загрязнения за 2020 год Казахстан занимает 26 строчку самых грязных стран мира из 110 (индекс загрязнения в нашей стране составляет 75,15), а в 2021 году занял 34 строчку из 112 стран мира (индекс загрязнения 72,62) [8]. Можно сказать, что Казахстан идет по правильному направлению. Правительством РК проводится комплексная работа по внедрению возобновляемых

источников энергии в Казахстане. Международная выставка «Экспо-2017» на тему «Энергия будущего» дала серьезный импульс для развития ВИЭ в стране. По инициативе Первого Президента РК – Елбасы Н. Назарбаева создан Международный центр зеленых технологий и инвестиционных проектов, который занимается продвижением совместных проектов в области высокотехнологичных производств. Органы власти установили эффективные отношения с многочисленными международными финансовыми учреждениями и стратегическими партнерами в отношении поощрения и развития возобновляемой энергетики, чистых технологий и инфраструктуры. Более того, Казахстан содействует международному сотрудничеству в интересах устойчивого развития в рамках Партнерской программы «Зеленый мост» (GBPP). В 2013 году Указом Главы государства была принята Концепция перехода Казахстана к «зеленой» экономике. Были определены сектора, в которых есть большой потенциал по озеленению экономики Казахстана. Планируется увеличить долю ВИЭ в общем объеме производства электроэнергии до 3% к 2020 году, 10% – к 2030 году и 50% – к 2050 году. Казахстан обладает значительным потенциалом использования возобновляемых источников энергии, который может способствовать устойчивому экономическому развитию и его росту. Потенциал ветроэнергетики в Казахстане в 10 раз превышает прогнозируемые потребности страны в электроэнергии к 2030 году. Казахстан принял нормы первичного законодательства в сфере возобновляемой энергетики и установил меры оказания поддержки, такие как доступ к электроэнергетической системе и льготные тарифы. Тем не менее, Казахстан является единственным государством в регионе, которое имеет возможности выработки как солнечной, так и ветровой энергии, что способствует стремлению развития возобновляемой энергетики [2].

Устойчивое развитие – это не наиболее выгодный и эффективный путь, это единственно возможный и реализуемый путь долгосрочного и комплексного развития нашей цивилизации.

Список литературы

1. <https://sknews.kz/news/view/kakie-regiony-obespechat-rost-neftedobychi-v-kazahstane>
2. <https://primeminister.kz/ru/news/reviews/obzor-kak-bespechivaetsya-ekologicheskaya-bezopasnost-v-kazahstane>
3. Гайсарова, А.А. Особенности системы управления экологической безопасностью региона [Текст]. / Гайсарова А.А., Ветрова Н.М. // Экономика строительства и природопользования –2019. –№3 (72). –С.35–44.
4. Robert W. McGee, Walter E. Block. Pollution Trading Permits as a Form of Market Socialism and the Search for a Real Market Solution to Environmental Pollution // Fordham environmental law review. 2011. Volume 6, Number 1, Article 3.
5. Давыдова Р.Т. Экологическое страхование – часть экономического механизма природопользования // Страхование дело. 2002. №3. С. 49.
6. Сериков Т.П., Сериков Ф.Т., Оразбаев Б.Б. Экономическо-правовые механизмы охраны окружающей среды при освоении природных ресурсов // Нефть и газ. 2001. №3. С. 103-109.
7. Maria Rodriguez-Garcia, Maria Guijarro-Garcia and Augustin Carrilero-Castillo. An overview of ecopreneuership, eco-Innovation, and the ecological Sector / https://res.mdpi.com/d_attachment/sustainability/sustainability-11-02909/article_deploy/sustainability-11-02909-v2.pdf
8. https://www.numbeo.com/pollution/rankings_by_country.jsp?title=2021

УДК 338.246

РАЗВИТИЕ ГЧП В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ

Айтбембетова А.Б.,

доктор экономических наук, доцент,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы,
Республика Казахстан, E-mail: aйтbembetova2010@mail.ru

Мендыбаев К.С.,

магистрант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: kanatmks@gmail.com

Аннотация. В статье затрагивается текущее состояние развития государственно-частного партнерства в Казахстане, особенно в условиях пандемии COVID-19. Также затронута общая ситуация в развитии ГЧП в мире в целом. Основное внимание уделяется на изменения государственной политики Казахстана в области ГЧП, обусловленные влиянием пандемии. Проведена количественная и качественная оценка проектов ГЧП в Казахстане, которая показывает переход от количественных показателей к качественным показателям в ГЧП. В условиях ограниченных бюджетных средств как следствие всеобщего экономического кризиса (вследствие пандемии) ужесточается контроль при отборе и мониторинге реализации проектов ГЧП.

Это, свою очередь, стало новой вехой в развитии ГЧП в Казахстане: от количества к качеству, оптимизация использования средств государственного бюджета, направляемых на реализацию социально-значимых проектов, эффективного применения механизмов ГЧП в новых отраслях. Таким образом, несмотря на существенные экономические потери вследствие пандемии, последняя также выявила, а также открывает новые скрытые возможности для улучшения структуры проектов ГЧП.

Ключевые слова: *государственно-частное партнерство, ГЧП, пандемия, COVID-19, инфраструктура, инвестиций.*

Введение. Экономический кризис, связанный с новой угрозой для человечества в лице коронавируса COVID-19, наложил существенный отпечаток на все сферы деятельности. 2020 год оказался годом значительных потерь как человеческих жизней, так и экономических, финансовых ресурсов. Как часть мировой экономики, экономика Казахстана также понесла потери. Многие предприятия и бизнес-структуры не были готовы к таким угрозам. Приостановление торговых отношений со странами дальнего и ближнего зарубежья, введение карантина, частичное или полное ограничение деятельности фирм (компании и иных представителей бизнеса) привели к снижению спроса, а то и закрытию многих форм бизнеса. На фоне таких негативных факторов в экономике развитие ГЧП также претерпела определенные изменения.

Мировой опыт показывает важность развития сотрудничества между государством и бизнесом, так как в таком сотрудничестве заинтересованы обе стороны. Для частного сектора, в частности предпринимательских единиц – это возможность доступа к благоприятным условиям ведения бизнеса и обеспечения гарантированного государством дохода (прибыли) от участия в выгодных совместных проектах с государством, а для государства такое партнерство с частными предпринимательскими структурами – это способ привлечения частного капитала к финансированию национально значимых и социально ориентированных проектов.

Как показывает практика и исторический опыт зарубежных стран (США, страны Европы) необходимость в ГЧП возникает, в основном, в тех сферах, где ответственность государства высока и где социальная составляющая на первом месте, то есть это объекты общественной инфраструктуры и социальные проекты (транспортная, коммунальная, социальная, объекты культуры, парки, общественные места, система обеспечения коммунальными услугами, памятники истории и архитектуры, а также ремонт, реконструкция и содержание общественных объектов, уборка и озеленение территорий, ЖКХ, образование, здравоохранение).

Сегодняшний экономический кризис может поставить под угрозу реализацию многих масштабных проектов в сфере ГЧП, ряд проектов ГЧП уже приостановлены или же их сроки переносятся на 1-2 года дополнительно. Существует общее понимание (впрочем, так и происходит), что в условиях кризиса в качестве вынужденной меры необходимо свернуть инвестиционные программы. В условиях, когда казахстанские компании сокращают свои капитальные вливания, а инвестиционные проекты консервируются, вопрос об активном развитии механизмов и инструментов ГЧП остается открытым, а иные виды источников возмещения затрат инвестора за счет бюджетных средств могут быть не актуальными.

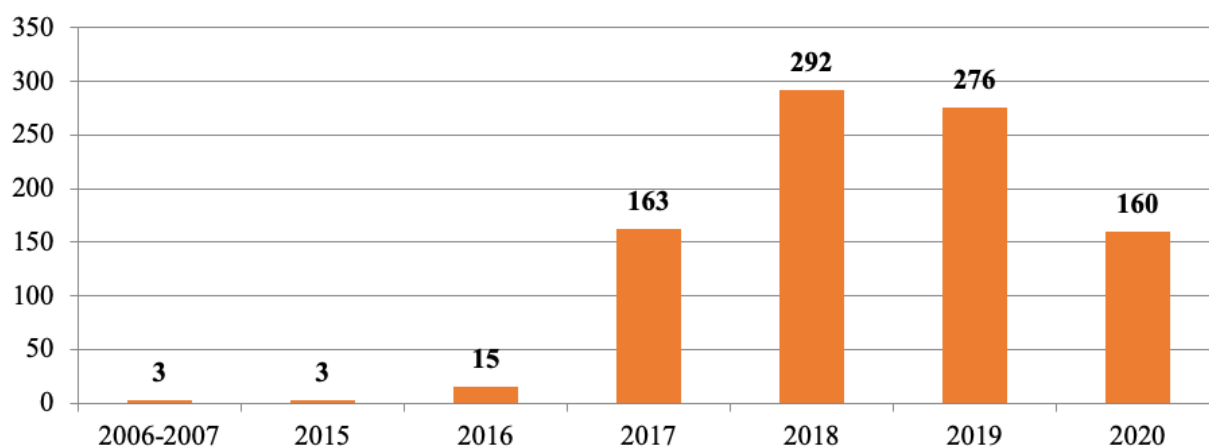
Очевидно, с одной стороны, в условиях всеобщего неведения дальнейшего развития экономики, ни государство, ни бизнес не будут заинтересованы в крупных вложениях в ГЧП-проекты. Однако, с другой стороны, инвестирование средств в инфраструктуру в текущей ситуации экономической стагнации может оказаться более надежным, например, в сравнении с инвестированием в инвестиционные фонды или держать на банковских счетах.

Экспериментальная часть (материалы и методы). Экономический кризис. В целом оценка показывает две стороны влияния пандемии на развитие ГЧП в Казахстане:

1. Снижение инвестиций в экономику, дефицит средств как бюджетных, так и частных, и как следствие – снижение количества и сумм проектов ГЧП.

Согласно базе данных АО «Казахстанский центр государственно-частного партнерства» (далее – Казцентр ГЧП) на 30.06.2021 года всего насчитывалось 1 253 проектов ГЧП на общую сумму более 3,5 трлн.тенге, из которых на стадии конкурса – 582 проекта, реализуемые проекты – 671 проектов. По состоянию на 10.03.2021 года количество проектов ГЧП составило 1 343 договоров ГЧП, из которых реализуются 807 проектов ГЧП.

По предварительным данным за 2020 год в Казахстане заключено 160 проектов ГЧП. В 2019 году было заключено 276 договоров (проектов) ГЧП на сумму 151 млрд.тенге, а в 2018 году – 292 договоров на сумму 1 132 млрд.тенге [1].

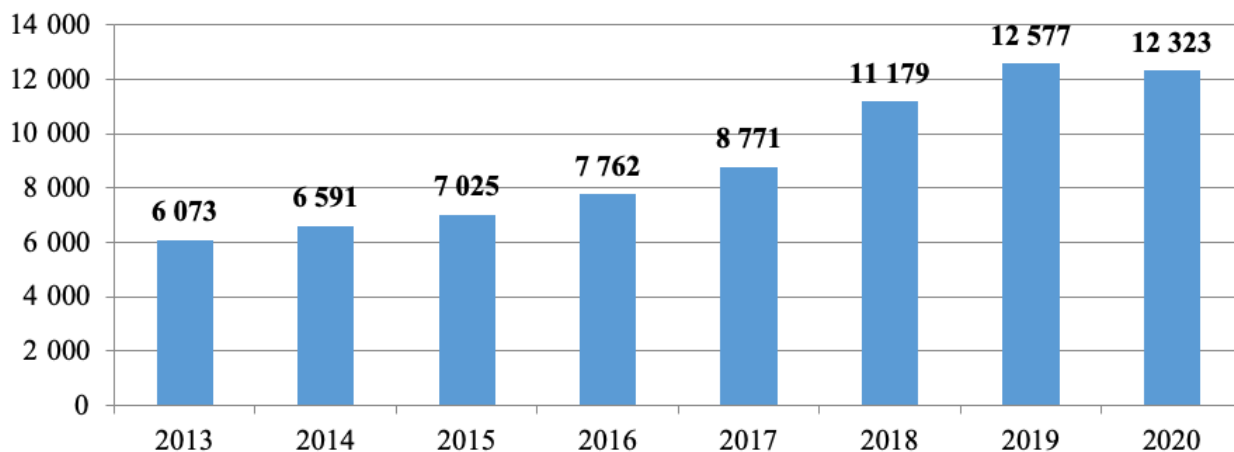

Рисунок 1. Динамика заключенных договоров ГЧП в РК за 2006-2020 годы (количество проектов).

Источник: составлено автором по данным из реестра проектов АО «Казцентр ГЧП», журнал «Государственно-частное партнерство» под руководством АО «Казцентр ГЧП».

Как видно, имеет место тенденция сокращения количества проектов ГЧП. Как уже говорилось выше, это связано с ограничением средств как самих частных инвесторов, так и средств государства из-за коронавируса, который на сегодня еще не побежден.

Снижение активности в реализации проектов ГЧП также можно увидеть из общего объема инвестиций в основной капитал, так как на сегодняшний день основная часть частных инвестиций в рамках проектов ГЧП направляются на создание и модернизацию основного фонда. По итогам 2020 года инвестиций в основной капитал по республике составили 12 323 млрд.тенге, уменьшившись на 2% (или на 254 млн.тенге) по сравнению с 2019 годом [2]. Это первое снижение объемов инвестиций за последние 10 лет. При этом в структуре ВВП доля инвестиций в основной капитал в экономику страны составили 18% (рисунок № 1).

Рисунок № 1. Динамика инвестиций в основной капитал в РК за 2013-2020 годы, в млрд.тенге.

Источник: Бюро национальной статистики РК.

Большая часть проектов приходится на проекты местного уровня (98% по количеству и 48,7% по стоимости, таблица № 1). Это объясняется тем, что на местном уровне проекты имеют большую социальную ориентированность и стоимость проекта относительно меньшая (в среднем около 1 млрд. тенге). В разрезе отраслевой структуры региональных проектов ГЧП преобладают договоры в сфере образования – 54%, здравоохранения 21%, в то время как в промышленности аналогичный показатель составляет всего 1% [3].

Таблица 1.

Структура проектов ГЧП в Республике Казахстан по уровням (республиканские, местные).

Наименование	Заключено		На стадии планирования		Всего	
	Кол-во	Стоимость, млрд.тг	Кол-во	Стоимость, млрд.тг	Кол-во	Стоимость, млрд.тг
Всего проекты	671	1 553	582	1 974	1 253	3 527
Республиканские	9	910	14	899	23	1 808
Местные	662	643	568	1 076	1 230	1 719

Источник: составлено автором по данным из реестра проектов АО «Казцентр ГЧП», журнал «Государственно-частное партнерство» под руководством АО «Казцентр ГЧП».

В разрезе отраслевой структуры региональных проектов ГЧП преобладают договоры в сфере образования – 55%, здравоохранения 21%, энергетика и ЖКХ – 11%, культура и спорт – 8%, в то время как в промышленности аналогичный показатель составляет всего 1%. По планируемым (на стадии отбора и конкурса) также преобладают сферы: образование, здравоохранение, энергетика и ЖКХ.

В свою очередь, Министерство национальной экономики РК оценивает эффект от реализации проектов ГЧП в 2017 году в 0,2%, в 2018 году – 0,4% прироста ВВП, в 2019 году – 0,2% [4].

Учитывая прогнозы ВОЗ касательно пандемии коронавируса и, следовательно, необходимость дальнейших ограничительных мер, экономическое оживление будет происходить медленно, а то может и затянуться на несколько лет. Это говорит о том, что возможно дальнейшее снижение количество проектов ГЧП.

2. Усиление и ужесточение условий отбора проектов ГЧП, продиктованное необходимостью рационального и эффективного использования бюджетных средств.

С 2019 года Правительство Казахстана начало пересматривать структуру возмещения и мер государственной поддержки по проектам ГЧП, в частности переходить от количества к качеству путем категорирования проектов. Выделяются три категории:

- I категория – полное возмещение инвестиций и операционных затрат частного партнера из бюджета;

- II категория – частичное возмещение инвестиций за счет бюджета и за счет услуг с рынка;

- III категория – без возмещения из бюджета. Компенсация расходов частного партнера и источниками его доходов являются поступления с оказания услуг рынку (через тарифы, госзаказы, платные и иные услуги).

Из всех договоров ГЧП три категории проектов по степени возмещения средств из государственного бюджета распределены примерно по 1/3. То есть около 70% всех проектов являются с полным или частичным возмещением трат частного партнера (I и II категории), в стоимостном выражении – это 70% от общей суммы. Отсюда заметна четкая необходимость усиления работ по дальнейшей минимизации нагрузки на бюджеты регионов и республиканский бюджет [5].

В 2020 году были внесены также дополнительные изменения некоторые нормативные акты в области ГЧП, основными из которых являются следующие условия:

- сумма обязательств государства (государственного партнера) не должна превышать суммы понесенных (планируемых) трат частным партнером (инвестором), то есть основной акцент делается на зеркальное участие сторон в проекте ГЧП в части финансирования. Такой подход направлен на развитие III категории проектов ГЧП – получения источников возмещения затрат частного участника за счет коммерческой и операционной деятельности через тарифы, цены, платные услуги, предоставляемые дополнительно в рамках государственного заказа. Такие проекты считаются, в мировой практике, распространенными в сфере ЖКХ, предоставления образовательных услуг совместно с государственным гарантированным потреблением, энергетике, туризма, водоснабжения, газоснабжения, которые, однако, слабо вовлечены в проектах ГЧП в Казахстане.

- обязательное участие частного инвестора (частного партнера в ГЧП) собственными средствами в размере не менее 20% от общей стоимости объекта ГЧП (например, при строительстве общежития, школы, больницы или иных объектов основных фондов). Данный подход также продиктован необходимостью сознательного и качественного отношения самих инвесторов, во избежание дублирования стандартных государственных закупок (тендеров), необходимостью снижения затрат государственного бюджета на возмещение дополнительных затрат, например, при привлечении частным инвестором внешнего заемного кредитования;

– приоритетность проектов ГЧП со сроком эксплуатации объектов в рамках договора ГЧП не менее 5 лет [6].

Результаты и обсуждение

В целом 2020 год привнес значительные изменения в сфере ГЧП. Это, в первую очередь, негативное влияние пандемии Covid-19 на экономику страны: снижение активности частного сектора и бизнеса в целом, следовательно, снижение количества проектов ГЧП, потери от валютных колебаний по проектам ГЧП, в структуре стоимости которых доля валютных позиций значительна (так, например, проект БАКАД). В то же время пандемия ускорила необходимость скорейшего улучшения системы реализации проектов ГЧП, нормативно-правового регулирования. Ограниченность бюджетных средств в условиях всеобщего кризиса привела к более требовательному подходу к проектам ГЧП (вплоть до первичного анализа через Казцентр ГЧП, что ранее такого не предусматривалось).

Коронавирус стало своего рода катализатором качественных изменений, который выявил ряд проблемных моментов в области ГЧП. Несомненно, данные изменения в сторону улучшения системы ГЧП в Казахстане, произошли в ближайшей перспективе, однако всеобщая угроза COVID-19 ускорила данный переход. В ходе оценки структуры и качества проектов ГЧП были выявлены такие сдерживающие факторы, как:

- неучтенность инвестиционного потенциала регионов, отсутствие приоритетности по отраслям экономики (при распределении лимитов), сохраняется диспропорция в развитии экономики. Как отмечено выше, основная доля проектов ГЧП сконцентрированы в образовании, здравоохранении (конечно, это хорошие выгоды общества), но основная часть данных проектов – типовые, при этом доля в общем объеме незначительна. Значительную долю охватывают порядка 10 республиканских проектов, из которых на сумму более 500 млрд. тенге – проект «БАКАД». В то время такие отрасли, как водоснабжение и водоотведение (сегодня в Казахстане в 27 городах отсутствуют или полностью изношены объекты канализационно-очистительных сооружений, возобновляемые источники энергии остаются не привлекательными. Неравномерный учет возможностей регионов и отсутствие четкого понимания приоритетных отраслей в регионах ведет к тому, что пик нагрузки на бюджет придется на 2021-2023 годы.

– слабая или некачественная оценка вклада ГЧП в социально-экономическое развитие;

– значительная доля проектов в стоимостном выражении относится к проектам ГЧП с полным или частичным возмещением затрат частного инвестора. То есть на привлечение 1 тенге частных инвестиций затрачивается 2 тенге бюджетных средств. В итоге государственно-частное партнерство во многих случаях несет характер государственного кредитования и инструмент для обхода норм законодательства о государственных закупках.

– анализ проектов ГЧП показывает, что нет четкого распределения рисков между участниками проектов ГЧП, все делается формально без детального изучения рисков и их оценки, особенно это важно по проектам с привлечением инвестиций в иностранной валюте (например, проект БАКАД) [7].

Заключение. Масштабы влияния пандемии COVID-19 заставили правительство иначе оценивать действующее положение в области ГЧП.

Основная часть проектов ГЧП, (заключенные и) реализуемые, пострадала незначительно. Но все же некоторые проекты ГЧП (например, аренда столовой в школах, общепита в государственных учреждениях) все же понесли значительные потери в виду тех же ограничительных мер и карантина.

Но в то же время заметно усиление активности в инициации проектов в области цифровизации, при этом без выплат из государственного бюджета. Например, проекты ГЧП в области создания национальных платежных систем (независимых от международных VISA, MasterCard и т.п.), регистрации импортируемых мобильных устройств абонентской (мобильной) связи.

Экономический кризис как результат распространения коронавируса потребовал от государства предпринять дополнительные меры для разработки нового подхода – перехода от количественных показателей к качественному, от затратного подхода к более рациональному и эффективному использованию государственных средств. Это, считаю, в свою очередь, может оказать положительное влияние на повышение конкурентоспособности экономики.

Но есть обратная сторона такого подхода: не всегда и не каждый бизнес может иметь возможность возратить свои капитальные и иные вложения. Это больше всего касается социальных проектов. Существуют риски низкой платежеспособности потребителей, их покупательской способности, установление порогов по тарифам (увеличение которых невозможно). С одной стороны государство требует возмещения своих бюджетных трат с обязательной социальной ориентированностью проектов,

с другой низкая окупаемость таких инвестиционных проектов. Поэтому в сегодняшних угрозах и вызовах важным является нахождение точки соприкосновения взаимовыгодных усилий.

Литература

1. Реестр проектов АО «Казахстанский центр государственно-частного партнерства. URL: <https://kzppp.kz/projects>
2. Инвестиций в основной капитал в РК за 2013-2020 годы. Комитет по статистике Министерства национальной экономики РК. Отраслевой раздел «Инвестиций в основной капитал». URL: <https://stat.gov.kz/official/dynamic>
3. Матаев Т.М., Бейсенбаева А. Государственно-частное партнерство в условиях изменений. Журнал «Государственно-частное партнерство» под руководством АО «Казахстанский Центр ГЧП», № 3, 2020. – 104 с.
4. По механизму ГЧП заключено 566 договоров на 1,5 трлн тенге. Журнал «Капитал», раздел «Бизнес», 05.09.2019г., URL: <https://kapital.kz/business/80985/po-mekhanizmu-gchp-zaklyucheno-566-dogovorov-na-1-5-trln-tenge.html>
5. Закон Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 379-V ЗРК.
6. Приказ и.о. Министра национальной экономики Республики Казахстан от 25 ноября 2015 года № 725. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 31 декабря 2015 года № 12717 «О некоторых вопросах планирования и реализации проектов государственно-частного партнерства».
7. Оценка реализации проектов ГЧП и концессии 1-этап (апрель, 2020 год), проведенная АО «Казахстанский центр государственно-частного партнерства».

УДК 330.342.2

СТАНОВЛЕНИЕ И РАЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Садыханова Гульнара Амангельдиевна,

*к.э.н., и.о. профессора, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: gulnara.sa@gmail.com*

Алифбекова Нигора Азизбековна

*магистрант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: alifbekova.n@mail.ru*

Аннотация. *Статье раскрыты предпосылки для внедрения цифровых технологий, описаны признаки и проявления цифровой экономики в разных сферах жизни, обозначены преимущества использования цифровых моделей работы и риски трансформационных процессов. В тексте характеризуются мировые тенденции развития инновационных технологий, дана характеристика этапам цифровизации в Казахстане, выделены составляющие казахской стратегии перехода на цифровую систему финансов и производства.*

Ключевые слова: *цифровая экономика, цифровизация, инновационные технологии, ИКТ.*

Введение. Интерес к цифровой экономике обоснован тем, что исследования ученых, международных организаций, в частности «Доклад о мировом развитии 2019: Цифровые дивиденды» Глобального банка, демонстрирует, что информационные технологии приобретают всё огромную значимость в финансовом развитии всех государств мира без исключения. В них подчеркивается, что в настоящее время уже около 40% всего населения планеты имеют доступ во Всемирную сеть. А использование цифровых технологий для реализации товаров и услуг, оказания государственных услуг, образования граждан позволит всему обществу получить так называемые «цифровые дивиденды», под которыми понимается как рост национального благосостояния, материальная прибыль, так и прозрачность государственного управления.

Экспериментальная часть (материалы и методы). Цифровизация меняет облик и структуру экономики стран и целых регионов. Исчезают одни профессии, возникают другие. Увеличивается покупательная способность населения, товары и услуги становятся доступнее. Внутриотраслевая конкуренция увеличивается, рынки расширяются, конкурентоспособность секторов экономики отдельных государств на мировых рынках увеличиваются. Цифровизация конвертирует социальную парадигму жизни людей, она раскрывает невиданные способности получения новых знаний, расширения кругозора, освоения новых профессий и увеличения квалификации. Появляются новые общественные лифты, расширяются географические горизонты вероятностей. Благодаря более удобным для жизни мегаполисам, действенным муниципальным учреждениям и легкодоступным гос. услугам улучшаются обстоятельства будничной жизни людей. Страны, настроенные на инновации и изучения, как магнит притягивают квалифицированные кадры – главной ресурс цифровых

экономик. Сам термин «цифровая экономика» появился в 90-е годы XX века. Ее идеологию лучше всех определил в 1994 году южноамериканский ученый-информатик Николас Негропonte Добрынин, Темных и др. 2017 «Переход от перемещения атомов к перемещениям битов» – подобный метафорой он представил цифровую экономику.

Цифровая экономика считается основанием становления в целом и оказывает влияния на эти различные ветви такие как банковская, розничная торговля, автотранспорт, энергетика, образование, здравоохранение и другие. Цифровые технологии, как интернет вещей (IoT), большие данные (big data), внедрение мобильных устройств, конвертируют методы общественного взаимодействия, финансовые дела, ВУЗы. Появляются новые методы кооперации и координации финансовых агентов для общего заключения конкретных задач.

Фирмы цифрового раздела выходят на 1-ый план и делаются точками подъема, обеспечивающими экономику цифровым ресурсом. В случае если в начале XX века ведущими локомотивами мировой экономики были большие нефтяные, металлургические, машиностроительные и горнодобывающие фирмы, то в реальное время крупнейшими компаниями считаются представители раздела цифровой экономики. Этим образом, цифровая экономика считается все больше необходимой частью массовой экономики. Переход к цифровой экономике имеет возможность предоставить толчок подъему конкурентоспособности самых различных разделов, дать новые способности бизнесу и бизнесменам и открыть новые каналы доступа к зарубежным рынкам и к массовым электрическим цепочкам сотворения цены. Цифровая экономика предлагает также новые инструменты для решения хронических проблем, сдерживающих процесс развития, а также проблем в социальной сфере. В то же время переход к цифровой экономике сопряжен с массой вызовов, начиная от необходимости преодоления цифрового разрыва и сведения к минимуму возможных негативных последствий для общества и процесса развития и кончая поиском путей решения сложных вопросов регулирования интернета, на которые директивным органам предстоит дать ответ.

Связанные с построением цифровой экономики способности и вызовы считаются более актуальными для развивающихся государств. Отчет о мировых инвестициях-2019 необходимой элемента формирования цифровой экономики считаются внедрение вероятностей современных ИКТ для создания информации, новых познаний, товаров и предложений и действенного обмена ими, содействуя при данном устойчивому развитию государства. Использование ИКТ в критериях усиленного становления рыночных отношений считается одним из наиглавнейших составляющих действенного управления. Степень становления ИКТ в стране дают возможность расценить совместные характеристики применения компьютерной техники и телекоммуникаций.

Индекс становление ICT Development Index – ID I, созданный Интернациональным союзом электросвязи (International Telecommunication Union,ITU, МСЭ) считается оригинальным эталоном уровня становления ИКТ в государствах по всему миру. Measuring the Information Society Report 2019 IDI обширно сознается правительствами, учреждениями системы ООН и сектором экономики как ключ более четких и беспристрастных данных по совокупному развитию ИКТ на государственном уровне. Данный индекс сводит 12 характеристик в рамках единственной меры измерения, которая имеет возможность применяться как инструмент сопоставления характеристик на массовом, региональном и государственном уровнях, а еще содействовать наблюдению за развитием ИКТ во времени. Эти характеристики относятся к доступу, применению и способностям, связанным с ИКТ, и в их количество входят количество договоров на подвижную сотовую ассоциация, количество домашних хозяйств с компьютерами; количество пользователей интернета, количество договоров на фиксированный и мобильный интернет и характеристики базисной грамотности, а именно:

- процент домохозяйств, имеющих компьютер;
- процент домохозяйств, имеющих доступ к сети Интернет;
- процент лиц, использующих Интернет;
- абоненты фиксированного широкополосного доступа на 100 жителей;
- абоненты мобильного широкополосного доступа на 100 жителей;
- средние годы обучения;
- коэффициент жителей со средним образованием;
- коэффициент жителей с высшим образованием.

В результате пересмотра в 2020 году IDI будет определяться 14 показателями, и это позволит получить дополнительные сведения о результатах отдельных стран и относительных результатах стран, находящихся на разных уровнях развития. IDI 2019 охватывает 176 стран мира. Приведем

совокупный рейтинг IDI по пятидесяти странам-лидерам и десяти странам-аутсайдерам по 2018-2019 годам.

Лидером в развитии цифровой экономики числятся USA – больше тридцати процентов южноамериканского ВВП аккумулируется за счет применения цифровых технологий. Экономический раздел USA неотделим от цифровых систем, больше пятидесяти процентов всех операций и сделок ведется в электрическом формате. По прогнозам профессионалов к уровню USA близится Китай, но он отстает по степени вовлеченности населения в интернет-технологии.

Германия планирует запустить фирмы, функционирующие на умных разработках в рамках программы «Индустрия-4» к 2021 году. По прогнозам ученых это даст вероятность стране прирастить производительность труда на 19%. Китайскими властями сотворена личная стратегия модификация изготовления, которая обязана гарантировать обстоятельства для скорого перехода экономики к формату «Индустрии-4.0», при этом речь идет в том числе и о таких специфичных секторах экономики, как угольная индустрию.

Аналогичные программы модернизации экономики сделаны буквально во всех развитых государствах и в кое-каких развивающихся странах. Но каждая государство сталкивается со специфическими барьерами, мешающими действенной цифровизации экономики. К примеру, USA не имеют все шансы добиться значимого прорыва по причине неизменного недостатка бюджета на фоне постоянной фискальной нагрузки на общественность и представителей бизнеса, вследствие сего дисбаланса правительство практически не содержит свободных средств для финансирования трансформационных процессов.

Китай. Для китайской экономики процесс цифровизации приобрел черты финансовой ассимиляции, когда за основу принимаются зарубежные достижения и адаптируются под специфику Китая, после чего полученный результат выдается за инновационного технологию. Положительным признаком стало открытие рынка Китая для внешних участников торговли.

Великобритания. Акцент делается на максимальной автоматизации строительного сегмента, в том числе процессов моделирования зданий и сооружений. Активному воздействию цифровых технологий подвергается железнодорожная сеть.

Германия. Главной особенностью немецкой модели трансформации экономики является ставка на кооперативные формы ведения бизнеса, разделение зон ответственности и активизацию научной деятельности. Немецкие специалисты разрабатывают прикладные схемы и программы по оптимизации передвижения людей и транспорта по густозаселенным территориям.

В главном крупном рейтинге становление ИКТ, рассчитываемом под эгидой ООН – ICT Development Index, – Казахстан в 2018 году занимал 53-ю строчку из 174-ти, не изменив личного положения с 2017 года. В итоге реализации Программы и иных стратегических направлений правительство поднимется в рейтинге до 29-го места к 2023 году, 24-го места к 2026 году и до 14-го места к 2050 году. Казахстан еще считается догоняющей государством и в рейтинге e-intensity интернациональной консалтинговой фирмы The Boston Consulting Group с точки зрения текущего значения цифровизации. Для преодоления догоняющего статуса в Программе понадобится наличие революционных, прорывных событий по всем направленностям цифровизации, стоящим на повестке государств мира. Эти направленности включают цифровую модификацию классических разделов экономики, становление человеческого капитала, цифровизацию работы госорганов, становление цифровой инфраструктуры, а еще прорыв в области становления экосистемы предпринимательства в сфере цифровых технологий и, как следствие, перемена моделей изготовления и сотворения добавленной цены в реальном секторе экономики. Совместно с данным Казахстан не начинает «с нуля». В 90-е годы началась муниципальная программа по форсированному индустриально-инновационному развитию, инициирована программа интернационального образования «Болашак», в 2006 году начато составление «электронного правительства». Еще в Казахстане уже сотворен ряд составляющих инноваторской экосистемы, действует СЭЗ «ПИТ «Алатау», АОО «Назарбаев университет», запускается интернациональный технопарк Astana hub. 3/4 зрелого населения нашей государство имеет базовый степень цифровой грамотности, больше 3/4 – имеют доступ в онлайн. Это важная основа, от которой мы можем отталкиваться в реализации Программы. В своем Послании Президент страны отметил, что становление цифровой промышленности обеспечит импульс всем другим отраслями и поручил Правительству содержать на определенном контроле данный вопрос. В данной связи Руководитель страны поставил задачу по развитию новых промышленностей, которые формируются с использованием цифровых технологий.

Таким образом, цифровая экономика в Казахстане уже начала свое функционирование, принесла определенную выгоду для государства, компаний и населения, однако есть еще много

проблем, которые необходимо решить, для эффективного развития цифровизации в будущем и повышения статуса страны на международном рынке.

Заключение. Цифровые технологии стремительно меняют привычные формы и методы ведения хозяйственной жизни по всему миру. Меняется бизнес не только отдельных компаний – меняются отрасли, регионы и целые государства. Цифровизация начинает выходить далеко за рамки изменений в технологиях и в бизнесе – они становятся фактором макроэкономическим и политическим. В ходе текущей технико-экономической волны, частью которой является процесс цифровизации, Казахстан оказалась в эшелоне стран-преследователей. Проведенный анализ показал, что по мере расширения сферы присутствия цифровых технологий в различных сегментах экономики, произойдет скачкообразный переход показателей экономической эффективности их применения на новый, более высокий уровень.

В качестве технологий, которые могут оказать наибольшее воздействие на экономику, называются: технологии искусственного интеллекта, аналитика "больших данных", облачные вычисления, интернет вещей, робототехника, автономные транспортные средства, производство кастомизированной продукции и 3D-печать, социальные сети и прочие виды цифровых интернет-платформ. Цифровые технологии будут не столько замещать существующие виды экономической активности, сколько «разблокировать» их скрытый экономический потенциал. Денежный эквивалент такого разблокирования оценивается в десятки триллионов долларов.

Под воздействием цифровых технологий происходят серьезные трансформации в сфере занятости. Но они не столько приводят к высвобождению рабочей силы, сколько формируют спрос на новую, более высококвалифицированную занятость. Тем не менее, проблема снижения социального напряжения от таких трансформаций становится достаточно важной и начинает беспокоить власти самых разных стран.

Для роста цифровой экономики необходимо:

- развивать национальный ИТ-сектор;
- стимулировать создание инновационных технологий;
- международное сотрудничество для развития инноваций;
- создание условий для работы и развития талантливых специалистов;
- стимулирование инвестиций и предпринимательской активности в ИТ-отрасли;
- обеспечение информационной безопасности информационных и инновационных технологий.

Важную роль в развитии цифровой экономики играет помощь государства, которая заключается в разработке законодательной базы, адаптированной к новым реалиям, в том числе в разработке корректных способов учета средств производства и юридической защите компаний, которые идут по пути цифровизации.

Литература

1. Электронная экономика. Википедия. Электронный ресурс: https://ru.wikipedia.org/wiki/Электронная_экономика.
2. Цифровые дивиденды. World Bank. Обзор и оглавление Доклада о мировом развитии «Цифровые дивиденды». Электронный ресурс: www-wds.worldbank.org/.../World0development0dividends0overview.pdf.
3. Digital Transformation Initiative. In collaboration with Accenture. Unlocking \$100 Trillion for Business and Society from Digital Transformation. https://www.accenture.com/t20170116T084450_w_us-en/acnmedia/Accenture/Conversion-Assets/WEF/PDF/Accenture-DTI-executive-summary.pdf
4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 28 июня 2014 года № 728 утверждена Программа развития регионов до 2020 года/ <http://tmt-consulting.ru/wp-content/uploads/2021/01/%D0%A2%D0%9C%D0%A2-%D1%82%D0%B5%D0%BB%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BC-2020.pdf>.
5. Цифровизация Казахстана – ключевой фактор развития [Электронный ресурс] – Режим доступа: zanmedia.kz/2020/06/15/the-digitalization-kazakhstan-a-key-factor-in-development-of/.

ОТВЕТЫ НА COVID-19 ОТ ИННОВАЦИЙ, ПРОИЗВОДСТВА И НАУКИ

Садыханова Г.А.,

к. э. н., и.о. профессора

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы,

Республика Казахстан, E-mail: gulnara.sa@gmail.com

Баярсова А.Б.,

магистрант 2-го курса специальности «Экономика»

Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы,

Республика Казахстан, E-mail: dida_aida@bk.ru

Аннотация: *Вспышка COVID-19 является острым напоминанием о том, что пандемии, как и другие редко происходящие катастрофы, случались в прошлом и будут продолжаться в будущем. Даже если мы не можем предотвратить появление опасных вирусов, мы должны быть готовы ослабить их воздействие на общество. Нынешняя вспышка имела серьезные экономические последствия по всему миру, и не похоже, что какая-либо страна останется незатронутой. Это имеет последствия не только для экономики, но и для всего общества, что привело к резким изменениям в поведении бизнеса и потребителей.*

Насущный вопрос заключается в том, как облегчить эти усилия, опираясь на существующий потенциал. В статье рассматривается влияние пандемии на бизнес, инновационную деятельность и науку.

А также определяется эффективность инновационной деятельности и её роль в экономическом росте Казахстана. Проведен анализ основных показателей бизнеса, инновационной деятельности и науки, а также определены основные виды экономической деятельности по уровню инновационной активности.

В современных условиях устойчивое экономическое развитие обеспечивается за счет внедрения инноваций, которые обеспечиваются развитой научной средой. Мировой кризис, вызванный COVID-19, затрудняет как странам, так и корпорациям осуществлять инвестиционную и инновационную деятельности. Однако, COVID-19 может выступить катализатором инновационных разработок в области здравоохранения.

Ключевые слова: *инновационная деятельность, малый и средний бизнес, инновационная активность, экономический рост, внутренние затраты на НИОКР, эффективность инноваций, конкурентоспособность.*

Введение. Последствия пандемии COVID-19 потрясают глобальные социально-экономические структуры. Эти последствия оцениваются как астрономические с точки зрения количества потерянных жизней и рабочих мест. Абсолютно все государства мира принимают меры в области здравоохранения и экономики для сдерживания пандемии, поскольку существует неопределенность в отношении ее продолжительности, а также реальных последствий для населения и производственной структуры.

Научная, инновационная и бизнес деятельности работают, чтобы поддержать чрезвычайные меры и действия правительства. Мы являемся свидетелями сотрудничества в реальном времени между учеными по всему миру в гонке за развитием производства вакцин и противовирусных препаратов.

Промышленный сектор перепрофилирует производственные процессы для производства медицинских товаров в больших масштабах. Технологические новаторы и стартапы объединяются, чтобы предложить решения самых насущных проблем.

Однако, мы находимся только в начале самой сложной части, которая заключается в том, как мы выйдем из этой ситуации и вернемся к «новой норме».

Карантин, наложенный на население, дает некоторое время для сдерживания инфекций и, таким образом, облегчает нагрузку на систему здравоохранения, но страны также должны воспользоваться этим временем, чтобы подготовить предложение о том, как люди могли бы постепенно возобновить свою нормальную жизнь.

Мы не знаем точно, как будет выглядеть мир после пандемии, но, по-видимому, растет международный консенсус в отношении того, что любое возвращение к экономическому производству должно быть поддержано крупномасштабным испытательным потенциалом и интенсивным мониторингом эволюции инфекций, активной политикой в области здравоохранения и безопасности во всех секторах экономики, а также срочной разработкой лекарств и вакцин.

Кроме того, поскольку меры по обеспечению жильем, скорее всего, сохранятся в краткосрочной перспективе, цифровизация, насколько это возможно, стала приоритетом в различных секторах. Эти вызовы подчеркивают важность науки, технологий и инноваций как решающих факторов в любом сценарии выхода из кризиса и восстановлении экономики.

Во-первых, крайне важно иметь комплексную стратегию выхода из экономического кризиса. Должен быть надлежащий баланс между чрезвычайными мерами по поддержке компаний и другими мерами, способствующими росту. Предоставление финансирования для поддержки ликвидности МСБ не имело бы смысла, если бы оно происходило за счет программ финансирования, поддерживающих инновации, модернизацию бизнеса и динамичное предпринимательство. Без первого многие из наших компаний могут не пережить кризис, но без последнего будет сложно добиться восстановления с той скоростью, к которой мы все стремимся.

Во-вторых, важно иметь сильный местный потенциал для реагирования таким образом, чтобы он соответствовал потребностям и реалиям мира. Несмотря на глобальный характер пандемии, некоторые решения не являются универсально применимыми. В качестве примера можно привести проблемы с использованием диагностических тестов, разработанных в Азии, учитывая скорость вирусной мутации и слабость местных возможностей отбора проб.

Другим примером является проблема применения сложных технологических решений для отслеживания, поскольку эти решения часто противоречат социальной, технологической или нормативной реальности в странах ЦА. Важно иметь богатый местный потенциал в плане лабораторий, инфраструктуры и экспертов, чтобы эффективно реагировать на вызовы, связанные с этой пандемией, особенно учитывая риски аналогичных будущих вспышек.

В – третьих, страны с более зрелыми инновационными экосистемами и развитым институциональным потенциалом могут реагировать на кризис более быстро и решительно.

Инвестиции в развитие этих мощностей оказались ключом к созданию решений с добавленной стоимостью. Существует также большой потенциал в региональном сотрудничестве, который может сократить кривую обучения стран ЦА и помочь разработать решения, которые используют относительные сильные стороны каждой из них.

Наконец, кризисы могут предоставить возможности для реализации программ преобразований и создания новых бизнес-моделей. Вынужденная цифровизация, навязанная стратегиями социального дистанцирования, может стать способом ускорения цифровой трансформации региона стран ЦА, который ранее отставал.

Кроме того, поддержка процесса восстановления должна быть направлена на содействие—в некоторых случаях энергично—экологической устойчивости и социальной интеграции.

Важнейшую роль в процессе восстановления будут играть министерства экономики и промышленности, а также министерства науки, технологий и инноваций и их соответствующие агентства по содействию [1].

Однако, COVID-19 уже привел к сбоям в производстве продукции обрабатывающей промышленности, зарубежных поездках и потребительском спросе.

Экспериментальная часть (материалы и методы). Глобальная пандемия оказала серьезное воздействие на предложение, особенно на зарубежные поездки, производство и инвестиции. Неопределенность и сокращение поездок также привели к тому, что люди остались без работы, потеряли доход, что вызвало падение спроса [2].

COVID-19, вероятно, вошел в историю не только как крупный медицинский и экономический кризис, но и как движущая сила цифровизации и инноваций в самых разных областях – от здравоохранения до производства.

Тем не менее, кризис, подобный этому, создает гораздо более стимулирующую среду для перемен, чем экономически стабильные времена. И то, насколько люди объединяются вокруг этой пандемии и ищут новые решения, является ярким проявлением этого.

История неоднократно показывала, что кризисы приводят к инновациям. Будь то технические, научные разработки или разработки, связанные с бизнес-моделями или общественными институтами, все эти инновации имеют одну общую черту: они решают проблемы.

Сейчас также самое подходящее время для пересмотра политики и мер вмешательства и пересмотра приоритетов в свете извлеченных уроков и нерешенных проблем, большинство из которых еще далеки от решения и скорее будут усложняться в ближайшие годы. На рисунке 1 представлены основные аспекты, оказавшиеся под влиянием COVID-19.

	Проблемы пандемии	Меры реагирования на ЧС	Возможности
Производство и МСБ	-Снижение спроса и проблемы с поставками сырья, а также ограниченное передвижение людей; -Снижение уровня производства и занятости -Серьезные проблемы с предпринимательской деятельностью.	-Финансовые меры по трудоустройству -Цифровизация -Переупрофилирование производственных мощностей	-Поддержка МСБ -Цифровая трансформация и новые бизнес - модели -Реструктуризация -Облегчение открытия, функционирования и закрытия бизнеса
Инновационная деятельность	-Необходимость быстрого финансирования для разработки решений по борьбе с пандемией -Трудности в согласовании решений со спросом	-Межведомственная координация и финансирование ключевых узлов экосистемы -Поддержка и финансирование технологий и инноваций для COVID-19 -Поддержка спроса и определение проблем COVID-19	-Расширение финансирования инновационных стартапов -Укрепление экосистемных узлов -Содействие разработке, тестированию и принятию решений в секторе здравоохранения -Сосредоточение внимания на инновациях для решения коллективных задач по секторам
Наука и технологии	-Более медленные и бюрократические процессы закупок оборудования, расходных материалов, реагентов и т.д. -Прочная основа в науках о жизни, но пока мало знаний о коронавирусе -Структурные барьеры, приводящие к менее быстрому и решительному научному реагированию	-Поддержка научно-исследовательских проектов по борьбе с COVID – 19 -Поддержка инновационных научно - технических разработок для COVID-19 -Научно-обоснованные институциональные действия и меж институциональная координация между университетами и их вмешательства	-Дополнительное и долгосрочное финансирование местного научного потенциала -Открытая наука и региональное сотрудничество -Активная наука и техника -Наука и данные -Научно-исследовательские институты

Рисунок 1. COVID-19: воздействие на экосистемы бизнеса, науки и инноваций и ответные меры

Примечание: составлено автором на основе данных [1]

Производительная деятельность и МСБ. Пандемия COVID-19 уже ставит перед промышленными производителями целый ряд проблем, особенно тех, которые зависят от работников, чья работа не может выполняться удаленно.

Около 80% производителей ожидают, что пандемия окажет финансовое влияние на их бизнес, мы уже видим, как эти мрачные ожидания становятся реальностью в секторе на фоне резкого падения цен на нефть и спроса, ограничения в области поставок, снижения расходов и волнений на кредитных рынках.

Следует отметить, что развитие бизнеса в разных странах отличается и уровень развития в основном зависит от легкости ведения бизнеса.

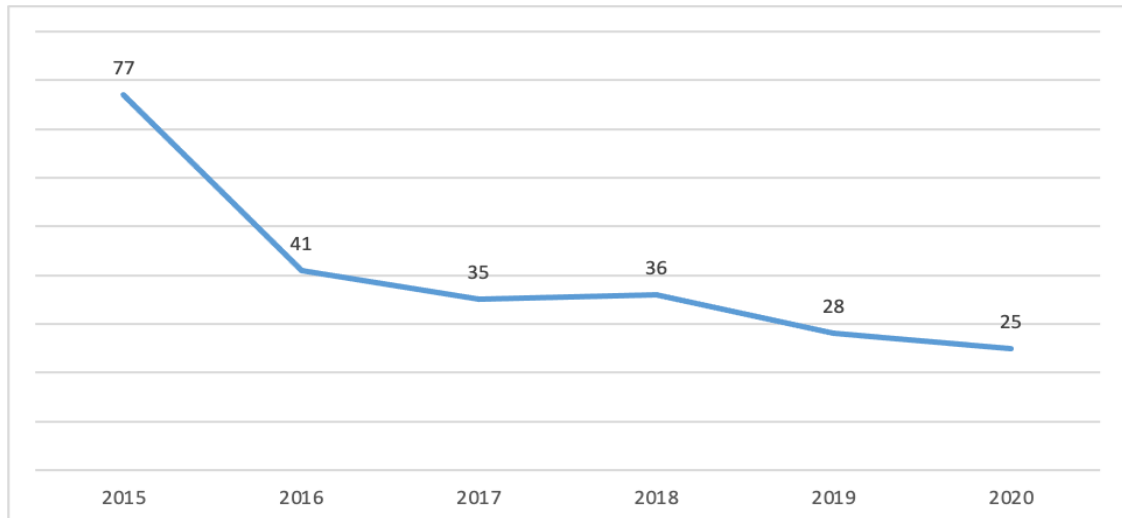
Итак, проанализируем глобальное исследование Doing Business, которое показывает, что развивающиеся страны догоняют развитые страны по легкости ведения бизнеса.

Тем не менее, разрыв остается значительным. Предприниматель в экономике с низким доходом обычно тратит около 50% дохода на душу населения в стране на открытие компании, по сравнению с 4,2% для предпринимателя в экономике с высоким доходом. В среднем, чтобы начать бизнес в странах, входящих в нижние 50, требуется почти в шесть раз больше времени, чем в странах, входящих в двадцатку лучших. У развивающихся стран есть достаточно возможностей для того, чтобы догнать развитые страны по большинству показателей Doing Business. Например, в области юридических прав показатели по-прежнему остаются самыми низкими среди стран с низким и средним уровнем дохода [3].

В исследовании «Ведение бизнеса» признается важность работы, проделанной странами для улучшения своей нормативно-правовой базы. Среди 10 стран с наиболее развитой экономикой усилия были сосредоточены на областях открытия бизнеса, получения разрешений на строительство и международной торговли.

Простота ведения бизнеса – важный плацдарм для структурных реформ, способствующих широкомасштабному росту.

Заметим, что за последние 5 лет Казахстан поднялся на 52 позиции по легкости ведения бизнеса.

Рисунок 2. Глобальный рейтинг Doing Business Index 2015-2020. Казахстан (место)

Примечание: составлено автором на основе данных [3]

Например, начиная с 1 января 2018 года, можно осуществлять регистрацию через электронную платформу, для этого достаточно подать заявление на постановку на учет по НДС, открытие банковского счета и постановку на учет по обязательному страхованию жизни и здоровья работников. Субъекты малого и среднего предпринимательства освобождаются от уплаты регистрационного сбора с 1 января 2015 года.

Рисунок 3. Доля малого и среднего предпринимательства в ВВП и численность занятых в МСП

Примечание: составлено автором на основе данных [4]

По данным Бюро национальной статистики РК, в среднем численность занятых в МСП выросла на 8% за последние 5 лет, а доля малого и среднего предпринимательства в ВВП выросла с 20% до 25,5%.

Заметим, малый и средний бизнес на четверть составляет ВВП и именно резкое снижение доходов МСП существенно повлияет на экономический рост [4].

Вспышка коронавируса вызывает широкое беспокойство и экономические трудности для потребителей, предприятий и общин по всему миру.

Неопределенность, связанная с длительностью (или даже углублением) этих условий, затуманивает любые представления о том, как может развиваться восстановление отрасли.

Действительно, многие компании в обрабатывающей промышленности могли бы претендовать на государственную стимулирующую поддержку. Но существует реальная вероятность того, что кризис приведет к банкротству некоторых производителей, поскольку снижение спроса, производства и доходов, наряду с долговыми обязательствами, берет свое кумулятивное бремя [5].

Развитие инновационной деятельности. Формирование инновационной среды как важнейшего условия внедрения эффективных инноваций является актуальной научной задачей большой экономической важности [6].

Согласно докладу, Global Innovation Index 2020, среди стран СНГ лидирует Украина (45 место), далее Россия (47 место) и Молдова (59 место).

Казахстан занимает 77 место (после Украины, России, Молдовы, Армении и Беларуси), что является основанием для совершенствования государственной политики и национальных приоритетов.

Однако, среди стран Центральной Азии самый высокий рейтинг в индексе принадлежит Казахстану. Узбекистан находится на 93 месте, Кыргызстан – на 90 месте, а Таджикистан – на 100 месте [7].

Таблица 1

Глобальный индекс инноваций среди стран СНГ

	2020	2019	2018
Украина	45	47	43
Россия	47	46	46
Молдова	59	58	48
Армения	61	64	68
Беларусь	64	72	86
Казахстан	77	79	74
Азербайджан	82	84	82
Узбекистан	93	-	-
Кыргызстан	94	90	94
Таджикистан	109	100	101

Примечание: составлено автором на основе данных [7]

Несмотря на то, что принимаются различные меры, направленные на экономический рост, наблюдается отставание по уровню производительности труда. Рост производительности сдерживают недостаточное проникновение и развитие современных технологий, высокий уровень износа и невысокий технологический уровень основных средств. На это указывает такой показатель, как доля инновационной продукции от ВВП. Заметим, что доля инновационных товаров и услуг по отношению к ВВП составляет лишь 1,6% от ВВП, за 2019 год.

Но, тем не менее, за последние 10 лет, доля инновационной продукции увеличилась с 0,65% почти до 2% от ВВП.

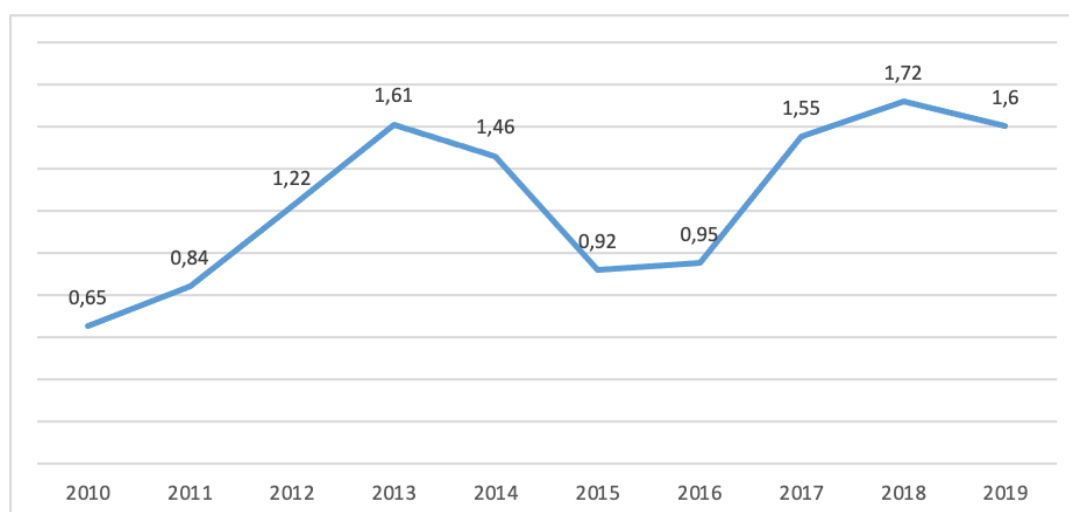

Рисунок 4. Доля инновационной продукции (товаров, услуг) по отношению к ВВП, (%)

Примечание: составлено автором по данным источника [4]

Сама инновационная деятельность характеризуется ускорением темпов создания новшеств, их диффузии, что способствует углублению и расширению структурных сдвигов в экономике, увеличению размеров рынка и удовлетворению существующих и возникающих потребностей.

Главным показателем, характеризующим инновационное развитие любого государства, являются затраты на осуществление инноваций.

Затраты на осуществление инноваций (млн. тенге)

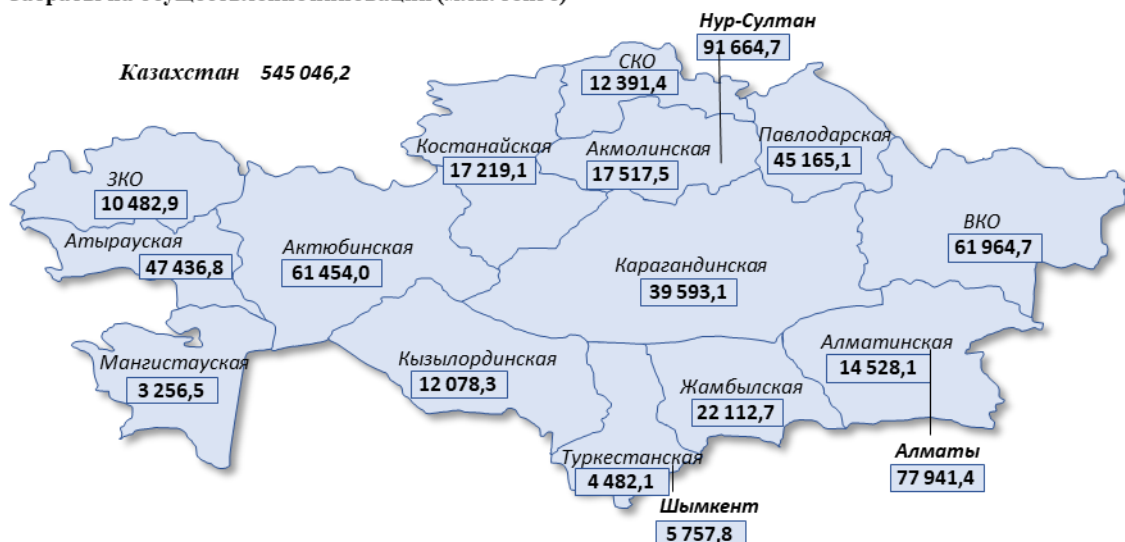

Рисунок 5. Затраты на осуществление инноваций (млн. тенге)

Примечание: составлено автором на основе данных [4]

На рисунке 4, представлены затраты на осуществление инноваций, наибольший объём затрат на инновации пришёлся на столицу – 91,7 млрд. тенге (17% от общих затрат). 14,3% затрат пришлось на южную столицу – 77,9 млрд тенге. Ещё 11,4% – на ВКО (62 млрд. тенге).

В казахстанской промышленности не наблюдается больших технологических открытий, малый и средний бизнес, абсолютно не готов к новшествам, в частности, технологического плана. Подобный низкий уровень развития инновационной деятельности соответствует не только для промышленности, но и для сферы услуг.

В 2019 году инновационная активность предприятий по продуктовым, процессным, организационным и маркетинговым инновациям составила 11,3%, в том числе по продуктовым и процессным инновациям – 7,5%. Наиболее высокая активность в области инноваций по всем типам инноваций наблюдалась среди крупных предприятий и составила 43%.

По данным комитета по статистике, наибольшее количество предприятий, имеющих все четыре типа инноваций, действуют в Нур-Султане (28,9%), Алмате (15,8%), Туркестанской (13,2%), Восточно-Казахстанской областях и Шымкенте (по 10,5%).

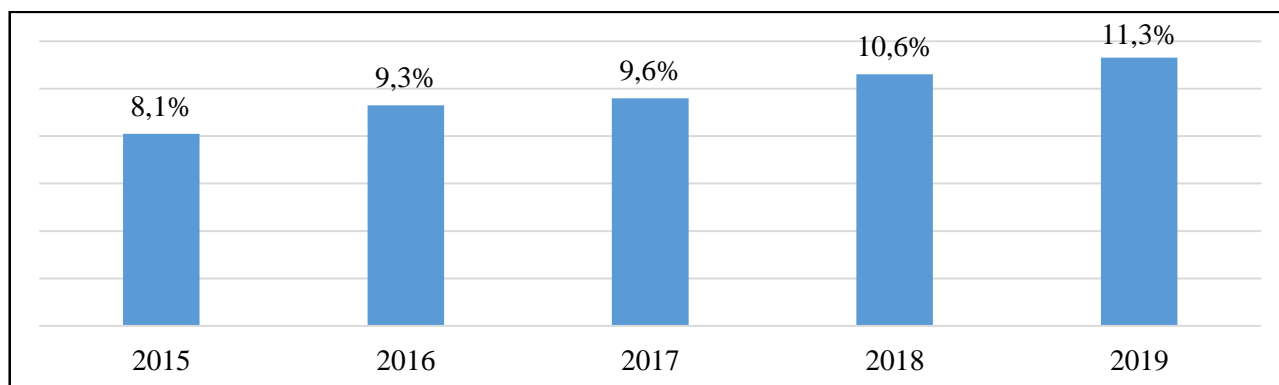

Рисунок 6. Уровень активности предприятий в области инноваций

Примечание: составлено автором на основе данных [4]

Наибольший уровень инновационной активности предприятий в Казахстане за 2019 года наблюдался в образовании – 63,4%. Далее здравоохранение и социальные услуги (32,5%); информация и связь (19,6%); электроснабжение и подача газа (16,7%) и т.д.

Рисунок 7. Уровень активности в области инноваций по видам экономической деятельности (%)

Примечание: составлено автором по данным источника [4]

Следует добавить, что снижение инновационной активности ведет к тому, что падает и предложение инновационной продукции на внешний рынок.

Объем инновационной продукции в 2019 году по сравнению с 2018 годом уменьшился на 16,8% и составил 981,3 млрд. тенге. Инновационной продукции было реализовано на сумму 864,75 млрд. тенге. Объем экспортируемой инновационной продукции составил 175,4 млрд. тенге.

Стоит отметить, что большая часть предприятий определяет инновационную деятельность только как закуп нового оборудования и внедрение его в производство. Естественно, что такая тенденция приведет к снижению не только качества, но и уровня нововведений, что повлечет за собой замедление темпов инновационной активности предприятий.

В свою очередь, это негативно повлияет на рост ВВП страны, поскольку экономический рост и внедрение инноваций находятся в прямой зависимости.

Начиная с низкого качества управления, несовершенства законодательной базы в стране, коррупции на всех уровнях и отраслях экономики, отсутствия желания бизнеса внедрять и использовать инновационные разработки и заканчивая недостаточным развитием научного потенциала и дефицитом квалифицированных кадров – всё это можно привести к причинам снижающейся инновационной активности предприятий.

Научная деятельность и технологии. Пандемия COVID-19 – это первый вызов, который вызвал ответную реакцию со стороны мирового научного сообщества, подвергнув испытанию способность стран реагировать с точки зрения научной политики. Каждый хочет работать вместе, чтобы найти ответы и решения. Данные показывают, что почти все другие исследования были остановлены из-за изменения приоритетов и мер социального дистанцирования, которые ограничивают доступ к лабораториям.

Следует отметить, что в Казахстане наблюдается отставание по уровню производительности труда. Поскольку рост производительности сдерживают недостаточное проникновение и развитие современных технологий, высокий уровень износа и невысокий технологический уровень основных средств. Развитие собственных технологий ограничено низким уровнем развития научно-исследовательских и опытно-конструкторских работ. При этом затраты на НИОКР в Казахстане составляют лишь 0,12% от ВВП.

Согласно последним данным ЮНЕСКО за 2019 год, наибольшая доля НИОКР от ВВП приходится на Израиль – 4,95%, Южная Корея – 4,81%, Швеция – 3,34%, Япония – 3,26% [8].

На рисунке 1, представлены внутренние затраты на НИОКР. За последние годы затраты выросли с 69,3 млрд. тенге до 82,3 млрд. тенге. Но при этом, затраты на НИОКР в Казахстане составляют лишь 0,12% от ВВП.

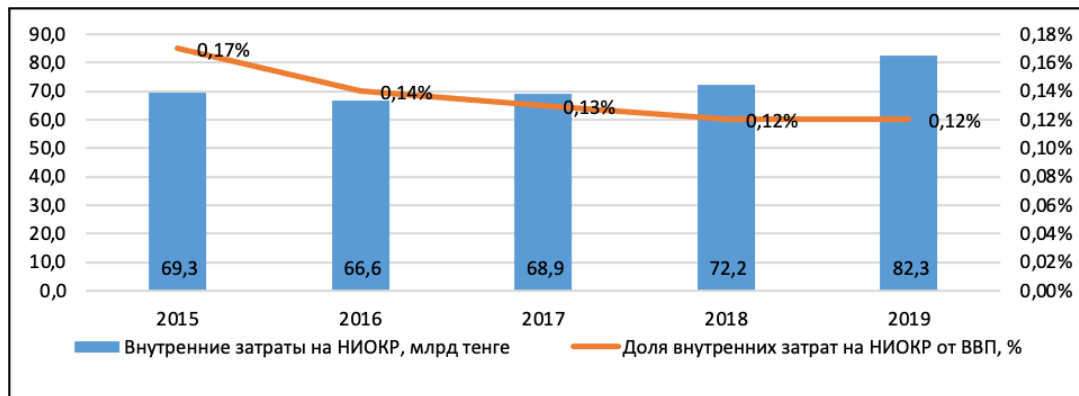

Рисунок 8. Научно-исследовательские и опытно-конструкторские работы (млрд. тг)

Примечание: составлено автором на основе данных [4]

Неотъемлемой частью области инноваций, безусловно, становятся исследования и внедрение в производство высоких технологий. Инновации выступают стратегически важным фактором роста.

На сегодняшний день положение инновационной деятельности Казахстана выявляет серьезные противоречия в ее функционировании.

На сегодняшний день, казахстанская наука отличается слабым инновационным потенциалом и низкой инновационной ориентацией. Подобная ситуация негативно сказывается на научной деятельности и еще больше может ухудшить положение Казахстана на мировом рынке.

Мировая практика свидетельствует, что устойчивое экономическое развитие обеспечивается за счет конкурентоспособности на внешнем рынке, которая обеспечивается за счет развитой научной среды.

Заключение. Вклад науки, бизнеса и инноваций в это кризисное время, связанное с коронавирусной болезнью (COVID-19), является ключевым для решения текущих проблем здравоохранения, а также для поддержки производственных усилий, направленных на восстановление экономики после пандемии.

Характерной чертой казахстанской экономики является высокая зависимость от зарубежных технологий.

Поэтому благоприятная инновационная среда включает в себя среду, в которой стимулируются и поддерживаются инновации; взаимоотношения между поставщиками, производителями и потребителями; система образования и обучения; различные государственные и частные организации, которые способствуют техническим изменениям; законы, правила и даже идеи и отношение к технологиям и изменениям.

Ускорение роста или предотвращение рецессии в условиях кризиса, устойчивость запроса на инновации зависит от технологического потенциала и соответствующей формы производства [9].

Пандемия COVID-19 стала триггером мировой экономики. Текущий кризис ударил по инновационной среде в то время, когда инновационная деятельность начала процветать после кризиса в 2008-2009 гг.

Поскольку инновации сейчас занимают центральное место в корпоративной стратегии и стратегиях национального экономического роста, впереди есть надежда на то, что инновационная активность не снизится так сильно, как предполагалось.

По сути, пандемия не изменила того факта, что потенциал для прорывных технологий и инноваций продолжает расти. Ясно, что ведущим компаниям и тем, кто тратит на НИОКР, было бы неразумно отказываться от них, интеллектуальной собственности и инноваций и в их стремлении обеспечить конкурентоспособность в будущем.

Например, многие ведущие научно-исследовательские компании в секторе информационных технологий имеют огромные резервы денежных средств, а стремление к цифровизации будет способствовать инновациям.

Сектор фармацевтики и биотехнологий, еще один крупный спонсор научных исследований и разработок, вероятно, испытает рост, чему будет способствовать усиление внимания к НИОКР в области здравоохранения.

Другие ключевые секторы, такие как транспорт, должны будут адаптироваться быстрее, поскольку стремление к «чистой энергии» вновь вызывает интерес.

Кроме того, кризис COVID-19 вполне может стать катализатором инноваций во многих традиционных секторах, таких как туризм, образование и розничная торговля.

Раскрытие вышеупомянутого потенциала сейчас имеет важное значение и требует государственной поддержки, а также совместных моделей и постоянных инвестиций частного сектора в инновации.

Список литературы

1. Inter-American Development Bank, Responding to COVID-19 with Science, Innovation, and Productive Development, April 2020, URL: <https://www.iadb.org/es/temas/competitividad-tecnologia-e-innovacion>
2. Center for Global Development, The COVID-19 Development Innovation Agenda: An Economic and Financial Lens, May 2020, URL: <https://www.cgdev.org/>
3. World Bank Group, Doing Business 2020, URL: <https://www.worldbank.org/>
4. Статистика науки. Министерство национальной экономики Республики Казахстан. Бюро национальной статистики. URL: <https://stat.gov.kz/>
5. OECD Innovation, development and COVID-19: Challenges, opportunities and ways forward, URL: <http://www.oecd.org/coronavirus>
6. Natalia Ershova. Formation of the innovation environment of enterprises in the real sector of the economy // MATEC Web of Conferences 193, 05085 (2018)
7. INSEAD. GLOBAL INNOVATION INDEX 2020. URL: <https://www.globalinnovationindex.org/>
8. Research and Development Expenditure 2019. United Nations Educational, Scientific, and Cultural Organization. URL: <http://www.uis.unesco.org/>
9. Май В. Экономика и политика в 2011 году: глобальный кризис и поиск новой модели роста // Вопросы экономики. 2012. № 2

ӘОЖ 338.2

ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ПОСТКОВИДТІК МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Даулиева Ғ.Р.,

*профессор м.а., экономика ғылымдарының кандидаты
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., Қазақстан
E-mail: dauliyeva@gmail.com*

Қабаева М.А.,

*курс магистранты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан, E-mail: marzhan_kabaveva@mail.ru*

Түйіндеме. COVID-19 бүкіл әлем елдеріне үлкен дағдарыстар тудырды, зерттеушілер экономиканы қалпына келтіру үшін, ковидтің мүмкіндіктерін дұрыс бағытта қолданып, ары қарай әрекет ету жоспарын құру мақсатында пандемияның экономикалық әсерін толыққанды зерттеуге тырысуда. Пандемияның экономикалық әсерін бағалау аурудың эпидемиологиясына және экономикалық қызметтің бұзылу деңгейіне қатысты белгісіздікке байланысты, зерттеу нәтижелерін нақтылауда қиындықтар тудыруда. Пандемия жағдайында әлемдік сөздікте Ковидтен ұтқандар және Ковидтен жеңілгендер деген жаңа терминдердің пайда болуы, әлем елдерінің экономикасын күйзеліске ұшыратқан пандемияның мүмкіндіктерін оңтайлы пайдалануға болатындығын көрсетті. Covid-19 пандемиясының бесжақты дағдарысы экономикалық қауіпсіздікке үлкен әсерін тигізді. Осыған орай, берілген мақалада пандемия жағдайында экономикалық қауіпсіздікті сақтап қалу мүмкіндіктері мен перспективалары айқындалған.

Түйін сөздер: пандемия, экономикалық қауіпсіздік, COVID-19, экономикалық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мүмкіндіктері, дағдарыс әсерлері.

Кіріспе. Экономикалық қауіпсіздік – бұл экономиканың ішкі және халықаралық деңгейде әлеуметтік қажеттіліктерді тиімді қанағаттандыруды қамтамасыз ету қабілеті. Басқаша айтқанда, экономикалық қауіпсіздік оның тиімді динамикалық өсуіне және қоғамның, мемлекеттің, жеке тұлғаның қажеттіліктерін қанағаттандыру, олардың өмірлік мүдделерін қамтамасыз ету қабілетіне қолайлы Ұлттық экономика жағдайының ішкі және сыртқы жағдайларының жиынтығымен сипатталады. Пандемия жағдайы әлем елдерінің экономикалық қауіпсіздігіне үлкен зардаптарын тигізді.

Covid-19 бесжақты дағдарысы – қоғамдық денсаулық сақтау, қоршаған орта, әлеуметтік даму, саяси және экономикалық дағдарыс – соңғы ғасырдағы әлемнің елдері үшін ең үлкен сынақ болды.

Корона дағдарысының мәдениетке және нәтижесінде тұтынушылардың мінез-құлқына, халықаралық сауда қатынастарына және өндірілетін тауарлардың қауіпсіздігінің нормативтік стандарттарына әсерін болжау қиын. Қалай болғанда да, сарапшылар қай әлемге оралғанымызды, елдер, аймақтар және жетекші салалар үшін экономикалық перспективалар қандай екенін түсінуге тырысуда.

Тәжірибелік бөлім. Covid-19-ға дейін 2020 жылы әлемдік ЖІӨ-нің өсуі алдын-ала бағалауларға сәйкес 4%-дан асуы керек еді. Коронакризистің басталуымен әртүрлі экономистер бұл көрсеткіштің 3-6% төмендеуін болжай бастады. 2020 жылдың жазында ХВҚ көптеген елдер бойынша соңғы экономикалық деректер 3 жылы 2020% төмендеу туралы бұрын жарияланған пессимистік болжамнан да нашар екенін айтты [1].

COVID-19 пандемиясы көптеген трансұлттық корпорациялардың жағдайын нашарлатты. Карантиндік шаралар және жаһандық ауқымдағы экономикалық қызметтің құлдырауы тікелей шетелдік инвестициялардың (ТШИ) дәстүрлі арналарын жойды. Жалпы, ЮНКТАД пандемия 2020-2021 жылдары ТШИ-дің жаһандық ағындарын шамамен 40%-ға қысқартады деп күтеді, яғни 2008-2009 жылдардағы жаһандық қаржы дағдарысы кезінде (35%). Алайда, қазіргі жағдайдың күрделілігін ескере отырып, нақты әсер одан да маңызды болуы мүмкін[2].

COVID-19 әлемдік экономиканың көптеген салаларына соққы берді, ал кейбір жағдайларда 2008-2009 жылдардағы қаржылық дағдарыстан да күшті. Төмендегі кестеде 2020 жылғы пандемияның әсерінен өндіріс динамикасы 2008-2009 жылдардағы рецессиямен салыстырылған.

1-кесте

2008-2009 жылдардағы дағдарыс пен COVID-19 пандемиясының әлемдік экономикаға әсері

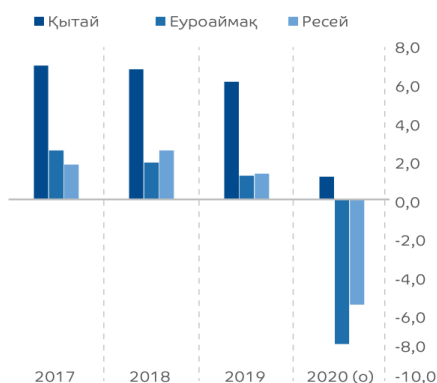
Сала	2008–2009 жылдар арасындағы өзгеріс, %	COVID-19 әсерінен туындағын 2020 жылдағы өзгеріс, %	2021 жылға болжам, %
ЖҮӨ	-5	-3 дейін -6	3
Автомобил өндірісі	-12	-20 дейін -30	20-25
Авиакосмос өндірісі	-24	-20 дейін -30	-2 дейін -4
Құрылыс саласы	-5	-10 дейін -15	5-7
Электротехника саласы	10	-6 дейін -10	5-7
Химия өндірісі	-19	-6 дейін -10	8-12

Ақпарат көзі: Impact of COVID-19 on Various Industries, May 18, 2020. Lucintel [3].

COVID-19-дың экономикалық салдары Қазақстан экономикасы үшін соңғы екі онжылдықтағы ең ауыр жағдай болды және бұл экономиканың өсуіне айтарлықтай теріс әсер етуде. 2009 және 2015 жылдары мұнай бағасының құлдырауы жиынтық сұранысты күрт қысқартты және қаржы секторының тұрақтылығына теріс әсерін тигізді. Бұл жолғы күйзелістер індетті тежеу бойынша қажетті стратегия болып табылатын оқшаулау шараларының нәтижесінде экономикадағы ұсынысқа қатты соққы тигізді. Мұндай шаралар әсіресе тұтынушымен тікелей байланыс жасау қажет болатын бизнеске әсер етеді. Қалыпқа келтіруге ынталандырудың фискалдық және монетарлық шараларының әсері, ұзаққа созылған індетпен және әлемдік экономикадағы ұзақ құлдыраумен сыналатын болады. Жеткізілімдер тізбегіндегі бұзушылықтар және әлемдік саудадағы реттелмеген мәселелер ресурстар көздерін іздестіруді одан әрі қиындатуы мүмкін. Ынталандыру бойынша шаралар топтамасы індет шегінгеннен кейін ғана экономикалық өсуді қалпына келтіруге септігін тигізе алады.

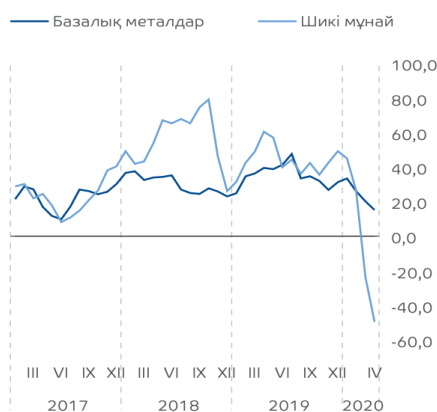
Әлемдік нарықтағы мұнайға деген сұраныстың төмендеуінде коронавирустық пандемия мен карантиндік шаралар аясында экономикалық белсенділіктің төмендеуі шешуші рөл атқарды. 2020 жылы әлемдік экономикадағы белсенділіктің төмендеуі ұлы депрессиядан бері күшті болады деп күтілуде (2019 жылғы 2,9% өсіммен салыстырғанда 4,9%-ға бағаланады). Наурызда ОПЕК+ серіктес елдер арасында өндіруді қысқарту жөніндегі келіспеушіліктер және әлсіз сұранысты күту аясында мұнай бағасы 17-жылдық ең төмен деңгейге дейін төмендеді (1-сурет) [4].

1-сурет. Негізгі экспорттық нарықтарда өсу қарқынының төмендеуі (жылдық есептеумен, %-бен)

Дереккөз: ХВҚ.

2-сурет. Шикізат тауарларына бағаның төмендеуі (индекс, 2016=1)

Дереккөз: ХВҚ.

Теріс үрдістер Қазақстаннан мұнай импорттаушы барлық елдерде байқалады, ал негізгі сыртқы экономикалық әріптестер Қытайда ЖІӨ өсімінің күрт төмендеуін (2019 жылы +6,1% – бен салыстырғанда +1%) немесе Ресей мен ЕО сияқты ЖІӨ көлемінің төмендеуін (-6,6 және -10,2%) көрсетеді. Карантиндік шектеулердің біртіндеп әлсіреуіне қарамастан, ірі импорттаушы елдер өздерінің өндірістік қуаттарын толық жүктемеді, бұл Қазақстанның 2020 жылғы экономикалық болжамдарына теріс әсер етеді [5].

Жаһандық экономикалық құлдырау мен ішкі құрылымдық әлсіздік қазақстандық өсу моделінің тұрақтылығына күмән келтірді. Еңбек өнімділігінің баяу өсуі, мемлекеттің экономикаға шамадан тыс қатысуы және шикізат тауарларына тәуелділіктің артуы әлсіз экономикалық көрсеткіштердің негізгі себептеріне айналды. COVID-19 пандемиясы өсу әлеуетінің төмендеуін жоюға бағытталған реформалардың шұғыл қажеттілігін одан әрі күшейтті.

ЖІӨ осы жылдың қаңтар-тамыз айларында 3,0 пайызға төмендеді, бұл экономикалық белсенділікті тежейтін шектеулердің қатаңдығын көрсетеді. Бөлшек сауда 11,7 пайызға төмендегендіктен тұтынушылық сұраныс айтарлықтай төмендеді, инвестициялар 5,2 пайызға төмендеді.

Мұнай бағасының құлдырауы наурыз айының ортасында теңгенің АҚШ долларына қатысты құнының шамамен 15 пайызын жоғалтуына әкелді. Мемлекеттік қарыз ЖІӨ-нің 22,1 пайызына дейін өсті. Экономикалық белсенділіктің төмендеуіне қарамастан, банктер белсенді несиелендірудің арқасында кірісті сақтап қалды. Алайда, төлем қабілетсіздігінің неғұрлым жоғары тәуекелдері, әсіресе микро-және шағын кәсіпорындар қызметін баяу қайта бастағаннан кейін банктердің кредиттік портфельдеріне жүктемені одан әрі күшейтуі және жұмыс істемейтін кредиттердің өсуіне әкелуі мүмкін. Ресми жұмыссыздық деңгейі шілде айында пандемияға дейінгі 4,8 пайыздан 5,0 пайызға дейін өсті, бірақ нақты жұмыссыздық деңгейі өзін-өзі жұмыспен қамтығандар мен толық емес жұмысшылар үшін әлдеқайда жоғары болуы мүмкін. Дағдарыс халықтың кедей және осал топтарына пропорционалды түрде әсер етуі мүмкін, өйткені Жұмыспен қамтудың төмендеуі кірістің төмендеу ауыртпалығын күшейтеді [6].

Нәтижелер және талқылау. Дүниежүзілік Банқтың 2020 жылғы баяндамасында тұрақты және орнықты экономикалық өрлеуді қолдау үшін Қазақстан маңызды реформаларды ілгерілетуі қажет екендігін атап өткен болатын. Біріншіден, экономикалық базаның шикізаттық емес секторларының бәсекеге қабілеттілігін арттыру және қаржы секторындағы реформаларды жалғастыру есебінен оны әртараптандыру. Екіншіден, экономикадағы ірі Мемлекеттік кәсіпорындардың үстемдігін шектеу, бәсекелестікті күшейту және ресурстарды бөлу туралы шешімдер қабылдаудағы мемлекеттің рөлін азайту, бұл жеке сектор үшін қоршаған ортаны бұрмалайды. Үшіншіден, мемлекеттік сектор институттарын нығайту және өте қажет инвестицияларды тарту үшін заңның үстемдігін нығайту соңғы оқиғалар-жалпыұлттық covid-19 құлыпталуы және мұнай бағасының күрт төмендеуі экономикаға екі есе соққы берді [7].

Шетелдік сарапшылардың пікірінше, оқиғалардың дамуының үш сценарийін ұсынды. Біріншісі-басқарылатын дағдарыстың сценарийі. Бұл кезде бүкіл халықаралық қауымдастық дағдарыстың салдарын азайту үшін ынтымақтасады және бұл жағдайда қалпына келтіру V түрінде болады,

жаһандық деңгейде өлім саны азаяды. Екінші сценарий W түрінде экономикалық қалпына келтіруді қамтиды, егер пандемияның салдарымен күресте әлемдік ынтымақтастық орнатылса, бірақ барлық жерде болмаса, бұл опция мүмкін болады. Бұл жағдайда қалпына келтіру 2021 жылға дейін, тіпті 2022 жылға дейін жалғасады. "Бірақ бұл жерде коронавирустық дағдарыс экономикалық дағдарысқа әкелуі мүмкін екенін түсіну керек.

Сарапшылардың пайымдауынша, Қазақстанда мұнай-газ ресурстары көп, бірақ, өкінішке орай, ілеспе мұнай газының көп мөлшері бар, ол экологияны ластайды. Сонымен қатар, біз құнды ресурстарды пайдаланбаймыз. Мүмкін, бұл ресурсты сутегі өндірісі үшін пайдалануға болады, мысалы металлургия үшін, бұл саланы әлдеқайда экологиялық таза етеді. Сонымен қатар, қалалық және қалааралық қоғамдық көліктерді экологиялық таза отынмен қамтамасыз етуге болады [8].

Сонымен қатар, басқа энергия көздерін табу, электроманишалардың дамып келе жатқан кезеңінде жер асты қазба байлықты тиімді қолдану жолдарын іздестіру өте маңызды мәселе болып табылады.

Microsoft компаниясы қызметкерлерінің айтуынша, – "біз екі жыл жаһандық цифрлық трансформациядан өттік". Пандемия кезінде барлық компаниялардағы қызметкерлер қашықтықтан жұмыс істеуді бастады. Бұл жағдайдан кейін мемлекеттегі цифрлық экономиканың даму деңгейі, кризистен шығуға әсер етуші бірден-бір факторға айналды.

Covid-19-ның таралуы көптеген елдерде экономикалық және әлеуметтік өмірдің өзгеруіне ықпал етеді. Қазіргі пандемияның жарқын салдарының бірі қазірдің өзінде әртүрлі салаларда цифрлық технологияларды жедел енгізу деп атауға болады. Үкімет енгізген қозғалысқа шектеулер мен әлеуметтік алыстату шаралары аясында бизнес пен тұтынушылар қашықтан жұмыс істеу форматында жұмысын жалғастыру үшін сандық шешімдерді белсенді игеруде. Цифрландыру медицина, еңбек қызметі, білім берудің онлайн-ортасына көшуге ықпал етеді, онлайн-сатып алулар жасауға, вирустың таралуы туралы көбірек деректер алуға және зерттеулер туралы ақпаратпен алмасуға мүмкіндік береді. Аталған трендтің дамуы тек пісіп-жетілген қажеттілікті ғана емес, сондай-ақ цифрлық технологияларды кеңінен пайдалану үшін құрылған материалдық база туралы да айтады.

Worldwide Digital transformation Guide американдық IDC зерттеуіне сәйкес, 2020 жылы бизнесті цифрлық түрлендірудің жаһандық шығындары 1,3 трлн долларды құрайды. COVID-19 пандемиясына қарамастан және ішінара оның арқасында компаниялардың осы мақсаттарға жұмсаған шығындары 10,4%-ға өседі.

ЮНКТАД covid-19 дағдарысы жағдайында атап өткен алты негізгі трендтің үшеуі цифрлық экономикаға көшуді жеделдетумен тікелей байланысты. Қашықтан жұмыс істеу және байланыс технологияларын пайдалану. Әлемде COVID-19-ның таралуына байланысты көптеген адамдар бейнеконференция қызметтері мен мессенджерлерді қолдана отырып, қашықтан жұмыс істей бастады. Microsoft Teams, Skype, Cisco 's Webex және Zoom сияқты бағдарламаларды пайдалануға сұраныс артты.

Онлайн-платформаларды пайдалану деректерді сақтау және талдау үшін бұлтты технологиялардың дамуын ынталандырады, технологиялық компаниялардан (Amazon Web Services, Microsoft, Tencent және Alibaba) осындай қызметтерді жалға алуға сұранысты арттырады. Дағдарыс мектептер мен университеттердің қашықтықтан оқыту форматына көшуіне ықпал етті. Цифрлық құралдар мен онлайн-тренингтер мұғалімдер мен оқытушыларға оқушылармен байланыста болуға мүмкіндік береді [9].

Экономиканың тезірек қалпына келуі үшін алдымен COVID-19 толыққанды құтылу қажеттігі барлығына мәлім. Covid-19-мен күресу үшін технологияны қолданудың көптеген мысалдары бар, олар жеткілікті негізделген. Олардың бірі-General Electric (GE Healthcare) және Microsoft медициналық бөлімшелерінің ауруханаларға вентиляторлардың көрсеткіштерін нақты уақыт режимінде визуализациялауға және нашарлау қаупі бар науқастарды уақтылы анықтауға мүмкіндік беретін бұлтты технологияны қолдануға негізделген бірлескен дамуы. Тағы бір мысал – Microsoft Azure бұлтты қызметі және жасанды интеллект технологиялары Microsoft Healthcare Bot service жобасында қолданылады, бұл жедел медициналық қызметтерге адамдарға ықтимал белгілерді тексеру үшін жеке чат боттарын оңай құруға мүмкіндік береді. Мұндай виртуалды көмекші пациенттерге шұғыл көмек көрсету үшін адам ресурстарын босатып, байланыс орталығына қарағанда салыстырмалы түрде көп сұраныстарды өңдейді [10].

Қорытынды. Коронавирустық пандемия сандық технологияларды күнделікті өмірге жаппай енгізуге үлкен серпін берді. Қазірдің өзінде бұл үрдістің қоғамдық-экономикалық жолға енгізетін өзгерістері теңдессіз сипатқа ие болатыны анық. Әлемнің көптеген елдерінде жалғасып жатқан әлеуметтік оқшаулау шаралары тауарлар мен қызметтердің әлемдік саудасының маңызды бөлігін

ғаламторға көшуге мәжбүр етті. Таяу уақытта әлем шикізат саласындағы компаниялар позицияларының төмендеуі аясында онлайн-қызметтерді жеткізушілерді капиталдандырудың одан әрі қарқынды өсуін байқайтын шығар. тұтыну үлгілері түбегейлі өзгереді. Жұмыс пен білім берудің айтарлықтай үлесі қашықтықтан форматқа көшеді. Цифрлық экономиканы дамыту пандемиядан кейін экономиканың тезірек қалпына келуіне және оны әсерінен пайда болған экономикалық қауіпсіздікке әсер еткен қауіптерді азайтуға үлкен көмегін тигізеді. Инновациялар, жаңа технологиялар экономиканың дамуына жаңа серпін береді, алайда, техниканың дамуымен киберқауіптердің деңгейінің өсетінін ерқашан ескеру қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Gross Domestic Product, 2nd Quarter 2020 (Advance Estimate) and Annual Update // bea. 30.07.2020. – URL: bea.gov/news/2020/gross-domestic-product-2nd-quarter-2020-advance-estimate-and-annual-update (date of access: 05.10.2020).
2. World Investment Report 2020//https://unctad.org/system/files/official-document/wir2020_overview_en.pdf
3. ASSESSING THE IMPACT OF COVID-19 ON VARIOUS INDUSTRIES// <https://lucintel.com/lucintelBriefFile/200528-Impact%20of%20COVID%20on%20Various%20Industries%20-%20-%20Lucintel-05-28-2020.pdf>
4. Kazakhstan Economic Update: Navigating the Crisis (Kazakh).// <http://documents1.worldbank.org/curated/en/541431595364933233/pdf/Kazakhstan-Economic-Update-Navigating-the-Crisis.pdf>
5. Экономика Казахстана – риски рецессии в 2020 году и перспективы выхода из нее// <https://www.acra-ratings.ru/research/1997>
6. Влияние COVID-19 на ключевые секторы экономики Казахстана// <https://home.kpmg/kz/ru/home/insights/2020/05/covid-key-economy-sectors.html>
7. COVID-19 and Human Capital// <https://openknowledge.worldbank.org/bitstream/handle/10986/34518/9781464816437.pdf>
8. Казахстан после Covid-19: что поможет выйти из кризиса // <https://inbusiness.kz/ru/news/kazakhstan-posle-covid-19-cto-pomozhet-vyjti-iz-krizisa>
9. The Covid-19 Crisis: Accentuating the need to the Bridge Digital Divides// https://unctad.org/system/files/official-document/dtlinf2020d1_en.pdf
10. Цифровые технологии и кибербезопасность в контексте распространения COVID-19// <https://ach.gov.ru/upload/pdf/Covid-19-digital.pdf>

УДК (338)

ИНДУСТРИЯ ДОСУГА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19: ИНСТРУМЕНТЫ ПОДДЕРЖКИ И ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ

Даулиева Ғ.Р.,

к.э.н., и.о. профессора, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: dauliyeva@gmail.com

Бақытжан С.С.,

магистрант 1 курса специальности «Экономика»,
Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы,
Республика Казахстан, E-mail: bakytzhansaltanat@gmail.com

Аннотация. Современные условия развития пандемии COVID-19 создают неблагоприятную среду для мировой экономики. В статье рассмотрена проблема влияния пандемии на индустрию досуга, в частности сферы туризма, культуры, искусства и развлечений. Проведен сравнительный анализ мер, предпринятые различными странами по оказанию государственной поддержки индустрии досуга в карантинных условиях. Рассмотрены тенденции развития и возможности преодоления сложившейся кризисной ситуации.

Ключевые слова: пандемия, коронавирус, индустрия досуга, туризм, экономика, кризис, государственная поддержка, цифровизация.

Пандемия коронавирусной инфекции COVID-19 оказала значительное влияние на все сферы жизнедеятельности, в особенности на мировую экономику: по оценкам Всемирного банка, коронавирус спровоцировал крупнейшую за последние десятилетия рецессию. Мировой валовой внутренний продукт в 2020 году упал на 4,3% по сравнению с предыдущим годом. Пандемия оказала разрушительное воздействие на целые сектора экономики и бизнеса, а также усугубила риски, связанные с десятилетней волной накопления глобального долга. По прогнозам экономистов, это усилит замедление потенциального роста в течение следующего десятилетия. По состоянию на 11 марта 2021 года в подавляющем большинстве стран мира продолжают действовать ограничения, связанные с коронавирусом [1].

Наиболее пострадавшими от пандемии коронавируса отраслями экономики являются авиа- и автотранспорт, культура, организация досуга и развлечений, физкультурно-оздоровительная деятельность и спорт, туризм и гостиничный бизнес, общественное питание, организация конференций и выставок. В числе самых пострадавших отраслей – общественное питание, фитнес и туризм.

За период независимости Казахстана с 2000х годов ВВП страны впервые ушло в минус (-2,6%). Для сравнения в кризис 2008 года, ВВП Казахстана снизился до 1,2%. За период пандемии наибольший урон был нанесен фитнес индустрии (-100%), авиаперевозкам (-72%) и ресторанному бизнесу (-80%) [2].

Индустрия досуга, крупнейшая в мире отрасль сферы услуг, оказалась полностью парализована, что еще раз демонстрирует уязвимость данного сектора к различным типам чрезвычайных ситуаций, включая угрозу терроризма, стихийные бедствия, экономические или политические кризисы и эпидемии [3]. Пандемия коронавируса глобальным образом повлияла как на спрос, так и на предложение на досуговые услуги. Это создает дополнительный риск ослабления мировой экономики, геополитической, социальной и торговой напряженности, а также неравномерной работы на основных рынках малого и среднего бизнеса. Перебои в функционировании индустрии досуга, включая отмену культурных, развлекательных, деловых и спортивных мероприятий (в т.ч. мирового масштаба – Олимпийские игры в Токио) спровоцировали кризис в подсекторах и смежных сферах: издательство, бренд-менеджмент, дизайн, реклама, шоу-бизнес, мерчандайзинг, модная индустрия, сувенирная отрасль и другие.

Для индустрии досуга характерны следующие специфические особенности и проблемы в период COVID-19: малый запас прочности и ограниченный набор ресурсов, резкое падение производственной активности, высокий уровень безработицы относительно экономики в целом, высокая доля работников вне системы социальных гарантий и поддержки. Бедственное положение сектора негативно влияет на уровень общего социального благополучия, учитывая, что в данном секторе значительная часть занятых представлена молодежью (15-29 лет) и женщинами, многие из которых работают на грани финансовой устойчивости вкупе с нестандартными формами занятости.

Среди побочных негативных эффектов в среднесрочной перспективе экспертами отмечаются: падение инвестиций в отрасль (как частных, так и государственных), потери доходов от спонсорства и продажи авторских прав, снижение расходов на маркетинг, падение спроса на продукты и услуги (изменение потребительских привычек в связи с COVID-19), пониженные доходы и производственная деятельность в связи с мерами социальной дистанции, а также снижение доли креативного класса в связи с отсутствием спроса на рынке труда [4].

Учитывая эволюционирующий характер ситуации, еще слишком рано оценивать полное воздействие COVID-19 на индустрию досуга. Потребительские привычки, сформировавшиеся годами, как оказалось, могут быть разрушены за несколько месяцев самоизоляции. На фоне глобальной рецессии 2020 года было зафиксировано наиболее резкое падение выручки мировой индустрии досуга впервые за 21 год, согласно исследованиям PricewaterhouseCoopers, – на 5,6% по сравнению с 2019 годом, или более чем на 120 млрд. долл. США в абсолютном выражении. В 2009 году – в год предыдущего глобального экономического кризиса – расходы населения на товары и услуги индустрии досуга снизились всего на 3,0% [5].

По данным ОЭСР, во многих странах до одной трети от общего количества предприятий малого и среднего бизнеса (МСБ) могут обанкротиться в период пандемии, в то время как их жизнеспособность будет иметь решающее значение для любого посткризисного восстановления: на МСБ приходится половина мирового ВВП. МСБ обеспечивает более 45% общей занятости в развивающихся странах, в странах ОЭСР доля намного выше, около 70%. Внезапная, резкая потеря спроса серьезно влияет на способность МСБ функционировать, увеличивается безработица. Неспособность защитить МСБ окажет волновое воздействие на экономику в целом и поставит под угрозу скорость любого восстановления экономики. Во-первых, поскольку люди сталкиваются с потерей доходов и повышенной неопределенностью, сокращение расходов и потребления окажет комплексное влияние на крупные компании. Точно так же кризис может поставить под вопрос региональные усилия по экономическому развитию. В связи с этим в условиях коронакризиса так важна активная поддержка МСБ для всех стран и глобальной экономики.

Правительства разных стран объявили беспрецедентные пакеты стимулов, направленных на поддержку МСБ. Эксперты McKinsey проанализировали более 1300 предложенных мер стимулирования в 51 стране мира на сумму около \$11 трлн. Лидером здесь является Германия (37% от ВВП 2019 года), далее следуют Италия (20%), США (13%), Казахстан (9%), Китай (4%) и Россия (2%). Для сопоставления цифр, объем господдержки Казахстана составляет примерно 13 млрд. долларов США, у Китая 610 млрд. долларов США, а у России 30 млрд. долларов США.

Эти меры предназначены для малых и средних предприятий, с акцентом на предоставление ликвидности (например, отмена налогов и государственных платежей, прямые безвозмездные гранты компаниям), а также на более долгосрочную поддержку баланса (например, программы кредитных

гарантий и т.д.). Подходы к выстраиванию инструментов поддержки постоянно эволюционируют, и некоторые правительства рассматривают возможность дополнительной поддержки МСБ [6].

Поддержка индустрии досуга в период COVID-19 оказывалась как на национальном, так и на региональном и местном уровне. Частные, некоммерческие и благотворительные организации также предпринимали меры поддержки. Правительства стран в своих пакетах помощи малому и среднему бизнесу старались учесть специфику отрасли: финансовую неустойчивость; зависимость от культурных и развлекательных мероприятий; ограниченный доступ к финансовым инструментам; высокую концентрацию микропредприятий, внештатных работников и нестандартных форм занятости. Мировыми лидерами по оказанию помощи для индустрии досуга оказались Австрия, Германия, Польша, Япония, Нидерланды, США.

Введение мер можно разделить на два этапа: принятие неотложных мер для поддержания ликвидности (март-май), затем переход к более долгосрочным мерам содействия восстановлению экономической активности секторов (июнь – н.в.). Схемы возмещения потерянных доходов включали следующие механизмы: компенсации компаниям и предпринимателям в связи с потерей доходов из-за прекращения деятельности; списание государственных средств, инвестированных в отмененные проекты; предоставление субсидий на отмененные/отложенные мероприятия; выпуск ваучеров для покрытия расходов на отмененную/перенесенную услугу (билеты в кино, театры, музеи, концерты).

Страны Европейского союза ввели дотации и субсидии секторам досуговой индустрии в размере 55 млн. евро в рамках Фонда оперативного реагирования (REACT-EU Initiative) для сохранения ликвидности секторов, а Республика Корея – субсидии производителям 20 фильмов, чьи релизы перенесены из-за пандемии. Касательно государственной финансовой поддержки работников индустрии досуга отличились Брюссель и Сеул. Администрация Брюсселя выделала сектору 8,4 млн. евро и 5 млн. евро индивидуальным работникам, которые остались без поддержки в рамках общих мер. В то время как в Сеуле было создано три фонда на поддержку творческих деятелей, преподавателей, специалистов по планированию, фрилансеров (с фокусом на нетрадиционные формы занятости). Австрия в качестве компенсации потерянных доходов назначила 25 млн. евро производителям аудиовизуальных продуктов в виде невозвратных грантов, покрывающих до 75% ущерба. В Великобритании выдавались гранты художественным организациям и отсрочка сдачи проектов.

Как правило, средства выделялись в виде единого фонда помощи для индустрии досуга, либо точно распределялись между отдельными секторами. Некоторые страны вместо помощи компаниям представляли субсидии и гранты напрямую работникам данной отрасли, тем самым оказывая более адресную помощь, в том числе внештатным работникам. В ряде случаев финансирование компаний по организации досуга человека осуществлялось через пакеты мер поддержки МСБ.

К примеру, правительство Казахстана приняло следующие меры: отсрочка по выплатам займов населению; льготное кредитование и отсрочка по кредитам МСБ; освобождение от уплаты налога на имущество, земельного налога и подоходного налога отдельным группам компаний; денежные выплаты самозанятым и потерявшим рабочее место вследствие пандемии; Банки получают государственное фондирование для предоставления льготного кредитования населения и МСБ в приоритетных отраслях экономики. А владельцы ТРЦ, крупных торговых объектов, кинотеатров и спортивных сооружений были освобождены от уплаты налога на имущество. Компании в сфере МСБ были освобождены от уплаты ИПН и социальных выплат (социальные налоги и страхование) на период апрель-сентябрь 2020 года [7].

В России компании индустрии досуга могли воспользоваться помощью в рамках пакета мер поддержки МСБ, который реализуется в следующих формах: грант на заработную плату; отсрочки по налогам; льготное кредитование, беспроцентные займы, а также отсрочки по кредитам; отсрочки по аренде; мораторий на налоговые проверки; снижение требований к обеспечению государственных контрактов и другие. Самозанятые работники в данной отрасли имели возможность получить возврат налога на доход за 2019 год в полном объеме, а также «налоговый капитал» на платежи в 2020 году. В рамках сформированных реестров осуществляется поддержка некоммерческих организаций, в том числе в сфере культуры и искусства в виде: налоговых послаблений и авансовых платежей; освобождения от уплаты арендной платы и отсрочки; налоговых стимулов. Минкультуры России осуществляется финансовая поддержка учреждений культуры, деятельность которых была полностью или частично приостановлена в связи с COVID-19. Поддержка проектов в сфере креативной экономики осуществляется в рамках механизма грантов Президента Российской Федерации, предоставляемых на развитие гражданского общества. Минэкономразвития России в октябре 2020 года выпустило комплект приказов о заключении соглашений и выплате субсидий в размере 259 млн. руб. организациям кинематографии на адаптацию аудиовизуальной продукции к требованиям внешних рынков [8].

Помимо общепринятых мер в части предоставления кредитных гарантий некоторые страны, например, Испания и Республика Корея, анонсировали низкопроцентные кредиты с льготным доступом для занятых в индустрии досуга, соответственно на 11 млн. долл. США и 2,5 млн. долл. США. В части схем стимулирования частных и государственных инвестиций хорошими примерами из практики признаются бельгийская схема «налогового убежища» для поддержки кинопроизводства и исполнительского искусства (в связи с COVID-19 потолки налоговых льгот увеличены вдвое) и запущенная в Португалии в период COVID-19 онлайн-платформа «Portugal entra em Cena» для финансирования идей и проектов в сфере креативной экономики.

Одной из ключевых мер для отрасли с учетом проблем и специфики являются меры поддержки занятости и сохранения доходов населения, включая помощь фрилансерам и людям, потерявшим работу. Для поддержания занятости компаниям предлагаются различные схемы сохранения рабочих мест, в том числе бридж-кредиты, механизмы социального страхования, дополнительное прямое финансирование через расширенные пособия по безработице, временное сокращение количества рабочих часов, а также в некоторых случаях – увеличение заработка сотрудников в сокращенные часы.

В части поддержки работников с нетрадиционными формами занятости интересен опыт Австрии: выделено 5 млн. евро в фонд социального страхования деятелей культуры и искусства в целях возмещения потери доходов работников индустрии досуга из-за отмены мероприятий (грант до 2 тыс. евро сроком до 3 месяцев), а также бридж-кредиты на сумму 90 млн. евро для самозанятых и внештатных работников индустрии досуга (1 тыс. евро в месяц на срок до 6 месяцев).

Несколько стран ввели схемы временной нетрудоспособности для поддержки граждан в поиске работы или потерявших работу в связи с COVID-19, которые в том числе признают краткосрочные контракты работников креативных сфер для получения пособий по безработице. Например, в Бельгии представители досуговых секторов и временные работники культурных мероприятий для получения пособий по безработице достаточно представить доказательства сделки с работодателем вместо подписанного контракта.

Некоторые страны предоставили организациям досрочные платежи по плановым субсидиям, а также по возмещению налоговых платежей и роялти. Так итальянский регион Эмилия-Романья внес досрочный платеж в размере ежегодной региональной помощи культурному сектору, предусмотренный законодательством, что позволило компенсировать часть средств за отмену культурных мероприятий.

В большинстве стран ОЭСР введены отсрочки по выплатам налогов с прибыли, взносов по линии социального обеспечения, пенсионным взносам и НДС. Так, Италия приостановила указанные выплаты для музеев, театров, концертных площадок и других организаций культурного сектора. Наблюдалась практика введения налоговых льгот для фрилансеров, например, во Франции художников и писателей на четыре месяца освободили от выплат взносов по линии социального обеспечения [9].

Несмотря на отрицательную статистику, совершенно очевидно, что ситуация, связанная с пандемией коронавируса, ускорила развитие и внедрение цифровых технологий практически во всех сферах человеческой деятельности [10]. Получило всеобщее распространение модель удаленной работы, а также виртуальных встреч с друзьями и родственниками, посещения музеев и театров, дистанционного обучения и т.д.

В то же время, локдаун и меры социального дистанцирования многократно увеличили спрос на домашние развлечения и саморазвитие, в связи с чем такие сектора, как видеоигры и онлайн-сервисы с потоковой передачей аудио/видео контента получили огромный импульс к развитию и расширению охвата аудитории. Вместе с тем прибыль в основном извлекли крупные компании.

Владельцы и менеджеры компаний в сфере индустрии досуга, которые ранее зачастую даже не рассматривали возможность управления своими объектами на расстоянии, во время пандемии осознали, что технологические решения, позволяющие сотрудникам получить удаленный доступ к ресурсам, необходимым для работы, имеют решающее значение для поддержания функционирования в условиях социального дистанцирования [11].

Следующий технологический скачок, скорее всего, произойдет в сфере инструментов создания виртуальной реальности, которая также развивается с головокружительной скоростью. Досуговые мероприятия будут все больше перемещаться в виртуальный мир. И при таком сценарии инструменты, создающие и поддерживающие виртуальную реальность, могут быть очень полезны для стратегий продвижения туристических, развлекательных, культурных, рекреационных и прочих услуг.

Резюмируя все вышесказанное, можно сделать вывод о том, что пандемия, вызванная коронавирусом, является беспрецедентной ситуацией, которая оказала влияние на все сферы жизни практически в каждой стране. Наиболее пострадавшим сектором экономики является индустрия досуга, в том числе туризм, гостиничный бизнес, культурно-развлекательные сектора и пр.

Для сохранения данных сфер правительства стран оказывают поддержку компаниям, что немаловажно для экономики страны и мира, эффективного функционирования бизнеса и благополучия населения в кризисный период. Однако стоит отметить, что пандемия нового коронавируса и введенные разными странами строгие противоэпидемические меры ускорили процесс цифровой трансформации индустрии досуга и положили прочный фундамент для дальнейшего развития и внедрения новейших цифровых технологий в индустрию. Многие эксперты сходятся в том, что ключевым последствием текущего кризиса станет бум виртуальной реальности. Рост экономики виртуальной реальности на первое место ставят и аналитики голландской компании TrendWatching в списке «десяти потребительских трендов после вспышки COVID-19» [12].

Очевидно, что за прошлый год индустрия досуга перетерпела глобальные изменения. Многие компании не выдержали санитарно-эпидемиологических ограничений и закрылись, другим удалось адаптироваться к новым реалиям и выжить. Однако пандемия COVID-19 еще не завершилась и сегодня ситуация остается до сих пор неопределенной, поэтому государственная поддержка уязвимых отраслей экономики по-прежнему остается актуальной задачей перед правительством. Кроме этого, отныне правительству и бизнесу необходимо стать более гибкими и восприимчивыми к новшествам, оперативно и эффективно реагировать на новые вызовы и изменения различного характера, которые неизбежны в эволюции. Данные рекомендации направлены в первую очередь на достижение целей устойчивого развития, ориентированный на улучшение благосостояния и защиту нашей планеты.

Литература

1. <https://www.currenttime.tv/amp/31145308.html4>
2. Исследование KPMG «Влияние COVID-19 на ключевые сектора экономики Казахстана. Мнение участников рынка» в рамках Online Astana Finance Days 2020
3. Yozcu, O.K., & Cetin, G. (2019). A Strategic Approach to Managing Risk and Crisis at Tourist Destinations. In N. Kozak & M. Kozak (Eds.), Tourist Destination Management
4. https://www.economy.gov.ru/material/file/9c05ace1aae8261ef8b73017ed1817a4/obzor_praktik.pdf
5. Исследование PricewaterhouseCoopers LLP «Всемирный обзор индустрии развлечений и СМИ: прогноз»
6. <https://kapital.kz/business/88845/kak-ozhivit-malyu-i-sredniy-biznes.html> «Как оживить малый и средний бизнес. Сценарии перезапуска и восстановления» Автор: Дулатбек Икбаев, партнер McKinsey & Company
7. Доклад ТОО «КПМГ Такс энд Эдвайзори» «Пандемия COVID-19: эффективны ли меры господдержки бизнеса в Казахстане?» Июль 2020г.
8. <https://ach.gov.ru/upload/pdf/Covid-19-SME.pdf> «Поддержка МСП в контексте COVID-19» Дайджест подготовлен Департаментом международного и регионального сотрудничества СП РФ
9. https://www.economy.gov.ru/material/file/9c05ace1aae8261ef8b73017ed1817a4/obzor_praktik.pdf
10. Кабелкайте-Вайткене Ю.А., Джанджугазова Е.А. Тенденции изменения структуры занятости в индустрии гостеприимства в условиях развития цифровой экономики // Экономика и управление: ключевые проблемы и перспективы развития: Материалы X международной научно-практической конференции. Краснодар, 2019.
11. Dzhandzhugazova E.A., Dusenko S.V., Kabelkaite-Vaitkiene J.A., Morozova M.A., Avilova N.I. Hotel Industry in the Context of Russia's Emerging Digital Economy // Modern Journal of Language Teaching Methods. 2018. Vol. 8. № 6.
12. <https://trends.rbc.ru/trends/industry/5eac5eb79a7947756ee291b2>

ӘОЖ (338.1)

ӘЛЕМДІК ПАНДЕМИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ НАҚТЫ СЕКТОРЫНА ӘСЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ

Какижанова Т.И.,

*э.ғ.к., доцент, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: tolkynki@mail.ru*

Сырбек П.Н.,

*магистрант, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: psyrbek@mail.ru*

Аңдатпа. Мақалада «экономиканың нақты секторы» ұғымына теориялық көзқарастар қарастырылған. Бұл жалпы ішкі өнім құрылатын сектор деген тұжырым жасалды. Оған еркін нарықта сатылатын барлық тауарлар мен қызметтер (қаржылық делдалдық қызметтерден басқа) өндірілетін қаржылық емес корпорациялар секторының кәсіпорындары мен ұйымдары кіреді. Статистикалық мәліметтерді пайдалана

отырып, COVID-19 пандемиясының Қазақстан Республикасының нақты сектор экономикасына әсері талданды, оның ішінде ауыл шаруашылығы мен өнеркәсіп салаларына аз әсер еткені анықталды. Экономиканың негізгі салаларының (ауыл аруашылығы, өнеркәсіп өндірісі, құрылыс, көлік) жалпы ішкі өнімге әсерін бағалау үшін корреляциялық-регрессиялық үлгі құрылды.

Түйін сөздер: нақты сектор, нақты сектор экономикасы, жалпы ішкі өнім, ауыл шаруашылығы, өнеркәсіп, өндіріс.

Кіріспе. Көбінесе қазіргі әдебиетте экономикадағы «нақты сектор» ұғымы қолданылады, ол әртүрлі қызмет салаларын білдіреді. Осылайша, бұл тұжырымдаманы анықтауға қатысты бірыңғай көзқарас жоқ. Отандық және шетелдік экономист ғалымдардың еңбектерінде «экономиканың нақты секторы» ұғымының бірнеше анықтамалары қолданылады. Кейбір ғалымдар нақты секторды тауарлар жасалатын экономиканың бөлігі ретінде түсіндіреді, ал басқалары нақты секторды тауарлар ғана емес, қызметтер де құрылатын экономиканың бөлігі ретінде қарастырады.

Жалпы алғанда, нақты сектор – бұл экономиканың қаржылық секторына қатысты қаржылық-несиелік және биржалық операцияларды қоспағанда, материалдық және материалдық емес тауарлар мен қызметтерді өндіретін экономика салаларының жиынтығы.

Материалдық өндіріске материалдық игіліктер өндірілетін салалар мен кәсіпорындар жатады: өнеркәсіп, ауыл және орман шаруашылығы, сонымен қатар материалдық қызмет көрсететін салалар: құрылыс, көлік, байланыс, сауда және қоғамдық тамақтану.

Материалдық емес өндіріс материалдық өндіріске өніммен байланысты емес ғылыми, ақпараттық және басқа материалдық емес қызметтерді (қаржылықтан басқа) ұсынады. Бұл денсаулық сақтау, білім, ғылым, мәдениет, өнер, спорт және т.б.

Нақты секторды зерттеудегі алғашқы қадамдарды Жан Батист Сэй мен Дэвид Рикардо жасады. Олар қоғамдық өндірістің үйлесімсіздігін талдады және нақты сектордағы сәйкессіздіктер кезең-кезеңімен болатындығын анықтады. Ж-Б. Сэй өнеркәсіптің басқа салаларында оларды жеткіліксіз өндіру нәтижесінде жекелеген тауарларды өткізудің мүмкін еместігін түсіндірді, бұл нақты сектордағы сәйкессіздіктерге ғана емес, өнеркәсіптік дағдарыстың негізіне де алып келеді [1].

Классикалық мектеп өкілдерінің көзқарастарының дамуының жалғасы-капиталдың әртүрлі түрлерінің қозғалысын зерттеген К. Маркс тұжырымдамасы. К. Маркс өндіріс саласын экономиканың негізі деп санады, яғни, нақты сектор, оның аясында өнеркәсіптік капитал жұмыс істейді, ал қондырма бөлігі – қаржы [2].

Қазақстан экономикасының негізі бола отырып, экономиканың нақты секторы оның даму деңгейі мен мамандануын анықтайды. Ол бәсекеге қабілетті және жоғары технологиялық өнім өндіруді қамтиды, бұл сыртқы және ішкі нарықтағы тұтынушылардың сұранысы мен мүдделерін қанағаттандыруға мүмкіндік береді. Деструктивті өзгерістер мен нарықтық қайта құрулар барысында нақты сектор әлі күнге дейін екі бөлікке бөлінуде:

– сыртқы нарыққа бағытталған немесе экспортқа бағытталған деп аталатын салалар (отын-энергетика, металлургия, химия өнеркәсібі, ағаш өнеркәсібі, қорғаныс өнеркәсібі) және қызмет көрсету салалары (теңіз, құбыр көлігі), олар елге көп пайда әкеледі және елдің ішкі нарығындағы төлем қабілетті сұраныс пен бюджет кірістерінің негізгі бөлігін құрайды;

– басым түрде ішкі нарыққа бағдарланған барлық қалған салалар, олардың көпшілігі бәсекеге қабілеттілігінің төмен болуына (сауданы, құрылысты және кейбір басқаларды қоспағанда) байланысты жеткілікті табысты емес, осы салалар қалыптастыратын төлемге қабілетті сұраныс жоғары емес [3].

2020 жыл – Қазақстан экономикасы үшін соңғы екі онжылдықтағы ең қиын жыл. COVID-19 пандемиясының салдары 2008 және 2015 жылдардағы дағдарыстарға қарағанда экономикаға қатты әсер етті. COVID-19 пандемиясының таралуы 2020 жылдың екінші тоқсанында әлемдік белсенділікті тоқтатты және Қазақстанның басты экспорттық тауары болып табылатын мұнайға әлемдік сұраныс пен бағаның төмендеуіне алып келді. 2020 жылдың сәуірінде мұнайдың орташа бағасы соңғы екі онжылдықта рекордтық төмен деңгейге дейін төмендеді, барреліне 21 АҚШ доллары. COVID-19 пандемиясы ішкі экономикалық белсенділікті де әлсіретті. Мәселен, 2020 жылғы қаңтар – қыркүйекте ЖІӨ 2,8 пайызға қысқарды, ал өткен жылдың осы кезеңінде ол 4,1 пайызға өсті [4].

Эксперименттік бөлім (материалдар мен әдістер). 2020 жылы өңдеуші өнеркәсіпті, құрылысты, ауыл шаруашылығын қоса алғанда, нақты сектордағы өсу Қазақстанның Ұлттық экономикасы тұрақтылығының негізгі факторына айналды. Мәселен, өңдеу өнеркәсібінде – 3,9%-ға, оның ішінде металлургия өндірісінде – 2,6%-ға, тамақ өнімдері өндірісінде – 4%-ға, фармацевтикада – 47%-ға, машина жасауда – 16,3%-ға, оның ішінде автомобиль жасауда – 52,5% -ға, сондай-ақ жеңіл өнеркәсіпте – 15%-ға өсім қамтамасыз етілді [5].

Қазақстан экономикасы үшін пандемияның теріс ағымымен және қатаң шектеулердің жаппай енгізілуімен байланысты әлемдегі экономикалық белсенділіктің нашарлауы негізгі тәуекел болып табылады.

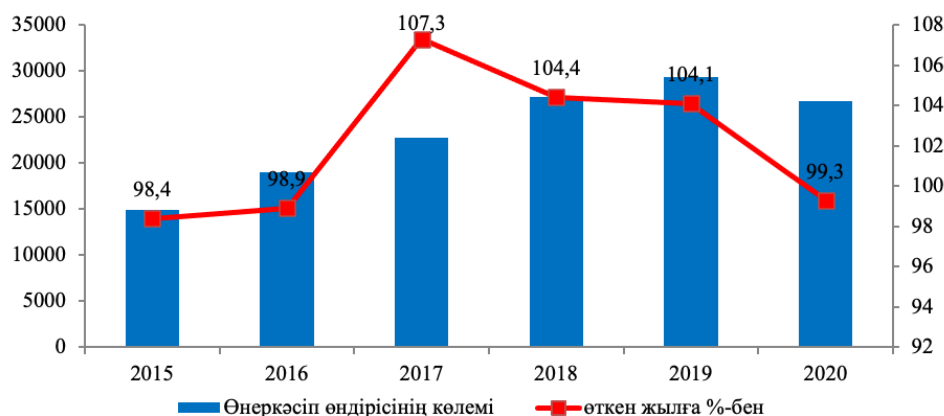
Дүниежүзілік банк сарапшыларының болжамы бойынша, өткен жылы Қазақстанда ЖІӨ төмендеуінің қорытынды деңгейі 2,5%-ды құрайды. Бұл бағалауды басқа да халықаралық даму институттары айтқан экономикалық сценарийлермен салыстыруға болады. Еуразиялық Даму Банкі (ЕАДБ) 2020 жылдың қорытындысы бойынша Қазақстан экономикасының 2,5%-ға, Халықаралық валюта қоры 2,2%-ға төмендеуін болжайды. ҚР Ұлттық экономика министрлігінің мамандары жүргізген қорытындылар республика экономикасының 2,6%-ға төмендегенін көрсетті.

Әлемдік нарықтардағы шикі мұнай баррелінің құны 2020 жылы соңғы 17 жылдағы рекордтық ең төменгі деңгейге – 25 долларға дейін төмендеді. Бұл тауарға деген сұраныс, халықаралық энергетикалық агенттіктің деректеріне сәйкес, 8,6%-ға төмендеген.

ҚР Ұлттық экономика министрлігінің ақпараты бойынша, қаңтар-қараша айларында мұнай өндіру 4,8%-ға төмендеп, 78,5 млн тоннаны құрады (2019 жылдың ұқсас кезеңінде – 82,5 млн тонна). Дүниежүзілік Банктің деректері осы саладағы ықтимал шығындар туралы түсінік береді. ДБ сарапшылары Қазақстанда жыл қорытындысы бойынша мұнай секторы 8,5%-ға төмендеді деп есептейді [6].

Қазақстан үшін экономиканы әртараптандыруды ілгерілетудегі және жаңа жұмыс орындарын құрудағы тағы бір бағыт өңдеу өнеркәсібін дамыту болып табылады. Өңдеуші өнеркәсіптің әлеуеті іске асырылмаған және жұмыс күшінің жалпы санының 6-7%-ын ғана пайдалана отырып және экономикалық өсуге әлсіз үлес қоса отырып, тоқырау жағдайында екендігі кеңінен танылды. Азиялық даму банкі деректері бойынша, табыс деңгейі жоғары экономика мәртебесіне қол жеткізу үшін Қазақстан бұл секторды жалпы жұмыспен қамту мен өндірістің шамамен 18%-ына дейін ұлғайтуы қажет, өйткені бірде-бір ел осындай көрсеткіштерге жетпей экономикалық игілікке қол жеткізе алмады.

Экспорттың әлсіз әртүрлілігі елдің шикі мұнайға тәуелділігімен байланысты, бұл экспорттық түсімдердің 50%-дан астамын береді. Алайда, өңдеуші өнеркәсіпке бағдарланған өткен бастамалар қаржыландырудың жеткіліксіздігі, үйлестірудің тиімсіздігі, мониторинг пен бағалау әдіснамасының қанағаттанарлықсыз болуы, сондай-ақ жеке сектордың шамалы қатысуы салдарынан елеулі дәрежеде табыспен аяқталған жоқ [7].

1-сурет. 2015-2020 жж. аралығындағы өнеркәсіп өндірісінің динамикасы
Ескерту: [8] негізінде автормен құрастырылған

Ауыл шаруашылығы және өнеркәсіп салалары COVID-19 пандемиясының теріс әсеріне әлдеқайда аз әсер етті. 2020 жылдың бірінші жартыжылдығында аграрлық өнім шығару тұрақты қарқынмен өсті (2,4% жылдық өсу қарқыны). 2020 жылғы қаңтар-мамырда шикі мұнай өндіру көлемі өткен жылғы төмен көрсеткіштер аясында 5,4%-ға өсті.

ОПЕК + шартының талаптарын толыққанды орындауға ел 2020 жылғы маусымда кірісті, бұл энергия ресурстарын өндіру қарқынының қаңтар-маусым қорытындылары бойынша 1,4% жылдық өсу қарқыны дейін баяулауына әкелді. Өңдеу өнеркәсібі 2020 жылғы қаңтар-маусымда өндірісті 4,8%-ға ұлғайтты.

Фармацевтика, металл бұйымдары мен машина жасау өндірісінде ең жоғары өсім байқалды [9].

2-сурет. 2014-2020 жж. аралығындағы ауыл шаруашылығы өндірісінің динамикасы
Ескерту: [8] негізінде автормен құрастырылған

Көмірсутектерге бағаның төмендеу қысымымен өнеркәсіптегі өндіріс көлемі үш жыл өсуден кейін -0.7% жылдық өсу қарқыны көрсеткішімен теріс аймаққа кетті. Жалпы өнеркәсіптік өндірістің құлдырауы тау-кен өндіру саласында 3.7% ж.ө.қ төмендеуіне байланысты болды, бұл ретте өңдеу саласында 3.9% ж.ө.қ өсу байқалды, өңдеу саласында өндіріс көлемінің артуы азық-түлік өнімдерінің (+4% ж.ө.қ), жеңіл өнеркәсіпте (+15% ж.ө.қ), фармацевтикада (+47%), машина жасауда (+16.3% ж.ө.қ), машина жасауда (+16.3% ж.ө.қ) көлемінің ұлғаюымен анықталды [10].

Экономиканың нақты секторының ЖІӨ динамикасына әсерін талдаймыз. Ол үшін эконометрикалық модельдердің ішінде корреляциялық-регрессиялық модельді қолданамыз. ЖІӨ-ге әсер ететін бірнеше факторларды қарастырдық:

у – ЖІӨ динамикасы;

x_1 – Ауыл шаруашылығы жалпы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) нақты көлем индексі, %;

x_2 – Өнеркәсіптік өнімнің нақты көлем индекстері, %;

x_3 – Құрылыс жұмыстарының нақты көлем индексі, %;

x_4 – Көлік қызметінің нақты көлем индексі, %.

1-кесте

2010-2020 жылдар аралығындағы ЖІӨ динамикасына әсер ететін факторлардың көрсеткіштері

	ЖІӨ, трлн теңге у	Ауыл шаруашылығы жалпы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) нақты көлем индексі, % x_1	Өнеркәсіптік өнімнің нақты көлем индекстері, % x_2	Құрылыс жұмыстарының нақты көлем индексі, % x_3	Көлік қызметінің нақты көлем индексі, % x_4
2010	107,3	89,6	109,6	102,4	107,4
2011	107,4	121,5	103,8	102,8	106,7
2012	104,8	85,2	100,7	103,1	107,2
2013	106,0	109,7	102,5	103,5	107,6
2014	104,2	101,0	100,3	104,6	107
2015	101,2	103,4	98,4	105,8	105,5
2016	101,1	105,4	98,9	107,4	103,6
2017	104,1	103,0	107,3	102,8	104,8
2018	104,1	103,5	104,4	104,6	104,6
2019	104,5	99,9	104,1	113,2	105,9
2020	97,4	105,6	99,3	111,2	82,6

Факторлардың ЖІӨ динамикасына әсер етуінің корреляциялық матрицасы

	y	x ₁	x ₂	x ₃	x ₄
y	1				
x ₁	-0,03623	1			
x ₂	0,668407	-0,16465	1		
x ₃	-0,61715	0,053949	-0,3693339	1	
x ₄	0,802298	-0,14102	0,33810511	-0,56042	1

Жұптық корреляция коэффициенттерінің матрицасын құру үшін Microsoft Excel кеңсе қосымшасының «Деректерді талдау» пакетінің мүмкіндіктерін қолданамыз. Есептеу нәтижелері 2-кестеде келтірілген. 2-кестенің деректерінен көріп отырғанымыздай, көлік қызметінің нақты көлемінің индексі (0,80) мен ЖІӨ көрсеткіші арасында жоғары және оң (тік) байланыс бар.

Сонымен қатар, ауыл шаруашылығы жалпы өнімдерінің (-0,03623), құрылыс жұмыстарының нақты көлем индексі (-0,61715) ЖІӨ көрсеткіштерімен кері және орташа немесе әлсіз тәуелділікте болады, бұл одан әрі талдауда көрсетілген факторларды алып тастау туралы шешім қабылдауға мүмкіндік береді.

Microsoft Excel кеңсе қосымшасының «Деректерді талдау →Регрессия» басу арқылы, регрессиялық статистиканы аламыз.

Регрессиялық статистика	
Көптік R	0,921458177
R-квадрат	0,849085173
Нормаланған R-квадрат	0,748475288
Стандартты қате	1,478273463
Бақылау	11

Жоғарыда көріп отырғанымыздай, бізде детерминация коэффициенті 0,85-ке тең. Дисперсиялық талдау төмендегі кестеде берілген.

Регрессияны құру нәтижелері

Дисперсиялық талдау					
	df	SS	MS	F	F мәнділігі
Регрессия	4	73,7700636	18,4425159	8,439381	0,012192
Қалдық	6	13,11175458	2,185292431		
Нәтиже	00	86,88181818			

	Коэффициенттер	Стандартты қате	t-статистика	P-мәні	Төменгі 95%	Жоғарғы 95%	Төменгі 95,0%	Жоғарғы 95,0%
Y	47,72383347	29,38258197	1,624221912	0,155454296	24,1727544	119,6204214	24,17275442	119,6204214
X ₁	0,039546986	0,050059704	0,7899964	0,45960361	- 0,0829447	0,162038669	0,082944697	0,162038669
X ₂	0,361003879	0,143416387	2,517173162	0,045460376	0,010076624	0,711931135	0,010076624	0,711931135
X ₃	-	0,160593251	0,629776784	0,552052455	0,49409543	0,291819627	0,494095429	0,291819627
X ₄	0,247016491	0,080237726	3,078557977	0,02170302	0,050681849	0,443351133	0,050681849	0,443351133

Нәтижелер және талқылау. Регрессиялық талдау нәтижелері бойынша келесі регрессия теңдеуі алынды:

$$y = 47,724 + 0,039x_1 + 0,3616x_2 - 0,101x_3 + 0,247x_4$$

Коэффициенттің мәнділігін тексеру үшін, нөлдік гипотеза құрамыз. Сәйкес t-статистика коэффициент бағасын сәйкес стандарттық категе бөлу арқылы анықталады:

$$t_{кр}(0.05; 4) = 2,4469$$

x_1, x_3 , коэффициенттері критикалық мәнінен кіші болғандықтан, гипотеза қабылданады, коэффициенттер статистикалық мәнсіз, кездейсоқ.

x_2, x_4 коэффициенттері критикалық мәнінен үлкен болғандықтан, гипотеза қабылданбайды, коэффициенттер статистикалық мәнді, кездейсоқ емес.

Регрессия теңдеуін құрғаннан кейін осы теңдеудің сапасы жайлы сұрақ туындайды. Теңдеудің жалпы сапасын тексеру үшін Фишердің F-статистикасы қолданылады. Ол үшін R^2 детерминация коэффициентінің мәнділігін тексереміз.

$$\text{Жалпы сапасын анықтау үшін, } H_0: R^2 = 0$$

$$F_{ст} = 8,439$$

$$F_{кр} = 4,53$$

$F_{ст} > F_{кр}$, гипотеза қабылданбайды, R^2 детерминация коэффициенті статистикалық мәнді, теңдеудің сапасы жақсы, сенімді деп қорытынды жасай аламыз.

Корреляциялық-регрессиялық талдау нәтижесінде келесі қорытындыларды жасауға болады:

1. Ауыл шаруашылығы жалпы өнімдерінің (көрсетілетін қызметтерінің) нақты көлем индексінің 1%-ға өсуі, ЖІӨ динамикасының 0,039 %-ға жоғарылауына әкеледі.

2. Өнеркәсіптік өнімнің нақты көлем индексінің 1%-ға өсуі, ЖІӨ динамикасының 0,3616 %-ға жоғарылауына әкеледі.

3. Құрылыс жұмыстарының нақты көлем индексінің 1%-ға өсуі, ЖІӨ динамикасының 0,101 %-ға төмендеуіне әкеледі.

4. Көлік қызметінің нақты көлем индексінің 1%-ға өсуі, ЖІӨ динамикасының 0,247 %-ға төмендеуіне әкеледі.

Қорытынды

1. COVID-19-ға қатысты ағымдағы жағдай КСРО құлаған кезден бастап Қазақстандағы ең терең дағдарыстардың біріне себеп болуы ықтимал, өйткені COVID-19 жаһандық экономикалық дағдарысты тудырды, оның ауқымын әзірге соңына дейін бағалау қиын.

2. ШОБ, өнімдік емес бөлшек сауда, авиация саласы, мұнай-газ, тау-кен өндіру, көлік секторы, электр энергетикасы және қызмет көрсету саласы сияқты Қазақстан экономикасының сегменттері мен салаларының қатысушылары ағымдағы нарықтық конъюнктурада неғұрлым осал сезінеді.

3. Экономиканың барлық салаларындағы компаниялар (телекоммуникация секторынан басқа) капиталды көп қажет ететін инвестициялық жобаларды іске асыруды «кідіртуге» немесе осы жобаларды іске асыру үшін «бюджеттік» шешімдерді қайта қарау процесінде тұр. Нарық ойыншыларының көпшілігі дағдарысқа қарсы іс-қимыл жоспарын әзірлейді және енгізеді, даму стратегиясын қайта қарауды жоспарлап отыр. Іс жүзінде барлық компаниялар жақын болашақта өздерінің сату арналары мен клиенттермен өзара іс-қимыл арналарын цифрландыруды жеделдетуге бағытталған.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Васина Е.И. О содержании понятия «Реальный сектор экономики» // Научный альманах. – 2016. – № 2-1(16). – С. 116-120.
2. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. – М.: ЦСЭ, Т.1, кн.1, 2001.– 567 с.
3. Реальный сектор экономики: проблемы финансирования, инвестирования и управления: Монография; [под ред. Л.А. Толстолесовой]. Новосибирск: Изд. АНС «СибАК», 2016.- 230 с.
4. Долгий путь к восстановлению после кризиса. Доклад об экономике Казахстана. – World Bank Group, 2020 год. – 40 с.
5. В 2020 году реальный сектор стал основным фактором устойчивости национальной экономики РК. <https://www.primeminister.kz/ru/news/v-2020-godu-realnyy-sektor-stal-osnovnym-faktorom-ustoychivosti-nacionalnoy-ekonomiki-rk-120339>
6. Как будет развиваться экономика Казахстана в 2021 году. <https://kursiv.kz/news/ekonomika/2021-01/kak-budet-razvivatsya-ekonomika-kazakhstan-v-2021-godu>
7. Казахстан: ускорение экономической диверсификации. – Asian Development Bank, 2018 год. – 281 с.
8. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы
9. Макрообзор: Республика Казахстан. – Евразийский Банк Развития, 2020 год. – 44 с.
10. Макроэкономический отчет за 4 квартал 2020 г. – Halyk Finance, 2021 год. – 14 с.

**ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-2019 НА БАНКОВСКИЙ СЕКТОР КАЗАХСТАНА И
КЛЮЧЕВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ БИЗНЕСА. АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ГОСУ-
ДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ**

Калиева Асем Еркековна,
доктор PhD

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Республика Казахстан, город Алматы
E-mail: assemkalieva@gmail.com

Жаманбаев Саят Бекзатович,
магистрант 2 курса

Казахский национальный университет имени аль-Фараби
Республика Казахстан, город Алматы
E-mail: zhamanbaev.sayat@mail.ru

Аннотация: Пандемия COVID-19 вызывает огромное напряжение во всем мире, затрагивая жизнь каждого человека. Беспрецедентные меры, принятые для снижения уровня заражения, включают себя принудительный карантин, комендантский час и запрет на выход из дома, ограничения по передвижению, и экономической деятельности и общественно жизни. Исторически было много кризисных событий, так называемых «черных лебедей», по всему миру, таких как пузырь доткомов, вспышка птичьего гриппа, финансовый кризис 2008-09 годов и других, с широкими экономическими последствиями. В данной статье, мы попытались проанализировать влияние коронавируса на ключевые сектора экономики, а именно на бизнес и банки. Кроме того, мы затронули тему господдержки бизнеса и попытались проанализировать их эффективность.

Ключевые слова: COVID-2019, бизнес, банковский сектор, экономические показатели, государственная поддержка.

Основной текст. Исторически было много кризисных событий, так называемых «черных лебедей», по всему миру, таких как пузырь доткомов, вспышка птичьего гриппа, финансовый кризис 2008-09 годов и других, с широкими экономическими последствиями. Пандемия коронавируса – это последнее подобное явление, охватившее весь мир, которое привело к всемирному кризису здравоохранения и почти остановило мировую экономику. На момент написания этой статьи ВТО подсчитала, что мировая торговля может упасть на треть, до уровня 15 трлн долларов США против 19 трлн в 2019.

Финансовый сектор, как и другие сектора, борется с серьезными проблемами, вызванными кризисом COVID-19. Кредитный бизнес банков сильно подорван, и их рискованная функция проверена на прочность. В 2020 году, произошел резкий прирост дефолтов по кредитам, из-за чего произошел всплеск неработающих активов. К примеру, в Казахстане, совокупная прибыль банковского сектора составила 726,8 млрд тенге, что в сравнении с 2019 годом, на 9,3% (или на 76 млрд тенге) меньше.

Снижение стоимости залогового обеспечения вызывает потребность в новых маржах. Дефолты и падение бизнеса вынуждают кредитные рейтинговые агентства понизить рейтинги клиентов и увеличивать резервы на возможные потери по ссудам. Однако, стоит отметить, что по результатам проверки и рекомендаций программы AQR (программа проверки качества кредитного портфеля БВУ РК) качество кредитного портфеля, в сравнении с остальными странами, улучшилось. Объем кредитов, просроченных более чем на 90 дней (NPL 90+), снизился за 2020 год ровно на 10 п.п. (с 1,2 трлн до 1,08 трлн тенге). Доля таких займов в совокупном кредитном портфеле БВУ уменьшилась с 8,14% на начало 2020 года до 6,82% на конец. Провизии в банковской системе также снизились, но немного краткими темпами, чем показатель NPL (-7,6% за год). Совокупный объем провизий по итогам года составил 1,83 трлн тенге.

Снижение ликвидности, в свою очередь, приводит к сокращению кредитной базы предприятий. Однако для решения этих проблем и снижения влияния на финансовое положение клиентов банки провели реструктуризации, а государство предоставило льготные программы финансирования, которые значительно помогли бизнесу остаться «на плаву» в условиях локдаунов и низкой потребительской активности. Отсрочка оценки залога банками снизит залоговое (финансовое) давление на клиентов. Регуляторы и центральные банки во всем мире ввели мораторий на погашение кредитов, а также могут подумать об изменении правил классификации НПА. С точки зрения банков, некоторые европейские страны, такие как Бельгия, Дания, Франция, Германия, Исландия и Великобритания, снизили уровень антициклического буфера, что ослабило давление на требования банков к капиталу. Другие страны, в свою очередь, стараются следовать тому же примеру. Во всем мире центральные банки вводят меры

по ослаблению ликвидности, в результате чего банки стремятся предоставить новые кредитные линии для восстановления разрушенного бизнеса.

Ожидается, что эта тенденция будет развиваться и дальше в среднесрочной перспективе; больше внимания будет уделяться оптимизации затрат и экономии средств для поддержания банковского бизнеса. Будут рассмотрены дополнительные инвестиции в точечную автоматизацию и использование существующих экосистем. Это будет способствовать внедрению цифровых технологий в функции оценки кредитного риска, анализа кредитов и оценки залогового обеспечения. Кроме того, стресс-тестирование должно получить больше внимания, поскольку будут введены новые сценарии, связанные с пандемией. Чтобы позволить банкам сосредоточиться на предоставлении бесперебойных услуг клиентам и обеспечить дополнительный операционный потенциал для банков и надзорных органов для решения неотложных проблем финансовой стабильности, вызванных кризисом COVID-19, Европейское банковское управление (ЕБА) решило отложить проведение стресс-тестов в масштабах всего ЕС до конца 2021 года, а окончательные сроки соблюдения требований Базеля III регуляторами разных стран были перенесены на январь 2023 года.

Продолжая изучение влияния пандемии коронавируса на банковский сектор, считаем важным изучить ее влияние на экономику и бизнеса в целом, а также проанализировать защитные действия государства. В любой стране мира государство является гарантом стабильности экономики, его основной целью является обеспечение поддержки стабильного устойчивого развития страны как в моменты роста экономики, так и (особенно!) в периоды кризиса.

Основной частью доходов бюджета Казахстана являются налоговые поступления бизнеса и граждан: именно за счет них финансируются расходы государства (наряду с заемными средствами).

«Черный лебедь» пандемии COVID-19, отягощенный последствиями неудачных переговоров ОПЕК+ в марте 2020 г., закрытие границ и отмена перелетов и передвижений, вызвали резкий шок мировой экономики, глобальное сокращение спроса, нарастающий «эффект домино» разрыва цепочек поставки, неожиданное и резкое сокращение поступлений в бюджет большинства государств планеты.

Не избежал этого удара и Казахстан: ведь экспорт энергоносителей и базовых металлов составляет основную долю экспорта страны и большую часть поступлений в госбюджет. Другой частью стремительно движущихся навстречу этой проблеме «ножниц» стал рост расходов бюджета, вызванных необходимостью поддержки бизнеса и граждан, «запертых» в четырех стенах локдауна.

Анализируя основные экономические показатели Казахстана и других стран, следует отметить, что выделение средств для борьбы с COVID-19 странами отразится на их заимствованиях. По подсчетам на конец 2020 г. наблюдается увеличение гос. долга почти во всех странах.

СТРАНА	ИЗМЕНЕНИЕ ВВП В 2020 Г., %	СООТНОШЕНИЕ ГОС. ДОЛГА К ВВП, %	ГОС. ДОЛГ НА ДУШУ НАСЕЛЕНИЯ, ДОЛЛ. США	ПОДДЕРЖКА, ДОЛЯ ОТ ВВП, % (НА ПОСЛЕДНЮЮ ДОСТУПНУЮ ДАТУ)	УРОВЕНЬ БЕЗРАБОТИЦЫ, %	ИНФЛЯЦИЯ, %	ДОЛЯ МСБ В ВВП, % (НА ПОСЛЕДНЮЮ ДОСТУПНУЮ ДАТУ)
 Казахстан	-2,7%	31%	3 234	9%	7%	7,6%	30%
 Россия	-5,5%	18%	1 737	2%	7%	4,2%	20%
 США	-5,9%	87%	50 093	13%	11%	0,6%	50%
 Великобритания	-6,5%	105%	44 672	26%	9%	1%	51%
 Германия	-7%	75%	34 192	37%	4%	0,8%	54%
 Италия	-9,1%	162%	37 804	2%	11%	-0,2%	н.д.
 Китай	1,2%	23%	1 450	1%	7%	4,6%	н.д.
 Турция	-5%	39%	5 991	11%	19%	11,2%	н.д.
 Алжир	-5,2%	54%	416	н.д.	15%	2,1%	н.д.
 Колумбия	-2,4%	63%	4 050	1%	15%	1,9%	н.д.
 Азербайджан	-2,2%	67%	354	н.д.	10%	4,0%	н.д.

Рисунок 1. Сравнение экономических показателей Казахстана и других стран
*данные представлены за первое полугодие 2020 года

Показатель соотношения гос. долга от ВВП в Казахстане является одним из самых низких по сравнению с другими странами.

На 2019 г. гос. долг РК был на 37% представлен внешними заимствованиями, и составил 6,4 трлн тенге (17 млрд долл. США), в то время как заимствования на внутреннем рынке составили 10,8 трлн тенге (28,5 млрд долл. США). [1]

Анализируя какое негативное влияние на бизнес Казахстана оказали ЧП и введение карантинных мер, можно резюмировать следующее:

- 300 тыс. субъектов предпринимательства приостановили свою деятельность
- Свыше 1,6 млн человек были отправлены в отпуск без содержания
- 4,5 млн человек получили социальную выплату в размере 42 500 тенге
- Около 14-15 тыс. субъектов предпринимательства, имеющих займы в БВУ, обратились за отсрочкой
- 1 млн субъектов предпринимательства пострадали от пандемии напрямую, в основном это сфера услуг и торговли

В свою очередь, правительство Казахстана очень оперативно проработало план действий по поддержке бизнеса. На сегодняшний день был принят обширный пакет антикризисных мер по поддержке бизнеса в свете COVID-19. К пакету антикризисных мер по поддержке бизнеса относятся:

- ✓ кредитование МСБ
- В рамках Программы льготного кредитования МСБ, пострадавшего от ЧП выделено 600 млрд тенге
- процентная ставка – 8%
- срок до 1 года
- ✓ Приостановка выплат по кредитам
- Приостановка выплат сумм основного долга и процентов по займам МСБ, пострадавших в результате ЧП на период до 3 месяцев
- Банки не начисляют штрафы и пени при просрочке платежей, возникших в связи с введением ЧП
- ✓ Валютные интервенции Национального Банка
- В целях обеспечения стабилизации обменного курса тенге в марте 2020 г.
- Национальный Банк провел интервенции на сумму
- 1 487 млрд долларов. После марта 2020 г. Национальный Банк не осуществлял валютных интервенций
- ✓ Меры по поддержке АПК
- Отмена земельного налога по землям сельхозназначения до конца 2020 г.
- Освобождение от НДС импорта биологических активов АПК до конца 2020 г.
- Гарантированный закуп у сельхоз производителей
- ✓ Отсрочка по уплате налогов МСБ
- Субъектам малого, среднего и некоторых секторов крупного бизнеса была предоставлена отсрочка по уплате всех видов налогов и других обязательных платежей сроком начиная с марта 2020 г. до 1 июня 2020 г. (3 месяца)
- Приостановка налоговых проверок для МСБ
- До конца 2020 г. освобождены от уплаты акцизов экспорт бензина и дизельного топлива
- До конца 2020 г. освобождены от уплаты вывозных таможенных пошлин определенные виды нефтяных продуктов (дистилляты, битум, мазут и прочее)

Таким образом, проанализировав государственную поддержку бизнеса во время пандемии коронавируса, можно сделать следующие выводы:

1. Прогноз МВФ по снижению реального ВВП в 2020 г. был пересмотрен в сторону снижения, с (-2,5%) до (-2,7%)
2. Снижение нефтяных доходов и консолидация в налогово-бюджетной сфере привели к ухудшению фискальной позиции
3. Расходы госбюджета в 2020 г. почти в два раза будут превышать доходы бюджета (без учета трансфертов из Нац. фонда)
4. Получить господдержку на фоне пандемии коронавируса в Казахстане сможет только меньше половины пострадавших предприятий малого и среднего бизнеса. Для остальных помощь оказалась недоступной
5. Среди мер, анонсированных государством, практически отсутствуют меры по поддержке крупного бизнеса, несмотря на то, что именно крупный бизнес формирует 80% всех налоговых поступлений и трудоустраивает более 60% трудоспособного населения страны

6. Отсутствие единого информационного портала господдержки и одного оператора по каждой госпрограмме, большинство респондентов считают одним из ключевых операционных барьеров для участия в программах господдержки

7. Около 90% респондентов считают, что необходимо расширение отраслевых критериев и «реинжиниринг» госпрограмм поддержки бизнеса

8. Надвигающаяся вторая «волна» заболеваний и вероятное продление уже объявленного повторного карантина негативно повлияют на ВВП Казахстана, платежеспособный спрос населения и сроки выхода бизнеса из рецессии

9. Повышение эффективности уже существующих и вновь объявленных мер господдержки позволит улучшить положение бизнеса в рамках уже выделенных средств (тем не менее, дополнительные меры поддержки также потребуются)

10. Государству и бизнесу необходима единая платформа для конструктивного и прозрачного диалога: лишь прямое обсуждение экспертов, своевременная и достаточная поддержка бизнеса помогут стр

Однако, в долгосрочной перспективе, как только ситуация успокоится, государству и банкам нужно будет больше сосредоточиться на преобразовательных программах, таких как риск и финансовая интеграция (на процессах и данных), чтобы помочь банкирам построить доверие и добрую волю среди регуляторов и инвесторов. Сокращение времени жизненного цикла кредита повысит эффективность процесса, позволит быстро принимать решения, минимизирует затраты на обработку и сократит время кредитования. Автоматизация кредитного рейтинга приведет к более быстрой оценке клиентов и улучшит модель рейтинга, добавив нелинейные параметры, такие как поведение клиентов в отношении расходов, сбережений и т. д., Наряду с линейными параметрами, такими как личная и/или корпоративная информация, финансовая отчетность и обеспечение.

Новые технологии будут играть ключевую роль в том, чтобы помочь банкам улучшить свои функции управления рисками и эффективно бороться с преобладающим кризисом COVID-19. Чтобы повысить ценность для клиентов и инвесторов, программы автоматизации и долгосрочные планы преобразований должны основываться на аналитике, искусственном интеллекте, машинном обучении, обработке естественного языка (НЛП) и облачных технологиях. Что еще более важно, банки уже сейчас должны сосредоточиться на создании гибкой структуры, которая является динамичной и оперативно устойчивой по своей природе, чтобы обеспечить бесперебойное обслуживание клиентов и повысить гибкость бизнеса, обеспечить им условия адаптивности.

Список литературы

- 1) Пандемия COVID-19: эффективны ли меры господдержки бизнеса в Казахстане? // Автор: KPMG
- 2) Аналитики оценили влияние «демографического следа» пандемии на экономику // ссылка: <https://www.rbc.ru/economics/12/02/2021/6023efbc9a794767c2d92254www.rbc.ru>
- 3) Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан // Ссылка к источнику: <https://stat.gov.kz/>
- 4) Статистика Национального банка Республики Казахстан // Ссылка к источнику: <https://nationalbank.kz/kz?switch=russian>

ӘОЖ (338.123)

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ КӨРСЕТКІШІН ТАЛДАУ

Қондыбаева Салтанат Қанапияқызы,
*PhD, «Экономика» кафедрасының доценті,
Экономика және бизнес жоғары мектебі,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: saltanat.kondybaeva@kaznu.kz*

Сағынбаева Айтолқын Асылбекқызы,
*«Экономика» мамандығының I курс докторанты,
Экономика және бизнес жоғары мектебі,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
E-mail: sagynbayeva1@gmail.com*

Аңдатпа: Мақала Қазақстан Республикасының экономикалық өсу динамикасы мен ерекшеліктеріне арналған. Экономикалық өсу көрсеткіші кез-келген мемлекеттің экономикасында маңызды рөлге ие. Себебі бұл

көрсеткіш мемлекеттің экономикалық даму деңгейін, халықаралық экономика мен әлемдік нарықтағы орнын анықтайтын бірден-бір маңызды индикатор. Сол себепті авторлар тәуелсіздік жылдарындағы Қазақстан Республикасының ЖІӨ-нің призмасы мен өзгерісі негізінде ел экономикасының динамикасын, дамуын және өзгеруіне әсер еткен түрлі факторлар деңгейін қарастырды.

Түйін сөздер: экономикалық өсім, макроэкономикалық көрсеткіштер, жалпы ішкі өнім, пандемия, экономикалық даму.

Кіріспе. Экономикалық өсу кез-келген елдің экономикасында басты орын алады. Бұл, біріншіден, экономикалық өсу елдің экономикалық даму деңгейін, қажеттіліктердің қанағаттану дәрежесін және өмір сүру деңгейін анықтайтындығына байланысты; екіншіден, экономикалық өсу елдің әлемнің басқа елдері арасындағы орнын, оның бәсекеге қабілеттілігін, әлемдік экономикалық және саяси дамуға әсер ету мүмкіндіктерін анықтайды; үшіншіден, экономикалық өсу елдің әртүрлілігіндегі даму болашағын анықтайды.

Елдің экономикалық дамуының сипаты мен динамикасы экономистер мен саясаткерлердің назарын аударатын нысан болып табылады. Елдің өміріндегі көп нәрсе және оның болашағы даму динамикасы мен деңгейінде қандай процестер болып жатқанына, ұлттық экономикада қандай құрылымдық өзгерістер болып жатқанына байланысты.

Экономикалық өсуді анықтайтын көптеген тәсілдер бар. Мысалы, А.Смит пен Т.Мальтус еңбектерінде бұл құбылысты зерттеуге тек қана сандық көзқарас бар – олар экономикалық өсудің мәні байлықты арттыру деп есептеді [1]. Бірақ П.Самуэльсон экономикалық өсудің мәнін экономикалық жүйенің өндірістік мүмкіндіктерінің шекараларының өзгеруімен айқын байланыстырды [2]. С.Кузнец экономикалық өсу дегеніміз – бұл елдің технологиялық қуаттылығына негізделген өндірістік қуаттылықтың ұзақ мерзімді өсуі деп тұжырымдады [3]. Әрине, бұл экономикалық ғалымдардың сан алуан ойлары мен көзқарастарының бірнеше түсіндірмесі. Жоғарыда айтылғандарға сүйене отырып, осы құбылысқа өзіндік анықтама беруге тырысайық. Сонымен, экономикалық өсуді елде белгілі бір уақыт аралығында (әдетте бір жылға) өндірілген тауарлар мен қызметтер көлемінің ұзақ мерзімді ұлғаюы ретінде қарастыруға болады. Бірақ өлшемдер дәлірек болуы үшін инфляцияның әсері ескерілуі керек.

ЖІӨ көрсеткіші халықаралық статистикалық қызмет және елдің экономикалық өсуін талдау үшін ерекше маңызға ие. Экономикалық өсу аймақтың, елдің және жалпы ұлттың экономикалық қуатының өсуінен көрінеді. Сол себепті елдің экономикалық жағдайын ЖІӨ өзгерісі арқылы сипаттауға болады.

Әдіснама. Мақаланы жазу барысында және Қазақстан Республикасының экономикалық өсу деңгейін және жағдайын зерттеу үшін логикалық талдау, кешенді талдау, жүйелік тәсіл, статистикалық зерттеу әдісі қолданылды. Экономикалық өсуді зерттеуде абстрактілі-логикалық әдісті қолдану сапалық және сандық өзгерістер процестерін, эволюциялық процестерді, даму модельдерін және болашақтағы басымдықтарды бөліп алуға мүмкіндік берді. Сонымен қатар, зерттеу жүргізу үшін отандық және шетел ғалымдарының еңбектері теоретикалық негіз болды.

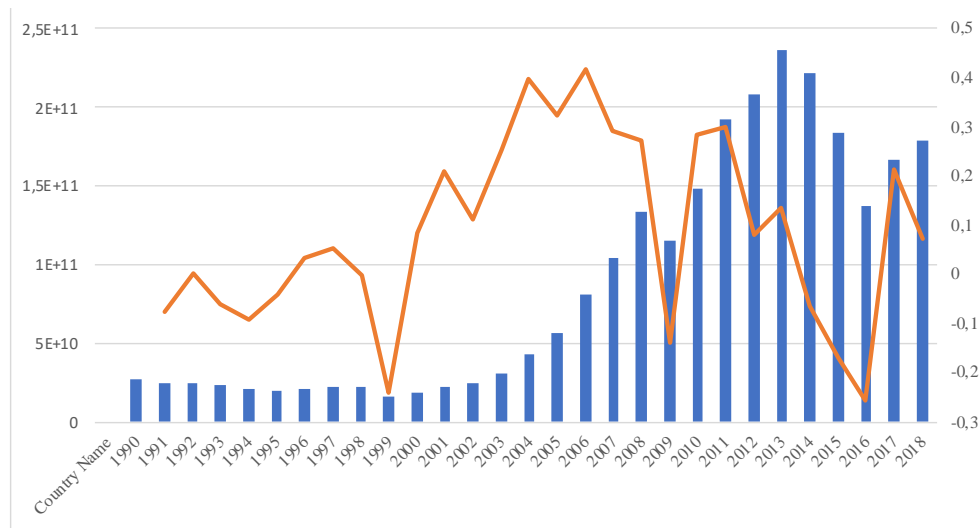
Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының статистикалық мәліметтерін және Дүниежүзілік Банк қамтамасыз ететін статистикалық есеп пен ақпараттар зерттеу жұмысының базасы ретінде Қазақстан Республикасының экономикалық өсу деңгейі мен жағдайы зерттелінді.

Нәтижелер және оларды талқылау. Қазақстан Республикасының экономикалық өсу көрсеткішінің тәуелсіздік алған кезеңінен бастап талдайтын болсақ, оның бірқатар әртүрлі сипаттағы бірқатар дағдарыстарды жеңе отырып, үлкен экономикалық трансформациядан өткен.

Тәуелсіздік алғаннан кейінгі 30 жыл ішіндегі Қазақстан Республикасының экономикалық өсуі елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесінің ауқымды және түбегейлі қайта құрылуымен сипатталуы мүмкін. 1991 жылдан бері уақыт ішінде Қазақстан Республикасының экономикасында және экономикалық өсуінде бірқатар жаһандық құрылымдық өзгерістер болды.

Посткеңестік кезеңдегі Қазақстан экономикасы бұрынғы КСРО-ның біртұтас ұлттық экономикалық кешенінің күйреуінің ауыр зардаптарын еңсерудің күрделі мәселесіне тап болды. Терең экономикалық дағдарыс қоғамдық өндірістің барлық салаларын, соның ішінде ауыл шаруашылығын, өнеркәсіптік өндірісті, қызметтерді өндіруді және т.с.с. қамтыды, көптеген жұмыссыздар пайда болды, халықтың өмір сүру деңгейі төмендеді, жоғары білікті мамандардың шетелге кетуі және елдегі басқа да көптеген қолайсыз құбылыстар орын алды [4].

Қазақстан Республикасының экономикалық өсуінде болған өзгерістерді оның ЖІӨ динамикасы арқылы байқауға болады. 1-суретте Қазақстан Республикасының ЖІӨ мен оның өсу қарқыны көрсетілген.

1-сурет. Қазақстан Республикасының ЖІӨ мен ЖІӨ өсу қарқыны
[4] – Дүниежүзілік Банк статистикасы негізінде автордың өзімен құрастырылған және есептелген

Тәуелсіздік кезеңінен бастап 1999 жылға дейін ЖІӨ-нің құлдырау кезеңі жалғасты. 1999 жылы циклдің соңына жетті, ал Қазақстанның ЖІӨ 16,9 млрд долларды құрады. Одан кейін Қазақстандағы экономикалық өсу кезеңі басталды, ал циклдің шарықтау шегі 2008 жылы ЖІӨ 133,4 млрд долларға дейін өсті, бұл тоғыз жылдағы 7,9 есеге өсуге сәйкес келеді. Алайда әлемдік қаржы дағдарысы бұл үрдісті тоқтатып, 2009 жылы ЖІӨ 13,6%-ға төмендеді.

Алайда, уақытында қабылданған шаралар мен экономикалық саясаттың арқасында Қазақстан экономикасы жедел әрекет ете алды. 2009-2010 жылдар дағдарыстан шығып, экономиканы қалпына келтіру жылдары болды. 2009 жылы Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық-инновациялық дамуының 2010-2014 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы жасалды (ҮИИД МБ), оның мақсаты экономикада өңдеу салаларының маңыздылығын арттыру, дайын өнім өндірісі мен экспортын ұлғайту, еңбек өнімділігін арттыру болды. Сондай-ақ, осы кезеңде кәсіпкерлікті дамыту, бюрократизация, бизнес үшін әкімшілік кедергілерді жою және бәсекеге қабілеттілікті арттыру бойынша жұмыстар күшейтілді.

2010-2014 жылдардағы әлемдік макроэкономикалық тұрақтандыру кезеңі, бұл кезде экономикалық өсудің орташа қарқыны шамамен 6% құрады. Осы кезеңде әлемдік экономика, оның ішінде Қазақстан экономикасы ФРЖ-нің ақша-несие жағдайларын (нөлдік деңгейге жақын пайыздық мөлшерлеме, сандық жеңілдетудің үш раунды) жұмсарту әсерінде болды, бұл дамушы нарықтарға, оның ішінде Қазақстанға капитал ағындарын әкелді.

2014 жылы сұраныс пен ұсыныстың теріс динамикасы салдарынан Қазақстандағы экономикалық өсу баяулады. Қазақстандағы ЖІӨ-нің нақты өсімі мұнай саласындағы өндіріс көлемінің төмендеуіне, сонымен қатар Қазақстандағы металлургия өнімдеріне Қытай мен Ресейдің сыртқы сұранысының әлсіреуіне және ұлттық валюта теңгенің құнсыздануынан кейін ішкі сұраныстың әлсіреуіне байланысты 2013 жылмен салыстырғанда ЖІӨ 6%-ға дейін төмендеді. 2014 жылдың ақпанында болған ұлттық валютаның девальвацияның халықтың әл-ауқатына кері әсері, тұтынушылық несиелер бойынша несиелік шарттардың қатандауы және 2013 жылы нақты жалақының төмен өсуінің кешіктірілген әсері жеке тұтынуға қатты әсер етті.

2014-2015 жылдары мұнай бағасының құлдырауы болды. Осылайша, Brent маркалы мұнай баррелінің бағасы 2014 жылдың шілдесіндегі 112 доллардан 2015 жылдың басында 53 долларға және 2016 жылдың басында 35 долларға дейін төмендеді. Мұнай нарығындағы мұндай өзгеріс Қазақстан экономикасына әсер ете алмады. Ұлттық валюта девальвацияға ұшырады, халықтың нақты кірістері төмендеді, инфляция үдей түсті. Қазақстан үшін қиын кезеңдер келді, ал ЖІӨ 2016 жылы 137,3 млрд долларға дейін төмендеді, яғни үш жыл ішінде Қазақстан экономикасы 42%-ға төмендеді.

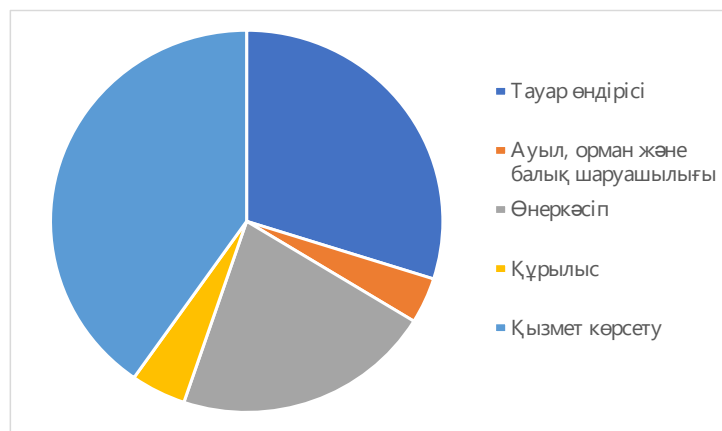
2016-2019 жылдар аралығында Қазақстан Республикасының экономикалық жағдайы, экономикалық өсу көрсеткіштері оң нәтижеге қол жеткізіп, даму Еңбек нарығындағы жағдай салыстырмалы түрде тұрақты, ал халықтың табысы нақты мәнде шамалы өсті, сонымен еліміздің халықаралық резервтері көрсетілген аралықта да өсімді көрсетіп, бюджет кірісінің болжамды деңгейден асқан.

Тұтастай алғанда, 2019 жылға қарай экономикалық модель, оның қалыптасуының барлық қиындықтарына қарамастан, Қазақстанда қолайлы іскерлік ортаға, дамыған кәсіпкерлік бастамаға, барлық маңызды бағыттар бойынша реформаларды аяқтаған және өмір сүру деңгейінің айтарлықтай жоғары деңгейіне ие экономикалық жүйесін құруға мүмкіндік берді.

Алайда, 2020 жыл Халықаралық жаһандық аренада барлық мемлекеттерге бірдей экономикалық, саяси және әлеуметтік тұрғыда өте қиын және ауыр жылдардың бірі болды. Әлемдік COVID-19 пандемиясы сырқы және ішкі экономикалық белсенділікті де әлсіретті. Бұл пандемиялық дағдарыс салдары мен орын алған саяси, экономикалық-әлеуметтік жағдай Қазақстан экономикасына 2008 жылғы әлемдік дағдарыс және 2015 жылдардағы дағдарыстарға қарағанда қатты әсер етті [7].

Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының статистикалық мәліметтері бойынша Қазақстан Республикасының ЖІӨ көрсеткішінің өсу қарқыны 2020 жылы минус 2,6%-ға тең болды. Орын алған пандемиялық жағдай, 2020 жылдың сәуір айында мұнай орташа бағасы соңғы 20 жылда рекордтық деңгейге дейін төмендеуі, әлемдік деңгейде жиынтық сұраныстың төмендеуі, өндірістің құлдырауы және еңбек нарығында орын алған жұмыссыздың деңгейінің артуы, халық табысының азаюы – бұның барлығы ел экономикасының өсуі мен дамуына кері әсерін тигізді.

2-сурет. 2020 жылғы Қазақстан Республикасы ЖІӨ құрылымы

[6] –ҚР Ұлттық статистика бюросының статистикасы негізінде автордың өзімен құрастырылған және есептелген

2020 жылы Қазақстан Республикасының ЖІӨ көрсеткішінің құрылымы келесідей: Тауар өндірісі – 40%, Ауыл, орман және балық шаруашылығы – 5,2%, өнеркәсіп – 28,7%, құрылыс – 6,1%, қызмет көрсету – 53,9%. ҚР Ұлттық статистика бюросының мәліметтеріне сәйкес, ЖІӨ құрылымындағы қызмет көрсету саласының үлесі жетекші орын алады.

2020 жылы экономиканы дамыту мен экономикалық өсімге қол жеткізу барысында экономиканы қолдау жөніндегі кең ауқымды іс-шаралар, шикізаттық емес секторлардағы инвестициялық белсенділік, нақты сектордағы өсім және оң сауда балансы, сондай-ақ экономикаға несиелер беру көлемінің ұлғаюы негізгі факторлардың бірі болды.

Қазақстан Республикасының саяси тұрғыда экономиканы қолдау бойынша уақтылы шаралар қабылдады. Кәсіпкерлік пен бизнеске салықтар мен басқа да міндеттемелерді төлеуді кейінге қалдыру және мораторий жүргізу, субсидияланған несиелер арқылы қолдау бағдарламаларының саны артып кеңейтілді, сонымен қатар табысы аз және карантинге ұшыраған азаматтарға тікелей қаржылық қолдау көрсетіледі. Соның арқасында

Қорытынды. Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының экономикалық дамуы Тәуелсіздік алғаннан кейінгі 30 жыл ішінде елдің әлеуметтік-экономикалық жүйесінің ауқымды және түбегейлі қайта құрылуымен сипатталуы мүмкін. Осы тәуелсіздік жылдары ішінде Қазақстан Республикасының экономикасында бірқатар жаһандық құрылымдық өзгерістер болды. Қазақстан экономикалық өсімге қол жеткізу барысында ішкі факторларды іске асыру негізінде кәсіпкерлік пен бизнес үшін қолайлы жағдайлар мен климат жасау, мемлекеттің экономикадағы үлесін азайту, үкіметтің субсидиялау тиімділігін арттыру негізінде бағдарламалар іске асырып келді.

Қазіргі таңда орын алған саяси және жаһандық экономикалық жағдайларға сәйкес Қазақстан жаңа экономикалық модельге көшу және құрылымдық реформаларды жүзеге асыру болашақта инклюзивті экономикалық өсуге қол жеткізудің қажетті шарттары болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Е.И. Лавров, Е.А. Капогузов. ЭКОНОМИЧЕСКИЙ РОСТ ТЕОРИИ И ПРОБЛЕМЫ. – Омск, 2006
2. Самуэльсон П. Экономика. -М., 2001
3. Kuznets S 1955. Economic growth and income inequality. The American Economic Review, 45(1), 1-28
4. Тулегенова М.С. ТЕОРИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ. – АЛМАТЫ 2008
5. Статистические данные Всемирного Банка. Интернет ресурс: <https://databank.worldbank.org/>
6. Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігінің Ұлттық статистика бюросының
7. Доклад Всемирного Банка об экономике Казахстана «Долгий путь к восстановлению после кризиса». – 2020

УДК (338.24.01)

**THE IMPORTANCE OF PROJECT MANAGEMENT IN GOVERNMENTAL
SOCIAL PROJECTS IN POST-PANDEMIC CONDITIONS**

Saltanat Kondybayeva

PhD, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: saltanat.kondybaeva@kaznu.kz

Aitolkyn Sagynbayeva

PhD student, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Kazakhstan

E-mail: sagynbayeva1@gmail.com

Abstract: *The objective of thesis work is to determine factors, which influence to the social governmental order to implement governmental social projects. This research will contribute to a better understanding the role of project management in governmental social projects; also, this thesis work will analyze the factors, which influence to the amount of governmental social order. Standardized practices of project management may add to the agility of the government. Standardizing policy approaches of project management will increase transparency, flexibility and the ability to oversee governmental social programs. It also allows the government to identify problems and develop responses, and more-effectively focus on the unknown thereby increasing overall agility.*

Key words: *Project management, social projects, government, method, the advantages of project management.*

Introduction. Over the past forty years, project management has gained popularity in both business and government spheres. Currently, countries all over the world constantly growing interest in the use of project management methods, which is associated with the expanding implementation of innovative projects of varying complexity.

The following tasks were defined:

- Find out the role of social governmental order of project management in social sector;
- Identify the factors, which influence to the social governmental order to implement social project;
- Analyze the factors, which imply to the result and amount of social projects.

The implementation of project management is a new trend in public administration. In the thesis, we reveal the mechanisms that allow formulating a comprehensive approach to the implementation of project management in government based on social projects. We substantiate the necessity of transforming the mentality of civil servants, translating their work into a format for focusing on results, developing appropriate competencies.

Definition. New effective management methods undoubtedly include project management. Project management in general, is a specialized action that use the modern scientist knowledge, skills, methods, tools and technologies and focused on obtaining effective results by influencing employees for successful implementation of projects.

Using project management allows you to clearly understand: what we want to get results what should we do for this what kind of specialists and resources do we need in what time frame can work be completed answer the main question: "how much will it cost?"

Current trends in project management are characterized by active cooperation between government agencies and business in the end of project management. It also notes the introduction of the project approach methodology in government and in governmental programs. The use of project management in international practice is a tool for the implementation of innovative ideas and highly current management technology in unstable and uncertain systems that are rapidly developing and changing. This primarily applies to tax, legislative, resource systems.

Using such a management system, it is possible to solve complex problems of a production, scientist and social nature. Project management approach opens up the following prospects for government authorities (Pyne, L. S. & et al, 2002):

- a clear definition of business priorities;
- unambiguous statement of expected results and goals;
- the practice of investing initiatives in clear, structured forms of projects or programs;
- competent accounting of possible risks and the search for ways to level them;
- reaching clear criteria for success;
- optimization of resource costs of the company and increasing motivation.

Benefits of using project management in governmental projects

How to form a political, scientist, media, religious and business elite that is responsible, competent, and morally healthy and solidary in the main issues? This humanitarian space can be formed through and through social governmental projects.

Experience indicates the widespread use of design technologies in all areas of government and public organization. In this regard, it is required once again to determine the terms used: “project”, “social project”, “and management of social projects”. A social project is intended to react the future desired state of the system arising from certain actions of people in the presence of certain financial, labor, material and other resources.

Social project is a scientifically -based model of a specie solution

Social project is a scientifically -based model of a specie solution to a social problem, expressed in a certain sign form (documentation system). In general, summarizing the above interpretations of the concept of “social project”, it is necessary to propose an author’s definition: a social project is a set of measures linked to resources, performers and timing of implementation aimed at solving specie social problems.

Social projects can be quailed according to the following criteria:

1. Type of project (classification is carried out according to the main areas of activity for which the project is designed: education, healthcare, sports, housing and communal services, employment, etc.).
2. Classification of the project (in the frame of arrangement and construction of the project and its focus area): monoproject, multiproject, megaproject. A monoproject is a separate project of a different type, scale, not providing for the division into subprojects. A multiproject is a compound project containing of a numeral of monoprojects and requiring multi-project management
3. Type of project (by the nature of the issue area of the project): investment, innovative, research, educational.
4. The measure of the project (in terms of the scope of the project itself, the amount of members and the degree of the external effect on world): regional, international, national, interregional, regional, interdisciplinary, industry, corporate, departmental, projects of a separate organization.
5. Length of the project (affording to the period of the project implementation): short-term (up to 3 years), medium-term (3 to 5 years), long-term (more than 5 years). A social project refers to innovation, since it involves certain social changes. These changes are conceived, justified, planned, i.e., a social project is a kind of conscious innovative activity.

The main advantages of project management of social processes. Social project management is a deliberate impact on the parameters of the project and the participants in the project process, which allows carrying out project activities and achieving the planned social results. The main advantages of project management of social processes:

1. The projects set specific goals, objectives, timelines and stages for the implementation of activities, which allows you to electively control processes and complete them in a timely manner. The target nature of the project determines the development of appropriate measures to consistently achieve the final desired results. Methodologically competent application of the project approach in managing the social development of the Government regions allows us to clearly dene the strategic focus of social issues and see a phased solution to a particular urgent problem.
2. Project management allows you to form a team of performers responsible for the implementation of individual activities, stages and the project as a whole. As a rule, the executors, contractors of the project are selected based on competition, a competitive approach, which significantly increases the success of the project. Proper organization of the project team avoids many difficulties in managing the implementation of government programs. As a result, authorities can more rationally manage financial, material and human resources.
3. The project involves a thorough calculation and justification of the financial, material and other resources required for the realization of its goals and the selection of sources for their support. Moreover, being a market tool for solving social problems, the project is always limited by a certain budget, which at the same

time requires strict control over expenses and the use of a budgeting system. For example, researchers of the Kazakhstan experience in implementing state projects note that during the transition to project management, expenses are reduced by 15–20%, and achievement of tasks is accelerated by 15–30% 10.

International experience of application project management in Governmental social projects.

Today, project management in the social sphere system is a proven and effective tool for managing any changes, no matter in what area of human activity they occur. The project is continuously dynamic, every its parts are in a rationally well-defined connection, relating shared responsibility and organization of actions. Project management in the frame of social scope has its own features, because of the content of duty to the population that, in countless respects, is not standardized and depends on the incentive level of self-realization of the probable of the authorities, satisfaction; interaction by the community, organizations and institutions.

The state social order, as an instrument for solving specific issues of various categories of citizens, as an effective opportunity to attract people not only to the formulation process, but also to participate directly in solving problems in the social sphere, as a way to strengthen constructivism in the interaction of state bodies and non-governmental organizations in the context of a common interest in improving the quality and electiveness of social programs and projects in the social sphere is currently undergoing It is a very significant innovation and perfection.

This research work is based on quantitative study applied to real data from reports of Governmental authorities about providing social services by projects. The purpose of thesis work is analyzing factors, which influence to the amount of governmental social order to implement governmental social projects. The amount of social governmental order has a direct impact on the electiveness and number of social projects and the socio-economic situation of government. In this study, we proceeded from the following hypothesis: despite significant amounts of nuancing for non-port activities, there is practically no information on the analysis of the content of social projects and programs that are implemented through state and local funding. This analysis was carried out using the desk research method. Desk research – search, collection and analysis of existing secondary information ("desk study"). Secondary information is data previously collected for purposes other than those currently resolved. The sources of data within the framework of this thesis work are publicly available information materials. Information materials include analysis of reports from Governmental authorities of the republican and local levels and reports of national, foreign and international structures published for the public and covering the topic of the study.

After collecting data according to the thesis work applied statistics method was used to analyze the issue. The purpose of thesis work is analyzing factors, which influence to the amount of governmental social order to implement governmental social projects. The amount of social governmental order has a direct impact on the electiveness and number of social projects and the socio-economic situation of government. To meet objectives of the thesis work and answer to the research question regression analysis was used to analyze the amount of social governmental mandates and number of social governmental projects. It is the most used method of applied statistics. The goal of the regression analysis is to analyze the independent variables taken into account are important factors and whether variables have a positive or negative influence on the response variable (Newbold et al., 2013; Tabanick and Fidell, 2001).

Methodology. Analysis method. In addition, its task is to measure the relationship between the dependent variable and one (paired regression analysis) or several (multiple) independent variables. Independent variables are also called factor variables that explain. We use multiple regression for analyzing data, because there are more than one independent variables. It is built on the foundation of how variables correlate with each other. To analyze the electiveness of a social state project, it is crucial to evaluate the degree of influence of various factors acting the level of state social order. Such an assessment can be created by implementing correlation and regression analysis that lets to study and identify the connection between the dependent variable (the resulting factor) and independent variables (factors that influence the resulting factor). Assumptions of multilinear regression analysis- normality, linearity, no extreme values- and missing value analysis were examined. The data that verify the assumptions were analyzed with multiple regression and lessons measurement and evaluation, instructional techniques, counseling, program development and educational psychology were estimate the KPSS respectively.

The solution to the problem of regression analysis should be divided into several stages:

1. The statement of the problem, initial hypotheses, which directed to measure the dependence of the studied phenomena are formed.
2. Description of dependent and independent (explanatory) variables.
3. Gathering of data. Statistics should illustrate each of the variables included in the regression model.

4. The construction of the hypothesis regardless the form of communication (simple or plural, linear or non-linear).
5. Determination of the regression function (contains in calculating the statistical values of the parameters of the regression function).
6. Assessment of the correctness of the regression analysis.
7. Clarification of the outcomes. The achieved results of the regression study are compared with initial hypotheses. The correctness and plausibility of the results are evaluated (Nancy L.L. & et al).

Pre-processing includes standardization of the data matrix, calculation of correlation coefficients, verification of their significance and exclusion of insignificant parameters from consideration. Choosing the type of regression equation. The task of determining the functional dependence that best describes the data is associated with overcoming a number of fundamental difficulties. In practice, situations often arise when the recall (goal) function Y depends not on one, but on many factors. In such cases, the establishment of a form of communication begins, as a rule, by considering a linear regression of this kind:

$$Y = b_1 * x_1 + b_2 * x_2 + \dots + b_n * x_n + a \quad (1)$$

where, n is the number of independent variables denoted as x_1 and x_n , and a is constant. In our research work, the amount of social governmental order defined as Y. Moreover, Sample data is collected according to the amount of social governmental order by regions.

The main factors that affect to the amount of social governmental mandates are the following: – level of poverty in the country; – employment rate; – quality of life; – socio-economic situation of country and etc. (Emelyanov A.M. & et al, 2010). The significance of relating project management implements in the social scope is because high performance indicators (Zhuk S.S. et al) cannot characterize the developed and implemented socio-economic programs and projects aimed at improving income, health care, nutrition, social services, the environment, education, employment, the service sector, demographic trends, etc. Factors of social governmental order are defined as following variables and all data according to them was taken from statistical data report of Ministry of National Economy Republic of Kazakhstan Committee on Statistics:

X1: number of social projects;

X2: gross regional product (GRP) – an indicator calculating gross value added, considered by the total gross output the volumes of its intermediate consumption;

X3: employment rate.

X4: the number of people receiving state benefits

X5: per capita income

X6: the amount of the population having incomes below the survival level. This is a measurable degree of the extent of low portability. Shows the ratio of the population having incomes below the subsistence level to the total population in percentage terms. For the regression model, you need to check the correlation for each factor. The correlation coefficients defines the degree of the connection among the variables and takes values in the range from -1 to +1. A value of -1 illustrates the variables have a strictly negative correlation between themselves, a value of +1 shows a strictly positive correlation of the variables, if the correlation coefficients is 0, then there is no correlation between the variables. The multiple correlation coefficients point to a moderate relationship between the whole set of factors and the result.

After building and analyzing the factors, one of the important points is checking for multicollinearity between the factors. Multicollinearity – the existence of a linear connection among the explanatory variables (factors) of the regression model. At the same time, they distinguish between full collinearity that shows the existence of a functional (identical) linear dependence and partial or just multicollinearity – the presence of a strong correlation between factors. It is not recommended to include factors in the regression equation that are weakly related to the indicator, but are closely related to other factors.

Factors that are functionally related to each other are not included in the equation (for them, the correlation coefficient is 1). The inclusion of such factors leads to degeneration of the system of equations for estimating the regression coefficients and to the uncertainty of the solution. After building a regression model, it is very important to check the equation for the quality, importance and ability to use it in the future. (John A., 2005) In the regression analysis, the Fisher test allows you to evaluate the importance of linear regression models. In particular, it is used in stepwise regression to verify the appropriateness of including or excluding independent variables (features) in a regression model. We formulate hypotheses to check the impact of variables to the Y.

The null and alternative hypotheses are formulated as follows: $H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_i = 0$ (between the response Y and the explanatory variables X_i no addition); $H_1: \beta_1 \neq 0$ and / or $\beta_i \neq 0$ (there is a relationship

between the response Y and the explanatory variables X_i). The null hypothesis can be checked using the F -criterion:

$$F = R^2 / (1 - R^2) \cdot (n - m - 1) / m \quad (2)$$

where, R^2 – coefficient of determination, n – number of samples, m – number of variables. To test the hypothesis, we use Fisher's tabular data, which are indicated in the Appendix, and compare it with the results of the calculated sum. The personal value of the criterion at the significance level is 95%. If the null hypothesis was rejected and the alternative hypothesis was accepted, this means that the selected factors have a value and influence on the change in the main indicator and means that the equation can be applied in the future.

After checking the significance and accuracy of the equation, one of the important indicators in the regression model is the coefficients of elasticity. The elasticity coefficient is an indicator of the bond strength of factor x with the result of y , showing how many percent the value of y will change when the value of the factor changes by 1%. It can be calculated by following formula $E_i = b_i / \text{average } Y$ (4) The next part of thesis work provides analysis on the base of applied statistics method to build a regression model, which will help to describe and identify influence of factors. For analysis, the MS Excel data package was used as a research tool.

Analysis and findings. The purpose of thesis work is analyzing factors, which influence to the amount of governmental social projects. Realization of governmental social projects is carried out using governmental social order. This chapter discusses the analysis of data that was created on the basis of statistical data from the statistic committee of the Republic of Kazakhstan. Financing social projects through the governmental social order already has more than ten years of practice and experience. According to the Report “Kazakhstan: Monitoring and evaluation of the impact of projects through international and state funding”, at the VII Civil Forum, held in November 2016, it was announced that, since 2003, 42.8 billion tenge were allocated under the state social contract, including 11.6 billion tenge from the republican budget, and local budget – 31.2 billion.

Conclusions. The findings of this thesis research allow to conclude that the socio-economic situation of the government and region has a greater influence on the amount of state social order, which accordingly acts on social projects as well.

According to the research question GRP, the number of people receiving benefits from government, per capita income, the proportion of the population having incomes below the subsistence level, the employment rate have a significant influence. Today, in a new era in the development of society, the task of creating projects in the social sphere and managing them to a certain extent is a priority. For through the implementation of new projects aimed at social and socio-humanitarian transformations, it is possible to improve the existence of our society, the development of its consciousness. The creation and implementation of social and humanitarian projects will greatly enhance the role of the individual in a transitive society, the realization of its value and the actualization of self-science, etc.

Studying and analyzing approaches to the implementation and results of governmental and regional projects related to the development of the social sphere, we can distinguish the following areas of improvement and development of state regulation of social projects: In addition, as shows international experience of developed countries for the development of project management of the social projects in social sphere at all levels public authorities need to implement a set of measures, including:

- Development of mechanisms for the formation and regulation of public-private collaborates society in the social sphere; – stimulating the creation and support of business structures operating in the end of social entrepreneurship and charity;
- Development of social infrastructure to support social and oriented non-port organizations and volunteerism, the formation of institutional bases of development of the social sphere;
- Development of the financial and credit mechanism of state support for the implementation of social projects.

The procedures will increase the maturity degree of the project management of social real processes. It means, that will allow the state to solve a number of vital tasks. For instance, growing of funding for the public range through interesting additional extra budgetary reserves, taking actual public strategy measures to tangible requirements and necessities by generating unusual project management constructions in community and national authorities; confirming the application of numerous infrastructure projects founded on attraction private firms and the formation of different methods of public-private partnership that social partnership relations. All these lead to generate the institutional center for development design working approaches.

References

1. Kerzner, Harold. (2005). Using the Project Management Maturity Model: Strategic Planning for Project Management. USA: John Wiley Sons, Inc.
2. Aubry M. (2011). The social reality of organizational project management at the interface between networks and hierarchy. Journal Project Management. 4, 436–457.
3. Law of the Republic of Kazakhstan About the state social order, grants and awards for non-governmental organizations in the Republic of Kazakhstan № 429-V , 02.12.15.
4. Ushakova S., Gulyev S. (2017) Kazakhstan: Monitoring and evaluation of the impact of projects through international and state funding 2014-2016.
5. Koskela, L. & Howell, G. (2002). The underlying theory of project management is obsolete, Proceedings of PMI Research Conference 2002, Seattle, WA, 14-17 July 2002, 293-302.
6. Hailing Wang, Libiao Bai (2018). Social Project Culture: A New Project Management Culture to Promote the Sustainable Development of Organizations.
7. Antropov U. (2009) Project management as a tool for developing a system of social services for the population in modern conditions. 11 (149), 2009.
8. Emelyanov A.M., Isakin M.A. (2010) Assessment of the effectiveness of social projects based on indicators of the quality of life of the population. 10 (190), 2010.
9. Reisch, M., Jani, J. S. The New Policies of Social Work Practice : Understanding Context to Promote Change. The British Journal of Social Work. 2012. 42(6). 1132–1150.
10. Tabachnikova, M. B. (2015) Social projects from the positions of different regional institutional groups. 11. 2015. 89–107.

ӘОЖ 332.14

COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ ЕЛДІҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН ТАМАҚТАНУ САЛАСЫНА ӘСЕРІ

Салибекова П.К.¹, Тлеубердинова А.Т.²

¹ PhD 2-курс, «Тұран» университеті, e-mail: saleka92@gmail.com

² д.э.н., профессор, e-mail: tat404@mail.ru

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі,

Ғылым комитетінің «Экономика институты» РМҚК бас ғылыми қызметкері

***Аңдатпа.** Мақала әлемдік пандемия COVID-19 азық-түлік қауіпсіздігіне және тамақ өнеркәсібіне салдарларын зерттеуге арналған. Авторлармен пандемия кезінде өзгеріске ұшыраған салаларға шолу жасалына отырып, азық-түлік қауіпсіздігі мен тамақ өнеркәсібіндегі оң және тенденцияларға талдау жүргізілді. Сонымен қатар, пандемия кезінде негізгі азық-түлік өнімдерінің баға тенденциясына талдау жүргізіліп, соның ішінде рекордты түрде баға өсімін көрсеткен жұмыртқа және күнбағыс майының бағаларының жоғарылауы себептері талқыланды. 2019-2020 жылдардағы азық-түліктің негізгі топтарын тұтыну орта есеппен жан басына шаққанда динамикасы және өңірлік тұтыну талдаулары жүргізілді.*

***Түйін сөздер:** тамақ өнеркәсібі, азық-түлік қауіпсіздігі, пандемия, COVID-19.*

Эксперименттік бөлім (материалдар мен әдістер). Ресми түрде, еліміздегі азық-түлік қауіпсіздігі және оның ішіндегі тамақ өнеркәсібі, пандемиядан зардап шегетін сала тізіміне кірмейді деп айтуға болады. Өйткені, аса зардап шеккен салалар ішінде тамақ өнеркәсібі «үздіктер» тобына енбейді. Көптеген экономистердің пікірінше, тамақ өнеркәсібі пандемия әсерінен «қысым» көреді, бірақ салыстырмалы түрде тез аяққа тұрып кетеді деп болжамдануда. Осы орайда ескеретін жайт, ол бүкіләлемдік әсіресе, елімізде орын алып отырған шикізат дағдарысы тамақ өнеркәсібіне кері әсерін тигізіп отыр. Қазақстандағы көптеген өндірістердің шикізат базасы жоқ. Тиісінше шикізатты сатушылар бағаны геометриялық прогрессиямен көтеріп отыр: валюта бағамының, мұнай мен газ бағасының өзгерісіне сәйкес шикізаттардың бағасы пандемия уақытында қарқынды түрде көтерілуді. Сәйкесінше бұл нәтижелік тауарлар мен қызметтердің бағасына әсер етуде. Өткен жылғы статистикалық көрсеткіштерге сүйенсек өңделген тауарлардың экспорты 7,3%-ға, яғни 9 млрд. доллардан 8,3 млрд-қа дейін төмендеді, экспорттың негізгі төмендеуі феррохром (- \$170,3 млн), болат прокаты (- \$41,2 млн), мырыш (- \$82,3 млн) және қорғасын (- \$44,6 млн) жеткізілімдерінің қысқаруы есебінен болды. Бұл ретте шикізаттық емес экспорттың жалпы көлемінің төмендеуі аясында тамақ өнеркәсібі тауарлары 12,1%-ға өсуді көрсетті. Өсудің негізгі драйверлері ретінде: ұн, күнбағыс майы, макарон, жаңа немесе салқындатылған сиыр еті, соя майы, мұздатылған сиыр еті. Бұл туралы сауда және интеграция министрлігі хабарлады.

Ведомствоньң бағалауы бойынша, жыл соңына дейін өнделген өнім экспортының төмендеуі шамамен 16,6%-ды құрайды, өнеркәсіптік өнім экспорты \$2,3 млрд-қа, ауыл шаруашылығы өнімі – \$0,3 млрд-қа қысқарады, бүгінгі таңда барлығы 445 қазақстандық компания шетелде отандық өндірісті тұрақты түрде ұсынады. Олардың ішінде шағын және орта бизнес субъектілерінің саны өсуде, олардың 80%. 2019 жылы мемлекеттік қолдау шараларын ұсыну есебінен аталған тізілімге қосымша 277 кәсіпорын енгізілді. Экспорттаушылар негізінен Алматы, Нұр-Сұлтан және Шымкент қалаларында шоғырланған. Экспортқа бағдарланған облыс Ақтөбе болып табылады [1].

Нәтижелер және талқылау. 2019 жылдың аяғынан бастап бүкіл әлемде тез дамып келе жатқан COVID-19 пандемиясы азық-түлік қауіпсіздігі мен тамақтану жағдайына әлемдік деңгейде тигізген әсері жоғары. Байқалған дағдарыс азық-түлік жүйелеріне және бірқатар себептерге байланысты адамдардың азық-түлікке қол жетімділігіне қауіп төндірді. Біз денсаулық сақтау саласындағы жаһандық дағдарыс салдарынан елдердің карантин режимін енгізуі нәтижесінде тауар өткізетін азық-түлік тізбегіндегі елеулі іркілістерді ғана емес, сондай-ақ әлемдік экономиканың елеулі құлдырауын да байқап отырмыз. Табыс төмендеді, бірқатар азық-түлік өнімдерінің бағасы көтерілді, көпшілігі азық-түлікке қол жеткізуден айырылды. Қазіргі таңда әлемдегі жағдай тұрақсыз, үнемі өзгеріп отырады және белгісіздіктің жоғары деңгейімен сипатталады.

Соңғы жылдары барлық өнеркәсіптік салада инновациялық сілкініс алғаны мәлім, ал тамақ индустриясында инновацияларға үлкен мән берілмеді, бірақ пандемиядан кейінгі айларда тамақ өнеркәсібінде инновациялық бум орын алды, өйткені компаниялар мен өндірушілер дағдарыстан тез шығу үшін өз көрсеткіштерін қарқынды түрде жақсартта бастады. Өндірушілердің басты назары цифрлық технологияларға, цифрлық шешімдерді, қашықтағы қызметтерді және жоғары автоматтандырылған инфрақұрылымды кеңінен енгізуге бағыттала бастады.

Сонымен қатар, COVID-19 пандемиясы компаниялар мен кәсіпорындар қоғам мүддесі үшін әрекет етуі керек, қоршаған ортаға және олардың қызметіне байланысты қауымдастықтарға қамқорлық жасауы керек екендігін көрсетті [2].

Пандемия кезіндегі тағы да бір актуалды тақырыптардың бірі ол азық-түлік тауарлары арқылы вирустың жұғуы болды. Бірақ ДДҰ-ның пікірінше, вирусты азық-түлік тауарларының қаптамасынан тікелей жұқтыру мүмкін емес. Себебі, COVID-19 көбеюі үшін тірі организм (адам немесе жануар) қажет. Бұл эксперименталды түрде дәлелденді.

Осыған қарамастан, сарапшылар пандемия жағдайында тамақ өнеркәсібіндегі гигиена шараларын қатаң сақтау керек деп санайды. Ондай жеңілдік түрлері мыналар:

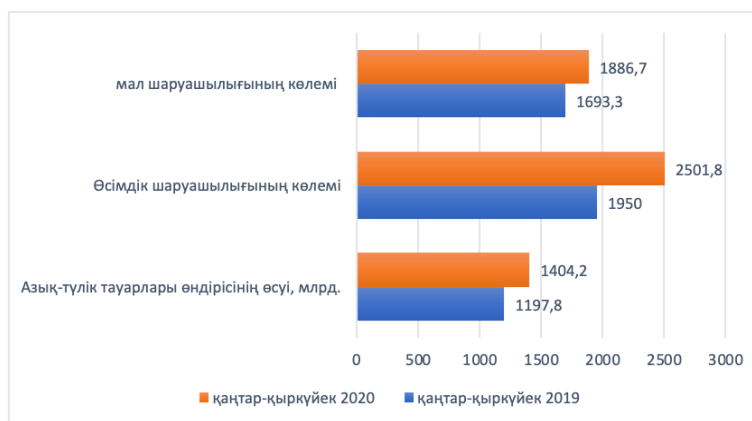
- *Азық-түлік беттері мен қаптамалардың тиісті гигиенасы.* Оған жету үшін барлық кәсіпорындарда ластану қаупін төмендететін тамақ өнімдерінің қауіпсіздігін басқарудың арнайы жүйелері енгізілуі керек. Бұл жүйеге өндіріс, қойма және азық-түлік өнімдерін үнемі санитарлық өңдеу кіреді;

- *Персоналдың гигиенасы.* Азық-түлік өнімдерін өндіруге рұқсаты бар кәсіпорынның барлық қызметкерлері жеке қорғаныс құралдарын (маскалар мен қолғаптар) киюге, қашықтықты сақтауға, медициналық тексеруден өтуге міндетті, ал вирустық инфекцияның қандай да бір белгілері болған жағдайда жұмысқа жіберілмеуге тиіс.

Алайда, қолғап кию қауіпсіздік кепілі емес: Дүниежүзілік денсаулық сақтау ұйымы мұндай шаралар қызметкер оларды жиі өзгерткен кезде ғана тиімді болады деп санайды. Сонымен қатар, жұқтыру қаупін азайту үшін тамақ кәсіпорындары бір рет қолданылатын контейнерлер мен пакеттерге артықшылық бере бастады.

Ал енді пандемия кезіндегі нақты статистикалық мәліметтерді талқылауға келетін болсақ, азық-түлік тауарларының өсімі 2020 жылдың қаңтар-қыркүйек айларындағы статистика бойынша 3,5% өсу тенденциясын көрсетті. Оның ішінде жалпы өсімдік шаруашылығында 7,0% өсу тенденциясы, ал мал шаруашылығында 2,7% деңгейінде өсу орын алды (1-сурет).

1-сурет. Азық-түлік саласындағы оң тенденциялар
Ескерту [3] дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

Эксперттердің бағалауында мұндай оң тенденциялар пандемия кезінде мемлекеттің жүргізген қолдау жұмыстарының нәтижесінде деп бағаланып отыр. Бірақ, азық-түлік саласы пандемиядан салыстырмалы түрде аз зардап шеккен сала болғанымен, бірнеше басты проблемаларды атап өтуіміз қажет:

- шикізат, қызмет және тауар жеткізу тізбегі бұзылған;
- -0,8% ауыл шаруашылығындағы жұмыспен қамтуды қысқартылды;
- -4,1% қаңтар-тамыз айларындағы сыртқы сауданың төмендеді;
- -10,6% – экспорттың төмендеуі;
- + 1,6% – импорттың өсуі;
- + 7,4% қаңтар-қыркүйекте азық-түлік тауарларына бағаның өсуі болды.

Осы орайда пандемия кезінде азық-түлік тауарларының бағасының күрт жоғарылауы өзекті проблемалардың бірі болып отыр. Ақпан айының қорытындысы бойынша Қазақстанда тауарлар мен қызметтер бағасының өсуі 0,7%-ды құрады. ҚР Стратегиялық жоспарлау және реформалар жөніндегі агенттігінің ұлттық статистика бюросының деректері бойынша ақпан айында олардың құны республика бойынша орта есеппен 1,1%-ға өсті. Және бұл:

– төртінші ай қатарынан, азық-түлік тауарлары 1%-дан астам қымбаттаған кезде, бұл 2018-19 жж. кезінде бірінші рет орын алды;

- төртінші ай қатарынан, бағаның өсуі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда жоғары;

Бұл жылдық мәнде өнімдердің құны қайтадан өскенін білдіреді: соңғы 12 айда ресми деректер бойынша олардың құны 11,6%-ға өсті [4].

Азық-түлік инфляциясының драйверлерінің бірі ретінде әлеуметтік маңызы бар тауарларда бағаның күрт жоғарылауы орын алды. 2021 жылдың ақпан ойынан бастап жұмыртқаның құны 3,2%-ға өсті. Мұндай көрсеткіш соңғы 11 жылда орын алмаған еді. 2021 жылдың басынан бастап жұмыртқа құны 10,7%-ға өсті.

Сонымен қатар, соңғы 5 жылдағы ең күшті ақпан айындағы бағаның өсуі күнбағыс майына – 2,3% болды. Оның құны қатарынан 11 ай бойы өсіп келеді, ал соңғы жылы өнімнің құны 41,9%-ға өсті. Осы уақыт ішінде қант 40,4%-ға, оның ішінде ақпан айында 1,6%-ға өсті (2019 және 2020 жылдары бұл уақытта бағалар төмендеді) [4, 5].

2-сурет. Жұмыртқаға тұтыну бағаларының индексі
Ескерту [5]. дереккөзі негізінде авторлармен құрастырылған

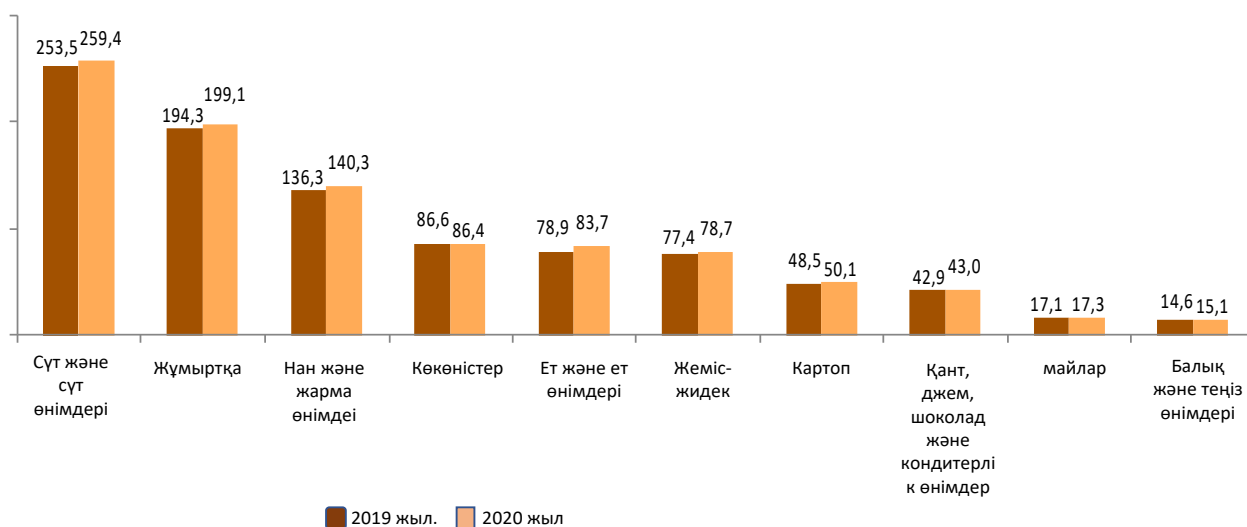
Ақпан айының соңында бәсекелестікті қорғау және дамыту агенттігі республикада әлеуметтік маңызы бар тауарлар неге қымбаттап жатқанын түсіндірді. Атап айтқанда, жұмыртқа бағасының өсуі құс санының азаюымен (өткен жылы құс тұмауының өршуіне байланысты) және жемшөп құнының өсуімен байланысты. Қант шетелдік жеткізушілердің бағасының өсуінің әсерінен қымбаттайды, ал май әлемдік трендтерге сәйкес келеді – ол бүкіл әлемде қымбаттады. Алайда, азық-түлік құнының өсуі көптеген өнімдер бойынша байқалады, сондықтан Қазақстандағы жағдай әлемдік трендтермен де байланысты деп атап өтілді.

Бірақ пандемия кезінде өзгеде бірнеше азық-түлік тауарларында бағаның төмендеуіде орын алды. Мысалы, ақпан айында күріш 0,3% төмендесе, қырыққабат 2%-ға арзандады.

Ал жемістер мен көкөністер бағасының жалпы өсуі 2,4%-ды құрады және маусымдылықты ескере отырып, бұл жақсы көрсеткіш: 2017 жылдан 2020 жылға дейін ақпан айында бағаның өсуі жоғары болды. Бұл ретте: алма 0,8%-ға; банан – 3,6%-ға; картоп – 2,2%-ға; сәбіз 2,3%-ға; пияз 1,1%-ға; қызылша 2,5%-ға өсті.

Басқа азық-түлік тауарларының арасынан ет құны 0,8%-ға өсті. Шошқа еті құнының өсуі небары 0,3%-ды құрады соңғы алты айда ол 2%-дан аз қымбаттады. Тары 0,4%-ға арзандады. Бұл соңғы жеті айда төртінші рет болды. Ұн құнының өсуі 1,3%-ды құрады. Бұл 2020 жылдың шілдесінен бастап ең жоғары өсу қарқыны. Жыл басынан бері темекі өнімдері 4,8%-ға өсті, оның 2,3%-ы ақпан айына келді [4].

Ал пандемия кезіндегі үй шаруашылықтарында тамақ өнімдерін тұтыну жлғарыда атап өткен тенденцияларға қарамастан өткен жылмен салыстырғанда бірнеше тауарлар түрінде көбейген. 2020 жылы өткен жылмен салыстырғанда көкөністерден басқа (картопты қоспағанда) барлық негізгі тамақ топтары бойынша тұтынудың өсуі байқалды. Ет және ет өнімдері сияқты тамақ өнімдерінің маңызды топтарын тұтыну 6%-ға, нан өнімдері мен жарма өнімдерін тұтыну 3%-ға, сүт және сүт өнімдерін тұтыну 2,3%-ға артты (3-сурет).

3-сурет. Азық-түліктің негізгі топтарын тұтыну (орта есеппен жан басына шаққанда), 2019-2020 жж.
Ескерту – [6]

Халықтың жан басына шаққандағы азық-түліктің жекелеген түрлері бойынша тұтыну орташа есеппен 2020 жылдың бір айында: картоп – 4,2 кг, 1 – сұрыпты бидай ұнынан пісірілген нан – 2,9 кг, сиыр еті – 1,9 кг, шикі сүт – 1,4 л, айран-1,3 л, жұмыртқа – 16,6 дана, алма – 1,6 кг, құм қант – 1,5 кг, күріш – 1,3 кг, макарон – 1 кг, жас немесе тоңазытылған балық-0,7 кг, қара шай-0,1 кг құрады.

Ауыл және қала тұрғындарының тамақ өнімдерінің негізгі топтарын тұтынуын салыстыру кезінде жұмыртқаны, сондай-ақ жемістерді, нан өнімдері мен жарма өнімдерін тұтыну бойынша ең жоғары саралау байқалады.

Ең аз және ең көп тұтынылатын тамақ өнімдерінің негізгі топтарын жан басына шаққандағы тұтынудың аймақтық аспектісін ескере отырып, келесі жетекші аймақтарды атап өтуге болады (1-кесте).

Азық-түлік топтары	Ең аз тұтынатын өнімдер	Жоғары тұтынатын өңірлер
нан өнімдері және жарма өнімдері	Маңғыстау (105,8 кг)	Түркістан (185,7 кг)
ет және ет өнімдері	Шымкент қ. (53,2 кг)	Қарағанды (101,4 кг)
балық және теңіз өнімдері	Шымкент қ. (4,9 кг)	Солтүстік Қазақстан (23,3 кг)
сүт және сүт өнімдері	Шымкент қ. (165,7 кг)	Ақмола (320,6 кг)
жұмыртқа (дана)	Маңғыстау (129 дана)	Ақмола (255 дана)
майлар мен майлар	Нұр-сұлтан Қ. (12,7 кг)	Қарағанды (23,0 кг)
жемістер	Шымкент қ. (61,1 кг)	Маңғыстау (101,5 кг)
көкөністер	Солтүстік Қазақстан (60,4 кг)	Түркістан (110,0 кг)
картоп	Қызылорда (41,5 кг)	Қарағанды (62,2 кг)
қант, джем, бал, шоколад, Кондитерлік өнімдер	Шымкент қ. (33,7 кг)	Ақмола (52,4 кг)
Ескерту – [6]		

Ең аз қамтамасыз етілген халықтың 10%-ы балық пен теңіз өнімдерін, ет және ет өнімдерін, жемістерді 3,4 есе, сүт және сүт өнімдерін 3,1 есе, жұмыртқаны 3 есе аз тұтынған 10%-бен салыстырғанда, ең аз қамтамасыз етілген халықтың 10%-ы тамақ өнімдерін тұтыну бойынша едәуір дифференциация сақталуда.

Қорытынды. Сонымен, COVID-19 пандемиясының еліміздің азық-түлік қауіпсіздігі мен тамақ өнеркәсібіне тигізген оң және теріс тұстарында атап көрсетуімізге болады:

– бүгінгі әлемдегі дағдарыстық жағдай ауыл шаруашылығымен қатар тамақ өнеркәсібінің ел үшін маңызы зор екенін көрсетті, сонымен қатар тамақ өнеркәсібі саласына инновациялық түрлендірулер енгізі керектегін анықтады;

– вирустың таралуына қарамастан, жалпы Қазақстанның тамақ өнеркәсібі саласында тұрақты жағдай сақталуда, ал азық-түлік қауіпсіздігі саласы әлемдік деңгеймен салыстырғанда ең аз зардап шеккен сала ретінде тіркелді;

– еліміздегі пандемия кезіндегі тамақ өнеркәсібі мен ауыл шаруашылығын мемлекеттік қолдаудың уақытылы шаралары дағдарысты болдырмауға мүмкіндік берді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1 Что помогло экспорту пищевой промышленности во время пандемии // Электронды ресурс – <https://kapital.kz/economic/90767/chto-pomoglo-eksportu-pishchevoy-promyshlennosti-vo-vremya-pandemii.html> (Дата обращения: 04.03.21)

2 3 урока для пищевой промышленности из 2020 года, Опубликовано на 10 февраля 2021 // Электронды ресурс – <https://www.generixgroup.com/ru/blog/3-uroka-dlya-pishevoy-promyshlennosti-iz-2020-goda> (Дата обращения: 04.03.21)

3 Сельское хозяйство Казахстана в условиях пандемии, Отчет «Продовольственная и сельскохозяйственная организация Объединенных нации» // <http://www.fao.org/3/cb2095ru/cb2095ru.pdf> (Дата обращения: 28.03.21)

4 Цены на продукты питания продолжают разгонять инфляцию // Электронды ресурс – <https://inbusiness.kz/ru/news/ceny-na-produkty-pitaniya-prodolzhayut-razgonyat-inflyaciyu>

5 Қазақстан Республикасы Стратегиялық жоспарлау және реформалар агенттігі Ұлттық статистика бюросы // Қазақстан Республикасының негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері – <https://stat.gov.kz/official/dynamic>

6 Пресс-релиз № 3264 27 апреля 2021г., О потреблении продуктов питания в домашних хозяйствах в Республике Казахстан в 2020 году – <https://stat.gov.kz/news/ESTAT414452>

ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫНЫҢ БАҒДАРЫ

Иляшова Г.К.,

аға оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Мурабилдаева Р.А.,

оқытушы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: Pyashova.guliya@kaznu.kz, riza27@mail.ru

Аңдатпа. Әлеуметтік саясаттың маңыздылығы жұмыс күшін ұдайы өндіру процесіне, еңбек өнімділігін арттыруға, еңбек ресурсының білім және мамандық деңгейін көтеруге, өндіргіш күштердің ғылыми техникалық деңгейіне, қоғамның мәдени және рухани өміріне байланысты анықталады.

Әлеуметтік саясат – бұл барлық азаматтардың жан-жақты дамуы, тұрмыс жағдайы, әл-ауқатын жоғары деңгейде қамтамасыз етуге бағытталған экономиканы мемлекеттік реттеудің маңызды бағыттарының бірі болып табылады.

Мақалада әлеуметтік саясаттың теориялық негіздері ашыла отырып, Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік саясаттың бағдары, сонымен қатар Пандемия кезіндегі оның жүргізілу бағыттары мен ел экономикасының жалпы жағдайы, қоғамдағы әлеуметтік ахуал қарастырылған.

Түйін сөздер: әлеуметтік саясат, пандемия, коронавирус, карантин, жұмыссыздық, ең төменгі жалақы.

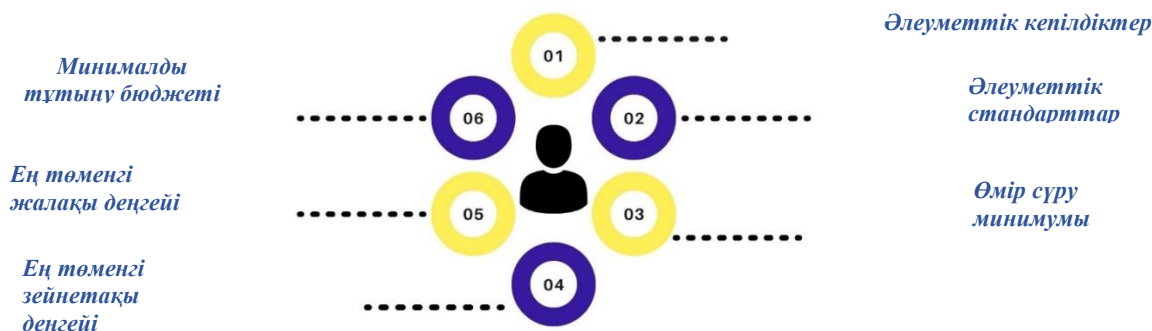
Дамыған елдер жаңа технологияларды енгізудің жоғары қарқынының әсерінен өздерінің әлеуметтік саясатын жаңартады және соның арқасында өткір халықаралық бәсекелестік жағдайында артықшылықтар алуға тырысады. Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев өзінің мақаласында Қазақстанды әлеуметтік жаңғыртудың негізгі бағыттарын анықтады: әлеуметтік заңнаманы жаңарту, әлеуметтік-еңбек қатынастарының тиімді моделін қалыптастыру, қазақстандықтардың өмір сүру сапасын арттыру, әлеуметтік жаңғыртудың ақпараттық-мәдени компонентін дамыту, әлеуметтік процестерді мемлекеттік басқарудың тиімді жүйесін қалыптастыру [1].

Әлеуметтік саясат (ағылш. *social policy*; лат. *socialis* – общестен; адамдар өмірімен байланысты) – халықтың, оның негізгі жіктерінің, топтары мен санаттарының тұрмыс жағдайына ықпал етумен байланысты жалпы мемлекеттік саясат бөлігі. Қамтитын аумағы: табысты реттеу, жұмыспен қамту, әлеуметтік қамсыздандыру саясаты; білім беру және денсаулық сақтау аяларындағы саясат; тұрғын үй саясаты, т. б. Әлеуметтік саясат адамға, оның халықаралық және ұлттық заңнамада көзделген құқықтарын қорғауға бағдарланған. Әлеуметтік саясаттың мақсаты – кез келген қоғамның жоғары құндылығы ретіндегі адамды қолдау және дамыту. Әлеуметтік саясат үлгісінің нақты іске асырылуы саяси құрылысқа, экономикалық даму деңгейіне, меншік қатынастарына, басқару құрылымына, мәдениетке, тарих пен дәстүрлердің ерекшеліктеріне байланысты. Әлеуметтік саясат өндірістік қоғамдық өнімді бөлуге негізделеді. Әлеуметтік саясат – бұл түпкі мүдделерді және белгіленген халық топтарының ұзақ мерзімді мүдделері мен қоғам мақсаттарын қанағаттандыруға мүмкіндік беретін қоғамдық өнімді құру мен бөлу бойынша әлеуметтік топтар мен қауымдастықтар арасындағы қатынастармен байланысты мемлекеттің немесе (және) қоғамдық институттардың іс-әрекеті. Әлеуметтік саясаттың негізгі мақсаты – еңбекке жарамды азаматтарға өзінің еңбегімен ауқаттылығын сақтап қалу үшін жағдай жасау және еңбекке жарамсыздарға-кепілденеген әлеуметтік қорғау мен қолдау көрсету жолымен қоғамдық-саяси жүйенің серпінді дамуын қамтамасыз ету [2].

Заманауи әлемде мемлекетте белсенді әлеуметтік саясатты жүргізу, елдегі ішкі саясаттың негізгі бағыттарының бірі ретінде анықталуда. Мемлекетімізде тәуелсіздікке қол жеткізу Қазақстанның алдына "әлеуметтік бағдарланған нарықтық экономикасы бар қуатты егемен мемлекет құру" міндетін қойды [3].

Әлеуметтік мемлекет табиғаты оның әлеуметтік саясатынан көрінеді.

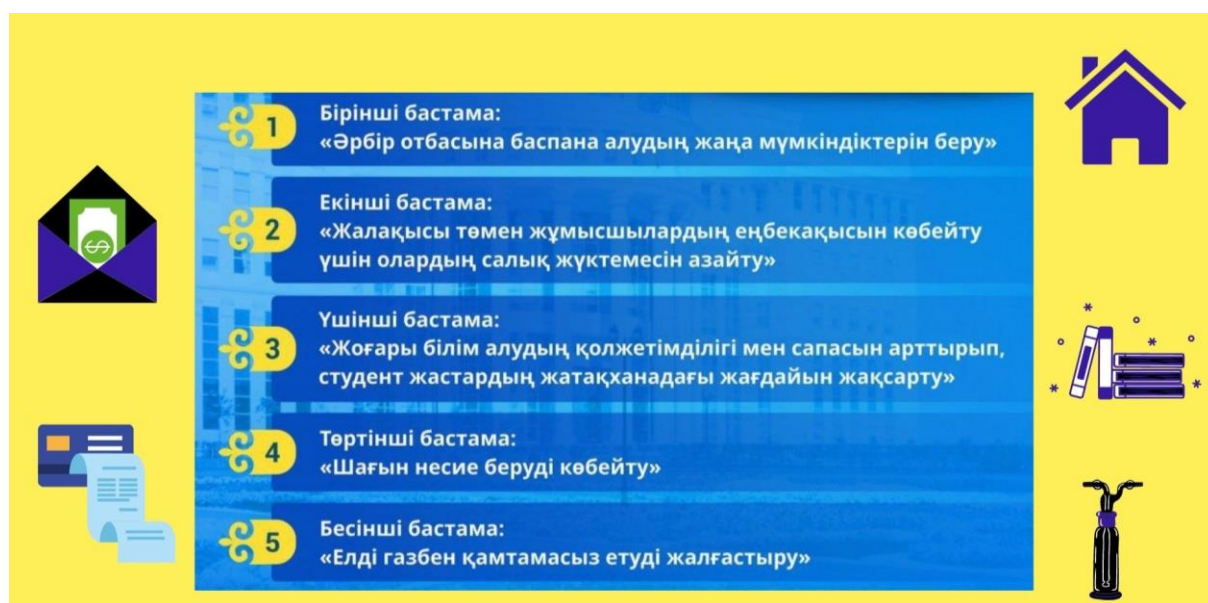
Әлеуметтік саясат – бұл бір жағынан, әрқилы жағдайларға байланысты қалыпты өмір сүруге жағдай жасай алмайтын халық топтары мен құрамдарына айтарлықтай көмек көрсетуге бағытталған әртүрлі субъектілердің үйлестірілген қызметі; екінші жағынан, жеке және қоғамдық көзқарас тұрғысынан өмір сүрудің қолайлы деңгейі мен сапасын өз беттерінше қамтамасыз ететін және арттыратын халық топтарына экономикалық белсенділік үшін оңтайлы жағдайлар жасау.

1-сурет. Әлеуметтік саясатты жүргізу құралдары

Әлеуметтік саясат – мемлекет пен өзге де саяси-әлеуметтік институттардың қоғамның әлеуметтік өмірін прогрессивті дамытуға, азаматтардың өмір сүру деңгейін, сапасын жетілдіруге, олардың өмірлік қажеттіліктерін қамтамасыз етуге, оларға қажетті әлеуметтік қолдау көрсетуге, осы бағытта тиісті қаржылық институттар мен басқа да қоғамдық әлеуметтік қолдануға бағытталған іс-әрекеті.

Қазақстанның әлеуметтік саясатының басымды бағыттары болып табылатындар: жұмыспен қамту саясаты және жұмыссыздық мәселелерін шешу; ең алдымен денсаулық сақтау және білім беру жүйелері көрсететін өмірлік қажетті әлеуметтік қызметтердің қолжетімділігін қамтамасыз ету; зейнетақымен қамтамасыз ету жүйесі: демографиялық саясат; өмір сапасының ұлттық стандартын қамтамасыз ету және т.б. [4].

2-сурет. ҚР Әлеуметтік саясатындағы 5 бастама

2-суреттен көріп отырғанымыздай, Қазақстан Республикасында әлеуметтік саясатты жүргізудің негізгі бес бастамасы айқындалған еді, және де осы бастамалармен жұмыс жүргізіліп келеді. Әйтсе де Коронавирусутық пандемия кезінде әлеуметтік саясатты жүргізуде белгілі бір өзгерістер жүргізіліп, мемлекеттің әлеуметтік функциясының арта түскенін байқадық.

Коронавирустық инфекция COVID-19 (ағылш. Coronavirus Disease 2019), (бұрын: коронавирустық инфекция 2019-nCoV) – SARS-CoV-2 (2019-nCoV) коронавирусымен қоздырылатын ауыр респираторлық инфекция. COVID-19 коронавирустық инфекциясының алғашқы жағдайлары Қазақстан аумағында 2020 жылғы 13 наурызда тіркелді. Ресми статистика бойынша 2021 жылғы 9 наурыздағы жағдай бойынша Қазақстанда 220 018 зертханалық расталған жұқтыру оқиғасы анықталды, 203 467 адам сауығып, 2 821 адам қайтыс болды. Аурудың таралуын болдырмау үшін 16 жылдың 11 наурызынан 2020 мамырына дейін елде төтенше жағдай енгізілді: елге кіруге және шығуға шектеулер қойылды, барлық аймақтарда карантин немесе басқа да шектеу шаралары енгізілді, ірі азық-түлік емес сауда нысандарының, кинотеатрлардың және адамдар көп жиналатын басқа орындардың

қызметі тоқтатылды. 2020 жылғы 5 шілдеден бастап Қазақстанда қатаң оқшаулау режимі қолданыла бастады. Азық-түлік дүкендерінен, дәріханалардан, кафелерден (әлеуметтік қашықтықты сақтай отырып), әуежайлардан (ішкі рейстерден) басқа барлық нысандар жабылды [5].

Бүгінгі таңда, пандемия жағдайында Қазақстанның Денсаулық сақтау саласы елдің әрбір өңіріндегі осы бір індеттің таралуын республикадағы қалаларды, облыстарды, аудандарды белгілі бір аймақтарға бөлумен ақпараттандырып отырады және тиісінше карантиндік шаралар реттелініп отырады, яғни ол аймақтар: *қызыл аймақ* – өте қауіпті, *сары аймақ* – орташа қауіпті, *жасыл аймақ* – коронавирустың қауіпсіз деңгейі деп анықтау қалыпқа енген.

COVID-19 пандемиясы кез келген елдің ең құнды байлығы – адам ресурстарына қауіп төндіреді. Елдегі адами ресурстарды сақтамасақ және осындай індеттер кезінде құтқармасақ, экономиканы, сауда және саяси ұстанымдарды, елдің ықпал ету салаларын құтқарудың еш мағынасы жоқ. Мемлекеттердің өз азаматтарының денсаулығын сақтауға, аурулар мен зақымданулардың алдын алуға, әртүрлі әлеуметтік топтардың азаматтарына көмек көрсетуге және оларды емдеуді қамтамасыз етуге қатысты ұстанымы – мұның бәрі мемлекеттің әлеуметтік жауапкершілігін, макро деңгейдің ұйымдастырушылық мәдениетін көрсетеді; оның имиджін анықтайды.

Коронавирустық Пандемия әлеуметтік салаға айтарлықтай әсер етті. Елдегі экономикалық белсенділіктің төмендеуі, экономиканың көптеген салаларына әсер еткен, яғни ол жұмыс орындарының да, жұмыс уақытының да қысқаруына әкелді.

Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) деректері бойынша бизнес-сектор қызметінің толық немесе ішінара тоқтатылуы әлемнің жұмыс істейтін халқының 81%-ына немесе 3,3 млрд адамға әсер етті. Қазіргі дағдарыстың нәтижесінде бүкіл әлем бойынша жұмыс уақытының ұзақтығы 6,7%-ға қысқарды [6].

Қазақстандағы әлеуметтік қорғау институттары пандемия кезеңінде мынадай факторлардың ықпалында болмақ:

1) Халық табысының қысқаруы

2020 жылғы мамырда халықтың орташа жан басына шаққандағы атаулы ақшалай табыстары бағалау бойынша 108,8 мың теңгені құрады. Сонымен қатар, халықтың номиналды кірістерінің өсу қарқынының баяулауы байқалған.

2) Халық табысы құрылымының өзгеруі

Мысалы айтар болсақ, 2020 жылғы 2-тоқсанда халық табысының құрылымында кірістердің 56,5%-ын жалдамалы жұмыстан түсетін кірістер, 33,3% – әлеуметтік трансферттер, 8,1% – өзін-өзі жұмыспен қамтудан немесе кәсіпкерлік қызметтен түсетін кірістер, 2,1% – өзге де кірістер құраған.

3) Жалпы және тіркелген жұмыссыздықтың өсуі

ҚР ЕХӘҚМ деректері бойынша жұмыспен қамту органдарында жұмыссыздар ретінде тіркелгендер саны 2020 жылғы мамырдың соңында 161,3 мың адамды немесе жұмыс күшіне қатысты алсақ 1,7%-ды құрады. Сонымен қатар, шектеу шаралары қолданылған кезеңде тіркелген жұмыссыздар саны 50 мың адамға өсті. Алдын ала болжамдар бойынша, ҚР ЕХӘҚМ жалпы жұмыссыздық 2020 жылы 6,1%-ға дейін өсуі мүмкін (2020 жылғы 1 тоқсанда – 4,8%) [7].

НЕГІЗГІ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ КӨРСЕТКІШТЕР

	Халық (2021 жылғы 1 ақпанға, мың адам)	18 897,9		ЖІӨ (жедел деректер, 2020 жылғы қаңтар-желтоқсан, %)	97,4
	Инфляция (2021 жылғы ақпан 2020 жылғы желтоқсанға, %)	1,3		Инфляция (2021 жылғы ақпан 2021 жылғы қаңтарға, %)	0,7
	Жұмыссыздық деңгейі (2020 жылғы IV тоқсан, %)	4,9		Орташа айлық жалақы бағалау бойынша* (2021 жылғы ақпан, теңге, бағалау)	223 213

3-сурет. ҚР негізгі әлеуметтік-экономикалық көрсеткіштері
(<https://stat.gov.kz/> ресми мәліметінен)

Қазақстанда халықты әлеуметтік қолдау және бизнес секторының экономикалық белсенділігін арттыру да басым бағыт болып табылады.

Пандемия кезіндегі жағдайды тұрақтандыру мақсатында ел Үкіметі "коронокризистен" зардап шеккен халықты қолдауға бағытталған бірқатар іс-шаралар қабылдады, атап айтқанда: бизнесті жеңілдікпен кредиттеу, салық және кредит төлемдері бойынша кейінге қалдырулар беру және т.б.

Сондай-ақ, экономикалық өсуді қалпына келтіру жөніндегі Кешенді жоспар әзірленді, ол кредиттеу, салықтық ынталандыру, экспорт пен импортты алмастыру бойынша қосымша шараларды, сондай-ақ инфрақұрылымдық жобаларды іске асыру арқылы 250 мың жұмыс орнын құруды мақсат ететін "Жұмыспен қамтудың жол картасы" дағдарысқа қарсы бағдарламасын көздейтін жоба. ҚР ЕХӘҚМ деректері бойынша 2020 жылғы маусымдағы жағдай бойынша 5,3 мың инфрақұрылымдық жоба іске асырылды және 103 мың жұмыс орны құрылды [8].

Халықты тікелей мемлекеттік қолдау ел аумағында шектеу шараларының енгізілуіне байланысты табысынан айырылған халықтың неғұрлым зардап шеккен топтарына әлеуметтік төлемдер арқылы жүзеге асырылды. Карантин шаралары кезінде 7 миллионға жуық адам әлеуметтік төлем алды [9].

Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) мәліметтері бойынша, COVID-19 пандемиясының салдары бүкіл әлемде жұмыс уақытының қысқаруына байланысты 1,6 миллиард еңбекке қабілетті адамға шығын әкелуі мүмкін.

Дағдарысқа дейінгі деңгеймен салыстырғанда (2019 жылғы IV тоқсан) жұмыспен қамтуды 10,5%-ға немесе 305 млн жұмыс орнына қысқарту күтілуде. Атап айтқанда, Солтүстік және Оңтүстік Америкада жұмыс уақытының ұзақтығы 12,4%-ға (дағдарысқа дейінгі деңгеймен салыстырғанда), ал Еуропа мен Орталық Азияда 11,8%-ға қысқарады [10].

Елдегі ұзаққа созылған Санкциялар экономикалық белсенділікті бәсеңдетуі мүмкін. Егер пандемия аймақтарға тарала берсе және сыртқы экономикалық жағдай одан әрі нашарласа, ЖІӨ төмендеп, кедейлік едәуір артуы мүмкін.

Отандық сайттағы ресми деректерге сәйкес Stat.kz Қазақстанда жұмыссыздық деңгейі наурыз айында 4,8%-ды құрағанын айтқан болатынбыз. Ұлттық экономика министрлігінің мәліметінше, пандемияға байланысты ол 5,8%-ға өсті. Ұлттық валюта қорының болжамы бойынша бұл көрсеткіш 7,8%-ға дейін артады. Бүгінгі таңда табысын жоғалтқан 4,5 миллионға жуық қазақстандық мемлекеттен 42 500 теңге көлемінде әлеуметтік көмек алды [11] және де ол елдегі ең төменгі жалақы деңгейіне сай келеді, яғни осы төлем мөлшерінде Пандемия кезінде жұмысын жоғалтқан және ақысыз демалысқа кеткен адамдарға мемлекет қаржылай көмек көрсеткен (1-кесте).

1-кесте

Қазақстандағы ең төменгі жалақы сомасы

	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020 IV тоқсан
Ең төменгі жалақы, теңге	1 қаңтардан – 14952 теңге	15999	17439	18660	19966	21364	22859	24 459	28 284	42 500	42 500

Елдің тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуы үшін айтарлықтай маңызды факторлар – бұл әлеуметтік факторлар, олардың көрінісінің ерекшеліктері ондағы әлеуметтік топтар, өндірістік персонал және жұмыс берушілер, мемлекеттік құрылымдармен және кәсіпкерлермен, әртүрлі мамандықтар және т.б. арасындағы белгілі бір қайшылықтардың болуымен байланысты.

Іс жүзінде әлем халқының 40%-ында медициналық сақтандыру немесе ұлттық медициналық қызметтерге қол жетімділік жоқ. Жыл сайын 800 миллионға жуық адам отбасылық бюджеттің кем дегенде 10%-ын денсаулық сақтауға жұмсайды, ал медициналық шығындарға байланысты 100 миллион адам кедейлікке ұшырайды. Бұл дегеніміз, көптеген адамдар ауырған кезде медициналық көмекке жүгінуге Қаражат жетіспейді, соның ішінде COVID-19 сияқты жұқпалы аурулары бар кезде тіпті ол жағдай қауырт болуда [12].

Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымдық даму министрлігі карантин енгізілген өңірлерде Коммуналдық қызметтерге ақы төлеуге көмек көрсету механизмін әзірледі.

Халыққа көмектің бұл түріне 49,3 миллиард теңге бөлінді. Халықтың әлеуметтік әлсіз топтарының 7 санаты анықталды:

– 1, 2, 3 топтағы мүгедектер;

– мүгедек балаларды тәрбиелеп отырған отбасылар;

– көп балалы отбасылар;

– Ұлы Отан соғысының мүгедектері мен қатысушылары және тұлғалар,

Ұлы Отан соғысының мүгедектері мен қатысушыларына теңестірілгендер;

– Мемлекеттік немесе қоғамдық міндеттерді, әскери қызметті орындау кезінде, ғарыш кеңістігіне ұшуды дайындау немесе жүзеге асыру кезінде, адам өмірін құтқару кезінде, құқық тәртібін қорғау кезінде қаза тапқан адамдардың отбасылары;

– ең төменгі зейнетақысы бар және төлемдері одан төмен зейнеткерлер;

– атаулы әлеуметтік көмек алатын азаматтар, соның ішінде жалғыз басты зейнеткерлер.

Қазақстанда бұл санаттардағы адам саны 1,6 миллион болған. Коммуналдық қызметтер үшін төлемдер (15 000 тг) 2020 жылғы 1 сәуірден 30 сәуірге дейін жүзеге асырылды, сондай-ақ жергілікті атқарушы органдар екінші төлемді (әлеуметтік көмек ретінде) 1 мамырдан 30 сәуірге дейінгі кезеңде жүзеге асыра бастады [13].

Осылайша, COVID-19 коронавирустық инфекция пандемиясының әсері қоғамдық дамудың барлық салаларында көрінді, макро- және микро деңгейлерде айтарлықтай өзгерістерге әкелді, мемлекеттік және әлеуметтік саясаттың жаңа басымдықтарының қалыптасуымен қатар жүрді.

Бүгінгі таңда Коронавирустық пандемияның экономикаға және жалпы қоғамға тигізген теріс салдары әлемнің барлық елдері мен нарықтарында сезілуде. Пандемия кезінде елдерде карантиндік іс-шараларды және өзін-өзі оқшаулау режимін енгізуден, әсіресе Қоғамдық тамақтану, Туризм, Жолаушылар және қоғамдық тасымалдау салалары қатты зардап шекті. Көптеген Шағын және орта бизнес кәсіпорындары өздерінің іс-әрекеттерінде өмір сүру шегінде болып отыр немесе тіпті банкрот деп жариялануда.

2020 жылғы Рецессия оқиғалық дағдарыстар класына жатады. Әдетте бұл экономиканың құрылымы бұзылмағанын білдіреді, яғни нарық тез құлдырай алады. Қалпына келтірудің бұл түрі V-тәрізді қысық сызық ретінде де белгілі: тез арада тез өсумен алмастырылатын күрт құлдырау [14].

Мемлекет тарапынан бұрын-соңды болмаған қолдау шаралары жүргізілді – төлем ставкаларын төмендеу, жеңілдетілген несиелер, салықтарды алып тастау және азаматтарға ақша бөлу – мұндай түбегейлі шаралар бұрын қолданылмаған. Экономикалық биліктің мұндай әрекеті көптеген жұмыс орындарын сақтап қалуға және сұранысты қолдауға көмектеседі деген ойдамыз.

Бұдан әрі Төтенше жағдайсыз, Қатаң карантинсіз баяу қозғалатын пандемия жалғаспақ. Бұл деген минималды болжамды сценарий. Қоғамдағы қолданылып жүрген маска тағу режимі және басқа қауіпсіздік шаралары (әлеуметтік арақашықтық, қолды сабынмен жиі жуу) коронавирусты толық жеңбесе де, ауруды төмендетуі мүмкін.

Коронавирустық пандемия шексіз емес, бірақ ұзақ мерзімді болмақ. Сондықтан да бәріміз заманауи қоғамда жаңа шындықта өмір сүруге үйреніп бейімделуіміз қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Назарбаев Н. «Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда – inform.kz https://www.inform.kz/ru/social-naya-modernizaciya-kazahstana-dvadcat-shagov-k-obschestvu-vseobschego-truda_a2478336
2. https://kk.wikipedia.org/wiki/%D3%98%D0%BB%D0%B5%D1%83%D0%BC%D0%B5%D1%82%D1%82%D1%96%D0%BA_%D1%81%D0%B0%D1%8F%D1%81%D0%B0%D1%82
3. Осадчая Г.И. Социальное знание и социальная практика. -М: Академический Проект, 2003. с.67.
4. Современная социальная политика в свете послания президента республики Казахстан Н.А. Назарбаева «Построим будущее вместе» <https://articlekz.com/article/11315>
5. https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D1%81%D0%BF%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D1%80%D0%B0%D0%BD%D0%B5%D0%BD%D0%B8%D0%B5_COVID-19_%D0%B2_%D0%9A%D0%B0%D0%B7%D0%B0%D1%85%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%B5
6. ILO Monitor: COVID-19 and the world of work. URL: https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/@dgreports/@dcomm/documents/briefin_gnote/wcms_740877.pdf
7. Альшанская А.А. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан // Сборник трудов международной научно-практической конференции «Современные тенденции и перспективы развития национальных экономик в условиях вызовов мировой пандемии». – Нур-Сұлтан, 2020. – Стр.262-265.
8. Аналитические справки за 2020 год. Министерство труда и социальной защиты населения РК. Официальный интернет-ресурс. URL: <https://www.gov.kz/memleket/entities/enbek/about?lang=ru>

9. Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан URL: <https://primeminister.kz/>
10. Мировой политический процесс: учебное пособие / Т.Н. Зозуля, Д.Н. Айтжанова.– Алматы: Эверо, 2018.– 172 с.
11. Шалтықов А.Е. Қазақстан дағдарыстан шығу жолын қарастыруда. Қазақстан Республикасы, Алматы қаласы. http://rusnauka.com/4_SND_2012/Politologia/7_100536.doc.htm
12. Социальные последствия пандемии COVID-19 и инклюзивность. Дайджест подготовлен Департаментом международного и регионального сотрудничества – Счетная палата Российской Федерации, 2020
13. Социально уязвимым слоям возместят по 15000 тенге за комуслуги в закрытых на карантин регионах Казахстана <https://kursiv.kz/news/obschestvo/2020-04/kazakhstanam-vozmostyat-15-tysyach-tenge-za-kommunalnyeuslugi>
14. Байсариева З.А. Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Республика Казахстан // Сборник трудов международной научно-практической конференции «Современные тенденции и перспективы развития национальных экономик в условиях вызовов мировой пандемии». – Нур-Султан, 2020. – Стр.275-278.

ӘОЖ 330.83

ҮЙ ШАРУАШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАРЖЫ РЕСУРСТАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ

Кондыбаева С.К.,

PhD, ЭжБЖМ, «Экономика» кафедрасының ғылыми-инновациялық жұмыс және халықаралық ынтымақтастық бойынша меңгеруші орынбасары

Қабылқайратқызы Р.,

ЭжБЖМ, «Экономика» кафедрасының оқытушысы

Ергашева З.А.,

«Экономика» мамандығының 2 курс магистранты

Аннотация. Мақалада үй шаруашылығы және үй қаржысы саласындағы ғылыми көзқарастар келтірілген. Үй шаруашылықтарын қалыптастырудың негізгі кезеңдері көрсетілген. «Үй шаруашылығы» және «үй қаржысы» ұғымдарын, сондай-ақ үй мен отбасы арасындағы айырмашылықтарды анықтауға тәсілдер қарастырылып, үй шаруашылықтарына тән қасиеттер мен белгілер анықталды. Үй шаруашылығын қаржыландыру саласындағы зерттеушілердің ғылыми қызығушылықтары жүйеленген.

Түйін сөздер: үй шаруашылығы, отбасы, қаржы, үй шаруашылықтарының қаржысы.

Кіріспе. Қазіргі таңда үй шаруашылығының қаржысын дербес экономикалық категория ретінде бөлектеу қажеттілігі негізді болып табылады. Үй шаруашылығының қаржысы қаржы жүйесінің бір элементі екенін және отбасы бюджетін қалыптастыру мен пайдалану бойынша ақша қатынастарының жиынтығын білдіретінін экономистердің басым бөлігі мойындайды. Дәл осы көзқарастың жалпымен бірдей мойындалғанын айтуға болады. Үй шаруашылығының қаржылық қатынастары даму мәселелерін біршама ғалымдар өз еңбектерінде зерттеген, атап айтсақ, А.М. Бабич, А.В. Белова, И.Ф. Белозерова С.А. Жуковской, А.Е. Суринова, В.Я. Лиона, С.И. Лушина, Л.Н. Павловой, Н.Т. Стрельцов, А.Ю. Чернова, В.Д. Фетисова және басқалары. Алайда, «үй шаруашылығы» түсінігі өзі қазіргі таңға дейін талқыға салатын мәселе болып тұр.

Эксперименттік бөлім. Тарихи аспектілерге үңілсек, үй шаруашылығына деген алғашқы көзқарастардың ерте заманда антикалық Грекияда қалыптаса бастағанын байқаймыз. Сол кездің өзінде үй шаруашылығын басқару мәселелері талқыланды. Сонымен, үлгілік үй шаруашылығының алғашқы сипаттамасы гректің атақты ойшылы Ксенофонттың «Ойкономика» трактатында келтірілген. Бұл сұрақтан классикалық және неоклассикалық экономика мектебінің өкілдері де айналып өтпеген. Алайда, бұл мектептер фирма, индивид, тұтынушы болсын, шаруашылық жүргізуші субъектінің ішіндегі қарым-қатынастарды қарастырғандықтан, олардың бұл сұрақты көре білу ерекшелігі – «үй шаруашылығы» мен «индивид» ұғымдарын ұқсастыру болды. Г.С. Беккер, К. Дж. Ланкастер, Д. Минсер сияқты үй шаруашылығының жаңа экономикалық теориясын байланыстыратын және атап өткен ғалымдардың еңбектерінде сипатталған идеяларды ерекше атап өткен жөн. Бұл теорияның негізгі идеясы отбасының нарықтағы тұтынушыны ғана емес, сонымен қатар игілік өндірушісі ретінде қатыса алу мүмкіндігі болып табылады. Осылайша, Г.С. Беккер үй шаруашылығын капиталдық ресурстарды, шикізат пен еңбекті біріктіре отырып, үй жинап, тамақ пісіріп, балаларды тәрбиелейтін «шағын фабрика» ретінде ұсынады [1]. Бұл ретте үй шаруашылығы мен отбасын айыра білген маңызды. Бұл түсініктер туыстас, бірақ сәйкеспейтін қоғамдық құрылымдарды сипаттайды, себебі шекаралары айтарлықтай өзгешеленеді. Отбасылар, ең алдымен, әлеуметтік, демографиялық және психологиялық құбылыс болып табылады. Отбасы қарым-қатынастарының қатысушылары алдымен бір-бірілеріне

бағытталған. Бірлескен отбасылық құндылықтарды құру барысында түрлі ұрпақтар жалғастығы ұсынған отбасылардың мәдениеттері беттеседі. Үй шаруашылығы, өз кезегінде, қоғам өмірінің экономикалық аспектісімен анықталады. Және үй шаруашылығының негізгі сипаттамаларының ішінде оның көлемін, қаржылық әлеуетін, санын, жасын және қатысушыларының білім деңгейін айта кетуге болады. Бұған қоса, отбасымен салыстырғанда үй шаруашылығының құрамына тек туысқандар ғана емес, отбасылық байланыста жоқ тұлғалар да кіреді. Осылайша, бөлек жағдайларда үй шаруашылығы отбасынан шағын болып, бір-ақ адамнан тұруы мүмкін, дегенмен үй шаруашылықтарының кең таралған түрлерінде қатысушылар бұдан көп болады.

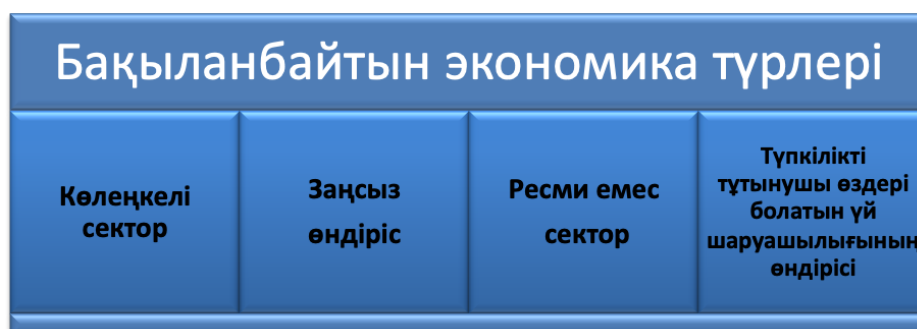
XX–XXI ғасырлар шекарасында отандық экономиканың нарықтық қатынастарға көшуі, жекеменшік институтының қалыптасуы, экономикалық қарым-қатынастарының күрделенуі Қазақстандағы үй шаруашылығы саласында зерттеулер жүргізе бастауға бастама болады. Бұл ретте, экономика ғылымында «үй шаруашылығы» деген жалпыға бірдей қабылданған түсінік әлі де жоқ, себебі түрлі ғалымдар түрліше анықтама береді. Үй шаруашылығының ең жалпылама деген анықтамасы оны мемлекеттік билік органдары мен басқармалары және экономиканың коммерциялық секторымен (банктер, сақтандыру ұйымдары, жарналық инвестициялық қорлар, коммерциялық кәсіпорындар) қатар тұратын, адамдар, отбасылар тұрақты тұратын жердегі экономикалық объектілер мен үрдістерді қамтитын экономикалық қызметтің негізгі субъектілерінің бірі ретінде анықтайды [2]. Ғалымдардың бір тобы бұл анықтаманы туындайтын қажеттіліктерді қанағаттандыру мақсатында біріккен бір немесе бірнеше тұлғадан тұратын шаруашылық бірлік ретінде түсіндіреді. Кей ғалымдар бірлесіп өмір сүру немесе ортақ бюджет сияқты белгіні де қосады [3]. Бұл ретте, шектеулі ресурстар әлемінде таңдау жасайтын адамның кез келген шаруашылық жүйесінде тиімділікке, атап айтқанда шығындарын барынша азайта отырып, экономикалық пайдасын барынша арттыруға ұмтылатынын қоса кету керек. Тиімділік қағидасының әмбебаптығы оны тек экономикалық теория аясында ғана емес, адам әрекеттерінің, нәтижесінде үй шаруашылықтарының мотивтерін түсіндіру үшін қолдануға мүмкіндік береді.

В.В. Радаевтың концепциясы ерекше назарға түседі. Үй шаруашылығы оның түсінігінде отбасы мүшелері немесе отбасыаралық клан мүшелері өз еңбегімен жеке қажеттіліктерін натуралды өнімдер мен қызметтер формасында қамтамасыз ететін жұмысбастылық саласы ретінде әрекет етеді. Автор үй шаруашылығын нарықтық (дербес және ұйымдастырылған) және мемлекеттік жұмылдырылған жұмысбастылықпен (армия және т.б.) қарама-қарсы салыстырады [4]. Үй шаруашылығының қаржысы, атынан біліп отырғанымыздай, үй шаруашылығының құрама бөлігі болып табылады. Алайда, экономика субъектілерінің арасындағы қаржылық қарым-қатынастардың даму шартында осы құрама бөлік тек үй шаруашылығының ғана емес, сондай-ақ жалпы экономиканың шаруашылық қызметінде маңызды әрі мәнді рөл атқарады. Үй шаруашылығын зерттеулерінде қарастырған экономистердің басым бөлігі үй шаруашылығының экономикаға жалпы әсер ететін сыртқы байланыстарына, соңдай-ақ оған экономиканың әсері тиетін байланыстарға баса көңіл бөлгенін атап кеткен жөн. Бұл кезекте сарапшыларды үй шаруашылығының қаржысын дамыту мүмкіндіктері мен олардың экономикадағы рөлін арттыруға қатысты сұрақ қызықтырады. Бұл ретте халықтың үй шаруашылықтарымен толықтай әрі жан-жақты теңдестіретін, ал халық кірісінің деңгейі үй шаруашылығы әлеуетімен анықталатынына назар аудару керек. Осыны қосымша ізденіс пен нақтылауды қажет ететін даулы сұрақ деп есептеуге әбден болады.

Көптеген ғалымдар қаржы нарығын дамыту үшін азаматтардың жинақтарын пайдалану мәселесін қарастырғанда үй шаруашылықтарының жинақтаушы мінез-құлқына назар салады. Осылайша, О.Е. Кузина өзінің «Ресейлік үй шаруашылықтарының жинақтаушы мінез-құлқының парадокстары» еңбегінде жинақтаушы мінез-құлқының әдеттегі үлгілері мен тұтынуды деңгейлестірудің экономикалық модельдерін пайдалану нәтижелеріне олардың өзгерістерін зерттейді, бірақ өзі үй шаруашылықтарының жинақтаушылық мәселесіне әлеуметтік тәсілді қолдануды жақтаушы болып табылады. Әлеуметтік тәсіл дегеніміз азаматтардың жинақтау формасы ретінде қаржылық қана емес, сонымен адами, әлеуметтік және мәдениет капиталын қарастыруды білдіреді [5]. Жинақтауды осылайша кеңінен түсіндіру халықтың тұтынуын деңгейлестіру үшін түрлі әлеуметтік контекстерде түрлі жинақтау құралдары пайдаланылатынын көрсетуге мүмкіндік береді. Мінез-құлқы мәселесін А.В. Белянин «Жеке жинақтар нарығының эволюциясы: теориялық-ойын талдауы» еңбегінде қозғаған. Бұл жұмыста инвесторлар ретіндегі үй шаруашылықтарының мінез-құлқы ғана емес, сонымен қатар ақпарат асимметриялылығы жағдайындағы банктердің мінез-құлқы да қарастырылады. Банктер мен салымшылардың өзара қарым-қатынасы сигналдық ойын ретінде модельденеді, бұл жерде сигнал ретінде салымдар бойынша уәде етілген пайыздық қойылым болып табылады. Банктер де, салымшылар да шектелген, рационалды агенттер ретінде болады және ағымдағы

кіріс деңгейіне байланысты өз стратегияларын өзгертеді [6]. Осылайша, аталған еңбек қатысушылардың мінез-құлқы ойындар – ойындар теориясындағы оңтайлы стратегияға жеткізетін математикалық әдістер көмегімен түсіндірілетін, қатысушылар мінез-құлқын шектеулі ақпарат аясында қарастыруға арналған. Бұл концепция едәуір дамып, нарықты институционалды зерттеу тәсілі аясында таралды. Осылайша, экономикалық ойда үй шаруашылығының жинақтау мінез-құлқы, олардың қаржы нарығының басқа қатысушыларымен өзара қарым-қатынасы мәселесі өзекті болып табылады. Қазақстандық ақиқатқа сәйкес заманауи жағдайларда экономикалық теория білімін жетілдіру бойынша ұсыныстар бар. Үй шаруашылығының жинақтаушы мінез-құлқын қарастырудағы әлеуметтік тәсіл ой саларлық, себебі батыс елдерімен салыстырғанда Қазақстан Республикасындағы қаржылық нарық та, қаржылық қарым-қатынастар да жеткілікті түрде жақсы дамымаған. Бұндай жағдайда адам, әлеуметтік және мәдени капиталдың құндылығы үй шаруашылығы үшін елеулі түрде артады.

Нәтижелер және талқылау. Нәтижесінде қазақстандық инвестордың мінез-құлқы шетелдік үй шаруашылығы мінез-құлқынан айтарлықтай айырмашылығы болады, ал инвестиция бұл жерде кез келген әлеуметтік-экономикалық бірлік өмірінің ажырамас бөлігі болып табылады. Экономикадағы үй шаруашылықтарының қаржысы ойнайтын рөлді сипаттағанда үй шаруашылықтарының көп жағдайда көлеңкелі және бақыланбайтын экономиканың субъектісіне айналатынын есепке алу маңызды. Бұл ұлттық шоттар жүйесін қалыптастыру, сондай-ақ мемлекеттік бюджет жүйесінің барлық деңгейлерінде бюджет кірістерін басқару тиімділігін арттыру жолдары тұрғысынан қоғамның елеулі мүддесін білдіреді. Экономиканың берілген секторларында қалыптасатын бақыланбайтын экономиканың (1-сурет) түрлері мен қарым-қатынас ерекшеліктері бөлектенеді. Үй шаруашылығы бұл жағдайда көлеңкелі сектордағы тауарларды, жұмыстар мен қызметтерді қаржыландыру көзі болып табылады. Нәтижесінде азаматтардың іс жүзіндегі кірістерін бақылау және талдау жүргізу кезінде есепке алу мүмкін емес. Үй шаруашылықтары сондай-ақ көлеңкелі экономикада кәсібін жүргізу арқылы кіріс көзін қалыптастыра алады. Бұндай кәсіп түріне мемлекет тарапынан қызығушылық туындайды, неге десеңіз көлеңкелі сектордан алынған кірістер салық кірістерін басқарғанда салық салынатын базаны және тиісінше мемлекет кірістерін ұлғайту әлеуетіне ие. Бұған қоса, үй шаруашылықтары көлеңкелі экономиканың бөлігі ретінде іс жүзіндегі экономика үшін «қара даққа» айналып, іс жүзіндегі нарықтық игілігін тұтына отырып (оны азайтады), көлеңкелі секторда игілік өндіреді (осылайша басқа үй шаруашылықтарының бақыланатын кірістерін азайтады).

1-сурет. Бақыланбайтын экономика түрлері (Дереккөз: [7])

Мемлекеттің экономикалық жағдайына ұлттық шоттар жүйесі арқылы талдау жасағанда ақпараттық бұрмалану мәселесі бар. Бұл мәселені Е.Н. Орлова «Үй шаруашылықтары бақыланбайтын экономика субъектілері ретінде» еңбегінде қарастырылған.

Осы ретте үй шаруашылықтары шекараларында орын алып жатқан ішкі экономикалық үрдістер мен олардың ұйымдастырылуына ерекше назар аудару керек. Үй шаруашылығының ішкі үрдістерін сипаттағанда «жеке қаржы» ұғымы жиі пайдаланылады. Бұл жағдайда түсініктер кереғарлығы жоқ деп есептелінеді, ал жеке қаржы деп, ең алдымен заманауи қоғамда осы сұрақтарды таныту үшін үй шаруашылығы қаржысын ішкі ұйымдастыру үрдістерін атайды. Жеке қаржы туралы еңбектердің елеулі көлемі отбасы бюджетінің кірістерінің, шығыстарының және қаржылық жоспарлаудың мәнділігін баяндайды. Үй шаруашылықтарының қаржысын ішкі ұйымдастыруды қаржының сызбалық теориясы тұрғысынан зерттеуге болады деп есептелінеді. Қазақстандағы ерекше институционалды жағдайлардан болып соңғысы «физикалық тұлғалар» экономикасы ретінде белсенді дамыды. Үй

шаруашылығы аясында қаржыландырудың осындай тәсілі Ю.М. Березкиннің анықтамасы бойынша схемалық қаржыландыру деп аталады [8]. Ю. М. Березкин сипаттағандай, схемалық қаржыландыру қаржылық қарым-қатынастарды схемалық ұйымдастыруға негізделеді, оның негізінде белсенді экономикалық субъектілердің рефлектілігі жатыр, бұл ретте соңғылары тек кәсіпорындар, корпорациялар немесе басқа шаруашылық субъектілер ғана емес. Бұл дегеніміз, үй шаруашылықтарының деңгейі үшін бұл сұрақты әлі де тәптіштеу керек. Жеке қаржыны басқару (үй шаруашылықтарының қаржылары) сапасының мәселесі Қазақстанда жеткілікті деңгейде өзекті, елімізде жеке инвестор үшін негізгі қаржы агенті банк жүйесі болып табылады, ал үй шаруашылықтарының капиталының қор нарығына шығуы іс жүзінде мүмкін емес, себебі сенімді басқару немесе жарналық инвестициялық қорлар түріндегі механизмдер халықтың басым бөлігінің сеніміне ие емес. Бұл мәселені шешу жолдары қаржы институтын жетілдіруде жатыр деген ойдамыз. Қаржы институтын тұрақтылықпен және сенімділікпен қамтамасыз ету, сонымен қатар үй шаруашылықтарының қаржылық сауаттылықтарын арттыру аса маңызды рөл атқарады. Бұл ретте үй шаруашылықтарының ішінде орын алып жатқан үрдістер нәтижелілігін сыртқы экономикалық бағалаудың да маңызы аз емес. Бұл жерде «Әлеует» түсінігі жиі қолданылады. Мысалы, Е.Н. Орлова өз еңбегінде аймақтық экономикалық дамуды басқарғандағы салықтық әлеуетті зерттеу мәселесін назарға салады. Автор салық төлеушілердің салық базасының ұтқырлық мәселесін, олардың түрлерін, ұтқырлық себептерін және көшіп-қонып жүретін халық саны едәуір болған кездегі нақты аймақ үшін салдарын зерттейді [8]. Алайда, бұл жағдайда қаржылық әлеуетке анықтама беру де өзекті мәселе болып тұр. Бұл мәселені Л.Ф. Орлов өз еңбегінде зерттеп, қаржы әлеуетінің мәні мен оның құрылымын ашқан [9]. Автор қаржы әлеуеті түсінігінің спецификалық мазмұнын және үй шаруашылығы контекстіндегі қаржылық ресурстарды атайды. Бір жақтан қарағанда, қаржылық әлеует халықтағы уақытша бос және қордағы ақша қаражаттарын білдірсе, екінші жағынан бұл жерге тек қаржылық ресурстар түсінігін ғана емес, автор меңзеп отырған қаржылық-қаржылық емес активтер ғана емес, адам капиталы да кіретін қаржылық байлықты да қосу ақылға қонымды болар еді. Алайда аталған құрамдастарды бағалау мәселесі әлі шешімін таппаған және арнайы аналитикалық коэффициенттер әдіснамасын әзірлеуді қажет етеді.

Қорытынды. Үй шаруашылықтарының қаржысын көлеңкелі экономика секторынан шығару аса маңызды, неге десеніз бұл ЖҰӨ айтарлықтай сапалық түрде артуына себебін тигізіп, адам капиталын іс жүзінде бағалауға мүмкіндік береді. Қазіргі таңда экономикалық теориялық зерттеуде адам капиталының шынайы бағасын білу, оны бағалау және болашаққа жоспарлау үшін мемлекет деңгейінде маңызды. Бұл өз кезегінде мемлекеттің халықтың сапалық арту дәрежесін анықтауға қолғабыс етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Беккер Г. С. Человеческое поведение: экономический подход. Избранные произведения по экономической теории : пер. с англ. / Г. С. Беккер. – М.: ГУ ВШЭ, 2003. – 671 б
2. Райзберг Б. А. Современный экономический словарь / Б. А. Райзберг, Л. Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – М. : Инфра-М, 2010. – 512 б.
3. Жеребин В. М. Экономика домашних хозяйств / В. М. Жеребин, А. Н. Романов. – М. : Финансы : ЮНИТИ, 1998. – 231 б.
4. Радаев В. В. Человек в домашнем хозяйстве / В. В. Радаев // Социологические исследования. – 1997. – № 4. – С. 64–72.
5. Кузина О. Е. Парадоксы сберегательного поведения российских домохозяйств / О. Е. Кузина. – М. : ГУ ВШЭ, 2005. – 52 б.
6. Белянин А. В. Эволюция рынка частных сбережений: теоретико-игровой анализ / А. В. Белянин. – М.: ГУ ВШЭ, 2005. – 44 б.
7. Орлова Е. Н. Мобильность налогоплательщиков – домохозяйств и их налоговой базы и ее влияние на налоговый потенциал / Е. Н. Орлова // Известия Иркутской государственной экономической академии. – 2012. – № 1 (81). – С. 23–27.
8. Березкин Ю. М. Проблемы и способы организации финансов / Ю. М. Березкин. – Иркутск : Изд-во ИГЭА, 2006. – 248 б.
9. Орлов Л. Ф. Теоретические основы формирования финансового потенциала домохозяйств / Л. Ф. Орлов // Вестник Московского государственного областного университета. Серия. Экономика. – 2010. – № 3. – С. 36–41.

**ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА
РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН**

Сағынбай Ә.Ғ.,

преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби

г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: sagynbayasel@gmail.com

Мурабилдаева Р.А.,

преподаватель, Казахский национальный университет им. аль-Фараби

г. Алматы, Республика Казахстан

E-mail: riza27@mail.ru

Аннотация. Несмотря на то, что у Казахстана есть хороший потенциал в сфере человеческих ресурсов и научных исследований, инновационная деятельность развивается не так активно. Наука всё ещё работает в рамках классической модели, не развито взаимодействие науки с коммерцией, а инновационных исследований и разработок со стороны предприятий остаётся малым, что в свою очередь приводит к низкому числу патентов. В первую очередь нужно создавать спрос на инновации, чтобы было развитие в предложении, стимулируя конкурентоспособность. Особенно важна поддержка инновационной деятельности в тех отраслях, где у предприятий есть возможности и способности участвовать в международной конкуренции.

Ключевые слова: инновационная экономика, инновационный индекс, инновационная деятельность, региональное развитие

Оценка инновационного потенциала каждого региона страны помогает нам понять, что в совокупности они представляют собой результаты основной инновационной деятельности страны. В соответствии с концепцией национальной инновационной деятельности, для каждой страны действуют конкретные факторы (нормы и традиции населения, структура и вид экономики, развитие научного, технологического и производственного потенциала, официальные и неформальные институты и т. д.).

Таблица 1

Затраты на НИОКР по регионам, тыс.тенге

Регион	2017	2018	2019	2020
Республика Казахстан	89 509 840.9	92 732 464.8	99 706 704.0	118 070 668.3
Акмолинская область	1 014 552.7	1 247 122.6	2 787 202.8	2 710 011.1
Актюбинская область	2 983 313.8	4 371 791.7	6 221 777.7	6 650 036.1
Алматинская область	1 413 815.6	915 245.8	1 121 103.8	1 594 195.3
Атырауская область	2 972 860.7	3 805 610.9	4 876 186.0	6 920 640.2
ЗКО	1 790 658.0	299 872.8	879 766.6	1 046 160.0
Жамбылская область	924 498.8	1 233 815.7	989 132.7	896 231.4
Карагандинская область	5 881 489.4	4 968 971.4	5 200 341.6	6 141 477.7
Костанайская область	2 132 160.9	2 781 773.6	3 070 406.4	3 256 842.6
Кызылординская область	944 946.8	792 609.4	489 241.2	1 502 311.9
Мангистауская область	8 363 763.0	8 544 472.0	10 381 924.0	11 311 159.3
ЮКО	1 211 370.6	1 338 118.7		
Павлодарская область	397 405.6	337 435.7	952 556.2	1 983 224.2
СКО	183 009.7	190 706.5	226 250.2	241 338.0
Туркестанская область			974 912.9	943 591.4
ВКО	4 745 856.7	6 907 668.0	7 350 922.7	10 841 274.8
г.Нур-Султан	26 160 965.6	27 844 701.6	24 469 170.7	29 774 662.4
г.Алматы	28 389 173.0	27 152 548.4	28 582 475.2	31 021 925.6
г.Шымкент	89 509 840.9	92 732 464.8	1 133 333.3	1 235 586.3

*составлена автором на основе источника [2]

Самые высокие показатели, как и ожидалось, в тех регионах, которые вносят наибольший вклад в формирование ВВП Казахстана – это Алматы (0,22%) и Нур-Султан (0,24%), крупнейшие научно-исследовательские и образовательные центры, где проводится 90% фундаментальных исследований, а также Мангистауская область (0,29%) и ВКО (0,15%).

Несмотря на то, что в Мангистауской области растут филиалы горнорудной промышленности для ремонта, производства и обслуживания бурового и бурового оборудования, производства строительных материалов, рабочей и защитной одежды для полевых рабочих, затраты на инновации в регионе в целом не превышают 4%. Он более чем в 2 раза ниже среднего показателя по стране (10,6%). Этот вопрос требует серьезного анализа, поскольку он будет препятствовать экономическому и социальному развитию региона в будущем.

Самые низкие же затраты на НИОКР приходятся на Кызылордскую, Западно-Казахстанскую, Павлодарскую, Северно-Казахстанскую и Туркестанскую области. Что опять же нелогично, учитывая тот факт, что Павлодарская область занимает одно из ведущих мест в минерально-сырьевом комплексе республики и обладает достаточным потенциалом для развития предприятий химической, машиностроительной и металлургической промышленности. А площадь сельскохозяйственных земель региона составляет 11,2 млн га, несмотря на такой потенциал доли науки в ВВП составляет всего 0,02%, а по затратам на НИОКР регион находится на предпоследней позиции среди регионов Казахстана.

Уровень инновационной привлекательности регионов может оцениваться по следующим показателям:

- валовой региональный продукт;
- промышленное производство;
- объем инновационной продукции;
- внутренние расходы на исследования и разработки;
- уровень корпоративных инноваций;
- объем научно-технических работ.

Инновационная активность экономики региона нашла отражение в динамике количественных преобразований инновационной составляющей в ВРП. В целом обобщенный синтетический индикатор, характеризующий интенсивность инновационных процессов экономики, т. е. инновационную активность, расходы на науку и валовый внутренний продукт (ВВП).

Таблица 2

Уровень инновационной активности предприятий по всем типам инноваций в регионах РК, %

Регионы	2018 г.	2019 г.	Прирост
Акмолинская область	9,6	10,6	10,4
Актюбинская область	7,5	7,7	2,7
Алматинская область	10,1	10,6	4,9
Атырауская область	8,1	8,3	2,5
ЗКО	8,0	8,3	3,7
Жамбылская область	5,3	5,3	0
Карагандинская область	11,3	11,4	0,88
Костанайская область	11,1	14,7	32,4
Кызылординская область	11,3	12,1	6,1
Мангистауская область	11,4	12,2	7
ЮКО	3,5	4,0	4,2
Павлодарская область	8,7	9,1	4,6
СКО	11,2	11,7	4,5
Туркестанская область	5,3	6,5	22,6
ВКО	15,1	15,5	2,6
г.Астана (Нур-Султан)	14,4	14,7	2,1
г.Алматы	7,7	9,6	24,6
г.Шымкент	7,2	7,4	2,8
Примечание: составлена автором на основе источника [2]			

Радует то, что нет отрицательного роста инновационной активности предприятий в регионах, только Жамбылская область не показала никакого роста и удержала прошлогодний результат. Наименьший же рост приходится на следующие регионы: Карагандинская область – на 0,88%, г.Астана

– на 2,1%, Атырауская область – 2,5% и ВКО – на 2,6%. Хотя созданы элементы инновационной инфраструктуры, они сравнительно малы и распределяются неравномерно. Инновационная инфраструктура недостаточно развита и аналогична местоположению. Что касается слабых сторон развития инновационной системы по регионам, это в первую очередь несбалансированность регионов в прогрессе их инфраструктур. В экономически развитых регионах в инновационной системе существует множество инфраструктурных связей, а в других наблюдается отсутствие или отсутствие таких объектов. Таким образом, мы можем заметить, что большая часть элементов инфраструктуры (54,9%) в стране находятся только в двух регионах (Алматы и Нур-Султан), когда как потенциальные регионы как Мангистауская, Акмолинская, Актюбинская и Жамбылская области остаются совсем в стороне. Важно учитывать, что такой дисбаланс приведет к очень большой разнице в развитии инноваций в разных регионах, поэтому необходимо стимулирование инноваций и в других регионах.

По данным АО "QazTech Ventures" в стране имеются 12 технопарков, 5 венчурных фондов, из которых 2 отечественных и 3 зарубежных, 5 региональных центров коммерциализации и 21 офисов, международный центр трансфера технологий и 4 инновационных кластера. Проведена комплексная оценка безопасности субъектов Республики Казахстан с объектами инновационной инфраструктуры (ИИ), основанная на методе среднего расчета нормальных основных показателей. Данный метод основан на строительстве интегрального индикатора в зависимости от совокупности особенностей развития регионов, представлен в безразмерной индексной форме в параметрах, рассчитанных по аналогичным средним параметрам Казахстана. Композитный индекс развития инновационной инфраструктуры в наших условиях:

$$I = \bar{X}_{\text{рег}} * 100\%, \text{ где } \tilde{X}_{\text{рег}} = \frac{X_{\text{рег}} - X_{\text{мин}}}{X_{\text{макс}} - X_{\text{мин}}} \quad (1)$$

где: I – индекс развития инновационной инфраструктуры;

$\tilde{X}_{\text{рег}}$ – значение нормального основного индикатора обеспеченности инновационной инфраструктурой области или ее конкретной подсистемой;

$X_{\text{рег}}$ – суммарное количество элементов инновационной инфраструктуры (производственно-технологическая, экспертно-консалтинговая, финансовая, информационная) для 100 тыс. зарегистрированных предприятий в экономике области и элементов инновационной инфраструктуры (производственно-технологическая, экспертно-консалтинговая, финансовая, информационная);

$X_{\text{макс}}$ – максимальное значение основного показателя для всех регионов Казахстана;

$X_{\text{мин}}$ – минимальное значение основного показателя для всех регионов Казахстана.

Рейтинговая оценка уровня развития инновационной системы в регионах от 0 до 100%. Для простоты и цифровой шкалы оценки рейтингов может быть представлен алфавитный код.

Таблица 3

Рейтинговый индекс развития элементов инновационной инфраструктуры в регионах и его интерпретация

Класс	Рейтинговый балл, %	Значение
Зона «А» – высший уровень		
A++	от 90 до 100	Супер высокий уровень развития
A+	от 80 до 90	Очень высокий уровень развития
A	от 70 до 80	Высокий уровень развития
Зона «В» – средний уровень		
V++	от 60 до 70	Уровень развития выше среднего
V+	от 50 до 60	Средний уровень развития
V	от 40 до 50	Удовлетворительный уровень развития
Зона «С» – низкий уровень		
C++	от 30 до 40	Уровень развития ниже среднего
C+	от 20 до 30	Низкий уровень развития
C	от 10 до 20	Очень низкий уровень развития
Зона «D» – неудовлетворительный уровень развития		
D	от 0 до 10	Неудовлетворительный уровень развития
Примечание: составлена автором на основе источника [7]		

Вместе с тем, для каждой специализированной группы определяется общее количество объектов инновационной системы в регионе, на территории которого общее количество этих объектов харак-

теризуется для каждой специализированной группы. Значение индикатора для каждого блока показателей отражает оценку развития соответствующей инфраструктурной составляющей в регионах Казахстана.

При классификации субъектов-учредителей Республики Казахстан по интегральному показателю предоставления объектов инновационной инфраструктуры представляются следующие группы регионов:

- 1) регионы выше среднего уровня;
- 2) средний уровень-значение индикатора в целом для Казахстана;
- 3) регионы ниже среднего уровня.

Среднее значение показателя принимается как не среднеарифметическое для всех регионов, а рассчитанное для всего Казахстана в целом. Кроме расчета индикаторов по всем объектам инновационной инфраструктуры, РК распределяет индикаторы по каждой подсистеме инновационной инфраструктуры и всех регионов. Однако, если в данном регионе нет такого вида инновационной инфраструктуры, она не включена в сводную таблицу. Источник расчетов получены данные о количестве зарегистрированных предприятий в Казахстане за 2019 год.

При расчете показателей обеспечения инновационной инфраструктуры для 100 тысяч зарегистрированных предприятий лидирующие позиции можно назвать Восточно-Казахстанской и Западно-Казахстанской областями, так как эти области показали высокие показатели как для всех видов исследуемой инновационной инфраструктуры, так и для определенных инновационных видов.

Таблица 4

Обеспеченность регионов Казахстана объектами инновационной инфраструктуры (Хрег), 2019

Регионы	Кол-во зарегистров. предприятий	ИИ	ПТК	ЭКК	ФК
Акмолинская область	12833	0	0	0	0
Актюбинская область	15922	0	0	0	0
Алматы	19792	0	0	0	0
Атырауская область	11150	8,9686	8,9686	0	0
ВКО	20828	33,6086	14,4036	19,2049	0
Жамбылская область	11008	0	0	0	0
ЗКО	10038	29,8864	9,9621	19,9243	0
Карагандинская область	27455	21,8539	7,2846	14,5693	0
Костанайская область	13987	0	0	0	0
Кызылординская область	9770	10,2354	0	10,2354	0
Мангистауская область	13256	0	0	0	0
Павлодарская область	13877	7,2062	0	7,2062	0
СКО	10107	9,8941	9,8941	0	0
Туркестанская область и г.Шымкент	32753	9,1595	3,0532	6,1063	0
г.Астана(Нур-Султан)	56300	21,3144	8,8809	12,4334	0
г.Алматы	112729	14,1933	5,3225	7,9838	0,8871
Казахстан	391805	13,0167	5,1045	7,6568	0,2552
Примечания:					
*составлена автором на основе источников [3, 2]					

Благодаря оценке выше, мы ещё раз подтвердили дисбаланс в развитии инновационных систем в регионах. Что касается показателя «инновационной инфраструктуры», по имеющимся у нас данным, Восточно-Казахстанская область (ВКО) лидирует со значением в 33,6086 по обеспеченности объектов инновационной инфраструктуры. Следом идут Западно-Казахстанская область (29,8864), Карагандинская область (21,8539) и г.Нур-Султан (21,3144).

По показателю «производственно-технологический компонент» первую позицию за собой сохранила Восточно-Казахстанская область (14,4036), на второй и третьей позиции расположились Северно-Казахстанская и Западно-Казахстанская области, со значениями в 9,8941 и 9,9621 соответственно.

«Экспертно-консалтинговый компонент» в большем значении присутствует в Западно-Казахстанской области (19,9243), в чуть меньшем значении в Восточно-Казахстанской области (19,2049), а третью позицию заняла Карагандинская область показав результат в 14,5693. Важно отметить, что в Южно-Казахстанской области к экспертно-консультационной системе подключена

Павлодарская область. А по обеспечению финансовыми компонентами, как и ожидалось, отметился только г. Алматы, как финансовый центр Казахстана.

Поскольку композитный показатель рассчитан на основе показателей обеспечения ИИ для 100 000 зарегистрированных предприятий, то окончательный показатель в порядке распределения регионов остается неизменным, и эти регионы занимали лидирующие позиции.

Одним из самых важных показателей развития инновационного потенциала является доля инновационной продукции по отношению к ВВП. Так как инновация новых продуктов или производственных процессов имеет решающее значение для долгосрочного экономического роста страны и повышения уровня ее жизни. Это одна из главных движущих сил, которая делает развитые страны более развитыми и ведущими странами, по сравнению с другими странами, которые являются странами-последователями. Для начала рассмотрим объемы инновационной продукции за 2017-2019 годы по регионам (таблица 22).

Таблица 5

Объем инновационной продукции, тыс. тенге

	2017	2018	2019
Республика Казахстан	135 259 920,0	172 323 477,6	142 240 816,7
Акмолинская	3 587 197,0	230 504,0	-
Актюбинская	15 037 911,6	35 916 437,3	40 857 759,7
Алматинская	-	137 107,8	134 095,9
Атырауская	1 960 966,4	2 147 134,4	3 234 271,7
Западно-Казахстанская	2 064 953,0	63 726,0	36 000,0
Жамбылская	181 161,5	228 353,5	539 362,6
Карагандинская	738 458,2	800 862,4	259 494,2
Костанайская	71 068,5	3 564,0	20 133,2
Кызылординская	-	3 657 964,7	4 611 389,0
Мангистауская	47 700,0	49 987,0	79 000,0
Павлодарская	19 747,1	39 165,7	14 681,0
Северо-Казахстанская	1 217 285,5	2 816 277,0	743,0
Туркестанская	128 175,3	5 135,0	135 150,6
Восточно-Казахстанская	519 714,3	341 484,0	756 888,6
г. Нур-Султан	107 843 449,4	125 684 965,3	89 625 996,2
г. Алматы	1 246 549,8	82 795,2	1 594 009,4
г. Шымкент	595 582,4	118 014,3	341 841,6
Примечание: составлено автором на основе источника [2]			

Доля инновационной продукции в Казахстане на 2019 год составляет всего 1,91% по отношению к ВВП. К сожалению, по сравнению с развитыми странами это очень маленькое значение. Тем не менее, нельзя не отметить тот факт, что несмотря на упадок с 2013 года по 2016 год (1,61% против 0,92%), начиная с 2017 года значения показывают хороший прирост (0,95% против 1,91%). Такая положительная динамика обусловливается выполнением задач в ходе государственных программ, направленных на инновационное развитие.

Как уже неоднократно упоминалось, экспорт сырья на международной арене – занятие низкооплачиваемое и малоэффективное. Другое дело машины, приборы, электрооборудование, компьютеры и прочие высокотехнологичные товары. Их производство не только двигает экономику и науку страны, но и позволяет государству иметь вес на международной арене. В Организации экономического сотрудничества и развития (ОЭСР) разработали четырехуровневую классификацию экспорта в зависимости от уровня внедрения научных методов и затрат на НИОКР в их производство. Экспорт таких товаров разделяется на четыре категории: высокотехнологичный, то есть это наиболее наукоемкий экспорт, средний-высокий, средний-низкий и низкотехнологичный. К наиболее наукоемкой группе относится не так много товаров. Дело в том, что мировой уровень развития науки и техники растет, и наукоемкость продукции с каждым годом оценивается все строже.

Подводя итоги оценки развития инновационной инфраструктуры, во всех регионах Казахстана инновации развиваются не на одном уровне, а только в целевых областях. По сравнению с инновационным рейтингом в регионах развитая инновационная инфраструктура будет способствовать высокому уровню инноваций. Тем не менее, показатели по четырем областям значительно ухудшились в результате анализа данных. Так, Костанайская область, не имеющая инновационной инфраструктуры, занимает первое место в рейтинге инновационной деятельности предприятий, а Жамбылская область

занимает пятое место в этом рейтинге. Западно-Казахстанская область, занимающая второе место в рейтинге развития инновационной инфраструктуры, занимает пятнадцатое место в рейтинге инновационной деятельности предприятий, в Алматы расположился на пятой позиции.

Литература

1. Официальный сайт Комитета по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан <https://stat.gov.kz/>
2. Лобков А.И. Иностранные инвестиции: потребность и последствия. // Экономика Казахстана., 2012.-№ 17 с.
3. Интернет-ресурс: Ведение бизнеса в Казахстане 2019 // ссылка: https://www.doingbusiness.org/content/dam/doingBusiness/media/Subnational-Reports/DB19_KAZ-RUS_book.pdf
4. Интернет-ресурс: Официальный сайт Национального Банка РК: <http://www.nationalbank.kz/>.
5. АО «Фонд развития предпринимательства «Даму» // URL: <https://damu.kz/>
6. Официальный сайт Всемирного банка. High-technology exports (% of manufactured exports) URL: <https://data.worldbank.org/indicator/TX.VAL.TECH.MF.ZS>

УДК (69.003)

ПОСЛЕДСТВИЯ ПАНДЕМИИ НА РЫНОК НЕДВИЖИМОСТИ В КАЗАХСТАНЕ

Д.Р. Тураров,

к. э. н., доцент, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: dauren.83@mail.ru

М. Ж. Абиш,

магистрант, Казахский национальный университет им. аль-Фараби,
г. Алматы, Республика Казахстан, E-mail: abish.mukhametzhhan@mail.ru

***Аннотация.** В статье проведен анализ современного состояния рынка недвижимости в Казахстане. Были определены последствия пандемии и приведены пути ее выхода. А также рассмотрены актуальные проблемы рынка жилой недвижимости и развития ипотечного кредитования. Описаны причины, повлиявшие на рынок недвижимости во время кризиса, с участниками отрасли. Из статистических данных сделан прогноз на будущее состояние рынка.*

***Ключевые слова:** рынок недвижимости, современное состояние рынка недвижимости в Казахстане, влияние пандемии на рынок недвижимости, актуальные проблемы рынка жилой недвижимости, прогнозы на рынок недвижимости.*

Введение. Рынок недвижимости является важной составляющей любой национальной экономики [1]. В последние годы рынок недвижимости Казахстана развивается высокими темпами. К самому большому сегменту относится рынок жилой недвижимости, на который приходится 90-95 % всего оборота недвижимости в стране [2]. Недвижимость составляет центральное звено всей системы рыночных отношений. Объектом недвижимости считается не только товар, удовлетворяющий личные потребности людей, но и приносящий доход капитал. Решение жилищной проблемы на протяжении многих лет остается одной из основных задач государственной политики Казахстана. Рынок жилья является наиболее представительным индикатором роста, отражающим динамику развития различных секторов экономики и уверенность населения в своем будущем, в стране в целом [5]. Уровень развития жилищного строительства относится к одной из важнейших характеристик социально-экономического развития республики, поэтому анализируя любую кризисную ситуацию, необходимо определить перспективы и пути развития отрасли [6].

Предыдущий год был самый сложный для рынка недвижимости в Казахстана так и во всем мире за последние два десятилетия. Последствия пандемии COVID-19 относительно сильно повлияли на рынок недвижимости, как кризисы 2008 года. Одни из основных причин такого влияние это остановление активности строительства и "отключения" рынка во втором квартале 2020 года. Это привело к разрыву между спросом и предложением.

В ходе исследования авторы использовали следующие общенаучные методы познания: системность, статистический анализ, сравнение и прогнозирование.

Экспериментальная часть (материалы и методы). Рынок недвижимости – взаимосвязанная система рыночных механизмов, обеспечивающих возведение, реализацию, эксплуатацию и финансирование объектов недвижимости [7]. Рынка недвижимости также можно рассмотреть как

инструмент перераспределения земельных участков, зданий и сооружений экономическими методами на основе конкурентного спроса и предложения между собственниками и пользователями. Государственное регулирование участвует:

- передача прав на недвижимое имущество от одного лица другому;
- установление паритетных цен на объекты недвижимости в регионах и местах;
- связь между собственниками и покупателями на основе экономической мотивации и интереса и т.д;

Основные сегменты рынка недвижимости:

- рынок жилья;
- рынок земли;
- рынок нежилых помещений.

В начале 2020 года в Казахстане из-за кризиса, вызванного пандемией коронавируса, на рынке жилой недвижимости возникла неопределенность. На него, во-первых, повлияло повышение курса доллара как фактора влияния на рынок недвижимости. 16 марта курс доллара в Казахстане поднялся с 405,5 до 434,6 тенге. В дни длинных выходных к празднику Наурыз курс был установлен на уровне 444,8 тенге [4].

Вторая причина была в режиме "отключения" рынка. То есть в результате введения в стране карантина и чрезвычайных ситуаций сказалась приостановка работы нотариусов, а также неспособность органов юстиции проводить регистрацию сделок.

С апреля, согласно данным Бюро статистики, наблюдаемая динамика роста продолжалась. К примеру, первичное жилье подорожало на 0,2% до 297,8 тыс. тенге/м², а вторичное – на 1%, до 208,1 тыс. тенге/м². В мае, по мере ослабления карантинных ограничений, вновь появилась возможность совершать сделки купли-продажи. Важным фактором плавного роста цен стало укрепление национальной валюты на 3,1% в мае и на 5,2% в апреле и высокий импорт строительных материалов.

По разным оценкам, доля импортных строительных материалов на строящихся объектах составила 35%. Так, в Нур-Султане наименьший ценовой показатель был достигнут в мае и составил 341 500 тенге. А существенных изменений в Алматы не произошло. Самый низкий показатель во время пандемии – 433 600 тг за квадратный метр. При этом с каждым последующим месяцем сумма только росла [3].

В общем, отрасль показала небольшой рост. Только в некоторых районах наблюдался значительный или очень незначительный спад. По данным Министерства Национальной Экономики Республики Казахстан, в прошлом году Усть-Каменогорск считался городом с наибольшей потерей стоимости объектов. Цены на жилье здесь потеряли 3,4 % за последние 12 месяцев [3].

Считались города, в которых не было изменений в первоначальных ценах: Актау, Атырау, Кызылорда, Петропавловск, Талдыкорган и Тараз.

В жилых домах второго уровня ситуация была иной. Здесь за прошедшие месяцы продавцы снизили сумму продажи жилых помещений на 10-12%.

Эксперты и эксперты по недвижимости выдвигают следующие предположения о нескольких проблемах, препятствующих падению рынка первичного жилья:

- 90% "первоначальных" сделок осуществляется через субсидирование ипотечных ставок.

Государство заинтересовано в заключении договоров купли-продажи, поэтому ожидается предоставление населению различных льготных программ.

- После запуска долгожданной госпрограммы "5-10-20" спрос на новостройки также немного вырос. Предложение властей адресовано покупателям, которые уже много лет стоят в очереди или не могут приобрести недвижимость со 100% оплатой из личных сбережений.

Последствия пандемии также не оказали положительного влияния на покупателей. Так как строительные подрядчики реализовали на рынке жилья по итогам августа в общей сложности 6 993 000 м². После остановки строительства во время карантина разрыв между спросом и предложением растянулся [4].

Наряду с замедлением строительных фирм, коронный кризис разрушил многих строительных подрядчиков. В середине июня премьер-министр Аскар Мамин выступил с заявлением о поддержке правительством строительного сектора. Государство выразило намерение обеспечить помощь застройщикам для восстановления роста экономического сектора. Для этого будет запущен комплексный план, направленный на обеспечение занятости и доходов местного населения.

Однако эксперты предполагают, что данное заявление не повлияет на снижение стоимости жилья. Крупные игроки рынка до сих пор сохраняют первоначальные цифры и неохотно идут на компромиссы с инвесторами. Кроме того, поддержка со стороны государства будет обеспечена преимущественно

крупным и заслуживающим доверия компаниям. Остальные вынуждены обращаться за помощью в банки на стандартных условиях или закрываться [2].

О формировании рыночных отношений в строительстве говорят многие авторы [7]. Как показывает практика, многие казахстанские строительные предприятия, конкурирующие на рынке, до сих пор не готовы к активной конкуренции. Основными причинами этого являются недостаточная проработка методического обеспечения конкурентоспособности, отсутствие на предприятии эффективных управленческих и организационно-экономических механизмов реагирования на изменения внешней и внутренней среды [8]. Что касается конкурентоспособности предприятий строительной отрасли, то предприятия не в полной мере используют и развивают возможные конкурентные преимущества. Например, не все предприятия руководствуются логистикой как источником конкурентного преимущества [15].

Преимущества аутсорсинга не учитываются должным образом, а применение логистического аутсорсинга в строительной отрасли открывает широкие возможности для строительных организаций [9]. Укрепление конкурентоспособности строительных предприятий региона является объективным требованием времени и продиктовано интересами стейкхолдеров. Список стейкхолдеров в строительной индустрии часто очень широк даже в рамках одного проекта. Он включает в себя владельцев активов, менеджеров проектов, строительных подрядчиков, архитекторов, акционеров компании, инвесторов, государственных структур, рабочих, субподрядчиков, поставщиков, финансовых организаций, СМИ, потребителей и т. д. [10].

Важной задачей, стоящей сегодня перед предприятиями строительной отрасли, является привлечение инвестиций. Факторы, влияющие на состояние инвестиционного потенциала строительной отрасли региона, – это факторы, свидетельствующие о зрелости рыночной среды в регионе (развитие рыночной инфраструктуры, емкость местного рынка сбыта, экспортные возможности [11].

Компании, которые закупили стройматериалы до карантина, сумели удержать ценники на приемлемом уровне. Остальным придется инвестировать в строительство за счет дольщиков или прибегать к непопулярным мерам, то есть повышать стоимость квадратного метра в жилом комплексе.

Специалисты проанализировали список застройщиков, определив одну закономерность. В результате анализа было установлено, что наиболее привлекательные скидки на недвижимость предоставляются частными строительными фирмами. А влияние кризиса на подрядчиков строительства среднего уровня было учтено, что если не инвестировать средства каждой продажи в строительные объекты, то это может привести к тому, что объекты не будут выбиты в целом или не будут выбиты в срок [12].

Сейчас речь идет об ипотечных программах, обеспечивающих жильем:

"5-10-20" – выгодная ипотечная программа, предложенная в 2020 году. Проект разработан для обеспечения казахстанцев кредитным жильем. На условиях государственной программы покупатель получает ипотеку по кредитной ставке 5%, при этом первый взнос должен быть равен 10% от стоимости квартиры на первичном рынке. Срок действия договора составляет 20 лет. Хороший вариант для малообеспеченных или многодетных семей, которые не могут внести 30-50 % от цены недвижимости;

"7-20-25" – главная государственная программа, направленная на поддержку первичного рынка в стране. Требования к получению одобренной заявки – наличие подтвержденного дохода и отсутствие недвижимости в собственности. Условия аналогичны вышеуказанной социальной программе: ставка 7%, первый взнос в размере 20% и договор на 25 лет. За первые 6 месяцев текущего года одобрено более 4000 заявок;

"Баспана хит" – ипотечная программа для первичного и вторичного рынка. По его условиям клиент может предоставить заем на квартиру стоимостью не более 25 млн тенге и сроком не более 15 лет. Чаще всего клиенты обращаются в "приют хит" за займами на вторичном рынке. Всего за полгода по этой программе выдано более 7600 кредитов.

Снижение стоимости квадратного метра в новостройках за последние 11 лет наблюдалось только в 2009 и 2016 годах. В первом случае этот показатель уменьшился на 6,9% по сравнению с 2008 годом, а во втором – на 3,6% по сравнению с 2015 годом. Кроме того, подобные метаморфозы произошли лишь в 2014-2015 годах из-за небывалого роста стоимости новых многоквартирных домов.

В настоящее время планы подрядчиков довольно просты. Компании планируют привлечь покупателей следующими скидками:

- скидки по улучшенной планировке;
- чистый ремонт;
- бонусы и долгосрочные выплаты;

- скидки на парковочные места;
- сотрудничество с инвесторами по программам [13].

Тенденции ценообразования на жилье формируют такие крупные города, как Нур-Султан и Алматы. Недостаток проектов, соответствующих требованиям государственных программ" 5-10-20 "и" 7-20-25", способствует сохранению текущих цен.

На основе следующих предпосылок:

Снижение темпов строительства приведет к увеличению спроса на ЖК;

В связи с кризисом сокращается количество строительных фирм и уменьшается количество новых зданий. Эксперты и маркетологи прогнозируют, что стоимость новостроек в ближайшие годы вырастет на 3-4% (по некоторым факторам рост достигнет 10%) [14].

Результаты и обсуждение. В целом же эксперты ожидают в секторе жилья всех классов хорошую активность в виду набирающих обороты льготных ипотечных программ. На сегодняшний день большое количество сделок проходит при помощи ипотеки. Эта тенденция сохранится и в следующем году. Это связано с тем, что у большинства потребителей недостаточно финансов для приобретения недвижимости за наличный расчет.

Аналитики прогнозируют небольшой рост цен на первичное жилье. Дело в том, что из-за ослабления национальной валюты импортная составляющая строительства может подорожать в тенговом эквиваленте.

Что касается коммерческой недвижимости, то бизнес будет делать упор на удаленную работу и аренду коворкингов.

Заключение. Подводя итоги, в условиях такого кризиса в Республике Казахстан основными сдерживающими факторами развития рынка недвижимости являются удержание уровня цен крупными подрядчиками и низкие реальные доходы населения. Однако со стороны государства ведется работа, о чем свидетельствуют данные за этот год. Развитию рынка жилья способствуют не только государственные органы, но и банковские финансовые организации, крупные предприятия и др. учреждения вносят свой вклад, а рациональное ведение их деятельности на рынке способствует выходу из этого кризиса и развитию экономики.

Список литературы

1. Послание Первого Президента Республики Казахстан Н. А. Назарбаева народу Казахстана «Казахстанский путь – 2050: единая цель, единые интересы, единое будущее», 17 января 2014 г. // юстиция [web-портал]. – 2014.– URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1400002014>
2. Байгисиев М. К. Экономика недвижимости: учебное пособие. – Алматы: Казахский университет, 2003 г. – 247 с.
3. Упадёт ли стоимость недвижимости в Казахстане до антирекорда? // Forbes Kazakhstan. – 2020. – URL: https://forbes.kz/process/property/upadet_li_stoimost_nedvijimosti_v_kazahstane_do_antirekorda/
4. Асаул А. Н. Экономика недвижимости: Учебное пособие. -2-е изд. – М.: Дело, 2014 г. – 236 с.
5. Экономика и управление недвижимостью. // Ред. П. Г. Грабовой. – Смоленск: "Смолин Плюс" издательство, М.: Издательство "Азбука", 2015 г. – с. 80-90.
6. Грудинин М.Ю. Основные направления политики развития рынка недвижимости // Экономика строительства. – 2014 г. – № 5. – с. 44-52 .
7. Грудинин М. Ю. Рынок недвижимости России, мифология и содержание // Экономика строительства. – 2015 г. – № 2. – С. 58-63.
8. Балабанов И. Т. Экономика недвижимости. – СПб.: Питер, 2017 г. – 208 с.
9. Кусаинова Р. Д. Рынок и оценка недвижимости. – Алматы, 2014 г. – 55 с.
10. Асаул А. Н., Карасев А. В. Экономика недвижимости. – Москва: Инфра, 2017 г. – 224 с.
11. Одинцова А. С. Факторы, влияющие на состояние инвестиционного потенциала строительной отрасли региона // Строительство-2015: Современные проблемы строительства. – Ростов н/Д: Ростовский государственный строительный университет, 2015 г. – с. 270-272.
12. Гулин А. А. Строительная отрасль как драйвер устойчивого развития // Горизонты экономики. – 2015 г. – № 4. – с. 96-100.
13. Дмитриев А. С., Квитко А. В. Проблемы контроля качества работ в современном строительстве // Научно-исследовательские публикации. – 2016 г. – № 11. – с. 78-83.
14. Красикова О. В. Развитие строительной отрасли региона на основе инновационной составляющей // Стратегия устойчивого развития регионов России. – 2014 г. – № 24. – с. 6-78.
15. Околелова Э. Ю., Платонов Е. И. Стратегическое управление инновациями на предприятиях строительной отрасли // Инновационная экономика: перспективы развития и совершенствования. – 2015 г. – №1.1. – с. 126-130.

COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ АЛДАҒЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙҒА ӘСЕРІ

Алиева М.М., Аманбек А.,

аға оқытушы, ААҚ Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан
4-ші курс студенті, Нархоз Университеті, Алматы қ., Қазақстан
e-mail: mariyash.alieva@narхоз.kz

Түйін. Мақалада COVID -19 пандемиясының әлемдік экономикаға оның ішінде Қазақстан экономикасына 2020 жыл нәтижесімен әсер ету факторлары сандық, теориялық материалдар негізінде қарастырылған. 2020 жыл бойынша және жылдың соңындағы негізгі келеңсіз тенденциялар туралы тұжырымдамалар берілген. Біріккен Ұлттар ұйымы, Халықаралық еңбек ұйымының, Дүниежүзілік банк мәліметтері арқылы пандемияның келтірген зиянының ауқымын, оның болашақта болдырмау шаралары туралы зерттелім жасалған. Әлемнің барлық елдерінде пандемия себебінен болған дағдарыстарды еңсеру жолдарын халықаралық деңгейде белгілі ұйымдардың сарапшыларының болжамдау көрсеткіштерімен жеткізілген. Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму стратегиясы негізінде елдің пандемиядан кейін экономиканы қалыптастыру және дамыту мақсаттары, бағыттары туралы материалдар берілген.

Түйін сөздер: пандемия, коронавирус, әлем экономикасы, пандемияның экономикалық әсері, дағдарыс.

Кіріспе. Әлемдік экономика 2020 жылы терең дағдарыстың ұзақ кезеңіне жетті, ол мамандардың пікірінше ұзақ уақытқа созылатын жағдай. Мұндай жағдайдың басты себебі, әрине, бүкіл әлемдегі мемлекеттердің саясатына, экономикалық қатынастарына, құндылықтары мен басымдықтарына айтарлықтай әсер еткен COVID-19 пандемиясы.

COVID-19 пандемиясының жойқын әлеуметтік-экономикалық әсері бүкіл әлемде таяу жылдары әліде қатты сезілетін болады. Әлемдік экономиканың тұрақты қалпына келуі, БҰҰ сарапшыларының пікірінше, ғаламшардың экономикалық, әлеуметтік және климаттық тұрақтылығына инвестициялар қазіргі қиын жағдайға сәйкес қамтамасыз етілген жағдайда ғана болуы мүмкін. Бұл туралы БҰҰ экономистері дайындаған ақпараттарда айтылған. «Біз соңғы 90 жылдағы ең ауыр жаһандық денсаулық және экономикалық дағдарысқа тап болып отырмыз. Пандемия кезінде өлім-жітімнің артуы туралы қайғыра отырып, біз қазір таңдайтынымыз біздің жалпы ертеңіміз қандай болатынын анықтайтынын ұмытпауымыз керек. Қазір бізге салауатты және тұрақты болашаққа инвестиция қазіргі заманғы әлемнің барлық әлеуметтік-экономикалық парадигмасының дәл орталығында орналасуы қажет», – деді БҰҰ Бас хатшысы Антонио Гутерриш Давостағы Дүниежүзілік экономикалық форумда сөйлеген сөзінде.[1]

Пандемия кезінде кез-келген болжам жасау оңай шаруа емес. Соңғы онжылдықтарда өзара тығыз байланысты әлемдік экономика мен қоғам ешқашан мұндай дағдарысқа тап болмаған. Бұл белгісіздіктің басты себебі жалпы вирусты коронавирус деп атағанмен, нақты оның түпкі негізін әлі де ғылыми түрде толық бүгінгі күні білмеу.

Тәжірибелік бөлім. БҰҰ-ның Экономикалық және әлеуметтік мәселелер жөніндегі департаменті 2020 жылы қосымша 131 миллион адам дүниежүзілік кедейлік шегінен төмен болды, олардың көпшілігі әйелдер, балалар және қоғамның осал секторларының мүшелері деп мәлімдеді. Пандемиядағы тұрақсыздық деңгейі жоғары секторлардағы жұмыс күшінің 50 пайыздан астамын әйелдер құрайды, мысалы, бөлшек сауда, қонақжайлық және туризм салаларында. Олардың көпшілігі әлеуметтік қорғауға қол жетімді емес немесе мүлдем жоқ. Әлемдік экономиканы ынталандыру бойынша төтенше шараларға жұмсалған 12,7 триллион доллар, БҰҰ сарапшыларының пікірінше, жаңа Ұлы депрессияны болдырмауға мүмкіндік алды. Дамыған елдердегі жан басына шаққандағы мемлекеттік шығыстар өткен жылы аз дамыған елдермен салыстырғанда 580 есе көп болды, дегенмен дамыған елдердегі жан басына шаққандағы орташа табыс кедей елдердегіден 30 есе ғана жоғары болды. Мұндай өткір теңсіздік, тығыз халықаралық ынтымақтастықтың қажеттілігін, соның ішінде ең осал топтағы елдердің қарызын жеңілдету қажеттілігін көрсетеді.[1]

COVID-19 пандемиясы келтірген зиянның ауқымын ескере отырып, оның толық қалпына келуі екіталай дегенде пікірлер айтылып жатыр. Мысалы, 19 қарашадағы ЮНКТАД баяндамасында айтылғандай, экономикалық әсер «ұзақ уақыт бойы, әсіресе кедей және әлсіз әлеуметтік топтар арасында сезіледі». COVID-19 пандемиясы байлықтағы айырмашылықты халықаралық деңгейде ғана емес, жекелеген мемлекеттерде де кеңейтуі мүмкін.

Пандемия жұмысшылар мен қызметкерлерге де әртүрлі деңгейде ауыртпашылық әкелді, мысалы, 2020 жылы жаһандық жұмыс уақыты 11,7 пайызға қысқарды, бұл БҰҰ Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) мәліметі бойынша 323 миллион тұрақты жұмыс орнына тең. Жұмыс уақытының қысқаруы кірістің 3,5 трлн долларға немесе әлемдік ЖІӨ-нің 5,5 пайызына азаюына алып келді. Пандемияның экономикалық әсері, еркектерге қарағанда әйелдерге көбірек әсер етті. Бірінші жағдайда жұмыс орындарының 5%-ы, екіншісінде 3,9%-ы жоғалған. 15-24 жас аралығындағы жастар арасындағы жұмыссыздық 8,7%-ды құрады, бұл ересек адамдардың орташа деңгейінен екі есе көп (3,7%). [2]

Дегенменде, әлемнің барлық елдерінде пандемия себебінен болған дағдарыстарды еңсеру жолдарын болжамдап қарастыруда. Мысалы, Дүниежүзілік банк 2021 жылы әлемдік экономиканың өсуінің шартын атады, ол, әлемдік экономика 2021 жылы жаңа коронавирусқа қарсы вакциналардың кең таралуы жағдайында 4% өседі, бірақ тұрақты өсу үшін қосымша инвестициялар қажет. Экономикалық өсімге қарамастан, пандемия экономикалық белсенділіктің төмендеуін және азаматтардың әл-ауқатының «ұзақ уақытқа» төмен деңгейде сақталатынын болжамдады. «Саясаттың негізгі қысқа мерзімді басымдықтары – коронавирустың таралуын бақылау және вакцинаның тез және кең таралуын қамтамасыз ету. Экономиканың қалпына келуін қолдау үшін билік сонымен қатар тұрақты өсуді сақтауға бағытталған қайта инвестициялау циклін қолдауы керек, бұл мемлекеттік шығындарға аз тәуелді болады», – дейді Дүниежүзілік банк мамандары.

Дүниежүзілік банк мәліметтері бойынша, 2021 жылы АҚШ-та ЖІӨ өсу қарқынының болжамын 3,5%-ға дейін төмендетті. Ал, 2022 жылы АҚШ-та ЖІӨ өсу қарқыны 3,3% болады деп күтілуде. Өткен жылы Дүниежүзілік банктің мәліметтері бойынша төмендеу 3,6%-ды құрады. Пандемияның экономикалық әсері алдыңғы болжамдарда айтылғандай қатты болмаса да, былтырғы құлдырау 2009 жылмен салыстырғанда 1 пайыздан асып түсті. Сонымен қатар, ДБ сарапшылары ағымдағы жылдың екінші жартысында ЭЫДҰ есебіне сәйкес, 2021 жылдың соңына қарай әлемдік экономиканың көлемі Қытайдың экономикалық жағдайының қалпына келтірудің арқасында дағдарысқа дейінгі деңгейге оралады, бірақ әлемнің негізгі экономикаларының ЖІӨ динамикасында айтарлықтай айырмашылық болады. ЭЫДҰ бағалауы бойынша 2021 жылы АҚШ-та ЖІӨ 3,2%, еуроаймақта – 3,6%, ал Қытайдың ЖІӨ – 8% өседі деп болжамдалады.[3]

Барлық әлем елдеріндегі қолайсыз макроэкономикалық факторлар біздің елді де дағдарыс пен әртүрлі салаларды қалпына келтірудің ұзақ кезеңін күтетінін көрсетеді. Болжам бойынша бұл көрсеткіштер жиынтығында 2020 жылы Қазақстанның ЖІӨ-нің айтарлықтай төмендеуіне (4,5%-ды құраған, 2019 жылы ЖІӨ-нің өсуімен салыстырғанда – 2,5%) және республикадағы экономикалық дағдарыстың шиеленісуіне алып келді.

1-сурет. Қазақстанның нақты ЖІӨ динамикасы

Нәтижелер мен талқылау. Дүниежүзілік банктің сарапшылары 2020 жылды Қазақстан экономикасы үшін соңғы жиырма жылдағы ең қиын жыл деп атайды. COVID-19 пандемиясының салдары экономикаға 2008 және 2015 жылдардағы дағдарыстарға қарағанда көп зиян әкелді. Коронавирустың таралуы 2020 жылдың екінші тоқсанында ғаламдық белсенділікті тоқтатты және әлемдік экспорттық тауар – мұнайға деген сұраныстың және бағалардың құлдырауына алып келді.

Пандемия ішкі экономикалық белсенділікті де едәуір төмендетті: болжамдарға сәйкес 2020 жылы экономика 2,5 пайызға қысқарды. Оның үстіне экономикалық құлдырау халықтың осал топтарына қатты соққы береді. Пандемия қалалық жұмыспен қамтылғандардың шамамен 30%-ын құрайтын бөлшек сауда, қонақжайлылық, көтерме сауда және көлік салаларына қатты әсер еткені анық. Алайда, ең ауыр соққыны ауыл тұрғындары бастан өткерді. Дүниежүзілік банктің бағалауы бойынша, Қазақстандағы кедейлік деңгейі дағдарысқа дейінгі 2016 жылғы 6% деңгейден 2020 жылы 12-14% дейін көтерілді дейді. Дегенменде, Қазақстан Үкіметі, кәсіпорындар, кәсіпкерлер жалпы тұрғындар пандемияға тез ден қойды және пандемияның адамдар мен экономикаға әсерін азайту үшін маңызды саясат шараларын іске асырды. Мемлекет компанияларға тікелей көмектің едәуір мөлшерін енгізді: салықты кейінге қалдыру, субсидиялар, аз қамтылған отбасыларға және зардап шеккен азаматтарға қаржылық қолдау көрсетілді. Үкімет шағын және орта бизнес субъектілерінің еңбекақы төлемдері мен жеткізушілердің міндеттемелері бойынша шығындарын азайту үшін айналым қаражаттарына субсидияланған несиелер енгізді.

«Қаржы ресурстарымен қамтамасыз етілген дағдарысқа қарсы кешенді жоспарды іске асырудың арқасында Қазақстан пандемияның теріс әсерін барынша азайтып, тіпті құрылыс, ауыл шаруашылығы және өндіріс сияқты салаларда өсуге қол жеткізді. Биыл біз ЖІӨ өсімін 3 пайыздан асады деп күтеміз, – деді Қазақстан Президенті Экономикалық ынтымақтастық ұйымының кезекті саммиті кезінде.

Қазақстан туризм индустриясын дамытып оның үлесін 2025 жылға қарай ЖІӨ-нің 8 пайызына жеткізу мақсатын алға қойды. «Біз Орталық Азия елдері мен бүкіл түркі әлемі үшін қасиетті Түркістан қаласын белсенді түрде дамытамыз. Тек 2020 жылдың өзінде Түркістандағы қалалық инфрақұрылымға, туризм мен логистикаға салынған ішкі инвестициялар шамамен бір миллиард долларды құрады. Түркістан біздің елімізге инвесторлар мен туристер үшін тартымды аймақ бола алатын Қазақстандағы ТОП-10 туристік бағытқа енді», – деді мемлекет басшысы.[4]

Қорытынды. 26.02.2021жылы Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күшін жою туралы еліміздің 2025 жылға дейінгі ұлттық даму стратегиясының жаңартылып толықтырылған редакциясы қабылданды, онда коронавирустық дағдарыстың салдарын теңестіруге және экономикалық өсімді екпіндетіп және инклюзивті экономиканы нәтижелі жолға қою үшін қажет факторларды дамытуға бағытталған орта мерзімді кезеңдегі жаңа экономикалық бағытының негізгі параметрлері нақтыланып анықталды.

Стратегияда Қазақстан үшін ең өзекті деген бағыттар анықталып, негізгі мақсаттарды іске асыру тәсілдері және одан күтілетін нәтижелер бекітілді. Онда қарастырылған мақсаттар мен бағыттар келесідей:

– Бірінші мақсат: жұмыспен қамту өнімділігін дамыту бағытында пандемиядан кейінгі кезеңде елдегі еңбек нарығын қалпына келтіру және жұмыссыздық деңгейін төмендету үшін жұмыс істейтіндерді жаңарту және жаңадан жұмыс орындарын құру, жұмыс берушілерді ынталандыру арқылы әртүрлі шаралар қабылданатын болады. Жаңа жұмыс орындарын құру, әсіресе жоғары технологиялық жұмыс орындарын шешімді, мақсатты жобаларды іске асыруға мемлекеттік қолдау көрсетудің басты өлшемі болып табылады.

– Екінші мақсат: әлеуметтік әл-ауқатты қамтамасыз ету. Бұл бағытта көптеген іс-шаралар қарастырылған, мысалы: тұрғын үй мәселелерін өз бетінше шешуге жетіспейтін табысы бар азаматтарға тиімді әлеуметтік қолдау көрсетіледі: 2-10-20, 5-10-20 бағдарламасы бойынша, берілген қаражаттың бір бөлігін қайта бағдарлай отырып, жалға субсидиялау тетіктерін енгізу арқылы «Отбасы» банкі арқылы аймақтарда (кем дегенде 100 мың отбасын қамтыған) жалдамалы тұрғын үйлер салу;

– Мемлекеттен төленетін барлық негізгі әлеуметтік төлемдерді есептеудің негізі ретінде күнкөрістің ең төменгі деңгейінің мөлшері мен құрылымы тұтынушылар себетінің нақты құнын көрсететін, халықтың, оның ішінде алушылардың өмірінің қолайлы деңгейіне кепілдік бере отырып, базалық зейнетақы және базалық төлемдер тұрақты негізде қайта қаралатын болады.

– Ұлттық басымдылық ретінде қол жетімді және тиімді денсаулық сақтау жүйесі бойыншада бірнеше маңызды мақсаттар бекітілген, мысалы, елдегі медициналық қызметтердің қол жетімділігі мен олардың сапасын арттыру, халықты сапалы медициналық қызметтермен кеңінен қамту денсаулық сақтау жүйесін қаржыландыру көлемін барлық көздерден ЖІӨ-нің 5%-на дейін ұлғайту арқылы қамтамасыз етіледі. [5].

Сонымен, мәңгілік дағдарыстарға орын жоқ, әр рецессиядан кейін әрдайым өрлеу бар. Халықаралық Валюта Қоры, 2021 жылы экономикалық өсу біркелкі емес болса да, өсім 5,2% жетеді деп болжайды. Сонымен бірге, әрине, вирустың жаңа толқынын қоса алғанда, маңызды қауіптер

дегенменде сақталады. Қытайлықтар мынадай мақалды айтады: ағашты 20 жыл бұрын отырғызу керек еді, бірақ оны бүгінде жасауға болады. Азиялық компаниялар уақытты жоғалтпайды: пандемияның аяқталуын күтудің орнына, қазіргі жағдайды алға жүруге пайдаланады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Давостағы Дүниежүзілік экономикалық форум, 25.01.2021, Мировая экономика после пандемии: ООН призывает к глобальной консолидации, URL: <https://news.un.org/ru/story/2021/01/1395082>
2. Халықаралық еңбек ұйымының (ХЕҰ) баяндамасы, 25.01.2021 ж. Женева <https://tass.ru/ekonomika/10539553>
3. Доклад Всемирного банка (ВБ) «Перспективы развития мировой экономики». <https://www.banker.kz/news/vsemirnyy-bank-nazval-uslovie-rosta-mirovoy-ekonom/>
4. Мир после пандемии: что ждет экономику Казахстана, URL: https://forbes.kz/process/expertise/mir_posle_pandemii_chno_jdet_ekonomiku_kazahstana/
5. «Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі ұлттық даму жоспарын бекіту және Қазақстан Республикасы Президентінің кейбір жарлықтарының күшін жою туралы» Қазақстан Республикасы Президентінің 2018 жылғы 15 ақпандағы № 636 Жарлығы 26 ақпан 2021)

УДК 2964

INTERNATIONAL TRADE AND SMALL BUSINESS DEVELOPMENT IN THE TIME OF THE COVID-19 PANDEMIC, DIVERSIFICATION STRATEGY

Khuzhamberdiyeva Aidina

Kazakhstan, Almaty.

Al-Farabi KazNU, HSEB

Specialty "Economics", 2nd year master student,

Scientific adviser: PhD, Zhuparova A.S.

Abstract. *The COVID-19 pandemic is the most serious global health crisis since the Spanish Influenza, and is set to become one of the most devastating health calamities to affect the economy in recent history. The pandemic triggered a "mutually reinforcing triple shock" in demand, supply and trade. There was a reduction in consumer demand, due to lockdown policies from governments and uncertainty over employment. Production was halted or greatly reduced in most sectors, in turn reducing demand for intermediate inputs and impacting supply. Further, the ability to ship goods became inhibited through border controls or restrictions on certain products.*

Key words: *pandemic, COVID-19, globalization, WTO (World Trade Organization), SME (small and medium-sized enterprise, UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development), Official Development Assistance (ODA)*

Introduction. The current pandemic differs fundamentally from past episodes in two notable respects, both linked to the progress of globalization: 1) we have witnessed much faster disease transmission than in past episodes, prompting large-scale containment policies, put in place globally in an almost synchronised way, and 2) the abrupt disruption of value chains leading to a sudden global stop in economic activity. The COVID-19 pandemic impacts differently the societies and the economies of countries all of the world, depending on the number of international passenger arrivals, openness to, and dependence upon international trade and investment, and not least on the timing and rigorosity of government imposed preventive measures. One of the instruments many governments resorted to in responding to the COVID-19 pandemic was trade policy. Barriers to the importation of medical products and supplies and agricultural and food products were lowered, and restrictions imposed on exports of such goods. The mix of import facilitation and export controls was driven by the objective of maximizing the availability of critical supplies in the domestic market. Spreading the domestic product is really important in time of the pandemic. Developing the institutions of the home domestic product one of the most important ways of the economics. Real-time tracking of the use of trade policy measures affecting supply chains is difficult as governments only report changes in trade policy to the WTO with a lag and may not notify the WTO at all. Timely information on trade policy measures matters for businesses seeking to expand production and needing to source inputs to do so, to public authorities responsible for procuring critical supplies, and for policy analysts interested in assessing the effects and effectiveness of policy responses to the pandemic. The patterns of observed trade policy activism in response to the COVID-19 pandemic raise many questions regarding the determinants and underlying political economy of trade policy. In the paper accompanying the dataset, we have suggested several areas for research using the dataset and hope the data collection exercise will stimulate such research.

1 Diversification strategies in time of the COVID-19 pandemic. During the pandemic, many businesses are developing COVID-19 Diversification strategies. These can be simply emergency tactics for the short term, or more fundamental strategic changes for the medium term. Some businesses will later return to 'normal' (or the 'new normal') whilst others will be completely transformed, emerging with a new business model (or Business Formula). Some creative entrepreneurs will take the opportunity to RE-Design their creative businesses, to adapt to new realities and achieve even greater success.[1]

Ten COVID-19 Diversification Strategies:

- A. Keep the current business model and go for market penetration, in other words more sell more product to current markets.
- B. Product development by selling new products to existing markets (as per Ansoff).
- C. Product development by selling adapted or *digital versions* of existing products to current markets.
- D. Product development by selling existing products to current markets through *online channels*.
- E. Market development by selling existing products to new markets (as per Ansoff).
- F. Market development by selling *adapted or digital versions* of existing products to new markets.
- G. Market development by selling existing products to new markets through *online channels*.
- H. New Business Model by selling new products to new markets (what Ansoff meant by the word Diversification).
- I. New Business model by selling new *digital products* to new markets.
- J. New Business model by selling to *new markets* through online channels.

In addition to these one-stage moves, a business might move from square 1 to square 4 in two stages, through squares 2 or 3, as in a board game.

It is more likely that businesses will develop new business models by moving through product development or market development stages first.

Through this process, some creative, cultural and digital enterprises will transform their business models completely. This new 'COVID-19 Diversification Matrix' can be used to generate several COVID-19 Diversification ideas and options, which can then be evaluated and prioritised using the feasibility filter. In this way it can be used to devise smart strategic responses to COVID-19 and map out an action plan. [5]

Some examples of the ten strategies:

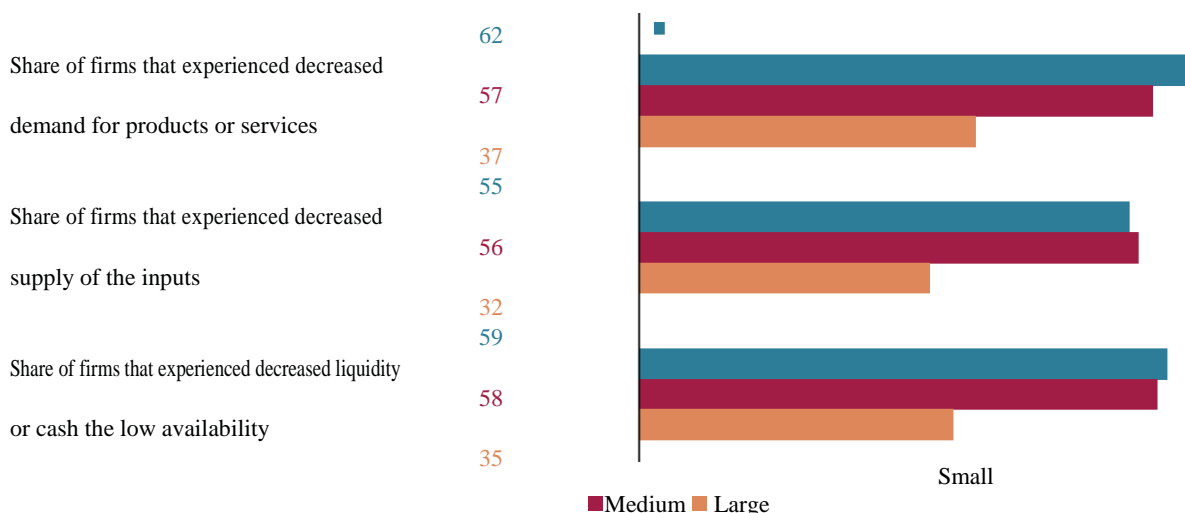
- A. Computer games companies. Netflix. Selling a lot more during COVID-19 to existing market. No need to diversify or change business model.
- B. Restaurants selling takeaway meals for the first time to their existing customers.
- C. My own books, adapted from paperback editions to digital editions (eBooks and Audiobooks) to sell to the current creative industries markets.
- D. E-commerce website designers. Selling to new customers such as small retailers needing a new online shop. Using wholly online sales channels.
- E. Black Gold Engineering in Namibia. Innovative LED street lighting company. Currently selling LED lighting for new hospital isolation units. Newmarket.
- F. (and C and D) My own business. Adapting my training workshops and materials for online Zoom webinars to current and new markets.
- G. Willis Brothers. A fruit and vegetable stall on Bury market, now selling their products online, to existing and new customers. Didn't need a website before.
- H. Manufacturers switching production to healthcare products (ventilators, masks, hand sanitiser etc) for a healthcare market they didn't serve before.

2 After the pandemic condition of the informal enterprises, micro enterprises and small businesses.

Microenterprises and SMEs constitute the backbone of the global economy, accounting for over two thirds of employment globally and for 80 to 90 per cent of employment in low-income countries (ILO, 2020a). They are also among the most vulnerable groups to pandemic-related shocks for several reasons. The pandemic has altered the business environment for microenterprises and SMEs and significantly reduced market demand for their products and services. At the sectoral level, supply and demand stagnation has been seen in many industries. Microenterprises and SMEs are major players in non-essential services. The definition of such services varies by country, but they are generally recreational businesses, such as accommodation, catering, entertainment and tourism. Such services are the sectors most affected by restrictions on movement and measures. In addition, many microenterprises and small businesses are in the informal economy, which has been severely affected by the pandemic. The high proportion of microenterprises and SMEs has experienced heavy losses in revenue, and many such enterprises are out of operation due to the measures. In May 2020, a summary of the results of 40 surveys on the impact of the pandemic on SMEs showed that more than half of these enterprises had suffered from steep revenue losses and that one third feared they would be out of business

within one month (Organization for Economic Cooperation and Development (OECD), 2020). In the context of a developing region, a comprehensive survey that covered 54 countries in Africa and took stock of the impact of the pandemic on SMEs indicated that four of respondents were significantly affected and that the rate of capacity utilization ranged from 30 to 40 per cent for small businesses, compared with 50 to 60 per cent for large enterprises (Economic Commission for Africa and International Economics Consulting, 2020). The pandemic has posed daunting challenges to the survival of many microenterprises and small businesses. Whether the shutdown will be temporary or lead to business closure or bankruptcy depends on the duration of the measures and the resilience of rms. Cash is vital during a crisis. Without timely external support, cash holdings largely determine the destiny of rms. A survey of the catering industry in China showed that 79 per cent of sampled companies could not survive three months with their cash holdings. This is in addition to the difficulties faced by microenterprises and SMEs in gaining access to financing.[6]

Impact of pandemic on firms, selected indicators (Percentage)

Source: UNCTAD, based on data from Enterprise Surveys (<http://www.enterprisesurveys.org>).

Notes: These results are obtained from prohibit regressions, using an empirical special that controlled for several firm characteristics (including sector; foreign ownership; gender of top manager; exporter status; and country and region of firm), on a sample of over 4,800 formal enterprises collected by the World Bank in 2020. Apart from their sectoral characteristics, several factors explain the vulnerability of microenterprises and SMEs. Compared with large firms, small businesses have fewer resources and lower levels of capacity to cope with abrupt economic shocks. Such small firms normally do not have diversified businesses, markets, suppliers and external sources to leverage in the face of a crisis. The pandemic has also led to significant job and income losses, with negative consequences for microenterprises and SMEs. The rapidly rising levels of job losses among such enterprises highlight a severe unemployment crisis at the global level. As indicated in chapter 1, ILO estimates show a worldwide decrease of working hours equivalent to 400 million full-time jobs for the second quarter of 2020. The effect on microenterprises and SMEs is particularly significant because of their higher level of vulnerability. As many as 1.6 billion of the world's 2 billion informal economy workers have experienced significant damage to their capacity to make a living (ILO, 2020e). As developing countries have substantially higher degrees of informality (ILO, 2018b), they suffer the most from these consequences of the pandemic. There is a need for Governments to use this crisis as an opportunity to better harness the potential of the sector for development. Formalization of the informal sector has been proposed as one way to integrate informal actors into the formal system. On the one hand, short-term opportunities have appeared in increased market demand for certain products and services, such as personal protection equipment, biodiversity-based products and medicinal plants and other medical products and services. On the other hand, the pandemic-induced economic transformation may present opportunities for certain firms and these opportunities could be long-lasting. Since the outbreak of the pandemic, a major transformation has been associated with the enforcement of physical distancing and measures, which have been changing the ways in which people commute, communicate and consume. Given various restrictive measures, people have been increasingly participating in activities such as online shopping, social media use and teleconferencing. A rapid pandemic-driven digitalization is on its way, providing opportunities associated not only with specific ICT products and services, but also with the digitalization of traditional businesses. As more and more activities have shifted online, large companies and microenterprises and SMEs alike are finding new channels to reach more

customers at lower costs. However, this digitalization is uneven both across and within countries. It has taken place in a significant manner in developed economies and relatively high-income developing economies, where a sound ICT infrastructure, an e-commerce ecosystem and a distribution network are already in place (World Trade Organization (WTO), 2020). LDCs and the economically weaker areas in many developing countries, particularly rural areas, do not have such an infrastructure, ecosystem or network. Concerted and coordinated efforts are needed to enable microenterprises and SMEs to better recover from the crisis. Supporting such enterprises has been an important part of the pandemic-related relief packages of Governments in many countries. Some policies apply to enterprises in general, while others target microenterprises and SMEs and their employees specifically. Specific policy instruments aim to change working arrangements, such as by shortening working times and providing sick leave, to ease liquidity constraints, such as with regard to rent, utility, social security and debt payments, and to provide direct financial support. World Bank (2020) indicates that with regard to SME support measures in response to the pandemic, debt finance (loans and guarantees) and employment support are the policy measures used most. In the area of fiscal policy, a large number of targeted measures have been introduced, such as tax exemptions, deferrals and relief, in order to reduce the tax burden of microenterprises and SMEs and help sustain their businesses. Enterprises consider tax measures, along with financial programs, the most helpful, as seen for example in the results of the International Trade Centre COVID-19 business impact survey in April 2020. For example, various agencies of the Government of China have undertaken a range of policy actions aimed at supporting microenterprises and SMEs. In February 2020, for instance, the National Development and Reform Commission introduced measures to support enterprises to resume work and production, and to reduce the cost of their electricity consumption. Many other developing countries have adopted targeted policies to support microenterprises and SMEs in response to the pandemic. Some policy measures prioritize international trade and try to help export-oriented businesses. Overall, government policies supporting microenterprises and SMEs need to be strengthened in developing countries, in particular in low-income countries. First, Governments need to establish a set of specific policy objectives and prioritize actions based on the degree of business continuity, the rate of survival of microenterprises and SMEs and the number of jobs in microenterprises and SMEs. Second, Governments need to design and introduce specific policy measures targeting three different stages, namely, the lockdown phase, the reopening phase and the recovery phase. Third, Governments need to make sure that specific policy measures reach those most in need, evaluate the impact of such measures at each specific phase and adjust measures, if necessary, in order to achieve the best possible results. The prioritization of policy interventions varies along the timeline. In the first phase, financial support to microenterprises and SMEs to ease liquidity constraints is key. In the second phase, it is crucial to help workers, particularly migrant workers, return to work safely and to help firms deal with supply chain disruptions effectively and resume business quickly. For the latter, both economic and public health measures are needed, including the provision of sufficient testing facilities to help ensure that returning to work and business is safe. In the third phase, Governments need to help rebuild consumer confidence and try bringing market demand back to normal. This also applies in the second phase, to supplement supply-side measures. It is important to note that the timeline differs between localities and industries and policies therefore need to be adapted to specific contexts. UNCTAD has already made tangible contributions to policy responses and can continue to make further contributions to the process of recovery from the pandemic. The crisis exposed and deepened pre-crisis fragilities in the microenterprises and SMEs sector. It has underscored the need for a coherent and holistic policy response to build a resilient microenterprises and SMEs sector and provides an unprecedented opportunity to emerge with a better set of policies and measures for the promotion of microenterprises and SMEs than existed prior to the pandemic. The UNCTAD Entrepreneurship Policy Framework provides a comprehensive and holistic approach to the promotion of entrepreneurship and microenterprises and SMEs that ensures government coordination and facilitates the impact of recovery measures and the efficiency of financial support provided to microenterprises and SMEs (UNCTAD, 2012). The impact of the pandemic on vulnerable groups and sectors. It suggests that the pandemic will have short-term and long-term impacts, which require policymakers to focus not only on the short-term challenges but also address the long-term consequences of the crisis, to ensure a sustained recovery. This requires strengthening efforts to transform production and export structures in developing countries, to build resilience to future shocks and create good conditions for sustained growth and development. It also requires adequate human, financial and technological resources. Reducing the poverty-related impact of the crisis requires the adoption of universal social protection policies in developing countries, to help cushion the impact and enable societies to recover better. It also requires building productive capacities through, for example, enhanced support for microenterprises and SMEs, to help increase their capacity to create decent jobs. The pandemic has created significant job and income losses, with negative consequences for microenterprises and SMEs and poverty

alleviation efforts. In this context, government policies supporting microenterprises and SMEs need to be strengthened in developing countries, in particular in low-income countries. Enhancing the voice and participation of women in decision-making processes can play a positive role in ensuring that the challenges they face are addressed. Improved education and training opportunities for women could facilitate the shift from precarious and low-skill jobs, those most affected by the crisis, to more stable and regular employment that implies access to social security benefits. To address the impact of the crisis on food insecurity, there is a need for developing countries to strengthen efforts to boost domestic food production. However, increasing domestic food production is only one step towards enhancing food security. It does not necessarily mean that all segments of the population will have access to ample food. To ensure universal access to food, complementary measures are needed in several other areas, including investment in distribution and storage infrastructure and processing facilities, the constitution of strategic food stocks, targeted income support for vulnerable groups and the streamlining of policies and administrative procedures related to food trade. The pandemic has underscored the importance of business facilitation tools such as contactless transaction technology and supporting for entrepreneurship. UNCTAD technical cooperation programs can help countries put in place policies, regulations and institutional frameworks, as well as to mobilize the resources needed to mitigate and recover from the impacts of the COVID-19 pandemic.[7] The combined and intertwined effects of pandemic-related crises may lead to a lasting change in policies governing the mobility of persons. Emerging restrictions, including those related to stricter health-related requirements, may become durable, promoting irregular migration and undermining the pro-development role of migrants. This requires global cooperation to ensure proportional and coordinated action with common standards. More generally, there is a need for a coordinated global response to the crisis, as a global crisis requires a global solution, and no country acting in isolation has either the resources or the capacity to effectively deal with the health-related and socioeconomic challenges arising from the emergency. It is evident that some of the short-term national responses in developed and emerging economies have a negative impact in vulnerable developing countries. In this context, there is a need for international coordination to ensure that short-term responses to the crisis do not create long-term economic problems in developing countries.[10]

3 Mobilizing science, technology and innovation. Science, technology and innovation are important enablers for the integration of manufacturers in developing countries into global supply chains. The increasing use of open innovation models, which entail collaboration with external partners to expand and strengthen the competitive advantages of firms through innovation, takes place at both the local and international levels. Collaboration between different actors, including local manufacturers and multinational enterprises, is key to creating an enabling environment for innovation (UNCTAD, 2018a). In developing countries with nascent innovation systems, building endogenous innovation potential involves developing basic capacities to learn how to adopt, assimilate, adapt and diffuse existing knowledge and technologies. Such capabilities are required to benefit from technology transfers, which should supplement efforts to build domestic innovation potentials and promote their integration into global value chains (UNCTAD, 2014). Science, technology and innovation also play a key role in responses to the health-related, economic and social disruptions caused by the pandemic. Related policies can help deliver progress on the pandemic response by strengthening innovation systems and by increasing capacities to participate in global science and innovation networks (including through open data and open science) and in multilateral cooperation. At the annual session of the United Nations Commission on Science and Technology for Development in 2020, Member States shared experiences and solutions to the challenges raised by COVID-19 that illustrated how many developing countries were harnessing the pandemic response to build or augment their innovation and productive capacities. For example, in the Islamic Republic of Iran, companies and research institutes had enhanced their capacity to produce more than 270,000 tests per day and manufacture a range of medical equipment and supplies such as face masks, disinfectants and ventilators and the Ministry of Science and Technology of Pakistan had mobilized national organizations and domestic resources to start exporting personal protective equipment, hand sanitizers, testing kits and ventilators. Some developing countries, such as the Philippines and South Africa, were utilizing three-dimensional printing to support the manufacturing of ventilators and personal protective equipment (see The recognition by Member States of the Commission of the role of science, technology and innovation in the health emergency response led them to select the following priority theme for the twenty-fourth session of the Commission (2020/21): “Using science, technology and innovation to close the gap on Sustainable Development Goal 3, good health and well-being”. Addressing global challenges in vastly different local contexts requires the combination of cutting-edge scientific capabilities and detailed local knowledge. Global collaboration can contribute to this process, providing opportunities to both create new knowledge and increase the impact of research, by diffusing existing knowledge quickly and at all levels. Regional and global scientific

networks devoted to the development of diagnostics, therapeutics and vaccines in relation to the pandemic can increase the capacities of developing countries to participate in other global science and innovation networks. Effective collaboration also requires stronger partnerships with and among developing countries in scientific research. Encouraging examples include several projects that address the coronavirus outbreak, such as the African Coalition for Epidemic Research, Response and Training and the Partnerships for Enhanced Engagement in Research. Open science is another key instrument for collaboration, the use of which UNCTAD and the Commission have long advocated. This can take the form of open access, virtual science libraries, geospatial analysis and other complementary ICT and science, technology, engineering and mathematics assets to address development issues, with particular attention to education (Kituyi, 2020; UNCTAD, 2012). From the initial outbreak of COVID-19, when a team of scientists from Australia and China made the genome sequence of the virus available, open access to newly generated data and knowledge has grown rapidly. In addition to scientific collaboration, open access approaches have facilitated the sharing of technological knowledge among private companies and academic institutions, for example with regard to ventilator designs. International cooperation must ensure that the benefits of scientific advances made during the pandemic and in the longer term are widely shared. For example, the European and Developing Countries Clinical Trials Partnership supports regional health research networks in Africa to fight the pandemic and has launched an emergency call to support research activities. The United Nations Technology Bank for the Least Developed Countries has launched a global technology sharing platform that helps facilitate the sharing of open source technologies and technologies that are made available on a voluntary basis, in particular those that are essential to the COVID-19 response. The Technology Access Partnership facilitates technology transfer, access and capacity-building, to boost the local production of health technologies. Early September 2020, there were at least 35 vaccine candidates in clinical evaluation and another 145 in preclinical evaluation. Accessibility to treatments and vaccines raises three key considerations for developing countries concerning intellectual property rights. Innovators are likely to seek intellectual property protection to recoup the research and development costs of new, effective and evidence-based treatments and vaccines. The challenge is to find a balance between providing intellectual property rights to innovators and ensuring that treatments are widely affordable and accessible, in particular in developing countries and LDCs. While the Doha Declaration on the Agreement on Trade-Related Aspects of Intellectual Property Rights and Public Health has allowed for some progress on the availability of affordable antiretroviral medicines, major health challenges in developing countries in recent years have raised new issues. For example, with regard to the problem related to the limited ability of developing countries to make effective use of compulsory licences, an amendment to the Agreement allows for the production and importation of patented medicines where manufacturing capacity does not exist. The full utilization under the Agreement, to improve both the availability of medicines and local research and development and innovation in the pharmaceutical sector, will require an inclusive multilateral approach. [14]

Conclusion. The impact of the pandemic on vulnerable groups and sectors. It suggests that the pandemic will have short-term and long-term impacts, which require policymakers to focus not only on the short-term challenges but also address the long-term consequences of the crisis, to ensure a sustained recovery. This requires strengthening efforts to transform production and export structures in developing countries, to build resilience to future shocks and create good conditions for sustained growth and development. It also requires adequate human, financial and technological resources. Reducing the poverty-related impact of the crisis requires the adoption of universal social protection policies in developing countries, to help cushion the impact and enable societies to recover better. It also requires building productive capacities through, for example, enhanced support for microenterprises and SMEs, to help increase their capacity to create decent jobs. The pandemic has created significant job and income losses, with negative consequences for microenterprises and SMEs and poverty alleviation efforts. In this context, government policies supporting microenterprises and SMEs need to be strengthened in developing countries, in particular in low-income countries. Enhancing the voice and participation of women in decision-making processes can play a positive role in ensuring that the challenges they face are addressed. Improved education and training opportunities for women could facilitate the shift from precarious and low-skill jobs, those most affected by the crisis, to more stable and regular employment that implies access to social security benefits. To address the impact of the crisis on food insecurity, there is a need for developing countries to strengthen efforts to boost domestic food production. However, increasing domestic food production is only one step towards enhancing food security. It does not necessarily mean that all segments of the population will have access to ample food. To ensure universal access to food, complementary measures are needed in several other areas, including investment in distribution and storage infrastructure and processing facilities, the constitution of strategic food stocks, targeted income support for vulnerable groups and the streamlining of policies and administrative procedures related to food trade. The pandemic has underscored the importance of business facilitation tools such as contactless

transaction technology and supporting for entrepreneurship. UNCTAD technical cooperation programs can help countries put in place policies, regulations and institutional frameworks, as well as to mobilize the resources needed to mitigate and recover from the impacts of the COVID-19 pandemic. The combined and intertwined effects of pandemic-related crises may lead to a lasting change in policies governing the mobility of persons. Emerging restrictions, including those related to stricter health-related requirements, may become durable, promoting irregular migration and undermining the pro-development role of migrants. This requires global cooperation to ensure proportional and coordinated action with common standards. More generally, there is a need for a coordinated global response to the crisis, as a global crisis requires a global solution, and no country acting in isolation has either the resources or the capacity to effectively deal with the health-related and socioeconomic challenges arising from the emergency. It is evident that some of the short-term national responses in developed and emerging economies have a negative impact in vulnerable developing countries. In this context, there is a need for international coordination to ensure that short-term responses to the crisis do not create long-term economic problems in developing countries.

References

1. International Monetary Fund. (2020). Policy responses to COVID-19. [https://www.imf.org/en/Topics/ imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19](https://www.imf.org/en/Topics/imf-and-covid19/Policy-Responses-to-COVID-19).
2. UNCTAD trade and gender toolbox. <https://unctad.org/en/pages/PublicationWeb yer. aspx?publicationid=1877>.
3. International Organization for Migration. (2020). COVID-19: Policies and impact on seasonal agricultural workers. Issue Brief. https://www.iom.int/sites/default/ les/documents/seasonal_agricultural_ workers_27052020_0.pdf.
4. International Trade Centre. (2020). *SME Competitiveness Outlook 2020: COVID-19 – The Great Lockdown and Its Effects of Small Business*.
5. Kovacevic, Milorad and Admir Jahic. (2020). COVID-19 and human development. http://hdr.undp.org/ sites/default/ les/covid-19_and_human_development.pdf.
6. Laborde, David, Will Martin and Rob Vos. (2020). Poverty and food insecurity could grow dramatically as COVID-19 spreads.
7. UNCTAD. (2020a). COVID-19 and tourism: Assessing the economic consequences. <https://unctad.org/ en/pages/PublicationWeb yer.aspx?publicationid=2810>.
8. McKinsey. (2020). WTO/ Safeguarding Europe’s livelihoods. <https://www.mckinsey.com/industries/public-sector/our- insights/safeguarding-europes-livelihoods-mitigating-the-employment-impact-of-covid-19>.
9. Narula, Rajneesh. (2020). Policy opportunities and challenges from the COVID-19 pandemic for economies with large informal sectors. *Journal of International Business Policy*. 3(3):302–310.
10. Nguyen, Minh, Nobuo Yoshida, Haoyu Wu and Ambar Narayan. (2020). Pro les of the new poor due to the COVID-19 pandemic. WTO. <https://www.worldbank.org/en/topic/poverty/brief/Pro les-of-the-new-poor-due-to-the-COVID-19-pandemic>.
11. OECD. (2020). COVID-19: SME policy responses. https://read.oecd-ilibrary.org/view/?ref=119_119680- di6h3qgi4x&title=Covid-19_SME_Policy_Responses.
12. UNCTAD. (2012). *Entrepreneurship Policy Framework and Implementation Guidance*. <https://unctad>.
13. UN-Women. (2020a). United Nations Secretary-General’s policy brief: The impact of COVID-19 on women. <https://www.unwomen.org/digital-library/publications/2020/04/policy-brief-the-impact-of-covid-19-on-women>.
14. UNCTAD. (2012). *Entrepreneurship Policy Framework and Implementation Guidance*. <https://unctad>.

УДК (020.20)

ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ COVID-19

Нуриддинова Дурдона Хамидовна,

студентка НАО Медицинского Университета Караганды,

Республики Казахстан, E-mail: NuriddinovaD@qmu.kz

Рысбекова Б.Б.

Научный руководитель: м.э.н., старший преподаватель кафедры:

«История Казахстана и СПД»

Аннотация. 2020 год повернулся неожиданной стороной для развития различных сфер бизнеса. Например, бывшие на пике доходов спортивные залы, клубы, различные секции, кинотеатры, агентства аниматоров и многие другие организации находятся на грани банкротства и просят помощи у государства. С другой стороны, различные службы доставки, фармацевтические компании, медицинские организации и даже просто швеи на дому, способные шить медицинские маски, получают огромную прибыль. Растет так называемый дистанционный бизнес, к которому относятся интернет-магазины (Wildberries, Ozon и др.), появляется огромное количество дистанционных профессий (SMM-специалист, таргетолог, копирайтер и др.), вместе с этим растет число школ, обучающих данных специалистов, которые тоже являются дистанционными.

Ключевые слова: предпринимательская деятельность, пандемия, бизнес, кризис, производство.

Введение. Пандемия Covid-19 стало главным событием ушедшего года, если не века. Сложно подсчитать потери и все, что изменилось в нашей жизни, но абсолютно ясно, что предпринимательская деятельность здесь пострадала больше всего. Рынок услуг, который составляет не маленькую часть самого рынка пришел в упадок с наступлением пандемии. При этом онлайн-продажи увеличились, а офлайн начали терять свою ценность, в связи с непросвещённостью населения в области онлайн покупок и как итог недоверию к такому виду рынка. [1]

Крупный и средний оффлайн-бизнес уступает малому бизнесу, особенно в медицинской сфере. Причина этого заключается в том, что первые два вида являются менее «поворотливыми». Для того, что бы перейти на онлайн им нужно подключать полный офис новых сотрудников, которых достаточно проблематично найти, договариваться со службами доставки, которые итак перегружены, оформлять каталоги и ещё много чего другого. Малому же бизнесу перейти на онлайн не мешает почти ничего, для доставки товаров достаточно своего личного авто. А для перехода на онлайн достаточно нанять одного администратора интернет-магазина. Хотя это тоже нужно далеко не всем.

Экспериментальная часть. В качестве метода для анализа было выбрано сравнение и систематизация, полученных данных.

Пандемия помимо нашей повседневной жизни, нарушила и дестабилизировала множество производственных, коммерческих сфер деятельности. Так, например, самый большой удар Covid-19 нанес индустрии медицинского снабжения, в том числе в сфере поставок необходимых предметов, на которую опирается вся индустрия. С новой стороны себя проявили инженеры, для которых эта проблема, наконец, стала, обще признаваемой и решаемой [2].

Когда исследовательские программы, возглавляемые старшим штатным инженером Ричардом Новаком, доктором философии по основанию Wyss директором Доном Ингбером, команда доктора философии остановилась, он ухватился за возможность возглавить многоинституциональную целевую группу, посвященную разработке нового носового тампона это может быть произведено локально в больших масштабах, чтобы обеспечить тестирование COVID-19. “По сути, мы создали компанию по производству медицинских изделий с нуля, потому что создали, прототипировали и оптимизировали продукт, продемонстрировали, что он работает, выяснили, как его производить, и быстро доставили его клиентам, которые в нем нуждались”, – сказал Новак.

С тех пор новый дизайн тампона был лицензирован пятью производственными компаниями в рамках Гарвардской системы доступа к технологиям COVID-19 сценарий, который, по словам Новака, был бы невозможен, если бы не пандемия. [3] “До COVID две компании контролировали весь мировой рынок тампонов, и не было никакого давления на инновации в дизайне, поэтому конкуренция с ними была бы не стартовой. Но поскольку новые тампоны легко производить в любом масштабе, все больше компаний могут предложить лучший продукт по той же цене, как и в случае с другими технологиями и расходными материалами, связанными со здравоохранением”, – сказал Новак. В дополнение к помощи в создании нового дизайна тампона, он теперь работает над созданием собственной стартап-компании, чтобы помочь производить и распространять новые тампоны в большем количестве испытательных центров.

Алабамский стартап Agile Biodetection лицензировал как дизайн тампона Wyss, так и его технологию toehold switch, созданную в лаборатории Peng Yin, РН. D., чтобы он мог войти в бизнес медицинских и экологических испытаний. Один из ее основателей отказался от своей первоначальной бизнес-модели мобильной кухни в ответ на COVID-19, быстро набрав команду единомышленников для создания новой лаборатории. “Мы поняли, что единственный способ снова стать” нормальной “жизнью-это широко распространенное тестирование людей, поверхностей и окружающей среды, и когда мы узнали о большой работе Института Висса с их мазками и технологиями быстрой диагностики, мы поняли, что это путь вперед”, – сказал Канти Сункавалли, доктор медицинских наук, генеральный директор Agile Biodetection. “Мы никогда бы не подумали о соединении с Wyss до COVID-19, и теперь мы завершили строительство лаборатории, чтобы начать пилотирование и коммерциализацию нашей тестовой платформы, чтобы мы могли влиять на изменения в широком масштабе.

Многие проблемы, с которыми сталкиваются предприниматели, не заканчиваются успешным созданием компании вокруг продукта; они просто трансформируются в другой набор проблем. Пандемия сделала переход от науки к продажам еще более сложным для начинающих компаний, которые запустились до марта 2020 года, поскольку рынки, источники финансирования и приоритеты изменились. [4]

Стартап Wyss Manifold Bio, к счастью, закончил все свои эксперименты и проверку технологии как раз перед тем, как началась пандемия. К несчастью, однако, они начали свой первый крупный раунд

сбора средств как раз в тот момент, когда пандемия охватила весь мир. “Переход от очных встреч к виртуальным был практически мгновенным, но нам удалось завершить весь сбор средств виртуально”, – сказал генеральный директор Manifold Глеб Кузнецов, доктор философии, бывший член основного факультета Wyss Джордж Черч, Лаборатория доктора философии. Но виртуальные взаимодействия также представляли собой проблему для компании, которая создавала основную команду, когда она начинала работать. “Социальное дистанцирование заставило нас быть особенно внимательными к налаживанию процессов коммуникации и обмена информацией. Стартапы часто испытывают трудности роста, когда команда растет до такой степени, что вы больше не сидите рядом друг с другом. Но часть нашей команды была удалена с первого дня из-за COVID-19, поэтому мы приложили дополнительные усилия для облегчения сотрудничества, одновременно узнавая друг друга и получая удовольствие от строительства.”

В то время как COVID-19 создал новые проблемы и возможности для предпринимателей, открывающих новые компании, одна насущная проблема осталась неизменной: получение финансирования от инвесторов. “Сейчас на самом деле хорошее время для стартапов собирать деньги, потому что способность венчурных капиталистов разворачивать наличные деньги не сильно пострадала от пандемии, и инвесторы более открыты для финансирования компаний, которые находятся за пределами их типичных сетей”, – сказал Васудев Бейли, доктор философии, старший партнер ARTIS Ventures, где он фокусируется на инвестировании в новые и прорывные компании в области здравоохранения и наук о жизни.

“Но требования к предпринимателям, чтобы быть успешными, одни и те же: умеете ли вы работать с людьми, которые не похожи на вас? Задумывались ли вы целостно о своем бизнесе, кто будет платить за ваш продукт и каким будет ваш второй продукт? Можете ли вы привлечь большой талант, чтобы работать на вас, а не на другую компанию? Готовы ли вы тратить время и усилия на формирование и поддержание отношений? Это важные вещи, которые мы ищем, когда решаем, стоит ли финансировать стартап”, – сказал Бейли.

Подобные вопросы, вероятно, являются новой территорией для ученых-предпринимателей, и уникальная экосистема Института Висса, состоящая из преподавателей, штатных ученых, инженеров, клинических сотрудников и команд по развитию бизнеса, создана для того, чтобы помочь новым основателям решить их. “Неопределенность, безусловно, существует для любого нового предприятия, с COVID-19 или без него”, – сказала Анжелика Фретцен, доктор философии, директор по технологическому переводу Института Висса. “В дополнение к нашей собственной внутренней поддержке мы помогаем нашим молодым основателям ориентироваться в этой сложности, постоянно знакомя их с заинтересованными сторонами за пределами Wyss, чтобы они понимали пульс своей отрасли и гораздо более широкий контекст своего целевого рынка, чтобы они могли быть успешными еще долго после запуска.” [5]

Если брать во внимание исключительно медицинский сектор, то здесь наблюдается высокий темп развития единичного предпринимателя. Каждый предприниматель может выбрать 2 пути развития своего бизнеса.

Первый путь – индивидуальное предпринимательство, которое включает в себя производство костюмных масок, поставку масок от производителя, дистрибьюцию антисептиков, защитных средств: УФ-ламп, костюмов, дезковриков и другое. [6]

Второй путь заключается в массовом местном производстве этих же средств. Хотя производство и будет считаться местным (в одном городе или области), ситуация осложняется получением большого пакета документов. Получить лицензии стало не только сложнее, поскольку повысились требования, но и из-за увеличения числа таких производств выдача лицензий задерживается.

К самым востребованным товарам для производства в массы относятся:

1. Маски
2. Перчатки
3. Антисептики
4. Дезковрики
5. Лазерные термометры

Самые продаваемые товары для специализированного сектора:

6. Костюмы для мед работников
7. Концентраторы O²
8. Аппараты ИВЛ

Помимо производства вышеперечисленных товаров, на вершине бизнеса находится фарм. продукция: противовирусные препараты, антибиотики, витаминные комплексы, антикоагулянты, жаропонижающие средства, пробиотики и многое другое.

Можно рассмотреть пример роста бизнеса не из сферы медицины. Помимо развития интернет-магазинов, инстаграм-бизнеса, развиваются службы доставки. Это, пожалуй, является единственной положительной динамикой рынка услуг. Например, в Караганде за минувшие пол года получила большую распространенность служба доставки еды Chocofood. Сейчас можно встретить её почти в каждом кафе в центре города, чего не наблюдалось ранее.[7]

Результаты и обсуждение. Если говорить о моем предложении, то могу предложить: "Специализированный магазин средств индивидуальной защиты с товарами разных характеристик в одной категории". В магазине будут всё в чём будут нуждаться люди во время пандемии (а по точнее это маски, перчатки, спреи, гели, дез. коврики.) Но основная суть состоит в том, что там будет к примеру несколько видов масок (от самой дешёвой к самой дорогой с разными характеристиками). Именно это во время пандемии заставит людей покупать самое дорогое в надежде получить самый качественный и эффективный товар. Магазин будет работать не только по государственным закупкам, но и привлекать к продаже прототипы стартапов. Если взять к примеру indiegogo, там у них есть около 10 видов разных защитных маски всё это создаст огромный ассортимент и повысит качество услуг предоставления таких защитных средств, открытие таких магазинов по областям. Он не только существенно разгрузит огромный наплыв спроса в регионе, но и создаст материальную базу для медицинских учреждений.

Заключение. Таким образом, можно сделать вывод, что 2020 год принёс много изменений и много новых тенденций в мире бизнеса. Каких-то предпринимателей он сделал банкротами, а кого-то поднял на вершины. Большая часть современных бизнесменов строит планы по развитию бизнеса онлайн, что является новым вектором развития в Казахстане. Это определено подтолкнет к развитию более быстрой сети интернет, развитию серверов для хранения данных, к упрощению многих интернет-манипуляций. Нельзя сказать, что офлайн-бизнес станет погибать в принципе. Я уверена, что как только снимут режим карантина и откроются различные развлекательные центры, кинотеатры, театры и прочее, люди с удовольствием снова посетят их и обрадуются тому, что пандемия закончилась. Ну а пока офлайн-предпринимателям всего мира, как и нам, возможно, будущим предпринимателям нужно просто ждать более благоприятных времен для новых шагов в своём развитии.

Литература

1. Мохинур Бахрамова «ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ «ЭЛЕКТРОННОЙ КОММЕРЦИИ» ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА» // Review of law sciences. 2020. №2.
2. Абасова Марьям Абасовна, Цинпаева Фарида Сулеймановна ГОСУДАРСТВЕННОЕ РЕГУЛИРОВАНИЕ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В СФЕРЕ МЕДИЦИНСКИХ УСЛУГ // УЭПС. 2020. №3.
3. Гулов, К.М. Предпринимательство – основной двигатель экономики // Вестник БГУ. – 2020. – №1-1. – С. 168-173.
4. Рябченков, А.С. Предпринимательство как дополнительный источник финансирования учреждений здравоохранения // В сборнике Молодежь и системная модернизация страны. Сборник научных статей 5-й Международной научной конференции студентов и молодых ученых. В 6-ти томах. Отв. редактор А.А. Горохов. – Курск: Издательство Юго-Западный государственный университет, 2020. – С. 75-78.
5. Слонов А.В., Тибилова А.Л., Слонова Л.А. ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ДОХОДОВ НАСЕЛЕНИЯ НА ПРИМЕРЕ МАЛОГО БИЗНЕСА, СЛОЖИВШАЯСЯ В РЕЗУЛЬТАТЕ ПАНДЕМИИ // Norwegian Journal of Development of the International Science. 2020. №51-4.
6. Балдина, Ю.А. Роль и место субъектов малого и среднего предпринимательства в современных экономических условиях / Вестник Удмуртского университета. Серия Экономика и право. 2018. Т. 26. № 4.
7. Демцура, С.С. Малое предпринимательство: роль и проблемы развития / Новая наука: Современное состояние и пути развития. 2019. № 9. С. 223-225. Демцура, С.С. Экономика знания как стратегическая цель модернизации российской экономики//Наука ЮУрГУ: сборник научных трудов. -2017. -С. 612 -620.

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ЖАҢҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫ

Жамбылова Г.Ж.,

экономика мамандығы бойынша 1 курс докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.
E-mail: zhambylova_gulfiya@live.kaznu.kz

Аннотация. Бұл мақалада ауыл шаруашылығын технологиялық және цифрлық жаңғырту мен тұрақты ауыл шаруашылығы арасындағы қатынастар зерттеледі.

Қазақстанның қазіргі пандемия кезінде ауылшаруашылығын дамыту басты проблемаларының бірі болып табылады. Себебі, халыққа ең қажетті нәрсе ол, азық-түлік жүйелерінің нақты жұмыс жасауы екендігі анық. Қазақстан экономикадағы аграрлық секторды дамытудың жаңа деңгейі дәстүрлі тәсілдерін сапалы түрде өзгертетін цифрлық технологияларды жаппай қолданысқа енгізумен негізделеді. Цифрлық технологияларды өндіру ауылшаруашылығы өндірісін қайтадан қарап шығуды көздейді. Қазіргі ауыл шаруашылығының заманауи технологияларын қолданудың техникалық және ақпараттық аспектілері негізінен зерттелініп, ал экономикалық байланыс жолдары әлі толығымен өнделмеген. Сондықтан цифрлық ауыл шаруашылығына көшуі Қазақстанның аграрлық секторын дамытудағы стратегиялық мақсаттары ретінде қарастырылады.

Түйін сөздер: инновация, цифрландыру, технология, аграрлық сектор, ауыл шаруашылығы.

Кіріспе. Қазақстанда ауылшаруашылығын дамытудың негізгі проблемасы болып ол төмен деңгейлі технологиялар және осы саладағы инвестиция тарту белсенділігінің төмендеуі. Еліміз, оның аймақтарында механикаландыру, цифрландыру, химияландыру, қормен қамтамасыз ету көрсеткіштері әлемдік деңгейден едәуір төмен, бұл дегеніміз ауыл шаруашылығы өнімділігі мен экономикалық көрсеткіштердің басты себебі болып табылады. Осылайша, өсімдік шаруашылығындағы өнімнің өндіру экстенсивті факторлар есебінен қол жеткізіп отыр, бұл елеулі тәуекелдер тудырады.

Осы жағдайлардың барлығы көп жағдайда қаржылық жағдайдың төмендігі және бюджеттік қолдаудың шектеулі болуы салдарынан болып табылады. Сонымен қатар, тыңайтқыштарды, пестицидтерді, ауылшаруашылық техникаларын кеңінен қолдану қаржылық қана емес, экологиялық, әлеуметтік шектеулерге де ие. Жоғары қарқынды агротехнологиялар табиғи ландшафттың тозуын, адам денсаулығына қауіп төндіреді. Оларды пайдалану кезінде қайта орнына келмейтін табиғи ресурстардың айтарлықтай шығынын елемеген болмайды. Бұл мәселені шешу үшін цифрлық технологияларды кеңінен енгізу арқылы мүмкін болады, бұл біздергі қажетті жерде, дәл уақытта және нақты көлемде ең ұтымды шешімдерді қолдану арқылы ресурстардың әр бірлігінен жоғарғы нәтиже алуға мүмкіндік беретіні сөзсіз.

Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, ауыл шаруашылығын технологиялық және цифрлық жаңғырту шығындарды, экологиялық залалды болдырмау арқылы өнімділіктің өсуіне мүмкіндік беретіндігін анықтаған. Сондықтан цифрлық ауыл шаруашылығына көшуі Қазақстанның аграрлық секторын дамытудағы стратегиялық мақсаттары ретінде қарастырылады. Цифрлық технологияларды енгізуде Қазақстанның ауылшаруашылығының дамуында нақты технологияларды экономикалық негізде таңдауға, цифрландыруға ықпал ететін ұйымдастырушылық-экономикалық қатынастарды қалыптастыруға және оны мемлекеттік қолдау кешендерін шешуді талап етеді.

Цифрлық технологияларды енгізуде Қазақстанның ауылшаруашылығының дамуында нақты технологияларды экономикалық негізде таңдауға, цифрландыруға ықпал ететін экономикалық механизмдерді қалыптастыруға және оны мемлекеттік қолдау кешендерін шешуді талап етеді. Осы мақала осы мәселені зерттеуге бағытталған.

Сонымен бірге, инновация мен аграрлық экономика тұрғысынан цифрлық экономикалық мәні, осылардың өзара арақатынасы туралы біркелкі түсінік жоқ. Қазіргі ғылыми зерттеулердің көбі өсімдік шаруашылығының заманауи технологияларын қолданудың техникалық және ақпараттық аспектілері негізінен зерттелген, ал экономикалық мазмұны толық ашылмаған.

Цифрлық экономиканың маңыздылығын анықтауда әлі де бірыңғай әдістер жоқтың қасы, дегенменде 1995 жылы Массачусетс технологиялық институтының информатигі Николас Негропonte электронды (цифрлық) экономика ұғымын зерттеді [1]. Егер де классикалық экономикада-бұл қоғамның экономикалық қызметін өндіріс, айырбастау және тұтыну жүйесінде қалыптасқан қатынастар жиынтығы [2] және автоматтандыру құралдарды, ұялы телефондарды пайдалану

"тұтынуға" жатқызса, онда цифрлық экономиканы электронды негізде пайда болған экономикалық қатынастар деп айтуға негіз бар.

Дүниежүзілік банк цифрлық технологияларға "интернет, ұялы телефондар арқылы ақпаратты жинап, сақтап оны цифрлық нысанда алмасудың барлық өзге де құралдарын" жатқызып отыр. Осы құралдар көмегімен білім мен цифрлық технологияларға негізделген экономиканың жаңа түрі, оның негізінде қоғам, бизнес, мемлекет үшін жаңа цифрлық дағдыларды және қол жетімді мүмкіндіктері қалыптасады [3]. Басқаша, цифрлық экономика – бұл жаңа сектор ол ақпараттық – коммуникациялық технологиялар негізінде барлық салаларды қайта құру.

Цифрлық экономиканың мәнін түсіндіру профессор Р.М. Мещеряковтың еңбектерінде ашылып жазылған, «ол цифрлық экономика, бір жағынан, тауарлар мен қызметтерді сату саласындағы цифрлық технологияларға негізделген, екінші жағынан, цифрлық технологияларды қолдана отырып экономикалық өндіріс деп санайды», – деп түсіндіреді, – кейбір сарапшылар бұл түсінікті кеңейту және оған индустрия 4.0, заттар интернеті, ақылды фабрика, бесінші буын байланыс желілері, және тағы басқада ұғымдарды қоса алғанда, цифрлық технологияларды қолдану арқылы тауарлар мен қызметтер тізбегін қосу қажет деп санайды [4].

Осылайша, цифрлық трансформация ақпараттандыру, адамсыз технологиялар, жасанды интеллект, автоматтандыру, шешім қабылдау үшін ақпаратпен жұмыс істеудің жаңа деңгейді қамтиды. К. Шваб бұл процесті "Төртінші өнеркәсіптік революция" деп белгіледі [5]. Алайда, бұл ретте ауыл шаруашылығына, оның ішінде өсімдік шаруашылығына қатысты цифрлық технологияларды түсіндіруде де, сондай-ақ белгілі "дәл егіншілік" терминінің өсімдік шаруашылығының цифрлық даму парадигмасына арақатынасында да үлкен сәйкессіздіктер байқалады. Сонымен қатар, "сандық технологиялар" емес, "дәл егіншілік" монографиялық сипаттағы көптеген ірі еңбектерде Ауыл шаруашылығын инновациялық-технологиялық дамыту стратегиясы ретінде қарастырылады [6].

Ауыл шаруашылығын цифрландыру – бұл цифрлық технологияларды пайдалану арқылы ауыл шаруашылығының барлық салаларына байланысты өзгерістер енгізу. Цифрлық ауыл шаруашылығына нақты егіншілікті, ауылшаруашылық кәсіпорындарын басқару жүйесін қамтитын және ауыл шаруашылығы кәсіпорындарының өнімділігін, рентабельділігі оңтайландыру мақсатында деректерді жинауға, пайдалануға, талдауға байланысты ауыл шаруашылығымен байланысты қызмет саласы. Фермерлерде цифрлық ауыл шаруашылығының арқасында шешім қабылдаудың тиімді құралдары пайда болады.

Эксперименттік бөлім (материалдар мен әдістер)

Қазірде аграрлық саланы инновациялық шешімдеріне: жаңа технологиялар мен әдістер, азық-түлікті өндіру жүйесін қысқартып, оларды сапалы етіп шығару, ауыл шаруашылығын технологиялық және цифрландыру.

Аграрлық саладағы жаһандық трендтер болып, принципті жаңа тиімді тыңайтқыш биологиясын жасақтау, экологиялық қауіпсіздікті реттеуді күшейту; цифрландыру, агроиндустриядағы бірегей және жеке шешімдердің қызметін дамыту болып талады.

Ауыл шаруашылығын цифрландыруға қазірде мыналар жатады: шаруашылықпен жүйелі түрде басқару; спутниктер мен дрондар; нақты егіншілік; сауда алаңдары; мәліметтерді талдау. Осы саланың стратегиялық дамуы жаңа экономиканың қалыптасуымен байланысты. Ол үшін экспорттық потенциалды кеңейту, логистикалық проблемаларды болдырмаудан цифрлық технологияларды дамытуға деңіңгі шешімдерді шешу керек. Ол үшін аграрлық саладағы жаңа алдыңғы қатарлы технологияларды және білімді дамытумыз керек.

Қазақстанда қазірде 20-дан астам цифрлық ферма және 170-ке жуық ілгері фермалар қызмет жасап жатыр. Ауыл шаруашылығы министрлігінің жоспарына сәйкес елімізде аграрлық саланы цифрландыру процесі аяқталғаннан кейін 2023 жылға қарай 20 цифрлық және 4000 озық фермалар пайда болады деп жоспарлануда. Осы уақытқа дейін процестер мен мемлекеттік қызметтерді автоматтандыру 100% қамтамасыз етілуі тиіс. Әрине, әзірге елдегі фермалардың басым көпшілігі базалық болып табылады, бірақ Ауыл шаруашылығын цифрландыру процесі жүріп жатыр.

Барлығы 16 бағыт бойынша субсидиялау жүз пайыз автоматтандырылған, оның ішінде 7 – өсімдік шаруашылығында, 4 – Мал шаруашылығы бағытында және 5 – қаржы құралдары саласында, цифрлық технологияларды ауыл шаруашылығына енгізудің әлемдік тәжірибесін талдау АӨК-ке заттар интернетін енгізудің айтарлықтай экономикалық тиімділігін көрсетеді [7].

Егін шаруашылығы саласында өнімділіктің орташа өсу көрсеткіші 10%-дан асады, қаражатты орташа үнемдеу 5-10 пайыз шегінде болып отыр.

Халықтың шамамен 45% ауылдық жерлерде тұрады және экономикалық белсенді халықтың шамамен 30% табысы ауыл шаруашылығы секторында жұмыспен қамту есебінен қалыптасады. ҚР ҰЭМ Статистика комитетінің деректеріне сәйкес, 8.5 млн жұмыспен қамтылғандардың жалпы санының 2 миллионы ауыл шаруашылығы саласында жұмыс істейді.

Ресми деректерге сәйкес, республикада егіс алқаптарының іс жүзінде 100% цифрландырылған, яғни жалпы алаңы шамамен 24 млн.га алқаптардың электрондық карталары жасалған, жайылымдар да цифрландырылады және талданады. Ал мал шаруашылығында ақылды технологияларды енгізу мал басына мониторинг жүргізуге және оған күтім жасауды автоматтандыруға мүмкіндік береді. Мысалы, GPS трекер жүйесі малшыларға табынның немесе табынның қозғалысын бақылауға және олардан қашқан жануарларды тікелей ұялы телефоннан табуға мүмкіндік береді. Осылайша, спутниктік орналастыру жүйесі сиырлардың мойнындағы ескі қоңыраулардың орнына келеді.

Ауыл шаруашылығы саласында ұйымдардың ең көп саны Түркістан, Алматы және Шығыс Қазақстан облыстарында ашылды-тиісінше 38, 34 және 19 ұйым. Бұл ретте Түркістан облысында 28 ұйым, Алматы облысында – 4, ШҚО-да – 8 ұйым жабылды. Ашық ұйымдардың өңірлер бойынша таратылғандарға қатынасы, ауыл шаруашылығы.

Цифрлық аграрлық экономиканың мәнін анықтау үшін зерттеуші ғалымдар осы тұжырымдамамен байланысты жеті тұжырымның бірін таңдау ұсынылды. Нәтижесінде цифрлық агроэкономиканы ең алдымен "дәл егіншілік", заманауи селекция мен биотехнологиялар, роботтандыру технологиясын, урбандалған ауыл шаруашылығы, дербестендірілген және функционалдық тамақтану, органикалық егіншілік, қашықтықтан басқару – 47,67% және т. б. қолдану саласы екені анықталды. Сарапшылардың 39,53% цифрлық агроэкономика бұл, ең алдымен, қалдықсыз экономика моделіне сай келетін техникалық-технологиялық жаңару екенін көрсетті.

Нақты ауыл шаруашылығының қолданылатын элементтеріне байланысты Қазақстандағы агроқешенді цифрландырудың үш деңгейін анықтады[8]:

– Негізгі. Бұл ферманы жүргізудің дәстүрлі тәсілі бар қарапайым ферма. Негізгі ферманың технологияларынан өрістердің электронды карталары мен топырақ анализін қолдану жеткілікті.

– Озық. Бұл ішінара автоматтандырылған фермалар. Бұл санатқа кіру үшін бизнес-процестерді басқару үшін жанар-жағармай датчиктерін, GPS-трекерлерді, метеагростанцияларды, арамшөптердің электрондық картасын және байланыс пайдалану қажет.

– Адамның қатысуынсыз жаңа құралдар мен технологиялар есебінен жұмыс істейтін цифрлық фермалар. Цифрлық аграрлық экономика ауыл шаруашылығындағы технологиялық тәртіптің өзгеруі-33,72 немесе білім мен ақпаратқа негізделген экономика – 20,93% ретінде түсіндірілетін пікір де танымал болды. Сонымен қатар, цифрлық аграрлық экономиканың деректермен ақпарат алмасуды оңтайландыру жүйесі – 5,81, желілік экономика – 11,63, интернет-технологиялармен толықтай жабдықталуы – 8,14% ретінде түсіндірмелері аз танымал болды.

Ауыл шаруашылығында цифрлық технологияларды қолданудың артықшылықтары:

- Инвесторларды тартуға мүмкіндік береді;
- Еңбек өнімділігі артады;
- Жұмысшыларға еңбек шығындарын азайтуға мүмкіндік береді;
- Тауар айналысының жылдамдығын арттырады;
- Басқа да сабақтас салалардың дамуына серпін береді;
- Экологиялық таза өнім шығаруға және өңірдегі қоршаған ортаның ахуалын жақсартады;
- Экономиканың сыртқы нарықтардағы бәсекеге қабілеттілігін арттырады;
- Өндірілетін өнімнің сапасын жақсартуға жағдай жасайды.

Қазірде Қазақстанда аграрлық секторды цифрландыру арқасында 14% пилоттық шаруашылықтар нақты егіншілік элементтерін қолдана бастады; 15-20% фермерлердің шығындары төмендеді; 25 ц/га дейін өнімділік артты, 65 млн.га егістік және жайылымдық жерлер цифрланды, 5 субсидиялаудың түрлері онлайн режимге ауыстырылды – 23 мың электрондық астық қолхаттары енгізілді, яғни, 146 мың электрондық астық қолхаттары шығарылып, 32,3 млн. тонна ресімделді, астық қолхаттарын беру уақыты 3 күннен 10 минутқа дейін қысқартылды.

Жер қатынастарын цифрландыру шеңберінде жер учаскелері, құрылыстар мен ғимараттар бойынша деректерді қамтитын жылжымайтын мүліктің бірыңғай мемлекеттік кадастрын құру бойынша жұмыс жүргізілуде.

Нәтижелер және талқылау. Ауыл шаруашылығының даму болашағын ұғыну және оны экономиканың басым түрлендірілетін маңызды ортасына қосу цифрлық экономикаға немесе алтыншы технологиялық құрылымның ерекшеліктерін көрсететін білім экономикасына көшуде жаңғыртудың

басқа бағыттарын анықтайды. Ауыл шаруашылығын технологиялық және цифрлық жаңғырту арасындағы кезеңді сипаттайтын осы экономикалық категорияны ғылыми айналымға енгізудің орындылығы айғақты түрде дәлелденеді.

Ауыл шаруашылығын жаңғыртудың жаңа моделін қалыптастыруды анықтайды, оның мәні дәстүрлі типтегі аграрлық экономикадан жаңа цифрлық агроэкономикаға кезең-кезеңімен көшу шараларының кешенін әзірлеу. Ғылыми әдебиеттердегі зерттеулерде, келесі тұжырымдамалық және әдіснамалық болжамдар негізінде аграрлық саланы жаңғырту қажет деп түсіндіріледі:

– Мемлекеттік басқару жүйесінде ауыл шаруашылығында қайта құру жүргізудің тиімді экономикалық механизмдер жоқ.

– Цифрлық экономиканың стандарттары қазіргі ауыл шаруашылығында қол жетімді емес.

– Ел экономикасы бойынша цифрлық технологиялардың таралуына аграрлық саласының кеш реакциясы байқалады.

– Салада маңызды өзгерістер жүргізу үшін және оларды дамытудың тиімді механизмдерін қалыптастыруға қаражаттың қажетті шамасы жоқ.

– Көптеген техникалық құралдар мен технологиялар Қазақстан нарығы үшін әлі де қол жетімді емес.

– Цифрлық экономика талаптарына сәйкес келетін кадрларды даярлау үшін бейімделу кезеңі қажет.

Сала үлесіне елдің жалпы ішкі өнімінің (бұдан әрі-ЖІӨ) шамамен 5% тиесілі. 2020 жылы өнімдерінің жалпы өндірісі 4,3трлн теңге, бұл нақты мәнде 2010 жылға қарағанда 5,1% төмен (1-сурет). Саланың жалпы өнімінің құрылымында жеке қосалқы шаруашылық өнімдерінің үлесі жоғары. Елде өндірілетін өнімінің 80%-ға жуығы шикізатқа қайта өңдеусіз өткізіледі, ал дайын өнімнің бәсекеге қабілеттілігі әлсіз.

2020 жылы азық-түлік өндірісінің жалпы көлемі 1,1 трлн. бұл нақты мәнде 2011 жылға қарағанда 12,5%-ға жоғары. Азық-түлік өнімдерін өндіру құрылымындағы негізгі үлес салмақты астық өңдеу-22,3%, сүт – 16,7%, нан пісіру – 15%, ет өңдеу – 13,6%), май өңдеу – 7,9%, жеміс-көкөніс – 7,6% және өнеркәсіптің басқа да салалары – 16,9% алады.

1-сурет. Ауыл шаруашылығы өнімін өндірушілер бағасының индексі
Ескерту [9].

Сектор үлесіне елдің жалпы ішкі өнімінің (бұдан әрі – ЖІӨ) шамамен 5% тиесілі. 2019 жылы өнімдерінің жалпы шығарылымы 4,1 трлн теңгені құрады, бұл өткен жылдарға қарағанда нақты мәнде жоғары.

Қазақстанның аграрлық саласында цифрлық технологияларды енгізу деңгейін ұлттық экономикамен, сондай-ақ әлемдік тәжірибемен салыстыру айтарлықтай артта қалғандығымызды көрсетіп отыр. Қазақстан статистикалық мәліметтеріне сүйене отырып цифрлық технологиялармен тікелей байланысты инновацияларды нақты талдамайды, алайда сатып алынған жаңа технологиялар, бағдарламалық құралдар, көрсетілетін қызметтер санының көрсеткіштері аграрлық саланың даму деңгейін бағалауға жағдай жасайды (1-кесте).

Басқа сыртқы экономикалық қатынастармен салыстырғанда
Қазақстанның аграрлық саласынды цифрлық технологияларды пайдалану деңгейі

Көрсеткіштің атауы	Абсолюттік көрсеткіш	ҚР экономикасындағы үлес салмағының мәні,	Аграрлық саладағы үлес салмағы, пайыз
Сатып алынған жаңа технологиялар мен бағдарламалық құралдардың саны, бірлік			
Жалпы экономика	46985	100,0	-
АӨК	778	1,6	100,0
оның ішінде тамақ өндірісі	436	1,2	58,8
өсімдік шаруашылығы	53	0,1	7,3
мал шаруашылығы	289	0,5	33,9
Жөнелтілген инновациялық тауарлардың, жұмыстардың, қызметтердің көлемі, млрд. теңге.			
Жалпы экономика	3589	100,0	-
АӨК	168	3,8	100,0
оның ішінде тамақ өндірісі	153	3,2	93,2
өсімдік шаруашылығы	5	0,3	3,8
мал шаруашылығы	10	0,2	3
Ескерту – [10]			

1-кесте мәліметтері бағалау арқылы, Қазақстанның аграрлық саласының цифрлық технологиялық белсенділігі едәуір төмен екендігін байқаймыз, ол бірқатар дақылдардың әлемдік өндірісінің едәуір бөлігін алады, атап айтқанда, бидай жинаудың 10%, қара бидай жинаудың – 17%, картоптың – 5% [9].

Жүргізілген зерттеулер қазіргі Қазақстанның ауыл шаруашылығында жаңғырту жүргізудің заманауи құралдарын әзірлеуді талап ететінін көрсетіп отыр. Яғни аграрлық секторда технологиялық және цифрландыру жүйесін әлі де дамыту, әсіресе ауылдағы шеткі қыр қожалықтарда пайдалану қажеттілі туындап отыр. Осының негізінде стратегиялық мақсат қою арқылы кешенді жобалау шешімдерін, ауыл шаруашылығының салаларында инфрақұрылымның қамтамасыз етуді, ауыл шаруашылығының кешенді диагностикасын жаңғыртуды іс жүзінде басқару тетігін кең ауқымды есепке алу жүйелерін жүргізілуі қажет деп есептейміз.

Қорытынды. Ауыл шаруашылығын дамытудың заманауи жүйесі цифрлық технологияларды енгізілуінде. Аграрлық сектордағы цифрлық технологиялар цифрлық экономиканың жалпы моделіне - "Ауыл шаруашылығы 4.0" сәйкес негізделеді. Ауыл шаруашылығының цифрлық технологиялары өзара іс-қимыл жасайтын ақпараттық – басқару жүйелері мен желілері, құралдар, техника, бағдарламалық қамтамасыз ету жүйесін қамтиды, олар тиісті экономикалық механизміне қалыптасқан жағдайда кәсіпорындардың қызметінде цифрлық моделі негізінде саланың экономикалық, экологиялық тиімділігін, даму тұрақтылығына қол жеткізуге мүмкіндік береді. Бұл ретте цифрлық технологияларды өнімді талдау және оларды қолдану үшін оларды үш әдіске сүйенеді – қолдану мақсатылығы, дербестік, пайладанатын құрал-жабдықтар. Ауыл шаруашылығының цифрлық технологияларының экономикалық функцияларын бөлу, үнемдеу, инновациялық-технологиялық, әлеуметтік-еңбек, экологиялық салаларды дамытуға қойылатын заманауи талаптарға сапалы сәйкестігін анықтайды.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Negroponte, N. being DIGITAL [Электрондық ресурс] / N. Negroponte. – New York: Knopf, 1995. – URL: <http://web.stanford.edu/class/sts175/NewFiles/Negro-ponte.pdf> (жүгінген күні: 05.03.2018).
2. Қазіргі экономикалық сөздік / Б. А. Райзберг, Л.Ш. Лозовский, Е. Б. Стародубцева. – 6-шы басылым, қайта өңделген және қосымша. – Мәскеу: Инфра-М, 2017. – 512 б.
3. М.В. Удальцова, Экономикалық өсуді адамның дамуына айналдыру стратегиясы / Новосибирск мемлекеттік экономика және басқару университетінің хабаршысы. – 2014. – №2. – Б.10-17.
4. Не маңызды: нақты немесе цифрлық экономика? [Электрондық ресурс] // ақпараттық-талдау орталығы (АТО) [Ресми сайт]. 12 Қыркүйек 2017. – Кіру режимі: <http://inanse.ru/2017/09/cifrovaya-ekonomika/> (өтініш берген күні: 21.02.2018)
5. К. Шваб, Төртінші өнеркәсіптік революция / – М.: Эксмо, 2016. – 138 б.
6. В. В. Якушев, Нақты егіншілік: теория және практика / – СПб.: РАСХН агрофизикалық ғылыми-зерттеу институты, 2016. – 364 б.
7. Цифрландырудың арқасында Қазақстанда өнімділік 10% – ға артты. https://forbes.kz/news/2020/12/02/newsid_238849
8. Қазақстанда агроқешеннің цифрлық трансформациясы жүріп жатыр <https://profit.kz/articles/14598/V-Kazahstane-idet-cifrovaya-transformaciya-agrokompleksa/>
9. <https://taldau.stat.gov.kz/ru/NewIndex/GetIndex/703025>
10. Біріккен Ұлттар Ұйымының Азық-түлік және ауыл шаруашылығы ұйымының статистикалық деректері. Ауыл шаруашылығы дақылдары. [Электронды ресурс]. – Кіру режимі: <http://www.fao.org/faostat/ru/#data/QC> (білім беру күні 10.02.2020).

ВЛИЯНИЕ ЦЕН ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ НА СТОИМОСТЬ КАЗАХСТАНСКИХ КОМПАНИЙ

Аканаева Толкын Аскарвна,

*докторант Экономического Университета в Катовицах, г. Катовице, Польша
преподаватель Карагандинского Банковского колледжа*

им. Ж.К. Букенова, г. Караганда, Казахстан

e-mail: tolkyn.akanayeva@edu.uekat.pl

Аннотация: В статье исследуется влияние мировых цен энергетических ресурсов на стоимость казахских компаний на основе собственных расчетов. Предметом анализа являются акции компаний из различных отраслей экономики. Целью данного исследования является оценка влияния мировых цен энергоресурсов (нефти, газа, угля, урана) на стоимость казахских компаний входящих в расчет индекса KASE (Kazakhstan Stock Exchange). Результаты исследования показывают, что сырьевая ориентация экономики Казахстана оказывает существенное влияние на формирование отечественного фондового рынка в целом, что приводит к снижению его эффективности и укреплению спекулятивного характера.

Ключевые слова: акция, показатели фондового рынка, влияние цен энергетических ресурсов на стоимость компаний.

Предисловие. В настоящее время рынок ценных бумаг Казахстана представлен в основном следующими секторами: валютный рынок, рынок государственных ценных бумаг, рынок акций и корпоративных облигаций, денежный рынок, рынок производных ценных бумаг. Среди них наиболее актуальным является развитие рынка акций. За счет эмиссии и размещения акций в Казахстане осуществляется большая часть мобилизации и распределения финансовых ресурсов на биржевом рынке ценных бумаг. На 1 января 2020 года капитализация фондового рынка составила 17,22 трлн.тенге или 26% к ВВП (рисунок 1). Данные с годового отчета KASE свидетельствуют о том, что на протяжении 2019 года 122 эмитента 138 раз эмитировали свои акции на бирже. Как показывают данные рисунка 1, капитализация рынка акций постоянно меняется. Особенностью KASE является то, что около 85% капитализации рынка акций составляют 8 крупнейших предприятий с сырьевого и банковского сектора Казахстана. Основным показателем Казахстанской фондовой биржи является индекс KASE. Индекс KASE представляет собой ценовой средневзвешенный показатель капитализации казахстанского рынка акции. Рассчитывается на основе наиболее ликвидных акций выпущенных крупнейшими и финансово устойчивыми компаниями-резидентами РК осуществляющими деятельность в основных секторах экономики Казахстана.

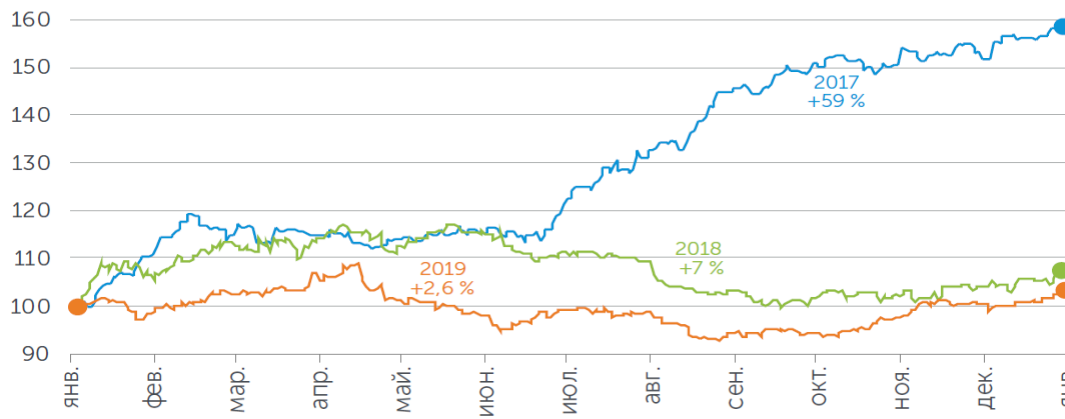

Рисунок 1. Капитализация рынка акций и корпоративных облигаций к ВВП

Источник: <http://finreg.kz/?docid=933&switch=kazach>

Расчет индекса KASE осуществляется ежедневно в режиме реального времени в тенге, что делает его неизменным по отношению к изменениям курсов валют и позволяет отражать реальное состояние отечественного рынка. В конце 2019 года индекс KASE увеличился на 2,6 % до 2 363,79 пунктов(рисунок 2).

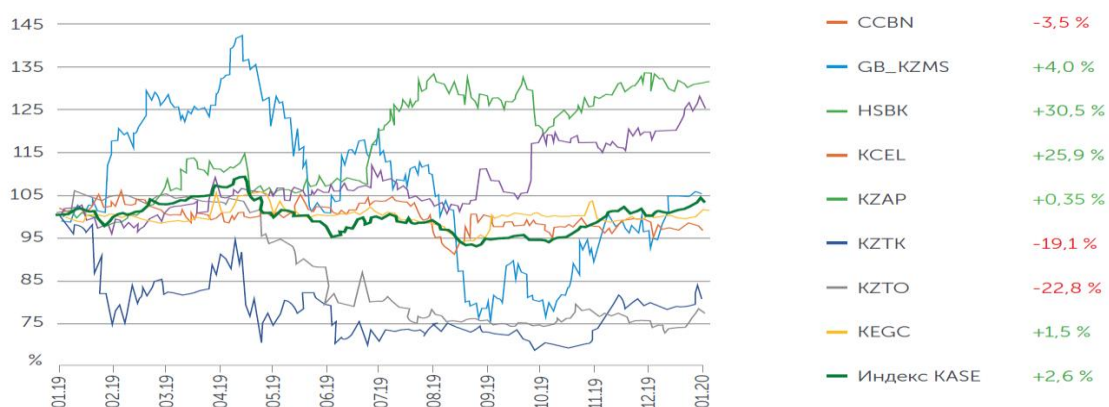

Рисунок 2. Движение индекса KASE 2017-2019годы, %
Источник: Годовой отчет KASE за 2019г

Среднесуточный объем торгов в 2019 году составил 827,5 млн тенге, среднесуточное количество сделок-420, средний объем одной сделки – 2,0 млн тенге. Общий объем торгов индексными акциями составил 108,4 млрд тенге, что на 36% меньше аналогичного периода 2018 года. Объем торгов на вторичном рынке акций снизился на 62,3% и составил 203,6 млрд тенге. Такое значительное снижение связано с проведением в 2018 году большого объема сделок нерегулярного характера на вторичном рынке, вызванных сменой акционеров нескольких компаний и выкупом акций АО «РД КазМунайГаз». Наибольшее снижение цен в 2019 году было зафиксировано по акциям АО «Казактелеком» (-19,1 %) и АО «КазТрансОйл» (-22,8 %). Динамику котировок компонентов индекса можно увидеть на рисунке 3.

На рыночные цены акций этих компаний сильно влияют изменения цен на энергоресурсы (нефть, газ, уголь, уран). Экономика Казахстана имеет сырьевую ориентацию, в результате чего существует сильная зависимость от конъюнктуры на оптовых рынках мира, а именно на NYSE Euronext.

Эти факторы негативно влияют на текущее состояние фондового рынка и возможности прогнозировать его развитие, что негативно сказывается на его привлекательности для потенциальных отечественных и зарубежных инвесторов. Развитие рынка ценных бумаг связано с необходимостью определения ключевых рисков, влияющих на динамику цены акций (и тем самым на стоимость компании в целом), что позволит выявить диверсификационный потенциал инвестирования в казахстанские компании в рамках как казахстанского фондового рынка, так и глобального инвестиционного портфеля международных инвесторов.

Рисунок 3. Динамика котировок компонентов индекса KASE
Источник: Годовой отчет KASE за 2019г

Предмет исследования. На фондовом рынке Казахстана компании из разных отраслей экономики предлагают различные финансовые инструменты – акции, облигации, производные ценные бумаги. В данной статье будут рассматриваться акции следующих компаний:

АО «Bank CentrKredyt» входит в список пяти крупнейших коммерческих банков Казахстана. Банк имеет собственную широкую сеть филиалов по всей стране, обслуживает юридические и физические

лиц в более чем 100 филиалах. Корреспондентская сеть банка насчитывает около 40 иностранных банков, что позволяет осуществлять расчеты с партнерами по всему миру.

АО «KazMinerals PLS» является одним из крупнейших предприятий по производству меди в Казахстане. Компания демонстрирует один из самых высоких показателей роста производства меди с одним из самых низких показателей себестоимости производства среди производителей меди в мире. С 2005 года выпускает GDR (Global Depositary Receiptna) на Лондонской фондовой бирже (London Stock Exchange – LSE).

АО «Halyk Bank» входит в список пяти крупнейших коммерческих банков Казахстана. На уровне международных стандартов банк оказывает в Казахстане и ряде других стран услуги во всех сегментах финансового рынка (в банковской сфере, страховании, на рынке капитала, лизинговых услугах). АО «Halyk Bank» по объему чистой прибыли является вторым в списке среди банков СНГ и первым в списке среди казахстанских предприятий в стране.

АО «Kcell» является оператором мобильной связи, предоставляет услуги мобильной голосовой связи, коротких сообщений и дополнительных услуг (VAS), таких как мультимедийные сообщения, доступ к мобильному контенту, а также услуги передачи данных, в том числе доступ в интернет. С 2010 года АО «Kcell» выпускает GDR на Лондонской фондовой бирже (LSE).

АО «NAK KazAtomProm» является мировым лидером в ядерной промышленности и ведущим мировым производителем урана. АО «NAK KazAtomProm» также является национальным оператором казахстанского импорта-экспорта урана, редких металлов, ядерного топлива, специального оборудования, технологий и материалов для атомной электростанции.

АО «KazakhTelekom» является крупнейшим телекоммуникационным предприятием Казахстана и имеет статус национального оператора телекоммуникационной сети. С 2000 года АО «KazakhTelekom» эмитирует GDR на Лондонской фондовой бирже (LSE). С середины 2000-х годов он постоянно занимает высокие позиции в рейтинге самых прибыльных предприятий страны с годовым оборотом в десятки миллиардов тенге.

АО «KazTransOil» – один из крупнейших нефтегазовых компаний Казахстана, который занимается услугами по транспортировке нефти и газа на внутреннем и внешнем рынках. По трубопроводу компании течет нефть в черноморский порт Новороссийск и далее в Европу, а также по трубопроводу Баку-Тбилиси-Джейхан в Турцию.

АО «KEGOC» (Kazakhstan Electricity Grid Operating Company)- основным направлением деятельности является оказание системных услуг по передаче электроэнергии через национальную электрическую сеть. АО «KEGOC» одна из первых компаний, которая успешно выпустила свои акции в рамках программы IPO (Initial Public Offering) в Казахстане.

В качестве объекта исследования были выбраны вышеперечисленные компании вследствие того, что их акции являются наиболее ликвидными на фондовом рынке, входят в представительский список индекса KASE и очень популярны среди инвесторов в качестве финансовых инструментов для инвестиций.

Методы оценки стоимости компаний. В современной экономической науке существует несколько методов оценки стоимости компании: доходный, сравнительный и затратный. Однако метод оценки, наиболее точно отражающий объективную стоимость компании, – доходный. При этом в его рамках существуют следующие основные модели:

- дисконтирования дивидендов (dividend discount);
- остаточных доходов (residual income);
- дисконтирования свободного денежного потока (free cash flow valuation).

В основе всех трех моделей доходного метода лежит принцип дисконтирования, согласно которому стоимость компании определяется будущими денежными потоками, приведенными к настоящему моменту. При этом основная разница между этими моделями связана с определением меры доходов.

Так, модель дисконтирования дивидендов в качестве меры принимает только будущие дивиденды. Она предполагает, что приведенная к текущему моменту их стоимость равна справедливой стоимости компании:

$$V_0 = \sum_{t=1}^{\infty} \frac{D_t}{(1+K_e)^t}$$

где: V_0 – текущая стоимость компании; D_t – дивиденды в момент времени t ; K_e – требуемая доходность от акционерного капитала.

Однако данная модель не может применяться по отношению к компаниям, которые не выплачивают дивиденды. В отношении таких компаний используется модель остаточных доходов. Остаточный доход – это часть чистой прибыли за определенный период, которая превышает требуемый инвесторами уровень доходности:

$$RI = NI - EC,$$

где: RI – остаточный доход; NI – чистая прибыль, определяемая по данным бухгалтерского учета; EC – требуемая инвесторами доходность, которая рассчитывается как акционерный капитал, умноженный на ставку доходности, требуемой акционерами.

Модель остаточных доходов использует бухгалтерскую прибыль, скорректированную на доход, требуемый поставщиками акционерного капитала, который не учитывается в традиционном бухгалтерском учете, т. к. бухгалтерская прибыль отражает через процентные расходы доходность, получаемую только поставщиками долговых инструментов (кредитов, облигаций), но не поставщиками собственного капитала (акционерами). Модель остаточных доходов может применяться к компаниям с негативными свободными денежными потоками, а также к компаниям, которые могут выплачивать либо не выплачивать дивиденды.

Модель дисконтирования свободного денежного потока.

Наиболее точный и теоретически оправданный метод с точки зрения определения справедливой стоимости компании – модель дисконтирования свободного денежного потока. Она принимает во внимание все будущие денежные потоки (операционные, инвестиционные и финансовые), которые возникнут в процессе деятельности компании. В этом ее преимущество перед моделью дисконтирования дивидендов, которая учитывает только будущие дивиденды, тем самым предполагая, что они достоверно отражают всю совокупность генерируемых денежных потоков. Однако на практике компании выплачивают дивиденды исходя из определенной политики, которая, как правило, не всегда привязана к их способности генерировать стоимость. Модель остаточных доходов, в свою очередь, в значительной мере опирается на бухгалтерские показатели, которые не в полной мере отражают денежные потоки, генерируемые компанией.

Модель дисконтирования свободного денежного потока представляет компанию как обработчика денежных потоков. Денежные средства поступают в компанию в форме выручки за проданную продукцию, а уходят из нее в форме ее операционных расходов (например, на покупку сырья, выплату зарплаты, налогов). Часть доходов компания использует на краткосрочные инвестиции в операционный капитал и долго-срочные инвестиции в основные средства и оборудование. Оставшиеся денежные средства доступны для выплаты инвесторам компании: держателям облигаций, кредиторам и акционерам. Эта часть средств называется свободным денежным потоком компании, потому что они свободны для выплаты ее акционерам.

Свободный денежный поток компании определяется как денежный поток, созданный деятельностью компании в объеме большем, чем размер капитальных инвестиций, необходимых для поддержания текущих производственных возможностей. Таким образом, это денежные средства, доступные для обычных акционеров после финансирования потребностей в капитальных инвестициях, заемных средствах и инвестициях в оборотный капитал. Однако их прогнозирование сопряжено с необходимостью учета связанных с ними специфических рисков. Эти риски учитываются через ставку дисконтирования, которая позволяет привести ожидаемые будущие денежные потоки к настоящему времени с учетом временной стоимости денег и рисков, связанных с ними:

$$\text{Стоимость акционерного капитала} = \sum_{t=1}^n \frac{FCFE_t}{(1+r_e)^t}$$

где: FCFE_t – свободный денежный поток для акционеров в момент времени t; r_e – требуемая ставка доходности, отражающая совокупность рисков, связанных с будущими денежными потоками.

Один из самых сложных этапов в использовании этой модели является определение ставки дисконтирования, которая состоит из реальной безрисковой ставки, ставки инфляции и так называемых премий за риск. Существует четыре основных типа моделей оценок премии за риск акционерного капитала: исторические, опережающие (прогнозные), макроэкономические и опросные.

Несмотря на разницу в подходах общим моментом при определении ставки дисконтирования денежных потоков является необходимость учитывать те специфические риски, которые влияют на конкретные денежные потоки конкретной компании. Однако необходимо различать справедливую

стоимость компании и ее текущую рыночную стоимость, которая отражает настроения на рынке в отношении развития экономики страны в целом и определенной компании в частности, а также спекулятивные тенденции. В результате этого рыночная стоимость может отличаться от справедливой, т. к. участники фондового рынка в процессе расчета стоимости компании принимают к учету не только объективные факторы и риски, но и субъективные, не специфические для конкретной отрасли и не влияющие напрямую на способность конкретной компании генерировать денежные потоки.

Результаты исследования. В рамках данной статьи анализируется влияние мировых цен энергетических ресурсов (нефти, газа, угля и урана) на капитализацию. Для этого был проведен регрессионный и корреляционный анализ влияния ежедневных котировок основных энергетических ресурсов на ежедневные котировки акций 8 компаний, входящих в расчет индекса KASE за период 10 января 2019 г. по 30 декабря 2019 г. Для анализа была выбрана нефть марки Brent, газ, каменный уголь и уран. Выбор марки Brent в качестве влияющего фактора обусловлен тем, что данная марка является основным видом экспортируемой казахстанскими компаниями нефти. Кроме того, именно она используется в расчетах показателей государственных финансов. В качестве факторов, характеризующих динамику казахстанского фондового рынка, выбраны акции компаний, входящих в расчет индекса KASE.

Поскольку фондовый рынок в определенной степени отражает положение в реальной экономике страны, следует предположить, что динамика ее показателей коррелирует с динамикой развития казахстанского рынка акций.

Таблица 1

Акции компаний входящих в расчет KASE, их капитализация на 4 января 2020 года

Компания	Код акции	Цена акции, KZT	Капитализация, KZT	Отрасль экономики
АО «Bank CentrKredyt»	CCBN	213,20	180000899	финансовый сектор
АО «KazMinerals PLS»	GB_KZMS	3889,97	480723977	металлургия
АО «Halyk Bank»	HSBK	128,39	11754049397	финансовый сектор
АО «Kcell»	KCEL	2840,00	200000000	телекоммуникация
АО «KEGOC»	KEGOK	1690,04	259998610	энергетический
АО «NAK KazAtomProm»	KZAP	8120,00	259356608	атомная отрасль
АО «KazakhTelekom»	KZTK	26302,03	10706027	телекоммуникация
АО «KazTransOil»	KZTO	1024,98	384628099	нефтегазовый

Источник: https://kase.kz/ru/stock_market/index_kase/

Так, факторы, влияющие на развитие энергетической отрасли в рамках реальной экономики, с точки зрения ожидаемых будущих потоков влияют на капитализацию компаний, отражением которой являются рыночные котировки на финансовом рынке. Так как экономика Казахстана имеет сырьевую ориентацию, где экспортируются в основном энергетические ресурсы, изменение мировых цен на нефть, газ, уголь и уран является ключевым фактором риска для отечественных компаний.

Для доказательства существования связи между ценами на энергетические ресурсы и стоимостью казахстанских компаний, определения ее формы и направления рассчитаны регрессионные модели, включающие зависимую переменную Y (цены акций компаний, входящих в расчет индекса KASE) и переменную X (ежедневные котировки энергетических ресурсов). Данные регрессионные модели построены на основе ежедневных котировок за период с января 2019 г. по январь 2019 г. Также для оценки того, насколько хорошо регрессионные модели зависимости котировок компаний от цены на энергетические ресурсы отражают реальную динамику котировок, рассчитаны коэффициенты детерминации. Коэффициент детерминации определяет процент общей вариации зависимой величины, объясняемой независимой величиной согласно уравнению регрессии. Например, коэффициент детерминации, равный 0,34, показывает, что изменения независимой величины объясняют 34% изменения зависимой величины. Рассчитанные уравнения регрессии и коэффициенты детерминации представлены в таблице 2.

Таблица 2

Регрессионная зависимость между ценой акций (Y) и ценой энергетических ресурсов (X)

Компания	Отрасль экономики	Зависимость цены акций от цен на энергоресурсы	Коэффициент детерминации, %
АО «BankCentrKredyt»	финансовый сектор	$Y = 0,123955 + 0,00061X$	23,37
АО «KazMinerals PLS»	металлургия	$Y = 0,1414 + 0,0011X$	24,10
АО «HalykBank»	финансовый сектор	$Y = -0,049945 + 0,000145X$	57,36
АО «Kcell»	телекоммуникация	$Y = -5,92 + 0,0123X$	44,66
АО «KEGOC»	энергетический	$Y = 13,20 + 0,005X$	34,79
АО «NAK KazAtomProm»	атомная отрасль	$Y = 256,00 - 0,025X$	6,02
АО «KazakhTelekom»	телекоммуникация	$Y = -3,87 + 0,06X$	71,74
АО «KazTransOil»	нефтегазовый	$Y = -14\ 885,87 + 17,46X$	72,68

Источник: Рассчитано автором

Анализ коэффициентов детерминации показывает достаточно высокую объясняющую способность рассчитанных уравнений регрессии котировок компаний в зависимости от цен на энергетические ресурсы для всех отраслей экономики. Таким образом, между капитализацией компаний, представленных на казахстанском фондовом рынке, и ценой на энергоресурсы выявлены устойчивые связи, поддающиеся статистическому анализу. Данные связи существуют независимо от отрасли исследуемой компании.

Кроме того, между котировками компаний казахстанского финансового рынка и котировками цен на энергетические ресурсы существует достаточно высокая статистически значимая корреляция, о чем свидетельствует проведенный корреляционный анализ. Результат данного анализа – рассчитанные коэффициенты корреляции. Для определения тесноты связи проведен их анализ с помощью шкалы Чеддока. По результатам анализа силы корреляции по отраслям экономики построена матрица (табл. 3).

Таблица 3

Показатели корреляции между котировками компаний и ценами на энергетические ресурсы по шкале Чеддока

Отрасль	Высокая корреляция	Заметная корреляция	Умеренная корреляция	Слабая корреляция
Нефтегазовый сектор	АО «KazTransOil» (-0,81)			
Сектор телекоммуникации	АО «Kazakh Telekom» (-0,86)			
	SA «Kcell» (0,77)			
Сектор атомной промышленности				АО «NAK KazAtomProm»(0,19)
Финансовый сектор			АО «Bank CentrKredyt» (-0,45)	
	АО «Halyk Bank» (0,78)			
Энергетический сектор		АО «KEGOC» (0,54)		
Сектор металлургии			АО «KazMinerals PLS» (0,41)	

Источник: Рассчитано автором

Как видно из данной таблицы, все отрасли казахстанской экономики, представленные на отечественном рынке акций, имеют высокую либо заметную корреляцию между их капитализацией и ценой на энергетические ресурсы. Исключение составляет только компания телекоммуникационного сектора АО «Kcell».

С практической точки зрения выявленные корреляционные связи могут быть объяснены как экономическими, так и психологическими причинами:

➤ На основе анализа реальной экономики Казахстана (структуры ВВП, государственных доходов, экспорта) и финансового рынка (по состоянию на декабрь 2019г.) видно, что в общей капитализации компаний входящих в расчет индекса KASE удельный вес АО «НАК КазАтомПром» составляет 17,6%, АО «KEGOC» – 10,7% и АО «КазТрансОйл» – 9,6%, что является неоспоримым фактом того, что значительную роль в ней играет энергетический сектор. Изучение рисков ее развития и влияния на другие отрасли имеет ключевое значение для понимания функционирования как реальной экономики,

так и фондового рынка. При этом столь значительная роль энергетической отрасли может косвенно влиять на определение рыночной капитализации компаний других отраслей. Внутренние факторы – сырьевая модель экономики, ее структура (высокая доля энергетической отрасли) и государственные финансы, в которых основную роль играют нефтегазовые доходы, – приводят к значительной зависимости казахстанского фондового рынка от внешнего фактора – динамики цен на энергетические ресурсы, определяемой глобальным международным уровнем спроса и предложения на нее.

➤ Также данные связи могут быть обусловлены значительным влиянием внешних инвесторов на капитализацию казахстанского рынка. Эти инвесторы работают не на национальных, а на глобальных рынках и рассматривают инвестиции в казахстанские компании как инструмент диверсификационной политики в отношении своего глобального инвестиционного портфеля. Они ориентируются скорее на состояние экономики Казахстана в целом, нежели на ее отдельные отрасли. При этом ключевые риски энергетической отрасли проецируются на другие отрасли, приводя к значительному их влиянию на капитализацию всех компаний, представленных на казахстанском финансовом рынке. Кроме того, принимая во внимание высокую зависимость государственного бюджета Казахстана от энергетической отрасли, инвесторы рассматривают негативные тенденции в данной отрасли (в частности, снижение цены на нефть) как фактор, влияющий на налоговую политику государства в отношении компаний других отраслей, что обуславливает зависимость их денежных потоков от факторов, влияющих на энергетическую отрасль.

➤ Психологически инвесторы ведут себя нерационально, склонны к упрощению оценки специфических рисков и выделению некоего доминирующего фактора, внося свой вклад в придание спекулятивного характера оценке компаний казахстанского рынка акций.

Выводы. Таким образом, проведенный анализ показал сырьевую зависимость казахстанского рынка акций независимо от отрасли компании. Очевидно, что при оценке компаний участники рынка учитывают не только их индивидуальные характеристики. В результате этого оценка «отрывается» от фундаментальных факторов определенной отрасли (прогнозов денежных потоков и факторов, непосредственно влияющих на данные денежные потоки) и в значительной степени определяется «внешним» фактором – ценой на энергетические ресурсы, как показано в данном исследовании. Сырьевая ориентированность казахстанской экономики оказывает довлеющее влияние на формирование отечественного рынка акций в целом, что приводит к снижению его эффективности и усилению спекулятивного характера. Риски, преобладающие в доминирующей отрасли, ретранслируются и на другие отрасли, становясь основным элементом, определяющим степень волатильности цен на акции, а следовательно, и капитализацию отдельных компаний и рынка в целом.

Энергетический сектор занимает уникальное положение в экономике Казахстана. При этом он служит проводником зависимости экономики нашей страны от состояния общемировой экономики, в т. ч. отечественного фондового рынка от динамики мировых цен на энергоресурсы. Сырьевая зависимость казахстанского рынка акций снижает его привлекательность как инструмента диверсификации портфеля инвестиций для внутренних и внешних инвесторов.

Литература

1. Закон Республики Казахстан от 2 июля 2003 года № 461-П О рынке ценных бумаг (с [изменениями и дополнениями](#) по состоянию на 02.01.2021 г.)
2. Закон Республики Казахстан от 13 мая 2003 года № 415-ІІ Об акционерных обществах (с [изменениями и дополнениями](#) по состоянию на 02.01.2021 г.)
3. S. J., Warner J.B. (1985), *Using daily stock returns: the case of event studies*. Journal of financial economics, 14(1), 3-31
4. Брейли, Р., Майерс, С. Принципы корпоративных финансов. – М.: Олимп-Бизнес, 2008
5. Годовой отчет KASE за 2019 г. <http://finreg.kz/?docid=933&switch=kazach>
6. Коупленд, Т., Коллер, Т., Муррин, Д. Стоимость компаний: оценка и управление. – М.: Олимп-Бизнес, 2008.
7. Методика расчета индикаторов фондового рынка Утверждена решением Правления АО "Казахстанская фондовая биржа" (протокол заседания от 22 августа 2017 года № 83). Алматы, 2017.
8. Sharpe W.F. (1964), Capital assets prices: a theory of market equilibrium under condition of risk. „*Journal of Finance*” Vol. 19, No. 3.
9. Tarczyński W., Kunasz M. (2002), *Rynek kapitałowy*. Wyd. Zachodniopomo-raska Agencja Rozwoju Regionalnego, Szczecin.

АЙМАҚТЫҚ ТРАНСПОРТТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ: “ПОСТПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ” ҚАЗАҚСТАН-ҚЫРҒЫЗСТАН ЫНТЫМАҚТАСТЫҒЫ

Еркін Н.,

ассистент, халықаралық қатынастар мамандығының докторанты,
Ухань университеті, Саясаттану және мемлекеттік басқару мектебі,
Ухань қ., Қытай Халық Республикасы
E-mail: yerkin.nazarbay789@gmail.com

Аңдатпа. Орталық Азия елдері мен Еуразия континенті үшін аймақтық ынтымақтастық пен интеграцияның маңыздылығы өте жоғары. Әсіресе, сауда мен транспорттық салаларындағы екіжақты немесе көпжақты әріптестік үрдік. Қазіргі таңда Орталық Азия мемлекеттерінің ішкі сауда айналым деңгейі салыстырмалы түрде төмен болғандықтан, аймақтағы транспорттық инфрақұрылымдарды жаңғырту әрбір ел үшін халықаралық нарыққа тікелей шығудың басты мүмкіндігі болып табылады. Орталық Азиядағы инфрақұрылым негізінде қалыптасқан транспорттық интеграция үрдісі аймақтың экономикалық потенциалын арттырумен қатар өзіне Еуразия кеңістігінің негізгі сауда орталығы ретінде трансформациялауға қажетті алғышарттарды қалыптастырады. Бұл ғылыми мақала Орталық Азия елдерінің жүргізіп жатқан сыртқы сауда саясаттарындағы регионализм мен мультилатерализм бағыттарының өзара байланыстарын зерттеуге бағытталған.

Түйін сөздер: Орталық Азия; Аймақтық экономикалық интеграция; Теміржол геосаясаты; Хартленд; Қазақ-қырғыз одағы.

Аннотация. Региональное сотрудничество и интеграция, особенно в области транспорта и торговли, имеют большое значение для Центральной Азии и Евразии. Хотя внутрирегиональная торговля в Центральной Азии все еще находится на низком уровне, развитие торговли за счет улучшения транспортной инфраструктуры и содействия торговле на региональной основе имеет решающее значение для обеспечения каждой центральноазиатской стране адекватного доступа к мировым рынкам. Центральноазиатская интеграция также отвечает интересам соседей по региону, которые выиграют от улучшения торговых и экономических связей, поскольку Центральная Азия может стать крупным транзитным узлом для трансевразийской торговли. В данной статье анализируется взаимодействие регионализма и многосторонности в торговой политике пяти стран Центральной Азии.

Ключевые слова: Центральной Азия; Региональная экономическая интеграция; Железнодорожная геополитика; Хартленд; Казахско-киргизский союз.

Annotation. Regional cooperation and integration, particularly in the area of transport and trade, are of major significance for Central Asia and Eurasia. Although Central Asian intraregional trade is still flagging, the development of trade through improved transport infrastructure and trade facilitation on a regional basis is critical so as to permit each Central Asian country adequate access to world markets. Central Asian integration is also in the interest of the region's neighbors, who stand to gain from improved trade and economic links since Central Asia has the potential to develop into a major transit hub for trans-Eurasian trade. This paper analyses the interaction of regionalism and multilateralism in the five Central Asian countries' trade policies.

Key words: Central Asia; Regional economic integration; Railway geopolitics; Heartland; Kazakh-Kyrgyz alliance.

Кіріспе. 2020 жылғы «C5+1» Ташкент саммиті аяқталған соң АҚШ мемлекеттік департаменті Орталық Азия бойынша 2019 – 2025 жылдарға арналған «Егемендік пен экономикалық өркендеуді алға жылжыту» стратегиясын жариялады. АҚШ-тың жаңа аймақтық стратегиясының басты мақсаты мен мүддесі – әр түрлі серіктестермен өз шарттары бойынша саяси, экономикалық және қауіпсіздік мүдделерін көздейтін; әлемдік нарықтарға шыққан және халықаралық инвестицияларға ашық; мықты демократиялық институттары бар, заңның үстемдігін және адам құқықтарын сақтайтын неғұрлым тұрақты және өркендеген Орталық Азия құру. Нақтырақ айтқанда Орталық Азиядағы әрбір мемлекеттің және бүкіл аймақтың егемендігі мен тәуелсіздігін қолдау және нығайту. Ал ең негізгі ерекшелігі – Ауғанстан мен Орталық Азия бес ел арасындағы байланыстарды нығайту және біртұтас континент ретінде біріктіру [1]. Сонымен қатар Үндістан мен АҚШ арасындағы стратегиялық әріптестік ынтымақтастығын күшейту арқылы Үндістанның Ауғанстандағы ықпалын арттырып, екіжақты Үнді-Тынық мұхит стратегияларын кедергісіз жүзеге асыру [2].

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев 2020 жылы сәуір айының басында көлік-логистика саласының төтенше жағдай кезіндегі маңыздылығын атаумен қатар, Қазақстан аймақтағы көшбасшы мемлекет ретінде Орталық Азиядағы көршілес мемлекеттерге гуманитарлық көмек көрсетуге дайын екенін атап өтті [3]. Бір айдан кейін мемлекет басшысы Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңестің отырысында Еуразия экономикалық одаққа мүше-мемлекеттердің қызмет көрсету, көлік-логистика

қызметін дамыту, өзара сауда мәселелері бойынша үшінші елмен өткізетін екіжақты келіссөздеріне Комиссияның қатысу құқығын беру қажет екендігін ескерді [4].

Президент өзінің 2020 жылғы 1 қыркүйектегі «Жаңа жағдайдағы Қазақстан: іс-қимыл кезеңі» атты жолдауында мұнай дәуірінің аяқталуға жақын екенін мәлімдеді. Жаңа әлемдік нарық ахуалына сай әртараптандырылған және технологияға негізделген экономика құру таңдаусыз заман талабы. Қазақстанның алдында тұрған аса маңызды міндет – мемлекеттің өнеркәсіптік әлеуетін толық пайдалана отырып ұлттық экономиканың стратегиялық қуатын арттыру болып табылады. Көлік жүйесінің жаңа инфрақұрылымдық ұстынын қалыптастыру арқылы Азия мен Еуропаны байланыстырған Қазақстанның тарихи мәртебесін қалпына келтіру, және де жаһандық көлік дәліздерімен интеграциялануы қамтамасыз ету елдің Орталық Азиядағы салалық бәсекелестік қабілетін арттыру [5]. 12 қыркүйек күні Қазақстанның Тұңғыш Президенті Нұрсұлтан Назарбаев ҚХР Сыртқы істер министрі Ван Имен кездескенде, ШЫҰ мен «Бір белдеу, бір жол» интеграция идеясын жаһандануға қатер төніп тұрған кезде, аталған идеяны ұстанған халықтар үшін бұл идея тығырықтан шығатын жол болып табылады деген пікірін білдірді [6].

2021 жылы 28 қаңтардағы Қырғызстан президенті Садыр Жапаровтың ұлықтау рәсімінде Қазақстан тұңғыш президенті Н.Назарбаевтың арнайы өкілі, ҚХА төрағасы Жансейіт Түймебаев арнайы құтықтау сөзін айту барысында Қазақстан мен Қырғызстан арасындағы стратегиялық серіктестікке негізделген ынтымақтастықты жаңа сапалы деңгейге көтеріліп нығая беретініне сенім білдірді [7]. Қырғызстан президентінің 2-3 наурыз аралығында Қазақстанға жасалған тұңғыш сапар барысында екі жақ кеңейтілген құрамда келіссөздер жүргізіп, Қазақ-қырғыз стратегиялық серіктестік пен одақтастықты одан әрі нығайту, инвестициялық ықпалдастықты дамыту, екі елдің көлік-транзиттік әлеуетін бірлесіп пайдалануға уағдаласты [8]. Атап айтқанда, Қырғызстан президентінің Қазақстанға жасаған мемлекеттік іс-сапары Ресейден кейінгі екінші, Орталық Азия аймағындағы бірінші ресми іс-сапары болып табылады.

Эксперименттік бөлім. Қазақстан үшін Қырғызстан – сенімді одақтас, маңызды стратегиялық серіктес және бауырлас ел. Қырғызстан үшін екіжақты қарым-қатынас пен ынтымақтастық аймақтық сыртқы саясаттағы басым бағыттардың бірі болып табылады [9]. Бішкек пен Нұр-Сұлтан арасындағы стратегиялық әріптестікті және одақтастық байланыстарды тереңдету “постпандемия кезеңіндегі” аймақтық геосаяси тәуекелділік пен тұрақсыздықты төмендетуге, және де геэкономикалық бәсекелестік қабілетін қорғау мен арттыру, сонымен қатар ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету мен нығайтуға кепілдік береді.

Географиялық тұрғыдан қарағанда Қырғызстан территориясы солтүстіктегі Тәңір тау мен оңтүстіктегі Памир-Алай тау жүйелерінен құрылған. Солтүстік тау жүйесі Орталық Азиядағы дәстүрлі Жетісу аймағының оңтүстік бөлігінің құрамында болғандықтан, Қазақстан арасындағы аймақтық мәдени-тарихи байланысы тығыз. Нарын мен Қарадария өзендерінің қосылу нәтижесінде пайда болған Сырдария, аймақтық транзиттік өзен ретінде халық тығыз орналасқан Қаратау жотасы мен Ферғана ойпатының су-энергетика қауіпсіздігін қамтамасыз ету арқылы аймақтық ауыл шаруашылық өндірісінің қарқынды дамуына мүмкіндік береді. Ал оңтүстік тау жүйесі Памир-Пяндж өзен аңғарының тұтас бөлігі ретінде дәстүрлі Мәуереннаһр мен Такла-Макан аймақтарының ортасында орналасқан, салыстырмалы түрде аймақтық мәдени-тарихи байланысы Өзбекстан Ферғана аймағына жақын [10; 110 б.].

Геосаяси тұрғыдан қарағанда Қырғызстан Еуразия кеңістігінің ортасында орналасқан, яғни бүкіл әлемге үстемдік ететін «Хартлендтің» оңтүстік-шығыс бөлігі болып табылады. Британдық халықаралық қатынастардың теоретигі Хэлфорд Джон Маккиндер ұсынған «Хартленд» теориясы XIX – XX ғасыр аралығындағы құрлық пен теңіз державалардың Еуразия кеңістігіндегі дәстүрлі геосаяси тепе-теңдікті сақтау мен өзгерту мақсатында жүргізілген бірқатар бәсекелестер мен қырғи қабақ соғыстардың негізінде қалыптасқан. Негізгі тұжырымдамасы – “Ось аймақ” елдері мен одақтастары теңіздегі үстемдік елдерді тікелей қауіп немесе болжамалы жау ретінде қарап, Еуразия құрлығының шалқай аймақтарына жаппай экспансиялау, және де құрлықтық ресурстарды пайдалану арқылы жаңа теңіздік флоттарын қалыптастыру. Ең соңында құрлық пен теңіздегі ресурстарын біріктіру нәтижесінде жаңа дүниежүзілік империя қалыптастыру.

Темір жол технологиясының дамуы құрлық державалардың өз ықпал аясын кеңейтуге септігін тигізді, Ресей Моңғол империясының ізін қуып өз ықпал аясын еуропа құрлығындағы Финляндия мен Скандинавия түбегіне дейін арттырып, орталық-шығыс еуропа мен Балкан түбегіндегі жаңа кенею үрдісіне қажетті алғы шарттарды қалыптастырды [11; 421 б.]. Транскаспий темір жолы Ресей-Британ бәсекелестігінің Орталық Азиядағы бейресми қырғи қабақ соғысының соңғы нүктесін қойды. Соның

нәтижесі ретінде Орталық Азия мен Моңғолия тұтастай Ресейдің ықпал аясына еніп, империяның еуразия құрлығындағы «Хартленд» территориясын басқаруға қажетті іргетасын құрды. Темір жол жүйесінің қалыптасуы бірқатар жаңа геосаяси өзгерістер алып келді: Біріншіден, отар аймақ шекараларының қайта бекітілуі. Екіншіден, табиғи тосқау немесе қорған рөлдерін атқарып жатқан дала және шөл зоналардың әскери стратегиялық маңыздылығының төмендетілуі. Үшіншіден, аймақтық державалардың әскери тепе-теңдігінің бұзылуы. Сондықтан, Орталық Азия ескі құрлықтың тарихи-географиялық орталығы ретінде Еуразия құрлығының жүрегі болып табылады. Хартлендті кім бақылауына алса, сол Әлем Аралын басқарады, ал кім Әлем Аралын басқарса, сол әлемді басқарады [12; 334 б.].

Геоэкономика тұрғыдан қарағанда Қырғызстан мен Қазақстан Еуразия кеңістігіндегі Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы, Еуразиялық Экономикалық Одақ, Дүниежүзілік Сауда Ұйымы, Экономикалық Ұнтымақтастық Ұйымы мен Ислам Ұнтымақтастық Ұйымы сынды беделді аймақтық экономикалық интеграциялық және халықаралық ұйымдардың мүшесі. Сонымен қатар Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» стратегиялық бастамасының бір бөлігі ретіндегі «Жібек жолы Экономикалық Белдеуінің» негізгі серіктес мемлекеті болып табылады [13; 73 б.].

Темір жол геосаяси тәжірибесінде негізгі субъектілері экономикалық (кәсіпорын) пен саяси (сыртқы саясат дипломатия бағыттарын бекітуші элита) болып екіге бөлінеді. Оны жүзеге асырудың екі басты әдісі бар: Біріншісі, мемлекет субъектілер ізгілік ететін территориялық стратегия, яғни бақылаудағы территорияларды арттыру арқылы өз мемлекет күшін көтеру, оны «Т-М-Т (Territory-Money-Territory)» стратегиясы деп сипаттауға болады. Екіншісі, кәсіпорын ізгілік ететін экономикалық стратегия, яғни экономикалық пайдаларға ие болумен қатар өндірістік пен қаржылық капиталдарға деген бақылау қабілетін нығайту арқылы өз күш қуатын арттыру, оны «М-Т-М» стратегиясы деп сипаттайды [14; 365 б.]. Салыстырмалы түрде екі стратегияның айтарлықтай үлкен айырмашылығы бар, «Т-М-Т» стратегиясының негізгі мақсаты империя қалыптастыру, «М-Т-М» стратегиясының негізгі мақсаты капитализмге қажетті экономикалық билік құру мен тұрақтылығын сақтау [15; 86 б.].

Нәтижелер және талқылау. 1991 жылы тәуелсіздікті жариялағаннан кейін Қазақстан мен Қырғызстан Ресейден үйреніп «шок терапия» әдісін қолданды, сондықтан экономикалық сілкіністері қатты болды. Бірақ, Қазақстан өз территориясындағы мол ресурстарға сүйеніп, және де президент Н.Назарбаевтың басқарушылық қабілетінің арқасынан трансформация сәтті аяқталып, экономика қарқынды дамып, экономикалық даму жетістіктері бойынша ең үлкен болып, қазіргі таңда Орталық Азия мемлекеттер ішіндегі экономикасы ең мықты мемлекетке айналды. Қырғызстан болса мемлекет президенті Асқар Ақаевтың неоллиберализмге деген сеніміне сүйеніп түбегейлі «шок терапия» әдісін қолданды. Нарықтандыру реформасы президент А.Ақаевтың ықпалынан жекешелендіру, бағаны либерализациялау мен шетелдік инвестицияларға жеңілдікті шарттар жасау бойынша басымды даму бағытындағы “Қырғызстан моделі” қалыптасты. Қырғызстанның табиғи ресурстары, әсіресе мұнай-газ ресурстары Қазақстан секілді мол болмағандықтан, сонымен қатар мемлекет ішіндегі ауыр деңгейдегі жемқорлықтан, және де жемқорлықтан туындаған саяси тұрақсыздықтан ел экономикасының даму қарқыны баяу. Бірақ, қазіргі таңдағы Орталық Азия мемлекеттердің реэкспорттық сауда платформасына айналды, бұл экономикалық қиындықтарды шешуге оң әсерін тигізді [16; 130 б.].

Орталық азия елдерінің жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі тұрақты түрде артқанымен 1995 жылы Дүниежүзілік Банк жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі бойынша тек Қазақстанды ғана жоғары табыс деңгейдегі мемлекетке жатқызды, Түрікменстанды орташа табыс деңгейдегі мемлекетке жатқызды, ал Өзбекстан, Қырғызстан, Тәжікстанды төменгі орташа табыс деңгейдегі мемлекеттердің қатарына жатқызды [17].

2019 жылғы жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі 1992 жылмен салыстырғанда Түрікменстан 11,3 есе, Қазақстан 5,9 есе, Тәжікстан 2,5 есе, Өзбекстан 2,2 есе, Қырғызстан 2,7 есе артқан. Қазақстан, Түрікменстан, Өзбекстанмен салыстырғанда Қырғызстан мен Тәжікстанның жан басына шаққандағы ЖІӨ көлемі 10,7 – 1,8 есе төмен тобып табылады. Себебі бұл біріншіден Қазақстан, Түрікменстан, Өзбекстандағы табиғи ресурстармен (әсіресе энергетика ресурстармен) тікелей байланысты. Екіншіден Қырғызстан мен Тәжікстанның табиғи ресурстары басқа үш мемлекетпен салыстырмалы түрде әлде қайда тапшы болғандықтан. Үшіншіден тәуелсіздіктен кейін Қырғызстан мен Тәжікстанда болған бірқатар саяси дағдарыстар мен тұрақсыздықтар ел экономикасының тұрақты дамуына үлкен кері әсер тигізді.

Экономикалық құрылымы бойынша Қазақстанның экономика құрылымы дамыған елдердің экономика құрылымына ең жақын болып табылады, оның ішінде ауылшаруашылық өндіріс көлемі тек ЖІӨ-нің 5%-ды ғана құрайды, ал қызмет көрсету саласы 59%-ды құрайды. Басқа төрт мемлекеттің

ауылшаруашылық өндіріс көлемі ЖІӨ-нің 9%-дан жоғары үлесті құрайды, әсіресе Өзбекстанда ауылшаруашылық өндіріс көлемі ЖІӨ-нің 32%-ды құрайды, және де бұл орталық азия елдері бойынша ең жоғары болып табылады. Қырғызстанның өнеркәсіп өндірісі артта қалып қалғанымен (басқа үш саламен салыстырғанда өнеркәсіп өндірісінің алатын үлесі ең төмен) қызмет көрсету саласы ұлттық экономиканың 56%-ды құрайды, барлық мемлекеттер бойынша Қазақстаннан кейінгі екінші орынға ие, бұл Қырғызстанның дамыған реэкспорт саудасымен тығыз байланысты.

Сыртқы сауда қызметі бойынша бес мемлекеттің сауда тәуелділік деңгейі жалпы жоғары болып табылады. Қырғызстанның сыртқы сауда көлемі ЖІӨ-нің 81%-ды құрайды, бұл елден қызмет көрсету саласының қарқынды дамығаны сыртқы саудамен тығыз байланысты. Тікелей тартылған сыртқы инвестиция бойынша Қазақстан, Түрікменстан, Өзбекстан өздерінің мол мұнай-газ ресурстарымен байланысты тартылған сыртқы инвестиция көлемі Қырғызстан мен Тәжікстанмен салыстырғанда көп. Бірақ, жалпы көлемі бойынша Түрікменстан мен Өзбекстанның тартқан сыртқы инвестиция Қазақстанмен салыстырғанда әлде қайда аз, себебі Түрікменстан мен Өзбекстанның сыртқы ашықтық деңгейі Қазақстанмен салыстырғанда әлде қайда төмен, сонымен қатар экономикалық трансформациялық саясаттарды тым сақ жүргізгендіктен сыртқы инвестициялардың тартылуына шектеулер қойылды [18].

Орталық Азия мемлекеттері еуразия құрлығының ең ішінде (ортасында) орналасуымен байланысты сыртқы жол қозғалысы қолжетімсіз болғандықтан, сонымен қатар КСРО кезіндегі жоспарлы экономикалық басқару жүйесінің одақ құрамындағы әрбір республиканың экономикасының еркін дамуына шектеулер мен кедергілер жасалғандықтан орталық азия мемлекеттері тәуелсіздіктен кейін өздерінің сыртқы сауданы дамыту бағытында көптеген қиындықтар туындады [19; 97 б.].

Тәуелсіздіктен кейінгі алғашқы жылдарында орталық азия мемлекеттердің сыртқы сауда ағымдары өте орталықтандырылған, экспорт пен импорттың негізгі сауда серіктестерге деген тәуелділігі өте жоғары. Ең алдығы бес сауда серіктестердің нарығына деген тәуелділіктің ең төмен деңгейі 57%-дан жоғары, ал Тәжікстанның алдығы бес импорттық тауарларды өндіруші елдер мемлекеттің импорт көлемінің 80%-ды, Қырғызстанның алдығы бес экспорттық тағайындалған елдер мемлекеттің экспорт көлемінің 85%-ды құрайды.

Кейбір нарыққа деген тәуелділіктің тым жоғары болуы әр мемлекеттің сауда саясатын реттеуіне міндетті түрде жағымсыз әсерлер тигізеді, орталық азия мемлекеттерінің экспорт пен импорттың негізгі сауда серіктестері ТМД елдері мен батыс еуропа елдері, оның ішінде Ресей Федерациясының алатын үлесі ең көп, әр мемлекеттің негізгі сауда серіктесі болып табылады (Түрікменстаннан басқа, себебі бұл елдің негізгі сауда серіктесі Украина болып табылады). Ал орталық азия мемлекеттер арасындағы өзара бір-бірінің маңызды сауда серіктестік ахуалдары алдығы екі елдермен (ТМД елдері мен батыс еуропа елдері) салыстырғанда аз, тек Қырғызстан мен Тәжікстанның көрші елдер арасындағы сауда қатынастары көбірек болып табылады.

2019 жылы орталық азиядағы бес мемлекеттің сыртқы сауда серіктесінің ең үлкен өзгерісі Ресей Федерациясының әр мемлекеттің негізгі сауда серіктес мәртебесінің төмендеуі, ал ҚХР мен әр мемлекет арасындағы сауда қатынас деңгейі үлкен көлемде артуда. Бес мемлекет ішінде тек Қазақстан ғана экспорттық нарықты әртараптандырды, қалан төрт мемлекеттердің сауда серіктесінің унитарлығы терісінше бір есе артқан, ең жоғарысы Түрікменстанның алдығы бес экспорттық нарыққа деген тәуелділік деңгейі 91%-ға жетті, оның ішінде тек Қытайға деген экспорт көлемі жалпы экспорт көлемінің 80%-ды құрайды. Ал импорт жағынан Тәжікстанның алдығы бес импорттық тауар өндіруші елдер жалпы импорттың 80%-ды құрайды. Сондықтан 2019 жылы орталық азиядағы бес мемлекеттің негізгі сауда серіктестігінде өзгерістер пайда болғанымен олардың негізгі сауда серіктестерге деген тәуелділік деңгейі терісінше артқан. Соған байланысты экспорттық нарықты әртараптандыру жағынан орталық азия мемлекеттерінде айтарлықтай жетілдірілмеген [20].

Екіншіден орталық азия мемлекеттерінің негізгі сауда серіктестігінің құрылымында үлкен өзгерістер болды. 1994 жылы орталық азиядағы бес мемлекет арасындағы сауда қатынастары аз болғанымен терісінше көрші ТМД елдер арасындағы сауда қатынастары салыстырмалы түрде көп. 2011 жылдан бастап орталық азиядағы бес мемлекеттің алдығы бес сауда серіктестер ішінде Ресейден басқа ешбір орталық азия мемлекеті болмаған, сонымен қатар ТМД елдері де азайып кеткен. Ал кейбір жергілікті аймақтан алыс орналасқан мемлекеттер орталық азия мемлекеттерінің негізгі сауда серіктестеріне айналды.

Классикалық және неоклассикалық халықаралық сауда теориясына сүйенсек тек сауда құрылымы өзара толықтырылған мемлекеттер ғана сауда серіктестер бола алады. Бірақ, жаңа сауда теориясына масштабтық экономика мен жетілмеген бәсекелестікті енгізумен байланысты серіктес мемлекеттер

арасындағы бәсекелестіктен де көптеген сауда жасауға болады, яғни сауда деңгейі мен қатынасты арттыру және жаңа сауда қатынастарын орнату [19; 101 б.].

Орталық азия мемлекеттерінде сауда құрылымының бәсекелестілігі бар болғанымен өнеркәсіптің ішкі сауда және өнімнің ішкі сауда деңгейіне қарай дамып жетпеген, себебі орталық азиядағы бес мемлекеттің сауда тауарларының біркелкілігіне байланысты, яғни әр мемлекеттің негізгі экспорттық тауарлары энергетикалық, ресурстық және ауыл шаруашылық өнімдері секілді алғашқы деңгейдегі өнімдер болғандықтан мемлекеттердің өзара сыртқы сауданың дамуына кедергілер туғызды.

Суық соғыс аяқталғаннан кейінгі Орталық Азияның аймақтық экономикалық интеграция даму процесі аймақтағы әрбір елдің жеке ұлттық мемлекет қалыптастыру стратегиялары мен көршілес державадардың халықаралық стратегияларының жүзеге асыру қарқынына тәуелді. Солтүстіктен оңтүстікке қарай бағытталған Еуразиялық Экономикалық Одақ пен «Солтүстік – Оңтүстік» халықаралық транспорттық коридор, шығыстан батысқа қарай бағытталған «Бір белдеу, бір жол» аясындағы «Жібек жолы Экономикалық Белдеу», оңтүстіктен солтүстікке қарай бағытталған «Егемендік пен экономикалық өркендеуді алға жылжыту» стратегиясының бір-бірімен ортақ түйіскен басты ось – Каспий теңізі мен Парсы шығанағы.

«Жібек жолы Экономикалық Белдеудің» Орталық Азиядағы бөлігі Жаңа Еуразия құрлық көпірі мен Қытай – Орталық Азия – Батыс Азия Экономикалық коридордан құрылған. Алдыңғысының іргетасы Қазақстан болып табылса, кейінгісінің іргетасы Қырғызстан болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстан өзінің толық жетілген темір жол жүйесімен аймақтағы жалғыз екіжақты біріктіруші рөлін атқарып жатыр. Қырғызстан темір жол жүйесі өзара байланыспайтын солтүстік теміржол желісі мен оңтүстік теміржол желісінен құрылған. Солтүстік темір жол желісі Түркісіб теміржолының жалғасы ретінде Жетісу аймағының тұтастығы мен Қазақстан арасындағы дәстүрлі транзиттік экономикалық қарым-қатынасын жалғастыруда. Оңтүстік теміржол желісі болса керісінше Түрікменстаннан басталған Орталық Азия теміржол желісінің шығыс шегі болып табылады.

Инфрақұрылымы дамымаған әрі тапшы болып келетін Қырғызстан мен Тәжікстан үшін ең алдымен елдің саяси-территориялық тұтастығын сақтайтын солтүстік-оңтүстік бағыттағы жеміржол желісі қажет. 2001 жылы Қытай ДСҰ-ның ресми мүшесі ретінде қабылданғаннан кейін мемлекеттің өнеркәсіп өндіріс көлемі қарқынды дами бастады. Қытай экономикасының қарқынды өрлеуі 1997 жылы ұсынылған Қытай – Қырғызстан – Өзбекстан теміржол жобасының стратегиялық маңыздылығын арттырды. 2013 жылы «Бір жол, бір белдеу» бастамасын ұсынғаннан кейін аталмыш жоба Қытай – Орталық Азия – Батыс Азия экономикалық коридордың ең маңызды бөлігі ретінде үш елдің күн тәртібіндегі басты мәселеге айналды. 2016 жылы Өзбекстан бөлігіндегі Ангрэн – Пан теміржол құрылысы аяқталып, жобаның жүзеге асыру қарқынын тездетті.

Еуразиялық экономикалық комиссиясының Сауда жөніндегі Алқа мүшесі (министр) Андрей Слепнев 2020 жылы қазан айындағы ЕЭК ұйымдастырған «Еуразиялық экономикалық одақ пен Қытайдың «Бір белдеу, бір жол» бастамасын ұштастыру» бейнефорумының жалпы сессиясында ЕАЭО-ны бір жағынан Қытаймен және, екінші жағынан Еуропамен ұштастыру Үлкен Еуразиялық әріптестіктің түйінді идеясы деп мәлімдеме жасады [21]. Қырғызстан президенті Садыр Жапаров 2021 жылы 1 наурыз күні Қазақстанда берген жеке сұхбатында Қырғызстан Ұлы жібек жолының батыс пен шығысын біріктіріп тұрған ел ретінде аймақтық трансқатынастық байланысты нығайту қажет деген ұстанымды білдірді. Сонымен қатар Қытай – Қырғызстан – Өзбекстан теміржол жобасын ұлттық жоспардың бір бөлігі және мемлекеттің сыртқы басымдығы деп санайды [22].

Қорытынды. Мемлекеттердің өзара қарым-қатынастарында конфронтация мен одақтасу қатар пайда болатын құбылыс ретінде, аймақтық саяси және экономикалық құрылымының ажырамас бөлігі болып табылады. Геосаясаттың негізгі мақсаты – территория мен ресурстарды иелену арқылы тіршілік кеңістігі мен қажетті алғы шарттарға деген үстемділік пен бақылауды күшейту. Ал геоэкономиканың негізгі мақсаты – геосаяси ықпалы мен үстемділігінің негізінде тауар нарығы, ресурспен қамтамасыз ету, капитал мен технологиялар ағымы және т.б. салаларда мемлекет немесе аймақаралық бәсекелестік, әріптестік, одақтастық қарым-қатынастарды қалыптастыру, яғни геоэкономика геосаясаттың жалғасы.

Геоэкономиканың қарқынды дамуы біріншіден аймақтық геосаяси қарым-қатынастарды жақсартумен қатар оны күшейтіп, мемлекеттің қауіпсіздігі мен өрлеуіне тиімді сыртқы орта қалыптастырып береді. Екіншіден, мемлекет пен аймақаралық ресурс, капитал, тауар және технология нарықтарын оңтайландыру арқылы мемлекет экономикасының тұрақты дамуына ықпал ету. Еуразия Экономикалық Одақ негізінде нығайтылған қазақ-қырғыз одағы Орталық Азияның аймақтық саяси-экономикалық қауіпсіздігінің іргетасы ретінде Еуразия кеңістігінің “постпандемия кезеңінің” тұрақтылығы мен тепе-теңдігін қайта қалыптастырудың негізгі тірегі болып табылады.

Әдебиеттер

1. Қазақстандағы АҚШ Елшілігі мен Консулдығы: АҚШ-тың Орталық Азия бойынша 2019-2025 жылдарға арналған стратегиясы. Интернет ресурс: https://kz.usembassy.gov/wp-content/uploads/sites/46/UNITED-STATES-STRATEG_Y-FORCENTRAL-ASIA-Kazakh.pdf
2. US Department of Defense: President Unveils New Afghanistan, South Asia Strategy. Internet resource: <https://www.defense.gov/Explore/News/Article/Article/1284964/president-unveils-new-afghanistan-south-asia-strategy/>
3. Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы: Мемлекет басшысы көлік-логистика орталығына барды. Интернет ресурс: <https://www.primeminister.kz/kz/news/glava-gosudarstva-posetil-transportno-logisticheskii-centr-733814>
4. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты: Қасым-Жомарт Тоқаев Жоғары Еуразиялық экономикалық кеңестің отырысына қатысты. Интернет ресурс: https://www.akorda.kz/kz/events/international_community/foreign_other_events/kasym-zhomart-tokaev-zhogary-euraziyalyk-ekonomikalyk-kenestin-o-tyrysyna-katysty
5. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты: Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек. Интернет ресурс: https://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevty-n-kazakstan-halkyna-zholdauy-2020-zhylgy-1-kyrkuiek
6. Қазақстан Республикасы Тұңғыш Президенті – Елбасы Нұрсұлтан Назарбаевтың ресми сайты: Нұрсұлтан Назарбаев Қытай Халық Республикасының Сыртқы істер министрі Ван Имен кездесті. Интернет ресурс: <https://elbasy.kz/kk/news/2020-09/nursultan-nazarbaev-kytay-khalyk-respublikasyny-n-syrtyku-ister-ministri-van-imen>
7. Абай ақпараттық порталы: Жапаровты құттықтауға экс-президенттің өкілі барды. Интернет ресурс: <https://abai.kz/post/127801>
8. Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты: Қасым-Жомарт Тоқаев пен Садыр Жапаров кеңейтілген құрамда келіссөздер жүргізді. Интернет ресурс: <https://www.akorda.kz/kz/kasym-zhomart-tokaev-pen-sadyr-zhpar-rov-keneytilgen-kuramda-kelissozder-zhurgizdi-92416>
9. Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы: Қазақстан Президенті Қырғыз Республикасының Сыртқы істер министрі Руслан Қазақбаевты қабылдады. Интернет ресурс: <https://primeminister.kz/kz/news/kazakstan-prezidenti-kyrgyz-respublikasynyn-syrtyk-y-ister-ministri-ruslan-kazakbaevty-kabyldady-3094436>
10. Қаратаев М.Қ. Қазақ Совет Энциклопедиясы. – Алматы: Қазақ Совет Энциклопедиясының Бас редакциясы, 1975. – 648 б.
11. H.J. Mackinder. The Geographical Pivot of History // The Geographical Journal № 4 (23), London: 1904. P. 421 – 437.
12. Evgeny Sergeev. The Great Game, 1856-1907: Russo-British Relations in Central and East Asia. – Washington, DC: Woodrow Wilson Center Press, 2013. P. – 552.
13. Zhu Ruixue. Research on the Regional Economic and Trade Cooperation between China and the Central Asian Countries under the Background of “Silk Road Economic Belt.” – Beijing: China Economic Publishing House, 2017. P. – 225.
14. Giovanni Arrighi. The Three Hegemonies of Historical Capitalism // Review (Fernand Braudel Center) № 3 (13), New York: 1990. P. 365 – 408.
15. Giovanni Arrighi. The Long Twentieth Century. – New York: Verso, 1994. P. – 400.
16. Еркін Н. Орталық азия мемлекеттерінің трансформациялау моделі мен қазіргі даму деңгейі // IV Халықаралық Фараби оқулары: Студенттер мен жас ғалымдардың «Фараби әлемі» атты халықаралық ғылыми конференциясының материалдары, Алматы: 2017. Б. 130-133.
17. The World Bank: Understanding Poverty: Data and Research: By Country. Internet resource: <http://data.worldbank.org/?locations=KZ-KG-UZ-TJ-TM>
18. United Nations Conference on Trade and Development: Data Center: International trade in goods and services: Trade trends: Merchandise: Total trade and share, annual, 1948-2019. Internet resource: <http://unctadstat.unctad.org/wds/TableViewer/tableView.aspx?ReportId=101>
19. Wang Weiran. The study on regional economic integration in Central Asia. Intellectual property press: Beijing – 2014. P. – 292.
20. International Trade Centre: Trade Map – Trade Competitiveness Map: Country Group: Central Asian Republics. Internet resource: <https://www.trademap.org/Index.aspx>
21. Евразийская экономическая комиссия: ЕАЭО-ны Қытаймен және Еуропамен ұштастыру – Үлкен Еуразиялық әріптестіктің түйінді идеясы. Интернет ресурс: <http://www.eurasiancommission.org/kk/nae/news/Pages/27-10-2020-4.aspx>
22. Қазақпарат: Эксклюзив: Қырғыз Республикасының Президенті Садыр Жапаровпен сұхбат. Интернет ресурс: https://www.inform.kz/kz/eksklyuziv-kyrgyz-prezident-sadyr-zhparovpen-suhbat_a3758971/amp

УДК (338.2)

ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА ЭКОНОМИКУ ФРАНЦИИ

Мейрамбек А.М.,

Université Paris 1 Panthéon-Sorbonne, Paris,
France, E-mail : ayakoz.meyrambek@gmail.com

Аннотация: В статье рассмотрены чрезвычайные меры, принимаемые Францией в поддержку населения и предпринимательства в период действия форс-мажора. В этих условиях президент Франции Э. Макрон был вынужден отложить намеченные реформы и изменить вектор социально-экономической политики. Показаны

активная поддержка предпринимательства и наёмных работников государством, его первостепенная роль в преодолении коллапса экономики, возникшего вследствие пандемии.

Ключевые слова: *экономический кризис, влияние пандемии, французская экономика, государственный долг.*

Одной из стран, несомненно, пострадавших от пандемии, является Франция. Именно на примере этой страны предлагается оценить, как пандемия COVID-19 повлияла на экономику.

Актуальность статьи заключается в том, что случившаяся в начале 2020 г. пандемия COVID-19 повлекла за собой введение карантинных мер во многих странах, в том числе и во Франции. За этим последовали финансовые кризисы, связанные с запретом или впоследствии ограничением на посещение общественных мест, ресторанов, кинотеатров, музеев и т.д. Пандемия также негативно сказалась на доходах значительной части населения.

Результатом кризиса 2020 г., спровоцированного пандемией COVID-19, стал тяжелейший спад хозяйственной активности. По данным Еврокомиссии, в 2020 г. ВВП Франции снизится на 10,6%, в то время как, например, во время финансово-экономического кризиса в 2009 г. – на 2,9% [European Economic Forecast, 2020: 38; Eurostat]. В интервью 14 июля 2020 г. президент Э. Макрон привёл данные национальной статистики о возможном приросте числа безработных на 800 тыс. или 1 млн к весне 2021 г. 40% работников в стране уже заняты частично [Interview, 2020: 13]. Социально-экономические последствия принудительной приостановки хозяйственной деятельности («в ручном режиме» путём административных мер государства) ещё предстоит оценить. Конкретные цифры падения производства, как и принимаемые меры национальной поддержки экономики, постоянно корректируются в сторону увеличения.

Социально-экономические последствия пандемии во многом определяются продолжительностью «замораживания» экономики; сроками выхода из карантина и обострением конкуренции со стороны тех стран, где карантин завершится раньше.

Большое значение, как и во многих странах мира, в нынешней экономике Французского государства играет малый и средний бизнес. Как сообщает INSEE, в конце 2019 г. в стране насчитывалось порядка 4,7 млн предприятий, 99,9% которых относится к категории микро, малого и среднего бизнеса. Эти компании обеспечивают около 70–75% от общего количества рабочих мест и создавали до 70% добавленной стоимости, работая преимущественно в розничной торговле, общественном питании, культурно-досуговой индустрии, туризме, различных видах экспертной деятельности, транспортно-ремонтной отрасли и пр. По причине режима изоляции, введенного властями, эти сферы несут прямые и косвенные издержки, они вынуждены ощутимо снизить или даже остановить свою деятельность.

Серьезный удар получила одна из важнейших отраслей экономики страны – сельское хозяйство, потому что подавляющее большинство мелких фермеров, до того сотрудничавших с магазинами, городскими рынками, ресторанами и кафе, утратили прежние каналы сбыта своих товаров. Также значительные потери понесла и туристическая сфера, пассажирские перевозки сократились на 46%, а оборот ресторанного и отельного бизнеса сократился на 57%. Кризис коснулся и крупнейших компаний Франции:

- крупный автопроизводитель Renault потерял только за первый квартал €7,3 млрд.;
- нефтегазовая компания Total потеряла во втором квартале €8,4 млрд.;
- железнодорожная компания SNCF, в первом квартале потеряла €2,4 млрд, а общие долги составили более €38 млрд.

Экономический кризис отразился и на многих других крупных компаниях различных сфер от металлургических гигантов до флагманов модной индустрии: Hermès, Danone, Arcelor Mittal, EDF, Safran SA, Saint-Gobain, JCDesaux, Lagardère и др. [1].

Программа социально-экономических мер поддержки в условиях COVID-19

Естественно, такие экстраординарные события в экономике не остались без внимания правительства. Государство во Франции разработало Программу срочных мер с изложением порядка получения помощи предприятиями [Quelles..., 2020]:

1. Перенос сроков социальных и/или налоговых платежей;
2. Отсрочка уплаты прямых налогов в сложных обстоятельствах с учетом конкретной ситуации на предприятиях после рассмотрения индивидуальных обращений;
3. Отсрочка арендных платежей, оплаты счетов за воду, электричество, газ для переживающих трудности самых малых предприятий;
4. Помощь до 1500 евро наиболее пострадавшим микропредприятиям и предпринимателям, самозанятым, лицам свободных профессий из Фонда солидарности, финансируемого центральными и региональными властями;

5. Выделение государством 300 млрд евро на гарантии банковским кредитным линиям в помощь предприятиям в период кризиса;
6. Посредническая помощь государства и Банка Франции предприятиям при переговорах с банками о реструктуризации кредитов;
7. Поддержка занятости на предприятиях путём упрощения и облегчения процедуры введения режима частичной безработицы;
8. Введение механизма бизнес-посредника для урегулирования конфликтов с клиентами или поставщиками;
9. Признание государством и местными властями коронавируса обстоятельством непреодолимой силы (форс-мажор) и освобождение от штрафов за просрочку исполнения всех контрактов по госзакупкам;
10. Принятие плана помощи предприятиям-экспортёрам [2].

Пандемия изменила планы и прогнозы. Президент в телеобращении 16 марта 2020 г. заявил о «санитарной войне» с наступающим «невидимым, неуловимым» врагом, что «требует нашей общей мобилизации». В этих условиях «ни одно предприятие, независимо от его размеров, не будет подвержено риску банкротства. Ни одна француженка и ни один француз не будет оставлен без средств» [Adresse..., 2020].

Как подчеркнул Э. Макрон, пандемия доказала важность такого общественного блага и достижения социального государства (*État-providence*), как бесплатное медицинское обслуживание, независимое от доходов, профессиональной принадлежности и трудового стажа. Во Франции здравоохранение признано «одной из важнейших политических и социальных функций государства», а система здравоохранения – «одной из лучших в мире», «областью больших успехов и инноваций» [Quel..., 2016: 333, 337]. «Универсальный, обязательный и солидарный характер страхования на случай болезни» зафиксирован в ст. LIII-2-1 Кодекса социального обеспечения¹.

Такие значительные затраты на поддержание экономики во всех её сферах, как и сокращение налоговых поступлений, конечно, окажутся для государственного бюджета достаточно болезненными. Только апрельский пакет помощи был распределен с учетом того, что дефицит по окончании года составит 9,1% ВВП, а госдолг увеличится до 115%.

Однако по данным на 31 октября госдолг составил 117,5% ВВП. А министр экономики и финансов Брюно Ле Мэр в интервью газете *Le Parisien* сообщает, что Париж планирует выделить еще €15 млрд на поддержку бизнеса и поддержания экономики, которые пострадали из-за ситуации с коронавирусом. Таким образом, эти затрачиваемые средства дополнительно увеличат госдолг. В интервью министр сказал, что задолженность Франции, как ожидается, вырастет со 117,5% ВВП до 119,8%. При этом, по итогу года, министр спрогнозировал падение ВВП страны до 11%, но покупательская способность французов изменится не сильно и уменьшится лишь на 0,5%. Также Ле Мэр пообещал, что все французские предприятия, на которых работает не более 50 сотрудников, получают до €10 тыс. в случае нового закрытия на фоне принятых ограничительных мер [3].

Очевидно, увеличение долга в основном вызвано усилением мер поддержки бизнеса, объявленных в последние дни. Премьер-министр Франции Жан Кастекс уточнил, что на преодоление кризиса всего будет выделено €20 млрд. Однако Брюно Ле Мэр полагает, что выделенные средства на поддержку бизнеса являются вложением в будущее, а не долгом, отягощающим государственный бюджет: эти расходы «позволят нам очень быстро прийти в норму, ускорить трансформацию французской экономики, чтобы сделать ее более конкурентоспособной», – сообщил он. Министр сослался на поддержку со стороны правительства продавцам в развитии своего цифрового присутствия и цифрового развития.

Всё это означает значительную нагрузку на экономику и бизнес Франции, пока пандемия полностью не закончится.

Начало пандемии показало, что первыми противостоять форс-мажорной ситуации и бороться с последствиями социально-экономического кризиса начали национальные государства. Во Франции, как и повсюду, растёт влияние «государства-стратега».

COVID-19 стал для Парижа одновременно испытанием, своеобразным тестом и возможностью вновь превратиться в «великую промышленную нацию» [Interview, 2020: 22], преодолеть возникшие,

¹ Code de la sécurité sociale, éd. 03.06.2020. P. 14.

а также ранее существовавшие противоречия в экономике, в том числе при помощи и поддержке государства. Для Э. Макрона принятие необходимых социально-экономических мер в борьбе с кризисом и приостановка реформ были достаточно болезненными решениями, поскольку отход от европейских финансовых критериев дефицита государственного бюджета и государственного долга негативно влияют на претензии Франции на лидерство в ЕС.

Список использованной литературы

1. Добров Д., статья «Эпидемия коронавируса спровоцировала экономическую катастрофу во Франции»: сайт. – <https://inosmi.ru>
2. Чихачев А., эксперт РСМД, статья «Победить любой ценой: Франция и коронавирус»: сайт. – <https://russiancouncil.ru/>
3. Garcin-Berson W. «Depuis mars, le Covid a coûté «186 milliards d'euros» à la France» journal «Le Figaro»: Интернет-портал. – URL: <https://www.lefigaro.fr>
4. Белов В.Б. (2020) ФРГ: партийно-политическая жизнь в условиях пандемии. *Аналитические записки ИЕ РАН*, No 21 (204). URL: <http://www.instituteofeurope.ru/images/uploads/analitika/2020/an204.pdf>
5. Adoption par le Parlement du 3e budget de crise (2020). URL: <https://www.economie.gouv.fr/adoption-parlement-3-budget-de-crise>
6. Adresse aux Français (2020), 16.03.2020. URL: <https://www.elysee.fr/emmanuel-macron/2020/03/16/adresse-aux-francais-covid19>
7. Aides d'État: la Commission autorise un régime-cadre français d'un montant de 7 milliards d'euros visant à soutenir l'économie durant la pandémie de coronavirus (2020). Bruxelles, 20.04.2020.
8. Allocution d'Emmanuel Macron: «Les mesures annoncées pour soutenir l'économie française sont extrêmement insuffisantes», déplore Hervé Morin (2020), 12.03.2020.
URL: https://www.francetvinfo.fr/sante/maladie/coronavirus/allocution-d-emmanuel-macron-les-mesures-annoncees-pour-soutenir-leconomie-francaise-sont-extremement-insuffisantes-deploire-herve-morin_3863741.html
9. Après Renault, Air France obtient le feu vert de l'Europe pour une aide de 7 milliards d'euros (2020). 04.05.2020. URL: <https://www.usinenouvelle.com/article/apres-renault-air-france-obtient-le-feu-vert-de-l-europe-pour-une-aide-de-7-milliards-d-euros.N960656>
10. Assemblée nationale XVe Législature (2020). *Journal Officiel de la République Française*. 21.03, pp. 2548–2577.
11. Bellanger B. (2020) Baromètre des TPE/PME dans l'économie française en 2019. *Les Echos*, 21.01.2020. URL: <https://solutions.lesechos.fr/compta-gestion/c/barometre-des-tpe-pme-dans-leconomie-francaise-en-2019-19385/>
12. *Quel modèle d'État stratège en France?* (2016) / Ph. Bance. PURH, Paris, France, 426 p.
13. Quelles sont les mesures de soutien et les contacts utiles pour vous accompagner? (2020). URL: <https://www.economie.gouv.fr/files/files/PDF/2020/Coronavirus-MINEFI-10032020.pdf>
14. European Economic Forecast. Summer 2020 (Interim). Luxembourg: Institutional Paper 132. July 2020. URL: https://ec.europa.eu/info/sites/info/files/economy-finance/ip132_en.pdf
15. Interview du Président de la République Emmanuel Macron le 14 juillet 2020. URL: <https://www.elysee.fr/front/pdf/elysee-module-15790-fr.pdf>

ӨОЖ 338.62

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТАБИҒИ МОНОПОЛИЯ САЛАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Калиев Н.Е.,

4 курс студенті, Нархоз Университеті,

Алматы қ., Қазақстан Республикасы

E-mail: nurzhan.kaliyev@outlook.com

Ғылыми жетекшісі: Казбекова Қ.М.,

э.ғ.м., аға оқытушы

Аңдатпа. Мақалада Қазақстан Республикасындағы табиғи монополия саласындағы инновациялық даму мен инвестициялау мәселелері көрсетілген. Бұл ғылыми жұмыста табиғи монополиялардың инновацияларын қалыптастырудағы негізгі рөл мемлекетке жүктелетініне, атап айтқанда, ішкі және шетелдік инвестицияларды тарту арқылы Қазақстанның инновациялық жүйесін қалыптастыруға баса назар аударылады. Сонымен бірге, табиғи монополия субъектілерінің инвестициялық тартымдылығын бағалау мақсатында заманауи бағдарламалар арқылы қаржылық талдау жүргізілді.

Түйін сөздер: экономика, табиғи монополия, инновация, қаржыландыру, инвестициялық тартымдылық.

Кіріспе. Аймақтың әлеуметтік-экономикалық дамуының маңызды шарты – аймақтық инфрақұрылымының тиімділігі, яғни табиғи монополия сегменті. Сонымен қатар, табиғи монополия ұлттық жүйенің өткір ішкі қайшылықтарын шешудің құралы болып табылады және сәйкесінше әр түрлі экономикалық субъектілердің мүдделері бір-бірімен тығыз байланысты жерлерде пайда болады. Нәтижесінде табиғи монополиялар бүкіл экономикалық жүйенің жұмыс істеуі үшін қажетті өмірлік жағдайлар жасауды қамтамасыз ететін отандық экономиканың инфрақұрылымдық секторларында

құрылады. Сонымен қатар, табиғи монополия саласы ел экономикасында маңызды құрылымдық рөл атқарады. Нарықтық сипаттағы монополиялармен салыстырғанда табиғи монополия әлеуметтік маңызы бар тауарлармен нарықтың қажеттіліктерін қанағаттандырады және сол арқылы ұлттық экономиканың әл-ауқатын анықтайды [1]. Сол себепті, қазіргі таңда табиғи монополия саласындағы субъектілерді инновациялық инвестициялау маңызды міндет болып отыр.

COVID-19 пандемиясы халықаралық ұйымдардың салмағының төмендеуімен және әлемдік технологиялық алпауыттар рөлінің артуымен байланысты әлемдік экономикадағы жаһандық өзгерістерді арандатпай, тек жеделдетті. Бұл жағдайларда, өткен дағдарыстардағыдай, табиғи монополия экономикадағы негізгі тұрақтандырушы рөлдердің бірін атқарады. Дағдарыс жағдайында табиғи монополияларды реттеу саласында тарифтердің күрт өзгеру ырқынан жоғарыға да, төменге де жол бермеу керек деп санаймыз. Тарифтік саясаттың тұрақсыздығы инфрақұрылымдық компанияларға да, олардың қызметтерін тұтынушыларға да соққы болады.

Қазіргі кезде, инновациялар экономикалық салада ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз етудің, экономиканы модернизациялау кезінде және инновациялық даму процесінде экономикалық мәселелерді үйлесімді шешудің негізі ретінде қарастырылады [2]. Инновациясыз инвестициялардың мағынасы жоқ, өйткені олар технологиялық артта қалуды күшейтеді және өнімнің бәсекеге қабілеттілігін қамтамасыз етпейді. Ғалымдардың пайымдауы бойынша, инновация дегеніміз – жаңа білімді игеруді, жаңа технологияны игеруді және нәтижесінде тұтынушыларға сапасы жоғары өнім жасауды қамтитын үш сатылы процесс [3].

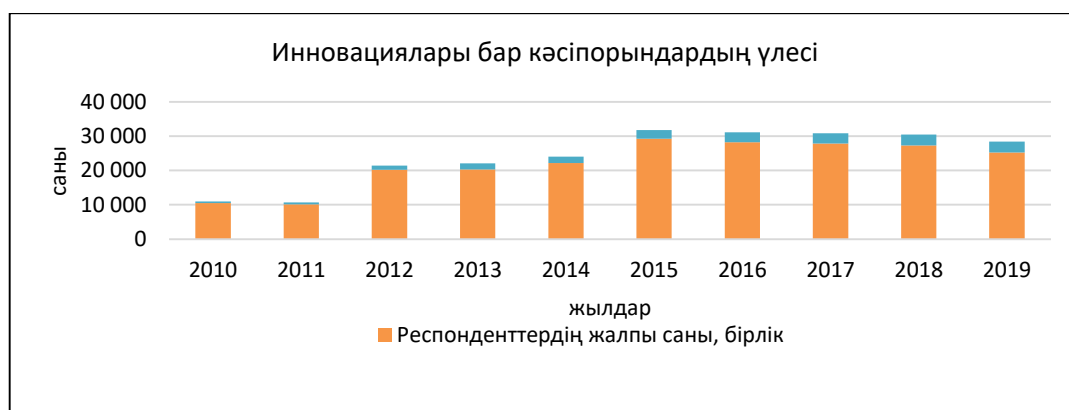
Табиғи монополия саласы еліміздің саяси және стратегиялық құралы ретінде қарастыруға болады. Бұл субъектілердің өнімдеріне қойылатын тарифтер халықтың шығындарына тікелей әсерін тигізетіні барлығына мәлім. Табиғи монополия кәсіпорындарының негізгі құралдарының жөндеуіне кеткен шығындарының және технологиялардың артта қалуынан пайда болған ысыраптардың кесірінен монополистер өнімдердің бағаларын өсіруге тура келеді. Бірақ, Табиғи монополияларды реттеу комитеті табиғи монополия субъектілерінің қызметін қадағалай отырып, коммуналдық өнімдерге тарифтерді төмендетуге мәжбүрлейді. Алайда, бұл комитеттің бағаларды түсіруі компаниялардың қаржылық залалдылығына әкеліп соқтырады. Сондықтан, табиғи монополия субъектілерін инновациялық жаңа технологияларды енгізу дамушы экономиканың басты мәселелерінің бірі болып табылады.

Эксперименттік бөлім (материалдар мен әдістер). Зерттеудің әдіснамалық негізін ғалымдардың экономикадағы инновацияларды инвестициялау мәселелері және табиғи монополия субъектілерін қаржыландыру механизмдері туралы ғылыми еңбектерінде келтірілген теориялық тұжырымдар құрды.

Табиғи монополия саласындағы «Қазақтелеком», «ҚазТрансОйл» және «KEGOC» компанияларының инвестициялық тартымдылығын сандық бағалау әртүрлі әдістер негізінде жүргізілді: статистикалық, есептік және аналитикалық. Зерттеу барысында, көптеген заманауи бағдарламалар қоладанылды. Оның ішінде: Python және R бағдарламалары қолданылды.

Қазақстандағы инновациялық бизнестің үлесі әлі де төмен екенін байқауға болады. Мысалы, 2019 жылы инновациялық белсенді кәсіпорындардың саны 3206 құрайды, бұл 2018 жылмен салыстырғанда 24 кәсіпорынға төмендеген.

Бірақ, инновация саласындағы белсенділік деңгейі әр жыл сайын соңғы үш жыл ішінде 1%-ға өсіп жатқанын көруге болады. Қазіргі инновациялық дамудың индикаторлары әлсіз динамиканы көрсетеді.

1-сурет. Инновациялары бар кәсіпорындар үлесі
Ескертулер. Сурет stat.gov.kz дереккөздері негізінде автормен құрастырылған.

Соңғы 5 жылда ЖІӨ құрылымындағы ҒЗТҚЖ-ға шығындардың үлесі 0,17%-дан 0,12%-ға дейін төмендеді. Бұл жалпы экономика үшін кері мағынаны білдіреді. Себебі, зерттеулер мен әзірлемелер кәсіпорындар үшін, оның ішінде ТМ саласы үшін маңызды. Ол қолданыстағы процестердің жақсаруына әкеле отырып, нәтижесінде тиімділік жоғарылайды және шығындар азаяды.

2-сурет. Инновация саласындағы белсенділік деңгейі
Ескертулер. Сурет stat.gov.kz дереккөздері негізінде автормен құрастырылған.

Табиғи монополия субъектілеріне инновацияларды енгізу мақсатында инвестицияларды тарту үшін Қазақстан экономикасының, оның ішінде компаниялардың инвестициялық тартымдылығын нығайту қажет деп есептейміз. Кәсіпорынның инвестициялық тартымдылығы – бұл кәсіпорындардың арасындағы бизнестің тиімді дамуына және оның бәсекеге қабілеттілігін сақтауға қатысты экономикалық қатынастар жүйесі [4]. Іс жүзінде инвестициялық тартымдылықты бағалау көбінесе кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау үшін жасалады. Кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдау тәсілдері туралы әдеби көздерде көбінесе коэффициенттік тәсіл кең таралған.

1-кесте

Табиғи монополия саласындағы ірі кәсіпорындардың рентабельділігі мен өтімділігінің көрсеткіштері

2020	Қазақтелеком	ҚазТрансОйл	KEGOC
Активтердің рентабельділігі (ROA), %	5,3	4,9	5,4
Меншікті капиталының рентабельділігі (ROE), %	12,3	6,4	8,5
Өнімнің рентабельділігі, %	19,5	28,2	20,3
Жалпы өтімділік коэффициенті	0,99	1,4	2,2

Ескерту: дереккөз Bloomberg платформасы негізінде автормен құрастырылған

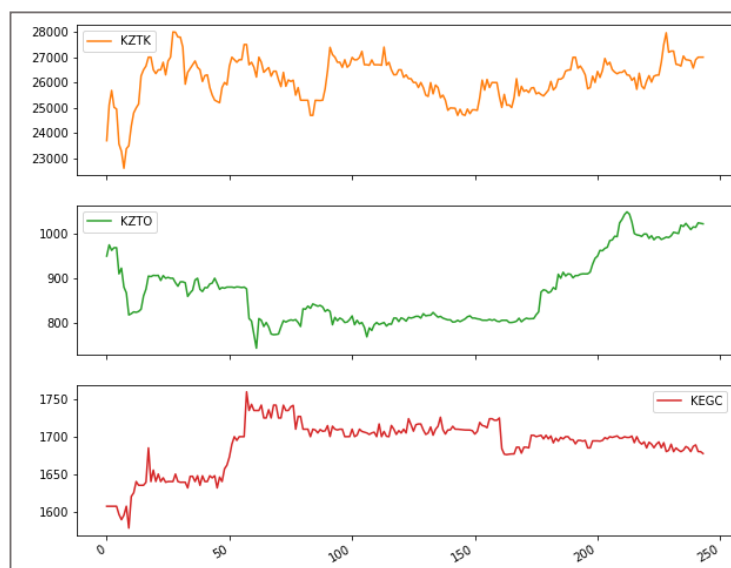
Активтердің рентабельділігі үш компанияда да 0-ден жоғары көрсеткіштерді көрсетіп тұр. Бұл кәсіпорындар өздерінің меншіктерін пайдаланудың тиімділігін көрсетеді. Сонымен қатар, бұл ұйымдардың таза пайдасының өсуімен байланысты болуы мүмкін. Меншікті капиталдың рентабельділігі компанияларда оң көрсеткіштер. Бұл меншікті капиталды пайдалану тиімділігін көрсетеді. Ең жоғарғы нәтиже «Қазақтелеком» компаниясында байқалады. Яғни, бұл компания салынған капиталды тиімді пайдаланып отырғандығы анықталды. Бұл сатылған өнімнің бірлігіне қанша пайда түсетінін көрсетеді.

Өнімнің рентабельділігі зерттеліп жатқан компаниялардың барлығында жоғары нәтижелерді береді. Бұл оң нәтиже тұрақты өндіріс шығындары кезінде өнім бағасының өсуінің салдары немесе тұрақты бағамен өндіріс шығындарының төмендеуінің салдары деп сипатталады.

Жалпы өтімділік коэффициенттің тек «KEGOC» компаниясында қалыпты шектерге сәйкес келетіндігі көрсетілген. Коэффициенттің мәні компанияның ағымдағы қарыздарды үнемі төлеуге қабілетті екендігін көрсетеді. Бірақ, «Қазақтелеком» және «ҚазТрансОйл» компанияларында қалыпты мәннен төмен көрсеткіш көрсетті. Яғни, бұл кәсіпорындар ағымдағы қарыздарды төлеуге қабілеті орташа екендігі көрінді.

Компания қызметін сипаттайтын негізгі көрсеткіштердің бірі оның қор нарығында сатылатын акцияларының бағасы болып табылады. Кәсіпорынды қаржыландыру туралы шешім қабылдаған кезде,

инвесторлар бағалы қағаздар бағаларының өсуінің оң динамикасын көрсететін ең табысты компанияларды таңдайды. Сол себепті, табиғи монополия субъектілерінің акция бағаларын қаржылық талдау инвестициялық тартымдылықты бағалаудың маңызды компоненттердің бірі болып табылады.

3-сурет. 02.03.2020-01.03.2021 аралығындағы KZTK, KZTO және KEGC акциялар бағаларының графиктері
Ескертулер. Сурет KASE дереккөздері негізінде автормен құрастырылған

Жоғарыдағы суретке сәйкес, үш компаниялардың акциялар өсу динамикасы орташа деңгейде деуге болады. Бір жыл ішінде, тек ҚазТрансОйл акциялары тұрақты өсуде. Сәйкесінше, бұл компанияны акцияларының өсуі жағынан инвестициялық тартымды. Алайда, Қазақтелеком компаниясының акциялары 2020 жылдың 12 наурызында 22 610 теңгеден 14 сәуірде 27 997,9 теңгеге өскен болатын. Акциялар бағасының күрт өсуінің көрсеткіші қор нарығында әлі де сақталуда (01.03.2021 – 27 000 теңге).

Нәтижелер мен талқылаулар. Еліміздің инновация саласы экономиканың ерекше саласы ретінде қалыптасуы қазіргі кезеңдегі Қазақстан экономикасын трансформациялаудың маңызды бағыттарының бірі болып табылады. Қазақстандағы табиғи монополиясында жаңа технологияларды, заманауи материалдарды кәсіпорындарға енгізу қызметі сирек бағытталған. Осыған байланысты бірінші рөл тікелей табиғи монополия субъектілеріне ішкі және сыртқы инвестицияларды тартуға мүмкіндік беретін жүйені қалыптастыру тікелей мемлекетке тиесілі.

Біздің ойымызша, инновациялар мен жаңа технологияларды қолдана алатын және қолданыстағы процестерді жетілдіре алатын компания ұзақ мерзімді болашақта табысқа жетуі ықтимал. Инновациялық өндіріс көлемі тұрақты түрде өсті. ЖІӨ-ге қатысты үлес бес жыл ішінде 1,46%-дан 1,60%-ға дейін өскен болатын. Мұның барлығы экономиканың шикізаттық бағытын және жоғары технологиялық өнімдердің халықаралық нарығында қазақстандық кәсіпорындардың бәсекеге қабілеттілігінің төмендігін айқын көрсетеді. Қазақстан бүгінде әлемдегі ең жақсы ғылыми-техникалық әлеуетке ие. Алайда, қазақстандық ғылыми әзірлемелер көбінесе шетелге босқа кетеді немесе сұраныссыз қалады.

Зерттеу барысында «Қазақтелеком», «ҚазТрансОйл» және «KEGOC» компанияларының инвестициялық әлеуетін және тартымдылығын бағалау мақсатында қаржылық талдау жүргізілді. Талдау нәтижелері бойынша аталған компанияларға қор нарығындағы акция бағаларын және қаржылық көрсеткіштерін жақсартуды жалғастыруға кеңес береміз. Табиғи монополиялық инвестициялық бағдарламалар секвестрге немесе кейінге қалдыруға жатпауы керек. Бұл, керісінше, дағдарыстық құбылыстарды күшейте түседі: табиғи монополиялар үшін өнім шығаратын кәсіпорындар зардап шегеді, содан кейін өндірістік тізбектер мен бүкіл экономикаға әсерін тигізеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, Қазақстан экономикасына, оның ішінде ТМ саласына инновацияларды қаржыландыру еліміздің маңызды мәселелерінің бірі болып отыр. Инновациясыз инвестициялардың мағынасы жоқ, өйткені олар технологиялық артта қалуды күшейтеді. Қазақстандағы ТМ инновациялық қызметі әлсіздігі және негізгі қордың ескіруіне байланысты шектеулі мүмкіндіктерге ие, бұл өз кезегінде ТМ-ның өзінің тарифтерін белгілеу кезеңінде шығындардың асыра көрсетілуіне

әкеледі. Осыған байланысты ТМ тарапынан да, мемлекет тарапынан да ішкі және сыртқы инвестицияларды тартуға мүмкіндік беретін инвестициялық тартымдылықты қалыптастыру керекті процедура екендігін атап өткен жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Савенко С.Е. Инвестиционный процесс в условиях естественной монополии: на примере железнодорожной отрасли: дис. ... канд. экон. наук – Москва, 2010. – 171 с.
2. Бикалова Н.А. Усовершенствование программно-целевого бюджетирования инвестиционных и инновационных проектов // Экономика. Налоги. Право, 2013. – С. 53-60.
3. Ефанов А.Н. Оценка экономической эффективности инвестиций и инноваций на железнодорожном транспорте в современных условиях // Известия Петербургского университета путей сообщения, 2012. С. 147-156.
4. Kharchenko, M., Kovalov, Y., Solovyova, M. Management of investment attractiveness of the enterprise // STABICON systems, 2018, Kiev, Ukraine. P. 115-117.

UDC (338)

**SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN KAZAKHSTAN
UNDER PANDEMIC CONDITIONS**

M.M. Suleimenov,

*Graduate Student, Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: 2uleimenov@mail.ru*

Abstract. *This article considers the negative impact of the pandemic on the implementation of sustainable development goals, namely the economic direction: small and medium-sized businesses in Kazakhstan. Since small and medium-sized businesses are the basis for the sustainable development of any country's economy, separate concepts of the economic crisis are analyzed, but not complete studies of the negative impact of the COVID-19 pandemic.*

Key words: *small and medium-sized businesses, entrepreneurship, pandemic, sustainable development, economic crisis.*

Introduction. Today, small, and medium-sized businesses are the pillar of the economic development of any state and play a large role in the economy of any country. It is on it that the solution of the problems of employment of the population, the filling of the domestic market with domestic goods and the formation of a competitive environment largely depends. It is an integral part of the development of the socio-economic system of the country, ensuring the stability of market relations, involving most of the country's citizens by opening their own businesses, to ensure high efficiency of production based on specialization and cooperation of production. This has a beneficial effect on the growth of the national economy.

In three decades of independence of our state the sector of SME in which the initiative of citizens concerning development of own business, business, business is shown almost from scratch developed. In the developed world, the small and medium-sized business sector contributes significantly to GDP formation. Today, Kazakhstan is also taking steps to widely disseminate and develop this sector of the economy. Thus, to create a favorable business climate, the country is improving the regulatory framework governing entrepreneurial activity, reducing the tax burden on business, simplifying the procedures for opening an enterprise, and providing comprehensive support to business in the form of financial and non-financial measures. Thanks to these measures, small and medium-sized entrepreneurship in our country has become a phenomenon of mass and relatively dynamic [2].

The current economic crisis caused by the COVID-19 pandemic is unprecedented in that it has affected most sectors of the economy. At the same time, the SME sector suffered the most from the economic crisis.

Experimental part (materials and methods). Given that 60% of the jobs and 50-60% of GDP in ECOR countries come from SMEs, the governments of these countries have made significant efforts to support domestic business. The main measures are aimed at restoring solvency, stimulating domestic demand, simplifying bankruptcy procedures, and creating conditions for a quick and unhindered restart of the business.

The share of SMEs in the economy of Kazakhstan reaches 30.8% of GDP and provides employment for 3.3 million people, which is 37% of the total employed population. The largest share of output (88%) falls on small (15-100 people) and medium (101-250 people) enterprises, while they make up only 20% of the existing SMEs. ¼

SMEs and about half of the employed work in Almaty and Nur-Sultan. 2/3 of the entities and half of the employed in SMEs are represented in sectors with low productivity: wholesale trade, agriculture, services [6].

The sustainable development goals are a call to action from all countries, the poor, the rich and the middle developed. It is aimed at improving the well-being and protection of our planet. States recognize that poverty eradication must go hand in hand with efforts to boost economic growth and address a range of issues in education, health, social protection, and employment, as well as climate change and environmental protection. One of the goals of sustainable development is economic growth and decent work. In the context of small and medium-sized businesses, in the context of a pandemic, this is one of the most important aspects. Many enterprises have faced difficult times that remain to be experienced. The main challenges were reduced revenue, the risk of staff infection, interruptions in supply chains, lack of anti-crisis management and uncertainty in prospects.

The impact of the global pandemic COVID-19 on the economies of Central Asia trade was significantly affected; health systems are overburdened; consumption and investment levels are falling sharply. The crisis affects key factors of regional growth, including transfers from labor migrants, oil and mineral exports, and the service sector. The comparatively low degree of diversification of production and exports, together with the vast informal economy in several countries, only exacerbates the difficulties that national Governments have in trying to cope with the crisis by putting pressure on public budgets [5].

Governments in the region are taking serious measures to ensure the liquidity of households and enterprises; most of them are beginning to ease quarantine restrictions. A few countries have adopted short-term measures in the areas of health, finance, and the economy, particularly those aimed at supporting small enterprises, and have received emergency assistance from international partners. The phasing out of quarantine, initiated in some countries, will require careful compliance with health measures and, where possible, the use of testing, tracking and control strategies, as well as the provision of further economic support during the reactivation and rehabilitation of enterprises. There is also an opportunity to reflect on long-overdue structural reforms relating to the business environment and competition, which will be critical to recovery and sustainability in the long term.

More than 80% of representatives of Kazakhstan micro-, small, and medium-sized businesses noted the negative impact of the pandemic on the activities of their companies. This is stated in a study conducted by the company Fusion Lab among 350 representatives of * micro-, small, and medium-sized businesses from 7 cities of Kazakhstan – Nur-Sultan, Almaty, Shymkent, Karaganda, Atyrau, Aktobe and Ust-Kamenogorsk.

"Micro, small and medium-sized businesses are traditionally the backbone of any successful economy, but it is this sector that has been hit by the global coronavirus pandemic. According to the results of the study, 82% of entrepreneurs noted the negative impact of COVID-19 on business: 69% of enterprises had a decrease in profitability, and 23% noted that their business had completely stopped, "the authors of the study indicate [7].

The pandemic also affected the format of employee relations: over 50% of enterprises were forced to send part or all their employees on unpaid leave or resort to wage cuts. Most respondents who felt the negative impact of coronavirus were faced with a decrease in orders/sales due to a decrease in consumption and business activity of customers, late or discontinuation of deliveries, closure of outlets and restrictions on the movement of employees [4].

Such changes required the Kazakhstan micro-, small, and medium-sized business to rapidly adapt to new requirements so as not to lose customers and – with them – business. Someone had to quickly solve the issue of transferring the business online and digitizing standard operations, and someone needed to expand the existing digital capabilities and introduce new tools, responding to changes in consumer behavior of customers. Those who remained exclusively in the offline environment, a minority – only 37% of respondents said that their business is still not present on the Internet. While 63% of Kazakhstani entrepreneurs quite actively use the opportunities online and have website or account on social networks or advertise services and goods on the network.

As for the channels of sale of goods, there is also an active development of digital tools – today 42% of enterprises have both online and offline sales points, and 18% sell products only online.

Speaking about the future, we trace such trends that doing business in Kazakhstan in the next 12 months will become more difficult. And, despite state support, active digitization and rapid adaptation to new conditions, Kazakhstan micro-, small, and medium-sized businesses need additional support, including through financial assistance mechanisms (low-rate loans), deferral of mandatory payments and information support [5].

Key findings of the study on the impact of the pandemic on SMEs:

– The pandemic had a significant negative impact on SMEs in Kazakhstan, especially on microbusiness with fewer than 10 employees.

– SMEs in Kazakhstan are characterized by a high concentration in the two largest cities, a low share of medium-sized enterprises with a few 100 to 250 people and a concentration in industries with a low level of labor productivity.

– Among the measures presented by the state, most SMEs benefited from (1) deferral of tax payment, (2) exemption from taxes and contributions from PHT, and (3) suspension of loan payments to financial institutions due to liquidity problems.

– About 15% of respondents replied that they could not take advantage of state support measures, as they do not apply to their sphere of activity. More than half (51%) of the survey participants noted various barriers they encountered in obtaining help, such as the lack of accessible information, bureaucracy, negligence, and the lack of proper communications from state support operators [4].

As the most popular additional measures of state support, which are now especially relevant, entrepreneurs noted:

– relevance of interest-free loans, direct financial subsidies; Reimbursement of rental and utility costs as direct financial support measures.

– provision of state guarantees on loans; restructuring of the loan in the form of a reduction in the interest rate or extension of the loan; additional deferral of payments as measures to increase access to liquidity.

– simplification of import and export procedures; cancellation of penalty, penalties and extension of execution terms under state contracts; Support for the inclusion of large international and domestic companies in supply chains as measures to increase demand for goods and services.

Despite the gradual recovery, SME owners still need additional support. For example, in the form of relaxing the rules according to which cafes can turn the nearest section of the street into an open-air cafe. Government support is also needed by entrepreneurs in the form of funds. And, of course, they need customer support.

Despite general optimism about the future, owners of small and medium-sized businesses interviewed by Visa said that the difficulties they face will not disappear soon.

Results and discussion. Globally, small, and medium business owners predict at least 6-10 difficult months ahead before their business starts working again. Meanwhile, their biggest concerns are the decline in income (52% of respondents), attracting new customers (46%) and the need to reduce wages for employees (22%) [8].

Small businesses and their protection should be a priority for all Governments at present. If SMEs do not recover from the crisis and begin to grow, most economies will face difficulties. Because more than 60% of people who work usually work in small businesses.

In almost all Central Asian countries, the authorities have developed and implemented special policy responses aimed at protecting public health and countering the economic impact of the pandemic. In some countries, including Kazakhstan, specialized government action plans or funds have been established to collect and distribute financial assistance. Most countries in the region have taken special measures to support entrepreneurship by increasing liquidity and lending to business entities through specialized funds and commercial banks. In some countries, bank loan payments have been deferred. Another type of response relates to taxation: governments postpone the filing of tax returns, tax payments and tax audits, exempt enterprises from social contributions, and so on. The fall in commodity prices and the decline in export volumes, as well as the lack of a clear economic outlook, prompted the central banks of the region to take certain measures. Thus, the National Bank of the Republic of Kazakhstan, in an attempt to prevent a jump in structural inflation, initially introduced a strict monetary policy, raising the key rate and at the same time maintaining the exchange rate of the national currency in order to prevent excessive depreciation.

Central Asian countries have adopted integrated responses to both health and economic emergencies resulting from the COVID-19 pandemic. All states of the region announced and began to implement packages of measures of sanitary-epidemiological and fiscal support, which are, according to preliminary estimates, for example, from 9% in Kazakhstan [11].

These packages include measures to provide health care with tools to combat the epidemic and to support enterprises and households. Such emergency measures are critical to the region in addressing the pandemic and its associated economic shocks, but with the sharp drop in exports and remittances, they place a significant burden on the State budget.

Given the unfavorable circumstances, the Governments of the region have financed crisis response by changing the priorities of public spending, using existing financial buffers, as well as large grants and debt financing provided mainly by international donor organizations.

For example, Italy is one of the countries most affected by COVID-19; the country had adopted stringent quarantine measures, which had had a very negative impact on small companies, entrepreneurs and the self-employed. Italy has adopted a wide range of measures designed for enterprises of all sizes that meet the interests of self-employed workers, including tax and social security benefits and holidays, credit guarantees and concessional loans. The government also provides tax deductions to help enterprises pay rent for commercial premises and pay for sanitation of jobs. In addition, several measures have been developed for self-employed citizens. Italy provided self-employed workers (not in professional associations) with non-taxable cash payments in the amount of 600 euros and organized a "last hope fund" of 300 million euros, designed to support workers and self-employed citizens who are not eligible for cash payments, but have stopped, reduced, or suspended activities due to the outbreak of COVID-19. As for SMEs, self-employed workers also have a wide moratorium on repayment of loans in the amount of about 220 billion euros [10].

In Central Asia, in Kazakhstan, quarantine measures imposed by Governments have paralyzed most of the economy (formal and informal) for a long time, although some countries (e.g., Uzbekistan) have already entered a period of gradual elimination of quarantine restrictions. Therefore, it is necessary to introduce minimum social guarantees for the entire population to ensure that citizens have reliable social protection, including ensuring the availability of health care and basic income [9]. Given that in Central Asia everything is not well in the system of public services, the implementation of this kind of program in a geographically divided region is a difficult task. All measures must be adapted to local conditions. In Morocco, for example, the programme for the unemployed was extended to the informal economy.

Payments are made through mobile platforms and at the same time allow you to collect information about the shadow sector. To finance the programme, the State has established a Special Fund for Deterrence and Response to the COVID-19 Pandemic, which in turn is funded by donations and funds from international financial organizations and public funds.

Now all Kazakh companies are optimizing working capital, developing and implementing an anti-crisis action plan: they either postpone or revise capital-intensive investment projects, considering less costly options for their implementation. So, many enterprises quickly reacted to the new reality and transferred the bulk of employees to remote work. The retail sector and food manufacturers are focusing on the reduction of the assortment and on the lower price segment – due to the expected decrease in purchasing power.

Airports are reviewing strategies for managing commercial space (giving priority to large players rather than small and medium-sized enterprises), as well as exploring the possibility of paying more attention to freight transportation.

Realtor companies running shopping and entertainment centers are revising marketing strategies to focus on social distancing and security. One of the most important strategies is the emphasis on faster digitization of sales channels and interaction with customers.

The Asian Development Bank (ADB) recently praised Kazakhstan's efforts to support populations, including assistance to vulnerable groups. During the lockdown period, Kazakhstan became the only country in Central Asia to provide social assistance to citizens, paying 42,500 tenge (about \$100) to vulnerable segments of the population in the first few months of the pandemic.

The Government of Kazakhstan's fiscal stimulus package, which accounts for 9% of the country's GDP, is expected to mitigate the economic downturn. ADB approved a budget loan of \$1 billion to support Kazakhstan to reduce the spread of the disease and mitigate the negative impact of the pandemic; supporting the country's efforts in the areas of health, social protection and employment; Supporting the Government's strategy to rebuild the post-pandemic economy.

Conclusion. The pandemic has also exacerbated inequalities in Central Asia and, in particular, Kazakhstan, exacerbated by a weak social protection system. So, Lena Simet, senior researcher of poverty and inequality at Human Rights Watch, suggested that with so many Kazakhstanis already facing poverty, there could be terrible consequences if the government does not urgently provide and expand financial assistance during and after quarantine.

However, there are no eternal crises, and there is always a rise behind the decline. The IMF predicts a global, albeit uneven, economic recovery in 2021, expecting growth to reach 5.2%. At the same time, of course, significant risks remain, including a new wave of the virus.

Summing up, we believe that COVID-19 has already led to a decrease in state revenues and made significant changes in the fiscal sphere inevitable. The negative impact of the pandemic on trade and industrial

production is expected to continue. Considering the structural problems of the Kazakh economy, the prospects for maintaining sustainability will depend mainly on whether social protection measures can support the level of household consumption, and the banking system will provide the private sector with liquidity, as well as on improving the investment and business climate, including management of state-owned enterprises and competition.

References

1. Impact of COVID-19 on the key economic sectors of Kazakhstan <https://assets.kpmg/content/dam/kpmg/kz/pdf/2020/05/Impact-of-COVID-19-on-the-key-economic-sectors-of-Kazakhstan.pdf>
2. Asian Development Bank to Provide \$1 Billion to Kazakhstan to Help Fight COVID-19 Pandemic <https://astanatimes.com/2020/06/asian-development-bank-to-provide-1-billion-to-kazakhstan-to-help-fight-covid-19-pandemic/>
3. Kazakhstan: Extend, Expand Covid-19 Aid <https://www.hrw.org/news/2020/08/17/kazakhstan-extend-expand-covid-19-aid>
4. IMF urges governments to borrow to fight impact of Covid-19 <https://www.theguardian.com/business/2020/oct/14/imf-urges-governments-to-borrow-to-fight-impact-of-covid-19>
5. A.S. Small Business – the Path to Prosperity // Kursiv. – Almaty, 2013. № 13 – 45 p.
6. Decree of President of Kazakhstan Nursultan Nazarbayev of February 27, 2014 No. 757 "On cardinal measures to improve the conditions for entrepreneurial activity in the Republic of Kazakhstan". – [ER] kz/rus/article/2634745 – 2 p.
7. <https://kapital.kz/business/89697/kak-chuvstvuyet-sebya-mikro-malyi-i-sredniy-biznes-v-kazahstane.html>
8. https://www.ev.com/ru_kz/news/2020/08/sme-survey-online-conference
9. https://forbes.kz/process/expertise/effektivnost_mer_gospodderjki_biznesa_v_kazahstane_v_period_pandemii_koronavirusa/
10. <https://home.kpmg/kz/ru/home/insights/2020/07/covid-business-support.html>
11. <https://ach.gov.ru/upload/pdf/Covid-19-SDG.PDF>
12. <https://www.oecd.org/eurasia/competitiveness-programme/central-asia/COVID-19-crisis-response-in-Central-Asia-Russian.pdf>
13. http://ekaraganda.kz/?mod=news_read&id=94595

УДК (574)

ЭФФЕКТ COVID-19 НА ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ АУДИТ И ЕГО ЦИФРОВИЗАЦИЮ

Айдын Г.О.,

магистрант 1го курса,

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы,
Республика Казахстан, E-mail: aidyngulnazm@gmail.com

Аннотация. Цель исследования – рассмотреть вопросы влияния пандемии коронавируса на экологический аудит в условиях цифровой трансформации.

Методология – в процессе исследования был проведен обзор экспертного мнения и онованный на них прогноз.

Ценность исследования – на основе анализа публикаций сделан обзор нынешнего и вероятно будущего положения дигитализированного экологического аудита из-за пандемии.

Результаты исследования – вспышка вируса и пандемия оказали значительное влияние на темпы цифровизации всех экономических процессов, в том числе и на экологический аудит.

Ключевые слова: COVID-19, пандемия, экологический аудит, цифровизация, аудит завтрашнего дня, электронные носители.

Введение. Появление и распространение COVID-19 оказало колоссальное воздействие на социальное самочувствие людей и компаний, а так же на экономику и на образ жизни всех людей. Меры предпринятые из за пандемии, такие как, социальное дистанцирование, лимитирование на поездки, закрытие границ, и многие другие воздействовали на компании по всему миру. В данной ситуации легко понять что вместе с экономическими рисками появляются и экологические трудности.

В статье уделяется внимание на определение взаимосвязи между COVID-19 и экологическим аудитом. В первой публикации от авторов Rebecca Hoare и Juliette King под наименованием “Managing environmental risk during the COVID-19 crisis: A Queensland perspective” предоставляются полезные и практичные рекомендации по управлению фирмой и по вопросам экологического аудита при COVID-19. Во второй, автор Навин Калия в статье “How the pandemic is accelerating the future of audit” уточняет то, как COVID-19 форсировал цифровизацию и про ее хорошие и плохие стороны. В третьей статье “Digitization Of Environmental Audits May Be Here To Stay” авторы Nancy DePodesta, Pamela Goodwin и John Marty рассказывают о нюансах экологического аудита при цифровизации.

Материалы и обсуждение. COVID-19 вполне способен повысить риск неисполнения экологических притязаний предприятиями. Причинами осложнений может быть тот факт что, операции должны будут быть прекращены временно или даже навсегда, а так же, на земле могут находиться меньше персонала для надзора за операциями, кадры с соответствующими экологическими познаниями могут отсутствовать на объекте или отсутствовать вообще из-за состояния здоровья. К тому же, в такой необычный период нельзя вести систематические внутренние инспекции или аудиты, которые могли бы проявить экологические риски компаний или их несоответствия. Добавочной причиной еще и является, то что материальный поток недоступен для проектов серьезного ремонта, реабилитации или рекультивации загрязненных территорий.

Все выше перечисленные причины нынешнего обстоятельства рожают собой возвышенный риск того, что экологические аудиторы найдут неисполнение экологических законов и разрешений, произойдут происшествия или будут пропущены поставленные законодательством сроки отчетности.

О том, как должны вести себя компании что бы экологический риск был и оставлся под контролем рассказывается в публикации от авторов Rebecca Hoare и Juliette King которые утверждают, что компаниям нужно проанализировать законодательные инструменты, такие как кратковременные лицензии на выбросы, аннотации в чрезвычайных ситуациях и переходные экологические программы. Если требуется уделить больше времени для соблюдения установленных законом правил, таких как приказы об охране окружающей среды, нелишне обратится к специалисту пока не станет слишком поздно. К тому же, в случае происшествия или иного неисполнения необходимо обратится за юридической консультацией и проконтролировать, доступны ли какие-либо средства обороны от экологических правонарушений [1].

Экологический кодекс Республики Казахстан оповещает, что лицо не должно делать то, что наносит или может нанести экологический ущерб. Если же ущерба не избежать, то необходимо принять все благоразумные и практически осуществимые меры для предотвращения или минимизации ущерба [2].

При принятии заключения о том, какие меры считаются осмысленными и на деле осуществимыми для исполнения общей экологическо-охранной функции, нужно принимать во внимание разные факторы самого ущерба, примеров решения, технические и экономические аспекты.

К тому же, в период пандемии стоит провести анализ бизнеса и деятельности компании обозначив все виды деловой активности, на которые могут подействовать лимитирования, связанные с COVID-19, и последующие за этим влияния на коммерческую деятельность и экологические риски.

Авторы Rebecca Hoare и Juliette King сосредоточили интерес на трех основных показателях которые экологические аудиторы считают важными, такие как, временные лицензии на выбросы, экстренные направления, и переходные экологические программы.

Первые два, то есть, временные лицензии на выбросы и экстренные направленности на первый взгляд кажутся более подходящими для лимитирования конкретного воздействия на находящуюся вокруг среду природных явлений, таких как наводнения, циклоны, лесные пожары или промышленные аварии, а не для упадка социального здравоохранения, такого как COVID-19. Переходные экологические программы также могут не соразмеряться с поставленной миссией, беря во внимание неточность в отношении того, как долго лимитирования COVID-19 будут держаться. Тем не менее, компании должны применить эти знания при подходящих условиях, если они возникнут.

Авторы Rebecca Hoare и Juliette King заключают тем что, должностные лица по-прежнему несут ручательство за влияние на окружающую среду и обязаны проектировать континуум бизнеса с учетом этого. Должностные лица обязаны ручаться, что они могут обслуживать и эксплуатировать оснащение для борьбы с загрязнением. Твердые и жидкие отходы обязаны по-прежнему отправляться и утилизироваться подходящим образом и на соответствующим образом одобренных объектах.

Несмотря на неудобства возникшие в результате пандемии аудит вынес для себя и положительный аспект, такого рода как цифровизация.

Автор Навин Калия в своей статье обрисовывает как COVID-19 убыстрил эволюцию аудита в сторону виртуального аудита.

Пандемия коронавируса принудила компании функционировать удаленно и применить цифровые технологии не смотря на то, были ли они готовы к этому или нет.

“Это не просто вопрос проведения аудита в формате видеочата или перенесения обычного процесса в онлайн. Конечно можно коллегиально применить экраны компьютеров, однако для подтверждения необходимы четкие документальные свидетельства; иначе такой «аудит», уже не аудит, это всего лишь обсуждение” отмечает автор [3]. На основании этого можно задуматься о том, что сама цифровизация даже если, и является позитивным изменением, это не заменит традиционный аудит с

бумажными достоверными документами. Взамен этого речь идет о цифровой модификации, которая превращает течение аудита в более усовершенствованный формат проведения. До COVID-19 бухгалтеры уже экспериментировали технологиями и трудились с огромными данными, с намерением вести более высококачественный, действенный и целеустремленный аудит.

Но пандемия существенно убыстрила ход конфигураций. Неразбериха в сочетании с быстрым экономическим переходом на цифровые методы работы стимулировала инновации и необычное мышление. Внезапно компании начали пересматривать свои бизнес-операции, чтобы мобилизовать клиентов, поставщиков и регулирующих органов. С закрытием рабочих мест и потребностью физического дистанцирования аудиторы применяют имеющиеся и новые технологии для удаленного проведения аудитов, начиная с удаленного извлечения и анализа данных до проведения инвентаризаций с внедрением беспилотных технологий. И эти новые методы работы должны реализовываться таким образом, чтобы соразмеряться с установленными стандартами проведения аудита и давать гарантии о достоверности, а значит эффективности аудита всем заинтересованным в этом сторонам.

Цифровое изменение может быть потребностью в эти непростые времена, когда физическое отдаление и удаленная работа стали нормой. Но будущее аудита это не всего лишь удаленный аудит, а полное преобразование базисных действий с применением технологий для достижения более качественного и действенного аудита.

Важно помнить что, где есть цифровые данные там и есть опасность хищения этих данных. Метаморфозы во внутреннем контроле делают бизнес более уязвимым для афер и атак кибербезопасности, часто сталкиваясь с ограниченными ресурсами и уменьшением персонала, что еще более затрудняет разработку действенных средств контроля и компании должны помнить об этом.

Выборка и загрузка всех данных финансовой отчетности клиентов, в том числе, подтверждающую документацию, позволили аудиторам посмотреть на аудит по-другому. В прошлом, если ревизор применял методику статистической выборки для пакета счетов-фактур, как правило, наличествовала предполагаемая определенная степень неохвата всей информации. Впрочем, удаленный доступ ко всем данным клиентов позволил употребить ранее неизвестные улучшенные процедуры, которые позволяют подвергать анализу каждую отдельную транзакцию

Автор Навин Калия добавил, что визиты на места возобновятся в будущем, но почти все из этих конфигураций будут неизменными. Данное положение дел вселил в рынки и регулирующие органы убежденность в том, что качественная значимость аудита повысилась. Это показало рынку путь в будущее.

Автор Навин Калия уповает на то что, завтрашний день аудита будет включать аудит в реальном времени, в котором клиенты записывают транзакции, а аудитор будет предупрежден о любых нестандартных взаимодействиях для аудита на месте.

Хоть будущее аудита кажется перспективным, впереди все еще есть трудности. Инструменты хороши ровно настолько, насколько хороши показатели. Во время этой пандемии клиенты, которые продвинулись дальше в собственной нумерационной трансформации, возымели огромную выгоду от наличия высококачественных, чистых, отформатированных данных, что на деле содействовало их аудиторским проверкам. В частности, применяя облачные внутренние резервы удаленного извлечения информации и платформы обмена данными, клиенты имеют все шансы безвредно обмениваться данными в цифровом формате. Это поспособствовало им перейти в мир виртуальной работы и обеспечило огромную стабильность во времена неопределенности и потрясений.

Важно так же отметить что, хоть технологии станут играть более необходимую роль в аудите, они не специализированы на подмену аудиторов. В сущности, дееспособность технологий быстро и действенно подвергать обработке большие массивы информации позволит аудиторам применить свои ранее не известные умения анализа данных для выработки необходимых идей и стратегических бизнес-рекомендаций. Впрочем, механизмы, как бы качественно они ни были запрограммированы, не могут заменить людей. К тому же, как раз взаимоотношения построенное с клиентами, поспособствовали форсированию цифровых технологий.

В третьей статье авторы Nancy DePodesta, Pamela Goodwin и John Marty сообщают о том, как приспособиться к работе при цифровизации и пандемии. В ходе дискуссий авторов стало понятно, что общее соображение о том, что цифровые и удаленные технологии останутся жизненно существенным инвентарем в комплекте приборов экологического аудитора, даже впоследствии того, как пандемия утихнет, имеет шанс быть [4].

Получение информации и документов от клиентов, а значит, кибербезопасность и руководство документами со стороны аудиторов считаются главными факторами при цифровизации эко-аудита. Но, документы в бумажном формате нельзя взломать, а контроль документов на месте не прекращает быть невероятно лучшим методом работы с секретной информацией для аудиторов. Можно сделать из этого вывод, что до абсолютной цифровизации аудита нужно пройти еще значительный путь.

Стоит отметить и проблему цифровизации, было зарегистрировано, что данные в период COVID-19 поступала во всех без исключения формах, охватывая электронные корреспонденции и текстовые сообщения, и могла оставить чувство неряшливости добычи информации, и неуверенность при формировании мнения. Свое разрешение эта проблема нашла в специально подготовленных всеобъединяющих рабочих сайтах.

При всем этом не нужно забывать и о проблеме утраты достоинств личного интервью с клиентами, которые были в прошлом, потому что, люди, как правило, с большей готовностью делятся информацией, когда, они проводят неделю в конференц-зале с местными аудиторами, где устанавливается личное доверие или уровень комфорта. Как отмечают многие аудиторы, как раз эти личностные взаимоотношения могут помочь понять ситуацию и позволяют им клиентам чувствовать себя комфортно, что все делается верно.

Авторами Nancy DePodesta, Pamela Goodwin и John Marty было обращено внимание и на фото и видео отчеты клиентов из-за лимитирований пандемии. Было отмечено что, хотя некие предприятия сообщили о том, что фото и видео имеют все шансы сделать возможным удаленным аудиторам увидеть само предприятие, многие выразили опасения, что такие цифровые данные могут быть неточными. В частности, компании выразили волнение по поводу того, что образование новейших цифровых записей с поддержкой цифровой фотографии также подвергнет эти же самые фотографии манипуляциям со стороны злонамеренных третьих лиц.

Заключение. Таким образом, важно ознаменовать, что текущее положение удаленного аудита дает шанс регулируемым организациям подвергнуть анализу свои имеющиеся процессы и применить новые технологии.

В то время как кибербезопасность и секретность всегда обязаны быть в центре интереса всякого процесса изменений, рассмотренные выше суждения также дают понятия характера проведения аудита в постпандемическом мире.

Цифровые документы разрешают стремительней и эффективнее комплектовать и презентовать разные показатели. Удаленные видеointервью обеспечивают большую гибкость, могут сократить численность дней работы и сбавить число личных аудиторов, нужных для работы на конкретном объекте.

Хоть личностные обзоры опять сыграют постановляющую роль в том, как фирмы выполняют экологические аудиты после COVID-19, цифровизация, вероятно, усилится и значительно поспособствует аудиту традиционному и экологическому по мере перехода мира к гибридной модели.

Литература

1. Rebecca Hoare, Juliette King. Managing environmental risk during the COVID-19 crisis: A Queensland perspective/ Rebecca Hoare and Juliette King// Norton Rose Fulbright. -2020.
2. Кодекс Республики Казахстан от 9 января 2007 года № 212-III «Экологический кодекс Республики Казахстан» (с изменениями и дополнениями по состоянию на 02.01.2021 г.)
3. Naveen Kalia. How the pandemic is accelerating the future of audit/ Naveen Kalia//ThinkTWENTY20. -2020. -6.
4. Nancy DePodesta, Pamela Goodwin and John Marty. Digitization Of Environmental Audits May Be Here To Stay/ Nancy DePodesta, Pamela Goodwin and John Marty// Law360. -2021.

UDC (338)

FEATURES OF SOCIAL WORK WITH PEOPLE IN A DIFFICULT LIFE SITUATION

Mazhkenova A.A.,

master's degree student in economics first year,
Al-Farabi Kazakh National University,
Almaty, Kazakhstan, E-mail: altnmazhkenova@gmail.com

Annotation. This article is dedicated to examine the features of social work with persons in difficult life situation. The opportunity to devote the state of different social strata and to define main aspects of society development, changes in consciousness, problems that have arisen and the state of person's identity. Also, the categories of people who find themselves in difficult life situations and their rights, the responsibilities of people in difficult life situations are considered.

Keywords: social work, persons in difficult life situation, social assistance, social support.

Social work in practical activities by persons who find themselves in a difficult life situation (DLS), involves working not only with the human lump, but also with his close environment. The main form of work with such persons is a specially organized a set of activities – social support.

Support is a special form social help. On wikipedia, the term "Support" is consonant with the concept of "assistance", "assistance in overcoming problems." Support involves supporting natural factors and conditions. Research shows that effectively organized social support leads to personal development, overcoming a difficult life situation [1].

According to Abramova G.S. process support contributes to the transition from the position "I can not" to "I alone can overcome life's difficulties. "

As a result of overcoming DLS, a person develops adaptive mechanisms, i.e. opportunities for self-achievement and harmony with oneself, society. Development of adaptation means awareness of life, the ability to adapt to changing conditions, to be an active participant in life [2].

In each specific case of support for persons who find themselves in a DLS, the tasks of social work depend on the characteristics of the individual and the life circumstances in which the support is provided. When rendering social and legal assistance to persons in DLS, social work is based on compliance the following principles of humanity to personality and hope for human capabilities. Social and legal assistance to persons in difficult life situations provides effective assistance, allows to coordinate social support and maximize the inclusion all participants in the adaptation process [3].

Social support is provided a social worker aimed at resolving material, socio-psychological, medical, legal problems of persons who find themselves in a difficult life situation with the help relevant authorized organizations. When working with people in difficult situations diagnostics, monitoring living conditions at the place of residence, identifying the reasons that led to DLS [4].

In foreign countries there are various models of social and legal assistance to persons in DLS.

Most of the Nordic countries provide social support for residual mechanism. Social and legal support is focused mainly on the middle strata of society. This model originated in the Scandinavian countries and then spread widely in the North Europe and New Zealand [5].

The state plays a large role in the provision of social assistance to persons who are in DLS – provides basic payments and imposes tax on persons who are in DLS. At the head of the goal of social and legal assistance to persons who are in DLS social policy of states Europe puts high quality of life human [6].

The author of the Bismarck model is Otto von Bismarck. The essence of this model of social and legal assistance to persons in TJS is to create an integrated system social insurance, which also funds trade unions. This model is widespread in Western Europe [7].

The Beveridge Model (by William Beveridge – a leading British financier). The essence of this model is the payment of benefits to all categories population. In this case, the amount of the allowance is the same for everyone and the material condition of a citizen does not affect. All citizens pay insurance benefits. Wide common in Great Britain and Ireland. Of all the models, it is the most criticized by specialists and scientists [8].

Лица, оказавшиеся в трудной	▪ orphanhood
	▪ lack of parental care
	▪ neglect of minors, including deviant behavior
	▪ finding minors in educational institutions with a special regime of detention
	▪ limiting the possibilities of early psychophysical development of children from birth to three years
	▪ persistent disorders of body functions caused by physical and / or mental capabilities
	▪ limitation of the vital activity of ecologically significant diseases and diseases that pose a danger to others
	▪ inability to self-service due to old age, due to a past illness and (or) disability
	▪ abuse leading to social maladjustment and social deprivation
	▪ homelessness (persons without a fixed abode)
	▪ release from places of deprivation of liberty
	▪ being registered with a probation officer

Scheme 1. Category of persons who find themselves in a difficult life situation

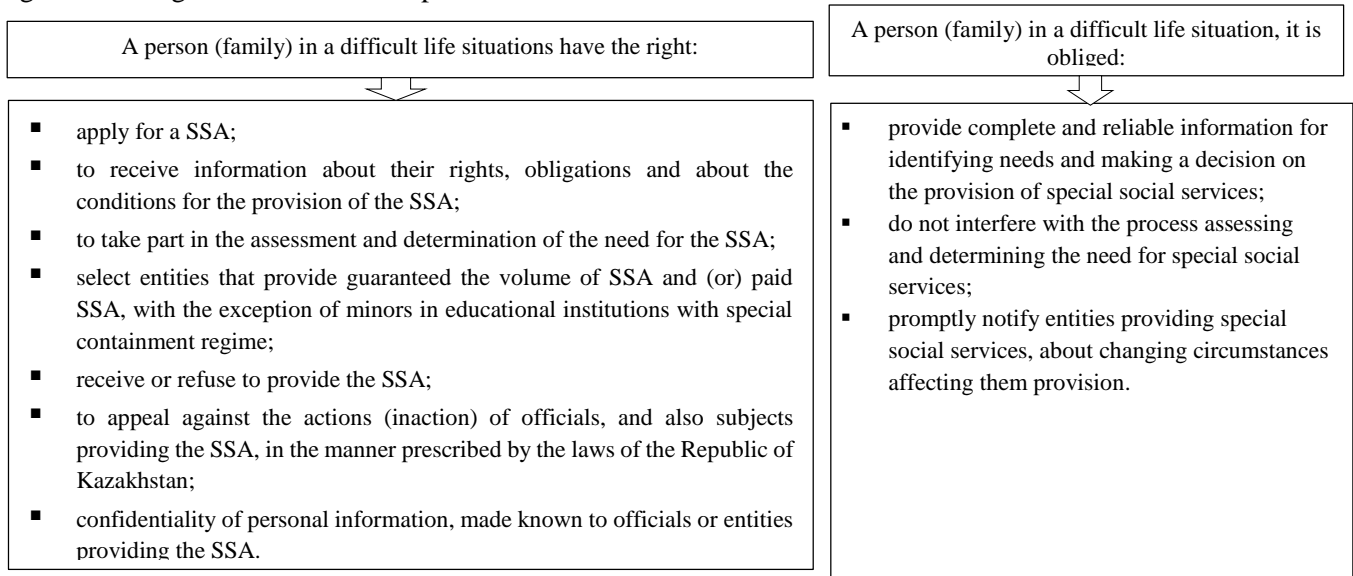
Note: compiled on the basis of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Special Social Services"

A person who is in a DLS to receive special social services applies to the authorized local authority based on written statement. The provision of social services to persons who have entered the DLS is carried out on the basis of a study by a social worker needs for special social services according to the following indicators within 10 working days from the date of application:

- 1) limitation of life activity;
- 2) maladjustment;
- 3) deprivation;
- 4) unfavorable environment.

Based on the study of the needs for special social services of persons who have fallen into a difficult life situation, the social worker gives an opinion, which indicates necessary types of special social services, place of provision, their duration, content.

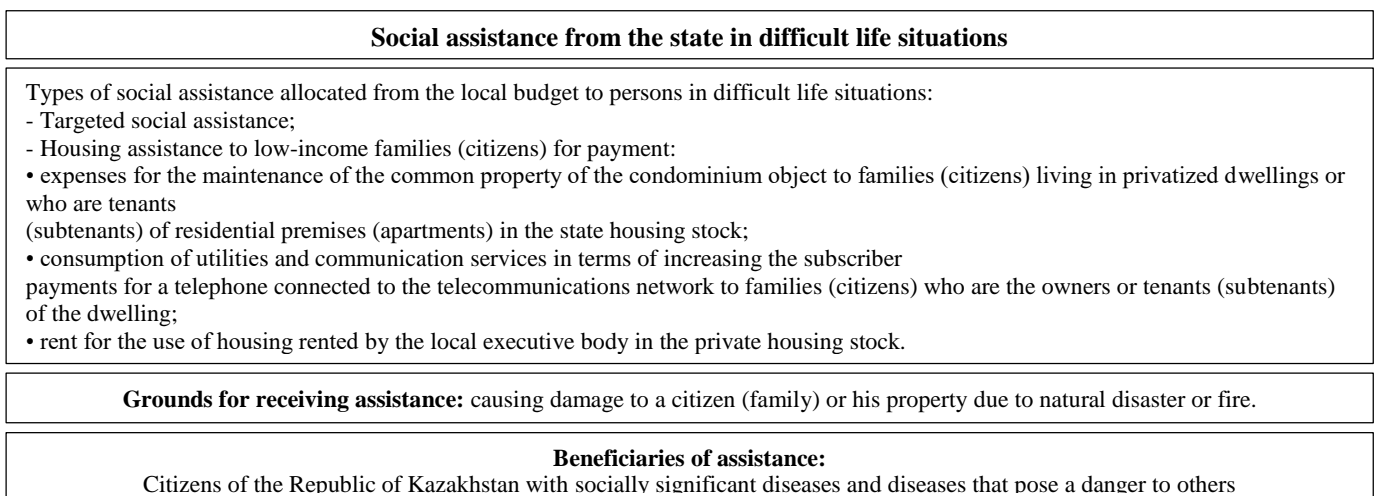
Currently developed and various social projects are being implemented for the adaptation of persons who have entered the DLS. Vulnerable categories, in addition to receiving social services, are trained in new professions, participate in programs for integration into society. In this regard, it is necessary to distinguish rights and obligations of persons trapped in a DLS. In accordance with art. 12 rights in diagram 2 the basic rights and obligations are indicated persons who are in the DLS.

Scheme 2. Rights and obligations of persons in difficult life situations.

Note: compiled on the basis of the Law of the Republic of Kazakhstan "On Special Social Services"

The study of the materials showed that the state provides social assistance to people in difficult life situations based on the study of the needs of a social worker in special social services. Based on the results of the study, the persons in the DLS have the rights to receive various types of special social services. (scheme 3, 4, 5).

Scheme 3. Social assistance in the Republic of Kazakhstan in difficult life situations

Note: compiled on the basis of materials from the website of the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan

SOCIAL ASSISTANCE TO CITIZENS HAVING SOCIALLY SIGNIFICANT DISEASES AND DISEASES PRESENTING A DANGER TO THE ENVIRONMENT

Beneficiaries of assistance: Citizens of the Republic of Kazakhstan who have socially significant diseases and diseases that pose a danger to the environment.

Socially significant diseases

- Tuberculosis
- Human immunodeficiency virus disease and human immunodeficiency virus carriers
- Viral hepatitis B, C
- Malignant neoplasms
- Diabetes
- Mental and behavioral disorders
- Cerebral palsy
- Myocardial infarction (first six months)
- Rheumatism
- Systemic lesions of connective tissue
- Hereditary degenerative diseases of the central nervous system
- Demyelinating diseases of the central nervous system

Scheme 4. Social assistance in the Republic of Kazakhstan to citizens with socially significant diseases
Note: compiled on the basis of materials from the website of the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan

SOCIAL ASSISTANCE TO CITIZENS INJURED BY FIRE OR DISASTER, FOR A FAMILY IN LOSS, DAMAGE, SIGNIFICANT DAMAGE TO PROPERTY

Requirements for receiving assistance: causing damage to a citizen (family) or his property due to a natural disaster or fire

A special commission when assessing the damage caused, leaving the scene, estimates the amount material assistance to the victims. This type of assistance is not fixed and is issued individually depending on the damage caused.

Social assistance is provided to citizens suffering from socially significant diseases and diseases that pose a danger to others. The amount of social assistance provided in each individual case is determined by a special commission and indicates it in the opinion on the need for social assistance.

Scheme 5. Social assistance in the Republic of Kazakhstan to citizens affected by fire, natural disaster, loss, damage to property
Note: compiled on the basis of materials from the website of the Ministry of Labor and Social Protection of the Republic of Kazakhstan

Thus, the analysis of the social and legal problems of persons in difficult life situations shows that the activities of social institutions are aimed at increasing the efficiency of overcoming crisis situations by this category of persons, the development of preventive and educational work, the development of socio-psychological and socio-legal mechanisms for solving problems. their socialization.

Additionally, the recent COVID-19 pandemic has come at overwhelming health and economic costs to Kazakhstan. To contain the spread of the virus, governments implemented lockdown policies of various degrees. Inevitably, these measures caused a sharp reduction of activity, a fall in employment and income, and a rise in poverty and inequality.

Due to the pandemic, many segments of the population found themselves in a difficult life situation.

References

1. Subbotin G.V. Social'nye uslugi: teoretikopravovoi aspekt. Avtoref. poVAK RF 12.00.01 k.yu.n. –M, 2011. – 153 s.
2. Abramova G.S. Vvedenie v prakticheskuyu psihologiyu. M.: Mezhdunarodnaya pedagogicheskaya akademiya, 1994. – 336 s.
3. Guslova, M. N. Organizaciya i sodержanie social'noi raboty s naseleniem. – M.: Academia,2014. – 256 s.
4. Zaitcev, D. V. Organizaciya, upravlenie i administrirovanie v social'noi rabote. – M.: Dashkov i Ko, Nauka-Spektr,2016. – 264 s.
5. Zareckii, A. D. Menedzhment social'noi raboty. – M: Gostehizdat,2015. – 192 s.
6. Istoriya social'noi raboty / Pod redakciei V.I. Zhukova. – M.: RGSU,2015. – 400 s.
7. Istoriya social'noi raboty v Rossii. Hrestomatiya. – M.: Flinta, MPSI,2013. – 488 s.
8. Klushina, N. P. Organizaciya praktiki studentov po social'noi. – M.: Vlados,2012. – 128 s

4-СЕКЦИЯ / СЕКЦИЯ 4 / SECTION 4

**ЖАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР ЖАҒДАЙЫНДА ҚАРЖЫ СЕКТОРЫН
«ҚАЙТА ЖАҢҒЫРТУ»**

«ПЕРЕЗАГРУЗКА»

ФИНАНСОВОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ

**"RESET" OF THE FINANCIAL SECTOR IN THE FACE
OF GLOBAL CHALLENGES**

НОРМАЛИЗАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА ГОСУДАРСТВА, В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА

Султанова Б.Б.,

к.э.н., и.о. профессор, Казахский национальный университет им. аль-Фараби, г. Алматы

Абишева Ж.А.,

к.э.н., главный бухгалтер Филиал УМГ Алматы АО «Интергаз Центральная Азия»
Алматы, Республика Казахстан, E-mail: bbakut_sul@mail.ru, shuma7@mail.ru

Аннотация: В этой статье были рассмотрены тенденции развития экономики государства в период чрезвычайной ситуации в стране. Изучаются программы, стратегии с целью восстановления экономического роста государства. Проведен анализ состояния экономики государства. Итогом исследования является предложенные рекомендации по восстановлению в экономике путем внедрения современных инновационных систем, наращивание инновационного потенциала.

Ключевые слова: мировая экономика, бизнес, безработица, экономический рост, производительность труда, рыночная экономика, инновационность, пандемия.

Актуальным вопросом на сегодняшний день, является оздоровление мировой экономики после кризисной ситуации. Уже как год, коронавирус представляет собой масштабную проблему, отрицательно повлиявшую не только на сокращение численности населения, но и на экономику в целом. Согласно анализу экспертов экономистов ООН, было исследовано, что в период пандемии, мировая экономика находилась на самой низкой точке кризиса. Был зафиксирован рост отрицательных макроэкономических показателей, а именно безработицы, уменьшение уровня производства, увеличение уровня инфляции. Пандемия отрицательно коснулась экономики всех развитых государств.

Коронавирусная эпидемия, значительно нарушила также международные связи между развитыми государствами. Лишь инновационно развитое государство, способно выдержать очередную волну пандемии. Со стороны правительства должны быть разработаны ряд оздоровительных мер, которые способны восстановить прежнее состояния экономики государства. Также пандемия коснулась нашего государства.

Длительный карантин отрицательно повлиял на экономический рост нашего государства. Выявлено, что из общего государственного бюджета страны было переведено 5,9 трлн.тенге с целью борьбы с коронавирусом. Кризисная ситуация, постигла всех экономических субъектов, функционирующих на территории Казахстана. Большинство организаций, были вынуждены прекратить свою деятельность, так как имели большие размеры убытков.

Для более точного диагностирования положения государства на 2020 год, был проведен сравнительный анализ по ряду определенных направлений (статистика труда и занятости, реального сектора экономики) с 2019 год.

Проводя статистику труда и занятости, было выявлено, что (рис. 1): тыс. тг.

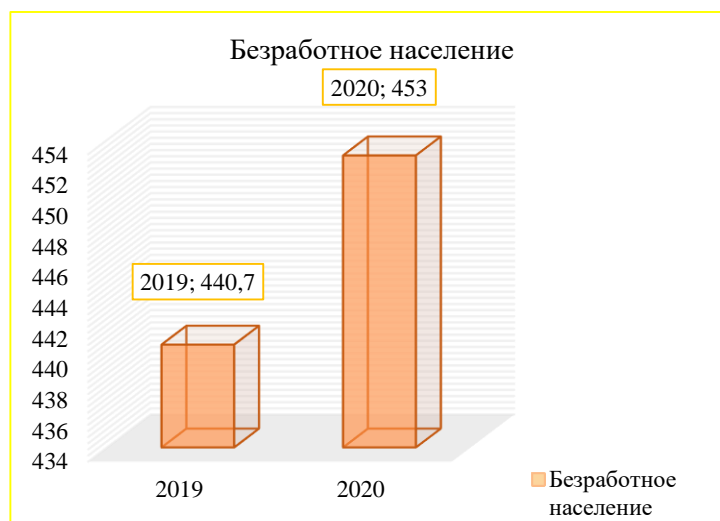

Рисунок 1. Диаграмма уровня безработного населения за 2019 г. и 2020 г.
Примечание: составлено автором на основании источника [1]

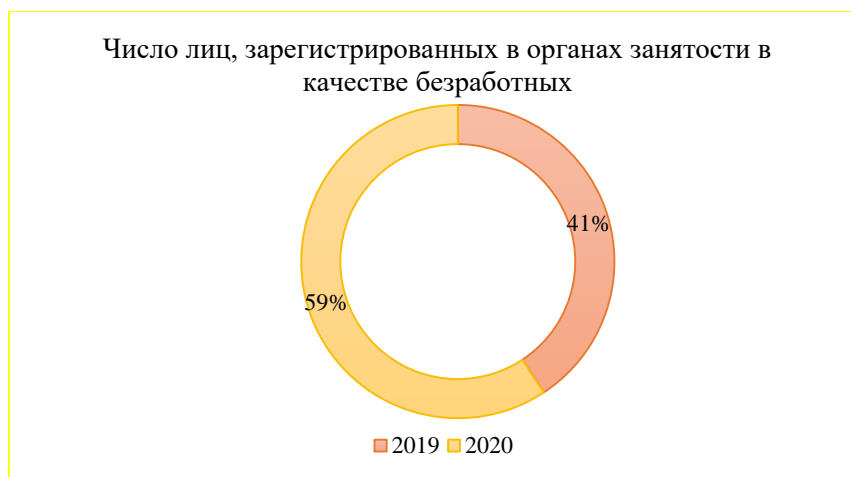
Согласно проведенному сравнительному анализу статистики труда и занятости, был выявлено, что:

- за 2019 год в процентах к предыдущему году, уровень безработицы составил 99,3 %;
- за 2020 год в процентах к предыдущему году, уровень безработицы составил 102,8 %;
- следовательно, зафиксирован рост безработицы в 2020 году на 3,5 %.

Рост безработицы, свидетельствует об ослаблении национальной валюты страны. Причиной роста безработицы за 2020 год, является экономическое положение в стране.

Однако существует разница между числом физических лиц, зарегистрированных в уполномоченных органах занятости в качестве безработных и общим уровнем безработного населения.

в %

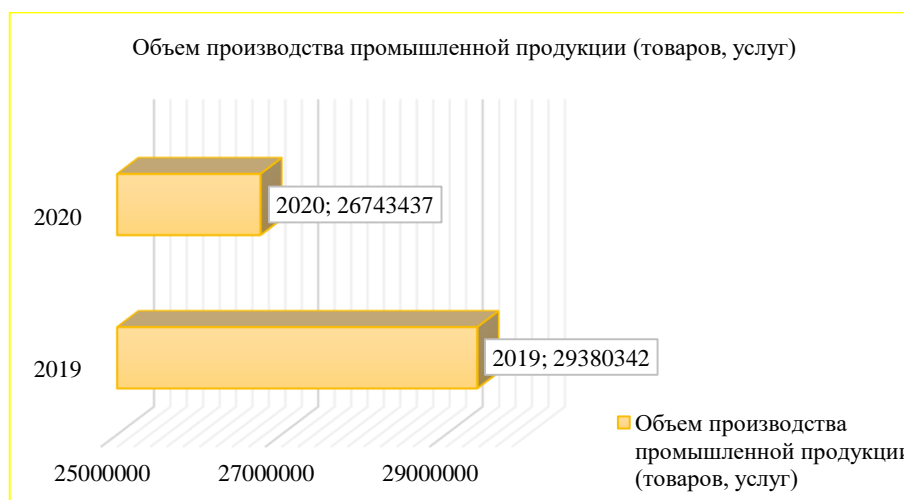
Рисунок 2. Диаграмма уровня числа лиц, зарегистрированных в органах занятости в качестве безработицы за 2019 г. и 2020 г.

Примечание: составлено автором на основании источника [1]

Согласно проведенному анализу статистики труда и занятости, был зафиксировано: зафиксирован рост безработного населения, зарегистрированных в органах занятости в 2020 году на 18 %, по сравнению с 2019 годом.

Также был проведен анализ реального сектора экономики, было выявлено, что (рис. 3):

млн.тг.

Рисунок 3. Диаграмма объема производства промышленной продукции (товаров и услуг) за 2019 г. и 2020 г.

Примечание: составлено автором на основании источника [1]

Зафиксировано, что объем производства промышленной продукции (товаров и услуг), по сравнению с 2019 годом данный показатель в 2020 году, был уменьшен на 2 636 905 тенге.

Рисунок 4. Диаграмма объема внешнеторгового оборота за 2019 г. и 2020 г.

Примечание: составлено автором на основании источника [1]

Согласно проведенному сравнительному анализу статистики торговли, был выявлено, что:

- за 2019 год в процентах к предыдущему году, уровень безработицы составил 97 774,9 млн.долларов;
- за 2020 год в процентах к предыдущему году, уровень безработицы составил 85 031,1 млн.долларов;
- следовательно зафиксирован снижение внешнеторгового оборота в 2020 году на 12 743,8 млн.долларов.

Отрицательный рост исследуемых показателей, говорит об отсутствии стабильного экономического роста государства в 2020 году. Также выявлено, ослабление внешних торговых связей, что также повлияло отрицательно на экономику государства. Отсутствие нормализованного состояния экономики государства, также отрицательно повлиял на условие жизни населения в Казахстане.

С целью восстановления прежнего состояния экономики, государству следует усовершенствовать социальный интервенционизм. В связи с чем, были реализованы ряд определенных стратегий и программ, в целях восстановления экономики нашей страны. Актуальным решением на сегодняшний день, являются современные бизнес тренды. То есть речь идет об развитости инновационных технологий. Именно в 2020 году зафиксирован ускоренный рост цифровых технологий. Многие функционирующие субъекты перешли на удаленный рабочий режим. На сегодняшний день, экономическим субъектам рыночной экономики следует поддерживать новейший дух всеобщей мобилизации.

На сегодняшний день, в период пандемии увеличился доход действующих на территории Казахстана, онлайн компаний по доставке еды. По прогнозу директора компании «Glovo» в период пандемии, общий доход компании увеличился на 60%. Заказы производились на основании онлайн приложению «Glovo». Равным образом, был спрос на услуги «Яндекс Такси». Согласно статистическим данным, около 600 млрд.тенге потратили пользователи казахстанских онлайн-магазинов за 2020 год, где данный показатель на 89% выше показателя в 2019 году.

Следовательно, на сегодняшний день появился ускоренный спрос на онлайн приложения. Для совершенствования экономики государства, для развития инновационности в государстве, следует разработать наиболее эффективные приложения, что в целом приведет к экономическому росту государства. Сравнив опыт зарубежных развитых стран, можно выявить, что разработано множество приложений, заменяющих различные услуги. К примеру, в США, появился спрос на приложения, заменяющие лаборатории, клиники, онлайн консультация с пациентами благодаря интернету и другие. Равным образом, выявлен спрос на онлайн магазины и маркеты, функционирующие на основании онлайн заказов.

В Казахстане следует также разработать соответствующие приложения, к пользованию благодаря мобильному телефону. В последнее время, зафиксирован спрос клиентских сайтов, актуальными приложениями, применяемыми на территории нашей страны являются «Amazon», «Aliexpress».

Ожидается очередная волна пандемии, в данном случае субъектам следует предпринять ряд определенных мер. Со стороны государства, должна быть разработана стратегия для поддержки экономических субъектов, с целью восстановления прежней деятельности.

Финансовая поддержка со стороны государства, способствует минимизации роста безработицы, максимизации производительности труда. Тем не менее, в случае если финансовая поддержка, предоставляемая с целью восстановления функционирования организации обходится дороже прекращения деятельности, то бизнес следует закрывать.

В пользу восстановления прежнего экономического роста государства, правительство предоставляет пакет бюджет стимулов, составляющий 9 % из ВВП государства. Равным образом государством был получен бюджетный кредит в размере 1 млрд. доллара с целью предотвращения увеличения роста заболеваемости, помимо этого с целью нормализации экономического роста в период пандемии.

Согласно мнению экспертов МВФ, в 2021 году ожидается экономический рост в размере 5,2% однако, учитывая очередную волну коронавируса. Рекомендуется экономическим субъектам, подготовить «подушку безопасности», с целью выживания очередной волны коронавируса.

На сегодняшний день цифровая трансформация, представляет собой тактику выживания экономических субъектов рыночной экономики. Организации, которыми не применяются современные новейшие технологии, не способны выживать в 21 век, то есть веке информационных технологий. Для предотвращения очередного роста макроэкономических показателей, отрицательно повлиявших на экономику государства, правительство следует обширно использовать все средства, которые включают в себя искусственный интеллект. Искусственный интеллект представляет собой часть будущего. В нынешнее время, искусственный интеллект охватывает мировой бизнес.

Современный искусственный интеллект можно охарактеризовать как, сотрудника ведущий за собой эффективность и упрощение способности качества обслуживания клиентского состава. Исходя из вышеизложенного, можно выделить что искусственный интеллект имеет безграничные возможности. В 2020 году, именно представляет собой тенденции, разумность ведении бизнеса. Совершенствование искусственного интеллекта в Казахстане, приведет к нормализации прежнего состояния экономики Казахстана.

Чат – боты и голосовые боты, также заняли особо место в трендах 2020 года. Заказчики, либо клиенты способны связаться непосредственно с компанией в любое время благодаря голосовым ботам. Голосовые боты способны экономить время, ускорить процесс обработки заказа. Однако, не всегда в компаниях применяются голосовые боты. Допустим возникают ситуации, в которых необходим непосредственно человеческий контакт с клиентами.

Совершенство сети 5G. Данная технология значительно поддержит новые технологии, в какой-то степени станем фундаментом прогресса в области научно – технического исследования. Сеть 5G предполагает более высокую пропускную способность, а также минимальную задержку. Она способствует открытию возможностей, для трансформации современного искусственного интеллекта в различных сферах деятельности.

В заключении хотелось бы отметить, что зафиксированы отрицательные результаты показателей экономики государства, которые также отрицательно воздействуют на население. В целях нормализации экономики государства, следует внедрить зарубежный опыт, что в целом также приведет к увеличению конкурентоспособности государства. Цифровая трансформация, представляет собой основной приоритет бизнес структуру в нашей стране. Базисом цифровизации, является современная инновационная структура.

Эпидемия в 2020 году, стало достоверностью перехода бизнеса государства, в цифровой мир. Переход в цифровой мир, способствует усовершенствовать не только экономическое, но и социальное положение государства.

Необходимость, реализации устойчивого развития экономики, возникает в связи с расстройством механизма воспроизводства. В данном случае речь идет об ресурсах государства. Инновационные факторы на сегодняшний день, представляют собой неотъемлемый элемент экономического роста государства. Так как они влекут за собой крупные изменения. Нормализация экономики государства, способна лишь на инновационной основе, в основе которой заложены такие задачи, как повышение темпов роста экономики, увеличение активности в сфере инноваций.

Следовательно, реализация нормализованного состояния экономики, отражает в первую очередь внедрение современных инновационных систем, наращивание инновационного потенциала. Рекомендуется правительству внедрить в основу единую цель для всех хозяйствующих субъектов – совершенствование инновационности в государстве, что приведет не только к положительным результатам в государстве, но и увеличению конкурентоспособности в государстве и реализации «стратегии 2050».

Литература

1. www.stat.gov.kz –Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан
2. Кулик Л.В., Кравченко Е.В., Клеймёнова Е. П. K90 Academic Focus for Postgraduates. Учебно-методическое пособие. М.: Экономический факультет МГУ имени М.В. Ломоносова; 2021. – 56 с.
3. Лавров Е.И., Капогузов Е.А. Л 136 Экономический рост: теории и проблемы: учебное пособие. – Омск: Изд-во ОмГУ, 2006. – 214 с.
4. Осипян А. Л. Экономика государства благосостояния: основы и формирование в условиях рыночной трансформации. – Донецк: Лебедь, 2001. – 302с.

УДК 51-77

ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИЙ В ВОЗОБНОВЛЯЕМЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ С MCDM

Султанова Бакыт Битахановна¹, Шапетов Бибарыс Мэльсулы²,

¹Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, bbakut_sul@mail.ru

²Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, bibarys.shapetov@outlook.com

Аннотация. Изменение климата является проблемой глобального масштаба и следствием человеческих действий. В 2018 году, в атмосферу было выделено 37 миллиардов тон углеродного диоксида, что является рекордным количеством за все время существования нашей планеты. Одним из главных решений в проблеме изменения климата является переход в возобновляемые источники энергии. Однако, если учесть тот факт, что инвесторы в первую очередь заинтересованы в экономической составляющей любого проекта, нужно тщательно оценить риски и выгоды от каждого вида источника энергии. В то же время, нужно отметить, что экономической составляющей недостаточно для полноценной оценки, так как есть дополнительные факторы которые влияют на решение инвесторов, такие как политическая стабильность, заинтересованность государства в инвесторах, условия труда и т.д. В данной статье, мы оцениваем возобновляемые источники энергии с экономической точки зрения и даем список с самыми привлекательными и менее привлекательными источниками. Было определено, что самым привлекательным источником является гидроэнергетика, а самым менее привлекательным концентрированная солнечная энергия.

Ключевые слова: возобновляемые источники энергии, многокритериальное принятие решения, TOPSIS, АНР, инвестиционная привлекательность.

1. Введение. Изменение климата – одна из главных проблем современности. Очевидно, что огромную роль в этом играют выбросы парниковых газов, в основном CO₂. Согласно статистическому обзору мировой энергетики ВР за 2019 год, глобальные выбросы CO₂ в 2018 году выросли на 2 процента, что свидетельствует о самых высоких темпах роста за последние семь лет [1]. Кроме того, средняя глобальная температура поверхности была примерно на 1 °С выше, чем доиндустриальная базовая температура [2]. Чтобы ограничить глобальное потепление на 1,5 °С выше доиндустриального уровня, Межправительственная группа экспертов по изменению климата (МГЭИК) рекомендует сократить глобальные выбросы CO₂ от энергетики, городской инфраструктуры и промышленных систем [3]. Одно из решений в этом вопросе – увеличение количества возобновляемых источников энергии и повышение их инвестиционной привлекательности. Существуют определенные трудности в оценке и принятии решений относительно возобновляемых источников энергии, что тормозит его развитие. В этой статье мы предлагаем современную модель оценки инвестиционной привлекательности с экономической точки зрения и ее применение

Энергетическое планирование стало сложной проблемой из-за задействования множества критериев, таких как социальные, экономические, экологические и т. д. Исследователи внедрили традиционные методы СВА (анализ затрат и выгод), SWOT (сильные и слабые стороны, возможности, угрозы) чтобы решить эту проблему. В последние годы модель принятия решений по множеству критериев (MCDM) широко использовалась в процессе оценки и управления рисками [4]. MCDM – это метод, который оценивает несколько противоречивых критериев при принятии решений как в повседневной жизни, так и в таких условиях, как бизнес, правительство, медицина и т. д. Стоимость или цена обычно являются одним из основных критериев при оценке. Приведу простой пример: если вы планируете купить машину, первое, на что вы обращаете внимание, – это стоимость. Хотя этого может быть достаточно для принятия решения, в реальной жизни мы смотрим не только на стоимость, но и на его технические характеристики, внешний вид, комфорт и так далее. Модель MCDM помогает решить эту проблему, ранжируя автомобили на основе фактических данных и вашей личной оценки.

В энергетическом планировании все не так просто, как в данном примере. В процесс оценки можно добавить множество критериев, таких как стоимость капитала, эксплуатационные расходы, коэффициент мощности, приведенная стоимость энергии, транспортировка, политика правительства, аукционные цены и т.д.

Существует множество моделей, дополняющий MCDM. Наиболее широко используются процесс аналитической иерархии (АИР), нечеткий АИР, метод определения порядка предпочтения по сходству с идеальным решением (TOPSIS), *višekriterijumsko kompromisno rangiranje* (VIKOR) или многокритериальная оптимизация и компромиссное решение и т. Д. [5]. На практике эти методы могут использовать детерминированные, нечеткие или комбинированные модели. В этой статье мы сосредоточимся на моделях TOPSIS и АИР.

2. Данные и методы. Как упоминалось выше, TOPSIS означает методiku предпочтения по сходству с идеальным решением. Предложенная Хванем и Юном, основная идея TOPSIS заключается в сравнении альтернатив некоторым эталонным решениям абстракции [6]. Эти эталонные решения называются положительным идеальным решением (PIS) и отрицательным идеальным решением (NIS). Мы ищем альтернативу, которая имеет кратчайшее расстояние до PIS и самое большое расстояние до NIS [7].

АИР, обозначающий процесс аналитической иерархии, используется для оценки весов критериев. Первым шагом в АИР является создание иерархической структуры, в которой цель поддерживается на уровне 1. Наша цель – выбрать экономически жизнеспособный источник энергии. Критерии будут храниться на уровне 2, а альтернативы будут храниться на уровне 3. Каждая альтернатива имеет свою собственную ценность, связанную с ними. Второй шаг – создать матрицу попарного сравнения. Эта попарная матрица дает относительную важность различных атрибутов по отношению к цели. Матрица парных сравнений создается с помощью шкалы относительной важности [8].

1	Равное значение
3	Умеренная важность
5	Большое значение
7	Очень большое значение
9	Чрезвычайная важность
2,4,6,8	Промежуточные значения
1/3, 1/5, 1/7, 1/9	Значения для обратного сравнения.

В этой статье у нас есть восемь альтернатив с четырьмя критериями. Альтернативами являются наземный ветер, солнечная фотоэлектрическая энергия, морской ветер, гидроэнергетика, геотермальная энергия, биоэнергетика и концентрированная солнечная энергия. В этой работе мы сосредоточились только на экономической стороне возобновляемых источников энергии, поэтому мы выбрали общую установленную стоимость, коэффициент мощности, нормированную стоимость электроэнергии (LCOE) в качестве критериев для модели. Все данные взяты из базы данных IRENA Renewable Cost Database. Расчеты выполнены по данным за 2019 год [9].

Таблица 1

База данных IRENA по затратам на возобновляемые источники энергии

	Общая установленная стоимость (USD/kW)	Коэффициент мощности (%)	Нормированная стоимость электроэнергии (USD/kWh)
Наземный ветер	1473	35.6	0.053
Солнечная фотоэлектрическая энергия	995	18.0	0.068
Морской ветер	3800	43.5	0.115
Гидроэнергетика	1704	48.4	0.047
Геотермальная энергия	3916	79.4	0.073
Биоэнергетика	2141	70.0	0.066
Концентрированная солнечная энергия	5774	45.2	0.182

Прежде чем перейти к модели TOPSIS, нам нужно найти веса критериев для каждой альтернативы. Для этого эксперта попросили оценить каждый критерий по шкале относительной важности.

Таблица 2

Матрица попарного сравнения

	Общая установленная стоимость	Коэффициент мощности	LCOE
Общая установленная стоимость	1	4	0.2
Коэффициент мощности	0.25	1	0.143
LCOE	5	7	1
Сумма	6.25	12	1.343

Затем мы нормализуем нашу матрицу попарного сравнения, разделяя каждую ячейку таблицы на соответствующую сумму столбца.

Таблица 3

Нормализованная матрица попарного сравнения

	Общая установленная стоимость	Коэффициент мощности	LCOE	Веса критериев
Общая установленная стоимость	0.16	0.33	0.149	0.2134
Коэффициент мощности	0.04	0.083	0.106	0.0764
LCOE	0.8	0.583	0.745	0.7102

Затем мы рассчитываем индекс согласованности (согласованности, непротиворечивости) и коэффициент согласованности. RI означает случайный индекс. Случайный индекс – это индекс согласованности случайно сгенерированной попарной матрицы. RI по 3 критериям составляет 0.58. Как видно ниже, коэффициент согласованности не менее 0,10. Норма CR (коэффициент согласованности) для индивидуальных экспертов находится между 0.10 или 0.15 [10]. В нашем случае мы заключаем, что наша матрица достаточно непротиворечива.

Таблица 4

Расчет согласованности

	Общая установленная стоимость	Коэффициент мощности	LCOE	Взвешенное значение суммы	Веса критериев	WSV/CW (B3C/BK)
Общая установленная стоимость	0.2134	0.3056	0.142	0.661	0.2134	3.097
Коэффициент мощности	0.0534	0.0764	0.1015	0.2313	0.0764	3.027
LCOE	1.067	0.5348	0.7102	2.312	0.7102	3.255

$$\lambda_{max} = \frac{3.097+3.027+3.255}{3} = 3.126 \quad (1)$$

$$\text{Индекс Согласованности (C.I.)} = \frac{\lambda_{max}-n}{n-1} = \frac{3.126-3}{3-1} = 0.06 \quad (2)$$

$$\text{Коэффициент Согласованности} = \frac{C.I.}{RI} = \frac{0.063}{0.58} = 0.1086 \quad (3)$$

1. Результаты. В методе TOPSIS мы используем векторную нормализацию, поэтому формула выглядит следующим образом [11]:

$$\overline{X}_{ij} = \frac{X_{ij}}{\sqrt{\sum_{j=1}^n X_{ij}^2}} \quad (4)$$

Таблица 5

Нормализованная матрица решений

Веса критериев	0.2134	0.0764	0.7102
	Общая установленная стоимость (USD/kW)	Коэффициент мощности (%)	Нормированная стоимость электроэнергии (USD/kWh)
Наземный ветер	0.1715	0.2577	0.2070
Солнечная фотоэлектрическая энергия	0.1158	0.1303	0.2656
Морской ветер	0.4424	0.3149	0.4492
Гидроэнергетика	0.1984	0.3504	0.1836
Геотермальная энергия	0.4559	0.5749	0.2852
Биоэнергетика	0.2493	0.5068	0.2578
Концентрированная солнечная энергия	0.6723	0.3273	0.7109

После нормализации матрицы решений мы умножаем веса каждого критерия, найденного АНР, на нормализованное значение производительности каждой ячейки таблицы.

Затем мы вычисляем идеальное лучшее и идеальное худшее значение. Общая установленная стоимость и LCOE называются невыгодными критериями, потому что в каждом из них желательна более низкая стоимость (стоимость) [12].

$$V_j^+ = \text{указывает идеальное (лучшее) значение}$$

$$V_j^- = \text{указывает идеальное (худшее) значение}$$

Затем мы вычисляем евклидово расстояние от идеального лучшего и идеального худшего значения [13].

$$S_i^+ = [\sum_{j=1}^m (V_{ij} - V_j^+)^2]^{0.5} \quad (5)$$

$$S_i^- = [\sum_{j=1}^m (V_{ij} - V_j^-)^2]^{0.5} \quad (6)$$

Таблица 6

Взвешенная нормализованная матрица решений

	Невыгодное	Выгодное	Невыгодное		
Веса критериев	0.2134	0.0764	0.7102		
	Общая установленная стоимость (USD/kW)	Коэффициент мощности (%)	Нормированная стоимость электроэнергии (USD/kWh)	S_i^+	S_i^-
Наземный ветер	0.0366	0.0197	0.1470	0.0316	0,3735
Солнечная фотоэлектрическая энергия	0.0247	0.0099	0.1886	0.0674	0,3377
Морской ветер	0.0944	0.0240	0.3190	0.2020	0,1926
Гидроэнергетика	0.0423	0.0267	0.1304	0.0246	0,3882
Геотермальная энергия	0.0973	0.0439	0.2025	0.1023	0,3076
Биоэнергетика	0.0532	0.0387	0.1831	0.0601	0,3353
Концентрированная солнечная энергия	0.1434	0.0250	0.5048	0.3932	0,0151
V_j^+	0.0247	0.0439	0.1304		
V_j^-	0.1434	0.0099	0.5048		

Наконец, мы вычисляем показатель производительности P_i по этой формуле [14]:

$$P_i = \frac{S_i^-}{S_i^+ + S_i^-} \quad (7)$$

На основе оценки производительности мы можем ранжировать альтернативы. Как видно из таблицы 7, альтернатива 4, то есть гидроэнергетика, является лучшей альтернативой, поскольку она имеет максимальное значение [15].

Оценка производительности

	S_i^+	S_i^-	$S_i^+ + S_i^-$	P_i	Ранг
Наземный ветер	0.0316	0,3735	0.4051	0.9219	2
Солнечная фотоэлектрическая энергия	0.0674	0,3377	0.4051	0.8336	4
Морской ветер	0.2020	0,1926	0.3946	0.4881	6
Гидроэнергетика	0.0246	0,3882	0.4128	0.9404	1
Геотермальная энергия	0.1023	0,3076	0.4099	0.7504	5
Биоэнергетика	0.0601	0,3353	0.3954	0.8480	3
Концентрированная солнечная энергия	0.3932	0,0151	0.4083	0.0369	7

Заклучение. Результаты моделирования, которые были сделаны с экономической точки зрения, кажутся мне логичными и актуальными. Гидроэнергетика занимает первое место среди возобновляемых источников энергии. Далее следуют наземный ветер, биоэнергетика, солнечная фотоэлектрическая энергия, геотермальная энергия, и наименее привлекательной альтернативой является концентрация солнечной энергии. С помощью этой модели можно комплексно оценить объекты инвестирования и их привлекательность. Модель в этой работе не сложная, и конечно ее можно дополнять другими элементами. Очевидно, что экономические показатели не отражают всей картины, поэтому можно добавить другие критерии, перегруппировав критерии в нашей работе по подкритериям. Также вы можете пригласить различных экспертов и попросить оценить объекты инвестирования по определенной шкале оценок. Таким образом, модель станет еще более информативной и полезной при принятии инвестиционных решений.

Библиография

- [1] BP, BP statistical review of world energy 2019 Available from: https://www.bp.com/content/dam/bpountry/zh_cn/Publications/2019SRbook.pdf 2019.
- [2] WMO (World Meteorological Organization) WMO Statement on the State of the Global Climate in 2018 Available from: https://library.wmo.int/doc_num.php?explnum_id=5789 2019.
- [3] IPCC (Intergovernmental Panel on Climate Change), (2018). Summary for Policymakers. In: Global Warming of 1.5°C. An IPCC Special Report on the impacts of global warming of 1.5°C above pre-industrial levels and related global greenhouse gas emission pathways, in the context of strengthening the global response to the threat of climate change, sustainable development, and efforts to eradicate poverty.
- [4] Kumar, Abhishek, Bikash Sah, Arvind R. Singh, Yan Deng, Xiangning He, Praveen Kumar, and R.C. Bansal. "A review of multi criteria decision making (MCDM) towards sustainable renewable energy development." *Renewable & Sustainable Energy Reviews*, 69 (2017): 596- 609
- [5] Sabaei, Davood, John Erkoyuncu, and Rajkumar Roy. "A review of multi-criteria decision making methods for enhanced maintenance delivery." *Procedia CIRP* 37 (2015): 30-35.
- [6] Hwang, C.L.; Lai, Y.J.; Liu, T.Y. (1993). "A new approach for multiple objective decision making". *Computers and Operational Research*. 20 (8): 889–899.
- [7] Hwang, Ching-Lai, and Kwangsun Yoon. "Multiple attribute decision making." *Lecture Notes in Economics and Mathematical Systems* 186 (1981): 58-191.
- [8] SAATY TL (1980) *Analytic Hierarchy Process*. McGraw-Hill, New York.
- [9] IRENA, *Renewable power generation costs in 2019* Available from: <https://www.irena.org/publications/2020/Jun/Renewable-Power-Costs-in-2019>
- [10] Ho, D., Newell, G. and Walker, A. (2005). The importance of property-specific attributes in assessing CBD office building quality. *Journal of Property Investment & Finance*, 23(5), 424-444
- [11] Huang, I.B.; Keisler, J.; Linkov, I. (2011). "Multi-criteria decision analysis in environmental science: ten years of applications and trends". *Science of the Total Environment*. 409 (19): 3578–3594.
- [12] C.L. Hwang, K. Yoon, *Multiple Attribute Decision Making: Methods and Application*, Springer, New York, 1981.
- [13] H. Shyur, L. Yin, H. Shih, C. Cheng, A multiple criteria decision making method based on relative value distances. *Foundations of Computing and Decision sciences*, Vol. 40 (2015), No. 4.
- [14] Berna (Kiran) Bulgurcu, *Application of TOPSIS Technique for Financial Performance Evaluation of Technology Firms in Istanbul Stock Exchange Market*. *Procedia – Social and Behavioral Sciences* 62 (2012) 1033 – 1040
- [15] Opricovic S., Tzeng, G. H., *Compromise solution by MCDM methods: a comparative analysis of VIKOR and TOPSIS*, *European Journal of Operational Research*, 156, 2, 2004, 445-455.

ҰЙЫМНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ КӨЗДЕРІ ЖӘНЕ ТАЛДАУ ЖҮРГІЗУ КЕЗЕҢДЕРІ

Оралбаева Ж.З.,

*э.ғ.к, доцент м.а. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: oralbaeva_zhanar@mail.ru*

Тоқтасын Н.Б.,

*2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: toktassyn.nurzhaina@mail.ru;*

Аңдатпа. Қазақстандағы нарықтық қатынастарды дамыту мен жетілдірудің қазіргі жағдайында ұйымның қаржылық нәтижелерін сапалы талдау үлкен маңызға ие. Оны жүзеге асыру капиталды басқару туралы дұрыс шешім қабылдауға әсер етеді, кәсіпорынның қаржылық тәуекелдерін азайтады, оның қызметінің тиімділігін арттыруға, материалдық, еңбек және қаржы ресурстарын ұтымды пайдалануға ықпал етеді. Тиімді басқару шешімдерін қабылдау үшін шаруашылық жүргізудің ерекшелігін және оның ұйымдық құрылымын ескере отырып қалыптастырылған кәсіпорын қызметінің нәтижелері туралы дұрыс ақпаратты; қаржылық талдаудың қазіргі заманғы әдістерін пайдалануды; кәсіпорынның жалпы жай-күйі туралы объективті тұжырымдар қалыптастыруды және белгілі бір проблемаларды шешу тәсілдерін айқындауды біріктіру қажет.

Түйін сөздер: қаржылық нәтиже, қаржылық талдау, пайда, қаржылық есептілік, табыстылық.

Кіріспе. Нарықтық экономикада қаржылық нәтижелерді талдау кәсіпорын басшылығының басқарушылық шешімдер қабылдауы үшін ақпараттық қолдаудың маңызды бөлігін құрайды. Ұйымдағы қаржылық жағдай туралы толық ақпарат алуға, оның қызметіне нарықтық қатынастардың барлық дерлік субъектілері мүдделі: меншік иелері, акционерлер, аудиторлар, инвесторлар, банктер, биржалар, жеткізушілер мен сатып алушылар, сақтандыру компаниялары мен жарнама агенттіктері. Қаржылық нәтижелерді талдау әдістемелерінің саны айтарлықтай көп. Сонымен бірге, экономикалық талдау және қаржылық менеджмент саласындағы жетекші экономистер әр түрлі аспектілерде және әр түрлі дәрежеде талдаудың жеке теориялық және әдістемелік мәселелеріне жүгінеді.

Кез-келген ұйымның тиімділігі оның пайда табу қабілетіне байланысты. Бұл қабілетті бағалау үшін қызметтің қаржылық нәтижелерін талдау ағымдағы кезеңдегі кірістер мен шығыстардың қаншалықты тұрақты екенін, қаржылық нәтижелер туралы есеп беру көрсеткіштері қаржылық ағындарды жоспарлау, капиталды пайдаланудың экономикалық тиімділігі, басқарушылық шешімдер қаншалықты негізделген және орындалатын болатындығын анықтау болып табылады.

Эксперименттік бөлім (материалдар мен әдістер)

Мақаланы жазу барысында ғалым-экономистердің қаржылық нәтижелерді талдау мәселелеріне арналған ғылыми еңбектері мен монографиялары пайдаланылды. Зерттеу кезінде талдау, салыстыру, топтастыру әдістері де қолданылды.

Нәтижелер және талқылау. Ең алдымен әр түрлі авторлар тұрғысынан қаржылық нәтижелерге талдау жүргізудің негізгі кезеңдерін қарастырайық. Мәселен, Г.В. Савицкая кәсіпорын қызметінің қаржылық нәтижелеріне жүйелі түрде талдау жүргізудің келесідей кезеңдерін ұсынады [1]:

1. Пайданың құрамы мен динамикасын талдау.

Бұл ретте талдау процесінде пайданың мынадай көрсеткіштері пайдаланылады:

- маржиналдық пайда;
- өнімді, тауарларды, көрсетілетін қызметтерді сатудан түсетін пайда;
- пайыздар мен салықтарды төлегенге дейінгі жалпы қаржылық нәтиже (брутто-пайда);
- таза пайда;
- капиталдандырылған пайда;
- тұтынылатын пайда.

Сонымен қатар, автор атап өткендей, пайданың белгілі бір көрсеткішін пайдалану талдаудың мақсатына байланысты. Мысалы, өнімнің жекелеген түрлерін өндірудің кірістілік деңгейін бағалау және коммерциялық маржаны анықтау үшін маржиналдық пайда пайдаланылады, меншікті капиталдың кірістілігін бағалау үшін таза пайда, жиынтық капиталдың кірістілігін бағалау үшін

барлық қызмет түрлерінен пайыздар мен салықтарды төлеуге дейінгі пайданың жалпы сомасы, кәсіпорынның өсу тұрақтылығын бағалау үшін капиталдандырылған (қайта инвестицияланған пайда) [2]. Талдау процесінде пайданың құрамын, оның құрылымын, динамикасын және есепті жылдағы жоспардың орындалуын анықтау қажет. Бұл ретте Г.В. Савицкая пайда сомасының өзгеруінің инфляциялық факторларын есепке алуға ерекше назар аудару керек деп санайды [2]. Сондай-ақ, есепті кезеңдегі пайданың жалпы сомасының әрбір құрамдас бөлігінің өзгеру факторларын ескеру қажет.

2. Өнімдер мен қызметтерді сатудан қаржылық нәтижелерді талдау. Талдау процесінде өнімді сатудан түскен пайда жоспарының динамикасы, орындалуы зерттеледі және оның сомасының өзгеру факторлары анықталады (өнімді сату көлемі, сатылған өнімнің құрылымы, өнімнің өзіндік құны, орташа операциялық бағалар деңгейінің өзгеруі).

3. Кәсіпорынның баға саясатын талдау және орташа операциялық бағалар деңгейін факторлық талдау. Бұл ретте мынадай факторлардың орташа операциялық баға деңгейінің өзгеруіне әсері зерттеледі: өткізілетін өнімнің сапасы, өткізу мерзімдері, өткізілетін өнімнің өткізу нарықтары, нарық конъюнктурасы, инфляциялық процестер.

4. Басқа кірістер мен шығыстарды талдау. Талдау барысында жоспардың құрамы, динамикасы, орындалуы және әрбір нақты жағдай бойынша алынған шығындар мен пайда сомасының өзгеру факторлары зерттеледі.

5. Кәсіпорынның табыстылығын талдау. Бірінші кезекте өнімнің рентабельділігін (шығындардың өтелу коэффициенті), сатудың (айналымның) рентабельділігін, жиынтық капиталдың рентасын анықтау ұсынылады. Әрі қарай, талдау процесінде аталған көрсеткіштердің динамикасын анықтау, жоспарланған мәндермен салыстыру және бәсекелес кәсіпорындармен шаруашылықаралық салыстыру, жалдау көрсеткіштерінің әрқайсысына факторлық талдау жүргізу қажет.

6. Пайданы пайдалануды талдау. Талдау процесінде салық салынатын пайда шамасының өзгеру факторлары, төленген дивидендтер, пайыздар, пайдадан алынатын салықтар сомасы, таза тұтынылған және капиталдандырылған пайда мөлшері зерделенеді.

Өз кезегінде А.Д. Шеремет өнімнің пайдасы мен пайдалылығына талдау жүргізуді келесі ретпен ұсынады [2]:

1. Ұйымның қаржылық нәтижелерін сипаттайтын бірқатар көрсеткіштер қалыптасуда. Бұл ретте сатудан түскен пайда (залал), сатудан және басқа да қызметтен түскен пайда (залал), салық салынғанға дейінгі пайда (залал) (жалпы бухгалтерлік пайда), әдеттегі қызметтен түскен пайда (шығын), есепті кезеңдегі таза пайда (бөлінбеген пайда (залал) сияқты көрсеткіштер бөлінеді.

2. Алдын ала кезеңдегі талдау пайданың абсолюттік көрсеткіштері бойынша да, оның салыстырмалы көрсеткіштері бойынша да жүргізіледі, мысалы сатудан түскен пайдаға қатысты-сатудың рентабельділігі бойынша [2].

3. Терең талдау сыртқы және ішкі факторлар тобына бөлінетін әртүрлі факторлардың пайда мөлшері мен сатылымның кірістілігіне әсерін зерттеу арқылы жүзеге асырылады.

4. Содан кейін инфляцияның өнімді сатудан болатын қаржылық нәтижелерге әсері талданады.

5. Пайданың сапасы зерттеледі, пайданың пайда болу көздерінің құрылымына жалпыланған сипаттама беріледі.

6. Кәсіпорын активтерінің рентабельділігіне талдау жүргізіледі.

7. Пайданы маржиналды талдау жүзеге асырылады.

О.В. Ефимова қаржылық нәтижелерді талдаудың негізгі міндеті қаржылық нәтижелерді болжау үшін ұйым кірістерінің құрамында тұрақты алынған кірістерді бөлу болып табылады деп санайды. Бұл ретте О.В. Ефимова қаржылық нәтижелерді сыртқы және ішкі талдау қажеттілігін атап өтіп, оларды жүргізудегі келесі кезеңдерді – сыртқы және ішкі [3] бөліп көрсетеді.

Сыртқы талдау екі кезеңде жүргізіледі. Сыртқы талдаудың бірінші кезеңінде жылдық есептілікке түсініктемелер мен түсіндірме жазбаны зерттеу арқылы кәсіпорында кірістер мен шығыстарды қалыптастыру принциптері туралы ұсыныс жасалады. Сыртқы талдаудың екінші кезеңі пайда мен шығындар туралы кәсіпорынның есебін зерттеу болып табылады [3].

Қаржылық нәтижелерді ішкі талдау үш кезеңнен тұрады.

Бірінші кезеңде активтер, кірістер мен шығыстар баптарын бағалау, есепке алу саясатындағы өзгерістер бөлігінде кәсіпорында қолданылатын есепке алу қағидаттарының әсерін зерделейді.

Екінші кезеңде түпкілікті қаржылық нәтиженің өзгеру себептері ашылады, сіз осы өзгерістерге әкелетін тұрақты және кездейсоқ факторлар болып табылады.

Үшінші кезең жауапкершілік орталықтары бөлінісінде кірістер мен шығыстар туралы басқару есебінің деректерін тарта отырып, қаржылық нәтижелерді терең талдау болып табылады. Бұл ретте алынған қаржылық нәтиженің сапасы бағаланады, болашақ нәтижелерді болжайды, кәсіпорын қызметінің тиімділігіне (рентабельділігіне) талдау жүргізіледі.

Н. Н. Селезнева мен А.Ф. Ионова ұйымның қаржылық нәтижелері мен табыстылығына талдау жасауды келесі ретпен жүргізуді ұсынады [4]:

1. Экономикалық қызмет әсерінің көрсеткіші ретінде қарастырылатын пайданың жіктелуі келтірілген.

Талдау мақсатында пайда көрсеткіші келесідей жіктеледі:

– қалыптастыру тәртібі бойынша: жалпы пайда, маржиналдық кіріс, салық салынғанға дейінгі пайда, таза пайда;

– қалыптастыру көздері бойынша: қызметтерді сатудан түскен пайда, мүлікті сатудан түскен пайда;

– қызмет түрлері бойынша: әдеттегі қызметтен түскен пайда, инвестициялық қызметтен түскен пайда, қаржылық қызметтен түскен пайда;

– алу кезеңділігі бойынша: тұрақты пайда, төтенше пайда;

– пайдалану сипаты бойынша: дивидендтерге бағытталған пайда (тұтынылған), капиталдандырылған (бөлінбеген) пайда.

2. Пайда көрсеткіштері қалыптасады, оларды есептеу негіздері және олардың арасындағы байланыс ашылады.

3. Пайдаға әсер ететін экономикалық факторлар тізімделеді, салық салынғанға дейінгі пайдаға факторлық талдау жасалады.

4. Талдау кезінде инфляцияның қаржылық нәтижелерге әсерін ескеру ұсынылады.

5. Пайданың «сапасына» талдау жүргізіледі, бұл «ұйымның пайдасын қалыптастыру көздерінің құрылымының жалпыланған сипаттамасы» деп түсініледі [4]. Егер пайда жоғары сапалы болса, онда өндіріс көлемі өсіп, өндіріс пен сату шығындары төмендейді, ал пайданың төменгі сапасы өнім бағасының табиғи көрсеткіштерде өндіріс пен сатылымды арттырмай өскенін білдіреді. Бұдан басқа, пайданың сапасы келесідей сипатталады:

– кредиторлармен есеп айырысудың жай-үйімен, яғни егер мерзімі өткен кредиторлық берешек неғұрлым аз болса, пайданың сапасы соғұрлым жоғары болады;

– сату рентабельділігінің деңгейімен;

– пайданың жеткіліктілік коэффициентімен;

– өнім түрлері бойынша рентабельділіктің құрылымымен.

6. Ұйымның ақша ағындары кәсіпорынның ағымдағы және инвестициялық қызметі бойынша ағымдарды қамтамасыз ету үшін ағымдағы қызмет бойынша ақша қаражатының түсімдерінің жеткіліктілік дәрежесін анықтау мақсатында қаралады. Сонымен бірге қаржылық нәтижелерді талдауды ақша ағындарын талдаумен байланыстыру ұсынылады.

7. Кәсіпорынның қаржылық есептілігі бойынша қаржылық нәтижелерге талдау жүзеге асырылады, яғни. олардың деңгейі, динамикасы (пайда мен шығын туралы есепті қалалық талдау) және құрылымы (тік талдау) зерттеледі.

8. Жалпы бухгалтерлік пайданы (салық салуға дейінгі пайда) және өнімді сатудан түскен пайданы факторлық талдау схемасы ұсынылады.

9. Өнімді сатудан түскен пайданың өзгеруіне факторлардың әсері бағаланады, олар екі топта жинақталады. Бірінші топтың құрамына мыналар кіреді: базистік немесе жоспарлы өзіндік құн бойынша бағалаудағы өнімді өткізу көлемінің өзгеруі, өнім құрылымындағы өзгерістерге байланысты өнім көлемінің өзгеруі. Факторлардың екінші тобы өнімнің өзіндік құнының төмендеуінен, құрылымдық жылжулар есебінен өнімнің өзіндік құнының төмендеуінен үнемдеуден, материалдарға бағалар серпіні мен қызметтерге арналған тарифтерге байланысты шығындардың өзгеруінен, өнімнің бір ақша бірлігіне бағалардың өзгеруінен көрінеді [4].

Бұл әдістемеді негізгі кемшілікті атап өтуге болады, бұл пайданың өзгеруіне әсер ететін факторлардың құрамын анықтаған кезде әдіснамалық қателікке жол беріледі, бұл сол фактордың пайданың өзгеруіне әсерін екі рет ескеру ұсынылады, атап айтқанда өнім ассортиментіндегі құрылымдық өзгеріс факторлардың екі тобында бір мезгілде ескеріледі. Ұсынылған факторлардың жіктелуі және оның екі топқа бөлінуі де сұрақ туғызады.

10. Содан кейін таза пайданы пайдаланудың негізгі бағыттарына байланысты кірістер мен шығындар туралы есеп негізінде пайданы пайдалануға талдау жүргізу ұсынылады. Автор таза пайданы пайдалануды тік және көлденең талдау барысында капиталдандыру коэффициентін, меншікті капиталдың тұрақты өсу қарқынын, пайданы тұтыну коэффициентін есептеуді ұсынады.

11. Қаржылық нәтижелерді талдаудың соңғы кезеңі рентабельділікті талдау болуы керек, оның аясында рентабельділік көрсеткіштері анықталуы керек, қаржылық леведредждің әсерін ескере отырып, экономикалық және қаржылық рентабельділікке анықтама беріледі, активтердің, меншікті капиталдың, өнімнің және өндірістік қорлардың рентабельділігіне талдау жасалады.

Халықаралық стандарттарды қолдана отырып, қаржылық нәтижелерді талдау әдістемесін қарастыру да маңызды. Бұл жағдайда өндірістік және сату шығындарын ауыспалы және тұрақты шекті кіріс категорияларына бөлуге негізделген пайданы талдау әдісінің ерекшеліктеріне назар аудару қажет. Бұл тәсіл нарықтық қатынастар дамыған елдерде кеңінен қолданылады.

Пайданың өзгеру факторларын зерттеу кезінде шет елдерде жүйелік тәсілді қамтамасыз ету үшін оның шамасын болжау маржиналдық кірісіне негізделген маржиналдық талдауын қолданады.

Маржиналдық кірісі (МК) – бұл кәсіпорынның тұрақты шығындары (ТШ) сомасындағы пайда (П).

$$МД = П + ТШ,$$

$$П = МД - ТШ.$$

Сонымен қатар, егер шекті кіріс пен белгіленген шығындар белгілі болса, осы формуланы қолдана отырып, пайда мөлшерін есептеуге болады. Кейде пайда мөлшерін анықтау кезінде маржиналдық кірістің орнына түсім (Т) және ондағы маржиналдық кірістің үлес салмағы (K_V) қолданылады. Егер сатылған өнімнің саны және өнім бірлігі (Б) үшін бағадағы маржиналдық кірістің (K_M) мөлшерлемесі белгілі болса, өнімнің бір түрін сатудан түскен пайданы талдау кезінде пайданы айқындаудың түрлендірілген формуласын қолдануға болады:

$$П = С * K_M - ТШ = С (Б - АШ) - ТШ$$

$$K_M = Б - АШ,$$

мұндағы АШ – өнім бірлігіне жұмсалған ауыспалы шығындар; С – өткізілген өнім саны.

Формула сатылған өнімнің мөлшері, баға мен өзгермелі және белгіленген шығындар деңгейіне байланысты пайда сомасының өзгеруін анықтауға мүмкіндік береді.

Пайданың жалпы өзгеруі өзгеру арқылы сатылған өнімнің мөлшері, сату бағасы, нақты және ауыспалы шығындар, белгіленген шығындар сомасы анықталады.

Пайданы талдау әдісі жоғарыда аталған факторлардан басқа, сатылған өнім құрылымының әсерін ескеру қажет болған кезде, көпноменклатуралық өндіріс жағдайында біршама күрделене түседі.

Шет елдерде көпноменклатуралық өндіріс кезінде пайда сомасының өзгеруіне факторлардың әсерін зерттеу үшін түсімдегі маржиналдық кірістің орташа үлесі өз кезегінде өнімнің әрбір түрінің жалпы түсім сомасындағы үлес салмағына және әрбір бұйым бойынша түсімдегі маржиналдық кірістің үлесіне (маржиналдық кіріс мөлшерлемесінің табыс бағасына қатынасы) байланысты болатын модель пайдаланылады.

Өнімді сатудан түсетін пайданың факторлық моделі сатылған өнімнің саны (көлемі), оның құрылымы, сату бағалары, меншікті ауыспалы шығындар және кәсіпорынның тұрақты шығыстары есебінен өзгерістерді белгілеуге мүмкіндік береді.

Пайданы талдау әдісінің артықшылығы – оны пайдалану кезінде модель элементтерінің, атап айтқанда сату көлемінің, шығындар мен кірістердің өзара байланысы ескеріледі. Бұл факторлардың әсерін неғұрлым дәл есептеуді және нәтижесінде қаржылық нәтижелерді жоспарлау мен болжаудың жоғары деңгейін қамтамасыз етеді.

Осылайша, әр түрлі авторлар ұсынған қаржылық нәтижелерге талдау жүргізу әдістерін қарастыра отырып, жеке кәсіпорын үшін талдаудың белгілі бір әдістемесін таңдау оның жұмыс істеу ерекшеліктеріне және талдау процесінде қол жеткізуге болатын мақсаттарға байланысты екенін атап өтуге болады.

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, кәсіпорын қызметінің қаржылық нәтижелерін экономикалық талдаудың мазмұнына әдіснамалық көзқарас, біздің ойымызша, келесідей болуы керек: қаржылық нәтижелерді талдау жалпы көрсеткіштерден жеке қозғалыс логикасын сақтай отырып, жеке көрсеткіштердің жалпыға әсер етуін анықтау керек. Басқаша айтқанда, алдымен олардың динамикасындағы қаржылық нәтижелерді сипаттайтын жалпылама көрсеткіштерге баға беру керек, олардың құрылымын қарастыру керек, негізгі кезеңге немесе бизнес-жоспарға қатысты талданатын кезеңдегі өзгерістерді анықтау керек; осы көрсеткіштердің өзгеруіне әкелген факторларды анықтау. Содан кейін жеке көрсеткіштерді терең зерттеу және пайданың өсу резервтерін анықтау негізінде қаржылық нәтижелерге егжей-тегжейлі талдау жүргізу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Савицкая Г.В. Анализ хозяйственной деятельности предприятия: Учебник. - 5-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2016. – 536 с.
2. Шеремет А.Д., Сайфулин Р.С. Финансы предприятий. М.: ИНФРА-М, 2018. – 343 с..
3. Финансовый анализ: современный инструментарий для принятия экономических решений: учебник / О.В. Ефимова. – 3-е изд., испр. и доп. – М.: Издательство «Омега-Л», 2017. – 351 с.
4. Селезнева Н. Н., Ионова А. Ф. Финансовый анализ. Управление финансами. М.: Юнити-Дана, 2016. – 640 с.

ҰЙЫМДАРДЫҢ ЭКСПОРТТЫҚ-ИМПОРТТЫҚ ОПЕРАЦИЯЛАРЫН АУДИТОРЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ

Оралбаева Ж.З.,

*э.ғ.к, доцент м.а. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: oralbaeva_zhanar@mail.ru*

Ументай А.А.,

*2-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: umentaya@mail.ru*

Аңдатпа. Экспорттық-импорттық операциялардың аудиті жалпы аудиттің бір бөлігі және осы есепке алу объектісін тексерудің жеке қызметі де болуы мүмкін. Алайда, тәжірибе көрсетіп отырғандай, экспорттық-импорттық операциялар бірқатар ерекшеліктерге байланысты әртүрлі тәуекелдерге жоғары бейімділікке ие және соның салдарынан есептілік деректерінде елеулі бұрмаланулар туындау мүмкіндігі бар.

Экспорттық-импорттық операцияларды жүзеге асыратын ұйымдардың тұрақты даму мәселелерін шешу одан әрі экономикалық бағалау мүмкіндігімен экспорттық-импорттық қызметті басқару процесін тиісті ақпараттық қамтамасыз етудің тиісті теориялық және ғылыми-әдістемелік негіздерін әзірлеуді талап етеді.

Түйін сөздер: сыртқы экономикалық қызмет, экспорттық операциялар, импорттық операциялар, аудит, әдістеме.

Кіріспе. Қазақстан Республикасының «Аудиторлық қызмет туралы» заңына сәйкес аудиттің негізгі мақсаты – аудиттелетін тұлғалардың қаржылық есептілігінің дұрыстығы және бухгалтерлік есеп жүргізу тәртібінің ҚР-сының заңнамасына сәйкестігі туралы пікір білдіру екендігі белгілі [1]. Соған байланысты экспорттық және импорттық операциялар аудитінің негізгі мақсаты – бухгалтерлік есептің сенімділігі, оның экспорттық, импорттық және валюталық операциялар саласындағы тиімділігінің ұтымдылығы, оларды жүргізу тәртібінің Қазақстан заңнамасы мен халықаралық стандарттарға сәйкестігі туралы пікір білдіру және ұйымдағы ішкі бақылау жүйесінің сенімділігі мен тиімділігін бағалау.

Сыртқы экономикалық қызметке тән ерекшеліктердің бірі сыртқы экономикалық операциялардың қатысушылары кеден органдары мен банктер болып табылады, олар да валюталық және кедендік бақылауды жүзеге асырады, бұл аудит барысында валюталық және кедендік реттеу саласындағы көптеген нормативтік актілерді қолдану қажеттілігін тудырады. Айта кету керек, ҚР-сының заңнамасына сәйкес уәкілетті мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары жүзеге асыратын қаржылық есептіліктің дұрыстығын бақылауды алмастырмайды. Инвесторлар мен бизнес иелері аудиторлық тексеру нәтижелерін пайдаланушылар болып табылады, ал кедендік және валюталық бақылау мемлекет мүдделерін сақтауға бағытталған.

Эксперименттік бөлім (материалдар мен әдістер). Мақаланы жазу кезінде экспорттық-импорттық операцияларды реттеу мәселелері бойынша заңнамалық, нормативтік-құқықтық актілері, мерзімді басылымдардағы жарияланымдар, отандық және шетелдік ғалымдардың еңбектері қолданылды.

Зерттеу жүргізу кезінде бақылау, салыстыру, топтау, жүйелеу әдістері пайдаланылды.

Нәтижелер және талқылау. Көптеген мамандар сыртқы экономикалық қызмет аудиті негізінен шетелдік серіктестермен жасалған экспорттық, импорттық немесе қаржылық келісімшарттар талаптарының сақталуын бақылауға бағытталуы керек деп санайды, бұл олардың пікірінше сыртқы экономикалық келісімшарттардың орындалуының негізділігі мен заңдылығын, олардың бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілікте көрсетілуінің сенімділігі мен толықтығын бағалауға мүмкіндік береді [2]. Бірақ қазақстандық ұйымдардың бухгалтерлік есебінің қабылданған нысандарында сыртқы экономикалық қызмет туралы ақпарат бөлек бөлінбейтіндіктен, мұндай есептілікті пайдалану кезінде шетелдік серіктестер мен сыртқы пайдаланушылар үшін нақты қиындықтар туғызады.

Бухгалтерлік есепте осы сауда операцияларын көрсету тәртібіне қандай да бір дәрежеде әсер етуі мүмкін бірқатар ерекшеліктер бар:

– тауар экспорты мен импорты бойынша операцияларды жүзеге асыру уақыты бойынша үлкен және ұзақ қашықтық, бұл кредиттік тәуекелдердің артуына және келісімшарттарды орындау мерзімдеріндегі іркілістерге әкеп соғады;

– Қазақстан Республикасының кедендік шекарасының қиылысы;

– бағамы өзгеріске ұшыраған, нәтижесінде коммерциялық тәуекелдің жаңа түрі – валюталық пайда болатын шетел валютасындағы жеткізілімдер бойынша есеп айырысу;

– сыртқы экономикалық жеткізілімдердің екі қатысушысы да көтеретін сатушыдан сатып алушыға тауарлардың қозғалысына үлкен шығындар, бұл экспорттық немесе импорттық тауарларды жылжыту бойынша қызмет көрсететін әртүрлі ұйымдарды тарту қажеттілігіне әкеледі;

– елдердің заңнамалық және нормативтік актілеріндегі айырмашылықтар, бұл салық ауыртпалығының артуына әкеледі.

Сыртқы экономикалық қызмет аудитінің тағы бір ерекшелігі – аудитор тексеру барысында тек ішкі көздерден (келісімшарттар, құрылтай және бастапқы құжаттар, есеп регистрлері, есеп беру нысандары) ғана емес, сонымен қатар сыртқы көздерден (мәміле паспорты, кедендік декларация, контрагент туралы аудиторлық қорытынды, экспортталатын немесе импортталатын өнімдердің (тауарлар, жұмыстар, қызметтер) нарықтық бағалары және ҚР Ұлттық Банкінің бағамдары туралы анықтамалық ақпарат ала алады.

Сыртқы экономикалық қызмет аудитінің негізгі бағыттарының бірі:

– импорттық операциялар аудиті;

– экспорттық операциялар аудиті.

Экспорттық операциялар аудитінің негізгі міндеті экспорттық тауарларды (жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді) сатудан түскен түсімді есепке алуда көрсетудің дұрыстығы туралы, экспорттық мәмілелерден қаржылық нәтижені қалыптастырудың дұрыстығы туралы пікір білдіру болып табылады.

Экспорттық операцияларды есепке алу аудитін жүргізу үшін ақпарат көздері мыналар болып табылады: кәсіпорынның есеп саясаты туралы бұйрық; сыртқы сауда келісім-шарттары; көлік және делдалдық ұйымдармен шарттар; келісім-шарттарды тіркеу кітабы; аванстық есептер; банктік құжаттар; шот-фактура; жүкқұжаттар; тауарлық есептер; жүк кедендік декларациялары және тауарға ілеспе құжаттар; дайын өнімді есепке алу ведомостары; жөнелтілген өнімді есепке алу ведомостары; бас кітап; сауда кітабы; сату кітабы; журнал-ордерлер; салық декларациялары және қаржылық есептілік.

Ұйымдардың экспорттық сауда операцияларының бухгалтерлік есебін жүргізу тәртібі шетелдік сатып алушылармен есеп айырысу нысандарын ұйымның іскерлік айналымында қолданылатын жекелеген сыртқы экономикалық шарттарда (келісім-шарттарда) қамтылған шарттарға, сондай-ақ экспорттық тауарды ресейлік жеткізушінің сыртқы нарыққа дербес немесе делдал арқылы шығу нысанына айтарлықтай байланысты болады.

Экспорттық операциялардың аудиті мынадай рәсімдерді жүзеге асыруды білдіреді [3]:

– шетел валютасында көрсетілген кредиторлық немесе дебиторлық берешектің қалыптасуын растайтын құжаттарды (келісім-шарттар, мәміле паспорттары, инвойстар, коносаменттер, халықаралық тауар-көлік жүкқұжаттары және т. б.) талдау;

– экспорттық операцияларды жасау кезінде меншік құқығының ауысуын тексеру (халықаралық құқыққа немесе экспорттық келісімшарттарға сәйкес);

– тауарларды экспорттау кезінде ҚҚС өтеуді тексеру;

– делдалдың (комиссионердің, агенттің және т. б.) қатысуымен экспорттық операциялардың аудиті.

Экспорттық операциялардың аудиті барысында аудиторға мынандай жағдайларға ерекше назар аудару керек:

– өндірілген шығындарды экспорттық тауарлардың өзіндік құнына есептен шығарудың негізділігін тексеру, өйткені өндірістік емес шығындар өнімнің өзіндік құнына есептен шығарылған жағдайда экспорттық өнімді сатудан қаржылық нәтиже бұрмалануы мүмкін. Ақпарат көзі ретінде аудитор үстеме шығындардың аналитикалық есебін пайдаланады;

– экспорттаушының өнімді (тауарларды, жұмыстарды, қызметтерді) жеткізу бойынша міндеттемелерін тексеру. Бұл ретте аудитор тауар-көлік құжаттарын пайдаланады;

– есептеудің дұрыстығын және пайда болған бағамдық айырмашылықтардың көрінісін тексеру;

– шетелдік контрагенттерден алынған аванстардың бухгалтерлік есебінің дұрыстығын тексеру;

– 0% тең ҚҚС мөлшерлемесін қолданудың негізділігін тексеру;

– қаржылық нәтиже мен экспорттық мәмілелерді есептеудің дұрыстығын бақылау.

Импорттық операциялар аудиті де сыртқы экономикалық қызмет аудитінің маңызды бағыты болып табылады. Осы бағытты тексеру ерекше назар аударуды қажет етеді, өйткені көбінесе сыртқы экономикалық операциялар бойынша жеткізушілер алдындағы кредиторлық берешек бухгалтерлік есепте дұрыс көрсетілмеген немесе толық ашылмаған.

Импорттық операциялар аудитінің негізгі міндеті тауарлар (жұмыстар, қызметтер) импорты бойынша шығыстарды есепке алуда көрсетудің дұрыстығы туралы, импорттық мәмілелер бойынша есептілікті қалыптастырудың дұрыстығы туралы пікір білдіру, импорт бойынша қаржылық нәтижелерді есептеудің нақтылығын растау болып табылады. Импорттық операцияларды есепке алу аудитін жүргізуге арналған ақпарат көздеріне мыналар жатады [3]:

– импорттаушылардың сыртқы экономикалық қызмет субъектілерімен, банк мекемелерімен, мемлекеттік органдармен қарым-қатынасын реттейтін заңнамалық актілер мен нормативтік құқықтық құжаттар;

– кедендік құжаттама, техникалық құжаттама (машиналар мен жабдықтардың техникалық паспорты) келісім-шарттар;

– шарттық және ұйымдастырушылық-өкімдік құжаттама;

– тауарға ілеспе құжаттама (тауардың сапасы туралы сертификат), ерекшелігі, буып-түю парағы, көліктік, экспедиторлық және сақтандыру құжаттамасы;

– өндірістік-қаржылық жоспарлар, бизнес-жоспарлар;

– қойма құжаттамасы, шот-фактура, тауар экспортталған жағдайда лицензия (егер тауар лицензияланған болса);

– жедел есеп және есептілік деректері;

– банктік құжаттама, валютаны тасымалдауға өтініш, тауардың жетіспеушілігі мен бүлінуі туралы құжаттар.

Импорттық операциялар аудитінің бағдарламалары мынадай ерекше рәсімдерді көздейді:

– клиенттің шетел валютасында көрсетілген кредиторлық берешекті қалыптастыру жөніндегі операцияларды бухгалтерлік есепте көрсету құқығын растайтын құжаттарды (келісім-шарттар, мәмілелер паспорттары, инвойстар, коносаменттер, халықаралық тауар-көлік жүкқұжаттары және т. б.) талдау;

– импорттық операцияларды жасау нәтижесінде сатып алынған тауарлық-материалдық құндылықтардың, жабдықтардың және басқа активтердің құнын қалыптастыру тәртібін тексеру;

– сыртқы экономикалық операцияларды жасау кезінде меншік құқығының ауысуын тексеру (халықаралық құқыққа сәйкес немесе импорттық келісімшарттармен);

– кеденде төлеуге жататын ҚҚС сомасын есепке алуда көрсетудің бар болуын, дәлдігін және толықтығын тексеру;

– делдалдың (комиссионердің, агенттің және т. б.) қатысуымен импорттық операциялардың аудиті;

– кедендік төлемдер бойынша кеден органдары алдындағы берешекті көрсету тәртібін тексеру;

– белгіленген құжаттарды тексеру, импорттық келісімшарттарда көзделген айыппұл санкцияларының сомаларын уақтылы көрсету және құнын бағалау.

Тауарлардың кейбір түрлерін Қазақстан Республикасының кедендік аумағына әкелу лицензиялауға жататын қайта өңдеуге сәйкес берілетін лицензиялар негізінде жүзеге асырылады. Квоталанған тауарлар міндетті түрде лицензиялауға жатады. Лицензияның болмауы ҚР-ның кеден органдарының тауарларды шығарудан бас тартуы үшін негіз болып табылады.

Импорттық операцияларды көрсетудің дұрыстығы туралы өз пікірін білдіру үшін аудитор импорттық мәмілелерді орындауға байланысты мынадай факторларды ескеруі тиіс:

– мәмілелерге қатысушы елдердегі экономикалық және саяси жағдайлар және мемлекеттік қатынастар;

– контрагенттердің сипаттамасы;

– шетелдік заңды тұлғаның мәртебесі;

– халықаралық конвенцияларда анықталған салық салу ерекшеліктері.

Импорттық операцияларды тексеру кезінде бағам айырмашылықтарын есептеудің дұрыстығын мұқият тексеру керек. Олар жеткізушілермен есеп айырысулар бойынша операция жасалған күнге және кезең үшін есептілік жасалған күнге қайта есептеледі. Материалдық-өндірістік қорларды импорттау бойынша операцияларды жасау күні импорттаушыға меншіктің импортталатын тауарларға көшу күні болып саналады. Сондықтан аудитор сыртқы сауда келісім-шартының ережелерін мұқият зерттеп, меншік құқығының жеткізушіден сатып алушыға өту сәтін анықтауы керек.

Бұдан басқа, аудитор кіріске алынған тауарлардың құнын қайта бағалау фактілерінің бар-жоғын анықтайды, өйткені шетел валюталарының теңгеге қатысты бағамының өзгеруіне байланысты активтердің құнын қайта есептеу жүргізілмейді.

1-кесте

Экспорттық-импорттық операциялар аудитінің тексеру бағыттары мен міндеттері арасындағы өзара байланыс

Тексеру бағыттары	Аудит міндеттерін
Валюталық заңнама	<ol style="list-style-type: none"> 1. Заңнамада көзделген жағдайларда экспорттық-импорттық операцияларды жүзеге асыруға тиісті лицензиялар мен квоталардың болуын белгілеу; 2. Валюталық шоттағы операцияларды жүзеге асырудың заңдылығын талдау (құрылтай құжаттарының, адамдардың валюталық шот ашуға өкілеттіктерінің болуы); 3. Валюталық келісімшарттар бойынша есеп айырысу мерзімдерін тексеру; 4. Келісім-шартта көзделген шетел валютасындағы төлемдердің негізділігі.
Кеден заңнамасы	<ol style="list-style-type: none"> 1. Экспорттаушылар мен импорттаушылардың құқықтық мәртебесін тексеру; 2. Экспорттық-импорттық операциялар бойынша тауарларды әкелу-әкету заңдылығы; 3. Импорттық тауарлардың кедендік құнын бағалау әдістерін қолданудың негізділігі; 4. Экспорт кезінде нөлдік мөлшерлемені қолданудың негізділігі; 5. Бажды және кедендік баждарды есептеу мен төлеудің дұрыстығы.
Бухгалтерлік заңнама	<ol style="list-style-type: none"> 1. Есеп саясатын талдау, яғни есеп әдіснамасының бухгалтерлік есептің нормативтік құжаттарына сәйкестігін тексеру; 2. Экспорттық-импорттық операциялар бойынша ұсынылған құжаттардың толықтығын, дұрыстығын тексеру; 3. Бастапқы есепке алу құжаттары деректерінің экспорттық-импорттық операциялар бойынша талдамалық есепке алу деректеріне сәйкестігін тексеру; 4. Талдамалық есепке алу деректерінің экспорттық-импорттық операциялар бойынша ақпаратты жинақтайтын тіркелімдер бойынша синтетикалық есепке алу деректеріне сәйкестігін тексеру; 5. Есептілік деректерінің синтетикалық есепке алу деректеріне сәйкестігін тексеру (есептілік нысандарында экспорттық-импорттық операциялардан қаржылық нәтиженің құрамдас бөлігі ретінде болуы); 6. Экспорттық-импорттық операцияларды және экспорттық валюталық түсімді уақтылы есепке алу операцияларын бухгалтерлік есеп шоттарында көрсетудің уақтылығын тексеру; 7. Коммерциялық шығыстарды экспорттық-импорттық операцияларға жатқызудың негізділігі; 8. Экспорттық-импорттық операциялардан қаржылық нәтижені есептеудің шынайылығын растау.
Салық заңнамасы	<ol style="list-style-type: none"> 1. Салық салу қағидаттарын тексеру; 2. Ұйымның табыс салығы және қосылған құн салығы бойынша декларацияны толтыруын тексеру.
Ескерту: кестені зерттелген әдебиеттер негізінде авторлар құрастырған	

Аудит мәнін анықтау бойынша, олар шетел валютасында немесе жылдық бухгалтерлік есепте көрсетілген процестер мен құбылыстар, экономикалық операциялар бола алмайды деп санаймыз. Сондықтан, біздің ойымызша, аудит мәні экспорттық-импорттық операциялардың аудитін жүргізу жөніндегі ұйымдастыру іс-шараларының теориялық-әдістемелік негіздемесі болып табылады.

Экспорттық-импорттық операцияларды тексеру кезінде аудиторлар мынадай қызметтерді орындайды:

- есепке алу, салық салу, кедендік, валюталық есеп айырысу саласындағы халықаралық және ұлттық заңнаманың сақталуын тексеру;

- кәсіпорын активтері мен олардың қалыптасу көздерінің, шаруашылық операцияларының және экспорттық-импорттық операциялар саласындағы кәсіпорын қызметінің нәтижелерінің дұрыс көрсетілгенін растау үшін дәлелдемелерді жинау және бағалау;

- экспорттық-импорттық операциялар саласындағы кәсіпорын қызметі туралы толық сенімді ақпарат қалыптастыру;

- кәсіпорынның экспорттық-импорттық операциялары саласындағы кәсіпорын қызметінің теріс нәтижелерінің алдын алу мақсатында басқарушылық шешімдер қабылдау үшін аудит нәтижелерін пайдалану.

Аудитті жүргізудегі негізгі ғылыми тәсіл – ол жүйелік тәсіл болып табылады. Жүйелік тәсіл – бұл зерттеу әдіснамасының бағыты, ол объектіні қатынастар мен олардың арасындағы қатынастар жиынтығында элементтердің тұтас жиынтығы ретінде қарастыруға негізделген. Жүйелік тәсіл – бұл

проблемаларды шешудің әдісі емес, сонымен қатар міндеттерді қою әдісі. Экспорттық-импорттық операциялардың аудитіне қатысты жүйелік тәсілде екі негізгі тәсілді бөліп көрсету қажет деп санаймыз: бухгалтерлік және құқықтық тәсіл.

Бухгалтерлік тәсіл – бухгалтерлік есеп объектілері бойынша аудиторлық тексеру әдістемелерін әзірлеу. Құқықтық тәсіл – кәсіпорын қызметінің құқықтық аспектілерін аудиторлық тексерудің әдістерін әзірлеу. Жүйелі тәсіл аудиттің тиісті әдістерін қолдануды талап етеді. Ғалым-экономистердің көзқарастарын қорытындылай келе, біз экспорттық-импорттық операцияларды тексеру әдісінің жеке анықтамасын кәсіпорындағы экспорттық-импорттық операциялардың жай-күйі бағаланатын әдістердің жиынтығы ретінде ұсынамыз. Экспорттық-импорттық операциялар аудитін жүзеге асыру кезінде салыстыру, абстракциялау, нақтылау, есептеу-талдау тәсілдері, байқау, құжаттау және сол сияқты зерттеу әдістерін пайдалану орынды деп санаймыз.

Қорытынды. Сыртқы экономикалық қызмет аудитінің қарастырылған ерекшеліктерінен олардың барлығы шаруашылық жүргізуші субъектінің сыртқы экономикалық қызметіне аудиторлық бақылаудың нақты әдістерін әзірлеуді анықтайды деп қорытынды жасауға болады.

Көптеген қазақстандық ұйымдар сыртқы экономикалық қызметтің белсенді қатысушылары болып табылады. Сыртқы сауда саласында сәтті өзіндік жұмыс жасау үшін компаниялар үлкен тәжірибені қажет етеді. Ұйымдардың сыртқы экономикалық қызметін реттейтін Қазақстан заңдары күрделі және шатастыратын және жеке экономикалық жағдайларды әрдайым біржақты түсіндіре бермейді, бұл сыртқы экономикалық операциялардың тиімділігіне теріс әсер етеді. Сондықтан компаниялардың бухгалтерлері осы экономикалық операцияларды есепке алуда белгілі бір қиындықтарға тап болады. Осыған байланысты сыртқы экономикалық қызметтің аудиті талап етілетін қызметке айналады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. 1998 жылғы 20 қараша №304-І Аудиторлық қызмет туралы Қазақстан Республикасының Заңы.
2. Учет и аудит внешнеэкономической деятельности: учебник и практикум для бакалавриата и магистратуры / под общей редакцией Т. М. Рогоуленко, С. В. Пономаревой, А. В. Бодяко. – Москва: Издательство Юрайт, 2018. – 316 с.
3. Товма Н. А. Учет и аудит внешнеэкономической деятельности. Алматы.: «Print master», 2010. – 275 с.

ӘОЖ 657.635.2

ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТТІҢ МӘНІ

Оралбаева Ж.З.,

*э.ғ.к., доцент м.а. әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: oralbaeva_zhanar@mail.ru*

Амреева А.Б.,

*1-курс магистранты, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы, E-mail: aaiizatb@mail.ru*

Аңдатпа. Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау институты әлемнің барлық дерлік елдерінде бар және соңғы жылдары әсіресе белсенді дамып келеді. Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау миссиясы мемлекет пен қоғам атынан билік органдарының өздеріне сеніп тапсырылған қоғамдық ресурстарды басқару жөніндегі қызметіне тәуелсіз объективті бақылауды қамтамасыз ету болып табылады. Осыған байланысты қаржылық бақылаудың маңызды бөлігі ретінде мемлекеттік аудиттің негізгі қызметі мен құрамдас бөліктерінің ерекшеліктері туралы объективті тұжырымдамалар қарастырылуда.

Түйін сөздер: мемлекеттік аудит, қаржылық бақылау, қоғамдық ресурстар, тиімділік аудиті, сәйкестік аудиті.

Кіріспе. Жаһандану және экономикалық белгісіздік жағдайында бюджет қаражатын қалыптастыруда және Ұлттық ресурстарды тиімді пайдалануда мемлекет қызметін жетілдіру барған сайын маңызды бола түсуде. Осыған байланысты мемлекеттік аудит органдарының жауапкершілігі үнемі артып келеді. Осылайша, бұзушылықтарды анықтау және олардың алдын алу жоғары аудит органдарының бірінші кезектегі міндеттерінің бірі болып табылады.

Қазақстанда мемлекеттік аудит институты таяуда ғана пайда болды – Мемлекет басшысының 2015 жылғы 12 қарашада «Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау туралы» және «Мемлекеттік аудит

және қаржылық бақылау мәселелері бойынша кейбір заңнамалық актілерге өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңдарға қол қоюмен, халықаралық стандарттарды ескере отырып, Қазақстан Республикасында мемлекеттік аудитті енгізу тұжырымдамасын іске асыру үшін әзірленген.

Заңдардың негізгі мақсаты оларға қол қойылған кезге дейін қолданыста болған мемлекеттік қаржылық бақылау жүйесінің халықаралық тәжірибесін және құқықтық қолдану практикасын ескере отырып, мемлекеттік аудит пен қаржылық бақылаудың кешенді жүйесін құру болып табылады.

Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау идеялардың институты біздің санамызға және Қазақстандық шындыққа орнығуы үшін қоғамдық дүниетанымда терең өзгерістер қажет. Азаматтар мемлекеттік аппарат шенеуніктерінен олардың қызметі туралы және бюджет қаражатының қаншалықты үнемді және тиімді жұмсалатындығы туралы есепті талап ету құқығын көбірек білулері керек. Сонымен қатар азаматтар маңызды мемлекеттік шешімдер қабылдауға қатысуға, мемлекеттік аппарат іс-әрекеттерінің тиімділігі мен орындылығы туралы өз пікірін айтуға дайын болуы тиіс.

Эксперименттік бөлім (материалдар мен әдістер). Бұл мақаланы жазу барысында Қазақстан Республикасының заңнамалық актілері мен белгілі отандық және шетелдік ғалымдардың ғылыми еңбектеріндегі материалдар пайдаланылды. Мақала бойынша зерттеу жұмысын жүргізу кезінде теориялық мәліметтерді жалпылау үшін жүйелеу, топтастыру, зерттеудің негізгі ұғымдарын талдау әдістері қолданылды.

Нәтижелер және талқылау. Мемлекеттік басқарудың тиімділігі көбінесе бақылау шаралары мен тәсілдерін пайдалану дәрежесіне тікелей байланысты болады. Өйткені, бақылау мемлекеттік басқарудың және оның тұрақтылығының ажырамас нысаны болып табылады.

А.Б. Зейнелғабдин мемлекеттік қаржы ресурстарын тиімді басқару, жүйелі талдау мен бақылаудың негізінде қамтамасыз етілетінін атап өткен [1]. Осы реттегі бақылаудың негізгі формасы – мемлекеттік қаржылық бақылау болып табылады. Мемлекеттік қаржылық бақылау мемлекеттің тұтас қаржы саясатының негізгі және маңызды бөлігі. Сондай-ақ, мемлекеттік қаржылық бақылау заңдылықты, тиімділікті, мемлекеттік меншікті пайдалануды қамтамасыз ету факторы ретінде әрекет етеді. Негізгі мәні қаржылық-шаруашылық қызмет процесінде бұзушылықтарды анықтау және алдын алу бойынша барлық деңгейдегі мемлекеттік билік және басқару органдарының нормативтік-құқықтық актілерімен белгіленген қызметімен айқындалады.

Өз кезегінде, мемлекеттік аудит ұғымының мемлекеттік қаржылық бақылау жүйесіне қатысуына қатысты пікірталастар қарастырылуда. Бұл мәселе бойынша ғалымдардың пікірлері әртүрлі. Даулар негізінен, мемлекеттік аудитті мемлекеттік қаржылық бақылаудың бір түрі, әдісі немесе нысаны ретінде түсіндіруге байланысты туындайды, ал кейбір ғалымдар аудиттің мемлекеттік басқару жүйесіндегі жеке және мемлекеттік бақылаудан тәуелсіз институт екенін айтады.

Украин ғалымы Л.А. Савченко, мемлекеттік аудитті – бақылаудағы субъектінің қаржылық шаруашылық қызметін, оның есеп пен қаржылық есептілікті жүргізуінің дұрыстығын, операцияларды жүзеге асырудың заңдылығын және олардың белгіленген нормаларға сәйкестігін айқындауға қатысты талдауды, сондай-ақ тиісті органдардың, ұйымдардың мемлекеттік қаржыға қатысты әкімшілік қызметінің үнемділігін, тиімділігі мен нәтижелілігін зерттеуді көздейтін, анықталған кемшіліктерді жоюға қатысты ұсыныстар енгізу және ұсынымдар беру мақсатындағы мемлекеттік бақылау нысаны ретінде көрсетеді [2].

Өз кезегінде ресейлік ғалым-практик С.В. Степашин мемлекеттік аудит пен қаржылық бақылауды элеуметтік бақылаудың заманауи институттарының бірі болып табылатын қоғамдық ресурстарды басқаруға қатысты мемлекеттік органдардың қызметінде сыртқы, тәуелсіз қоғамдық аудит жүйесі ретінде анықтайды [3]. Бұл мемлекеттік аудиттің мемлекеттік басқарудағы кері байланыс тетігі ретіндегі маңызын негіздейді.

Осыған байланысты С.А. Есімова мемлекеттік аудит қойылған міндеттер мен мақсаттарға жауап беретін барлық жүйенің және оның жеке элементтерінің қызметін түзетуге арналған ақпаратты бере отырып, басқару моделінде кері байланыс беретіндігі туралы жазады. Оның пікірінше, мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау қоғамдық ресурстарды басқарудың кез-келген заманауи жүйесінің қажетті және қосымша элементтері болып табылады [4]. Бұл ретте «мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау» ұғымы мемлекеттік билік органдарының қызметіне сыртқы, тәуелсіз, жария бақылау жүйесіне қатысты барлық факторларды сипаттайды, ал "мемлекеттік бақылау" ұғымы мемлекеттің, ең алдымен атқарушы билік органдарының ішкі өзін-өзі бақылауын жүзеге асыруға байланысты институттар мен рәсімдер үшін пайдаланылады.

Осылайша, мемлекеттік аудит бірінші кезекте мемлекеттік қаржылық бақылаудан ерекшеленеді, өйткені басты назар сәйкестік аудитінен мемлекеттік қаржы ресурстары мен мемлекеттік меншікті пайдалану тиімділігінің аудитіне ауысады. «Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау туралы» Заңға сәйкес мемлекеттік аудит тиімділік аудиті, қаржылық есептілік аудиті және сәйкестік аудиті болып бөлінеді [5].

Енді келесі кезекте мемлекеттік аудиттің маңызды түрі тиімділік аудитіне тоқталсақ, 1977 жылы қабылданған Лима бақылау нұсқауларының декларациясы бойынша қаржылық аудиттен басқа, сонымен қатар мемлекеттік қаражаттың қаншалықты тиімді және үнемді жұмсалғанын тексеруге бағытталған бақылаудың тағы бір түрі, яғни тиімділік аудиті айқындалған болатын. Қазіргі уақытта тиімділік аудиті шет елдердің жоғары қаржылық бақылау органдары жүзеге асыратын мемлекеттік бюджеттің атқарылуын бақылаудың негізгі түрлерінің бірі болып табылады.

Тиімділік аудитінің пайда болуына себеп болған факторларға мыналар жатады:

- мемлекеттік қаржылық бақылау жүйесін қалыптастыру (сыртқы және ішкі);
- бюджеттік процестің ашықтығы мен жариялылығы деңгейінің артуы;
- бюджеттік бақылаудың пәрменді тетіктерін құру;
- мемлекеттік қаржылық бақылау органы қызметінің нәтижелеріне Парламенттің қызығушылығын күшейту қажеттілігі;
- бюджеттік жоспарлаудың бағдарламалық-мақсатты әдістерін қолдану.

Тиімділік аудитінің мақсаты мемлекеттік органдар мен ұйымдардың жоспарланған мақсаттарға қол жеткізу, қойылған міндеттерді шешу және жүктелген функцияларды орындау бойынша олардың қызметіне тексеру жүргізу арқылы мемлекеттік қаражатты пайдалануының үнемділігін, өнімділігін, нәтижелілігін айқындау болып табылады.

Тиімділік аудитінің негізгі міндеттеріне:

- заңнамалық органға мемлекеттік қаражатты басқару сапасының деңгейі және пайдаланудың тиімділігі туралы ақпарат беру;
- атқарушы билік органдарының және мемлекеттік қаражатты басқа да қолданушылардың жұмысындағы жауапкершілікті, ашықтықты арттыру;
- тиімділік аудитінің нәтижелері бойынша ұсынымдар әзірлеу және енгізу арқылы мемлекеттік қаражатты басқарудың сапасын және пайдаланудың тиімділігін арттыру жатады.

Атқарушы билік органдары, мемлекеттік органдар мен ұйымдар, бюджеттен тыс қорлардың қаражатына билік ететін органдар, бюджеттік мекемелер, заңнамада берілген жеңілдіктері бар ұйымдар мен мекемелер тиімділік аудитінің объектілері болып табылады.

Тиімділік аудитінің кезеңдеріне мыналар кіреді: дайындық, негізгі, қорытынды, тиімділік аудитінің нәтижелерін енгізу, тиімділік аудитінің нәтижелерін енгізудің әсерін анықтау.

Бірінші кезеңде тексеру жүргізудің мақсаттарын, мәселелерін, өлшем-шарттары мен әдістерін таңдау міндеті қойылады, тексеру жүргізудің бағдарламасы мен жұмыс жоспары жасалады. Екінші кезеңнің мақсаты бағдарламаға сәйкес дәлелдемелер алу, актілер мен жұмыс құжаттарын дайындау. Соңғы кезеңде қорытындылар, тұжырымдар мен ұсынымдар, сондай-ақ тиімділік аудитінің нәтижелері бойынша есептер мен басқа да құжаттар дайындалады.

Келесі кезекте мемлекеттік аудиттің тағы бір маңызды түрі сәйкестік аудитінің мәніне тоқтала кетсек. Сәйкестік аудиті – аудит объектісінің заңнаманы, оның ішінде өзіне жүктелген міндеттерді орындау кезінде оның қызметін регламенттейтін құқықтық актілерді, қаржылық, материалдық, еңбек және өзге де мемлекеттік ресурстарды пайдалану және басқару жөніндегі функцияларды сақтауын тексеруді білдіреді. Ішкі аудит жөніндегі уәкілетті органға Қазақстан Республикасы Үкіметінің резервін пайдалану, мемлекеттік мүлік, мемлекеттік сатып алу, бухгалтерлік есеп және аудиторлық қызмет саласындағы заңнаманың сақталуы бөлігінде, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Үкіметінің жекелеген тапсырмалары бойынша сәйкестік аудиті бекітілетін болады. Сонымен қатар, ішкі аудит жөніндегі уәкілетті органға Қазақстан Республикасы Үкіметінің құрылымына кіретін мемлекеттік органдар қызметінің, оның ішінде жыл сайынғы бағалау жүйесі шеңберінде жүргізілетін талдау негізінде келесі бағыттар бойынша кешенді аудиті бекітілетін болады:

- Қазақстан Республикасы Президентінің, Президенті Әкімшілігінің және Үкіметінің актілері мен тапсырмаларын орындау, бюджет қаражатын басқару;
- мемлекеттік қызметтер көрсету;
- ақпараттық технологияларды қолдану;
- Қазақстан Республикасы Президентінің, Президенті Әкімшілігінің және Үкіметінің актілері мен тапсырмаларын құқықтық қамтамасыз ету.

Мемлекеттік органдарда бұзушылықтар анықталған жағдайда ішкі аудит жөніндегі уәкілетті орган Қазақстан Республикасының әкімшілік құқық бұзушылық туралы заңнамасына сәйкес әкімшілік іс жүргізуді қозғау, мемлекеттік сатып алу қорытындыларын жою және шарттарды жарамсыз деп тану жөніндегі талап қою жұмысы түрінде мемлекеттік қаржылық бақылауды жүзеге асыратын болады. Ішкі аудиттің міндеті мемлекеттік органның және аудит объектісінің түпкілікті нәтижелерге қол жеткізуін, қаржылық есептіліктің және басқарушылық ақпараттың анықтығын, мемлекеттік органдар қызметін ұйымдастырудың ішкі процестерінің тиімділігін, көрсетілетін мемлекеттік қызметтердің сапасын, мемлекет активтерінің сақталуын бағалау болып табылады.

Қазақстан Республикасы Бюджет кодексінің 143-бабына сәйкес Қазақстан Республикасының Үкіметі уәкілеттік берген ішкі бақылау жөніндегі орган (Қазақстан Республикасы Қаржы Министрлігінің Қаржылық бақылау комитеті және оның аумақтық бөлімшелері) республикалық және жергілікті бюджеттер қаражатының пайдаланылуының Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкестігін бақылауды жүзеге асырады [6]. Есеп комитеті мен облыстардың, республикалық маңызы бар қалалардың және астананың тексеру комиссиялары сыртқы мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау органдары ретінде болады.

Заңға сәйкес Есеп комитетіне республикалық бюджетті жоспарлаудың тиімділігіне аудит жүргізу, мемлекеттік аудит объектілері қызметі, ұлттық холдингтер мен ұлттық компаниялардың даму стратегиялары мен даму жоспарларын іске асыру, квазимемлекеттік сектор субъектілері қызметінің экономиканың немесе экономиканың жеке алынған саласының, әлеуметтік және Мемлекеттік басқарудың басқа да салаларының дамуына әсері, мемлекеттік борышты қалыптастыру және басқару сияқты бірқатар жаңа функциялар қосымша беріледі.

Есеп комитетінің осы бағыттағы негізгі функциясы республикалық бюджеттің шоғырландырылған қаржылық есептілігіне аудит жүргізу болады. Есеп комитеті аудит ауқымында шектелмей, бюджеттік бағдарламалар әкімшілерінің және шоғырландырылған қаржылық есептілік құрамына кіретін мемлекеттік мекемелердің қаржылық есептілігіне қатысты қосымша аудиторлық рәсімдер жүргізуге құқылы. Республикалық бюджеттің атқарылуын бақылау жөніндегі есеп комитетінің төрайымы Н.Н.Годунова есеп комитеті қаржылық бақылаудың жоғарғы органы ретінде сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимылдың жалпы мемлекеттік жүйесінде ерекше рөл атқаратынын атап өтті [7].

Жалпы алғаш рет Қазақстан Республикасының басқару жүйесінде мемлекеттік аудиттің пайда болуы туралы ақпараттар 2012 жылы басталды, сол кезде Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев өзінің Қазақстан халқына Жолдауында мемлекеттік органдардың жоспарлар мен бағдарламаларды әзірлеудегі жауапкершілігін күшейту мақсатында ең озық әлемдік тәжірибе негізінде мемлекеттік аудиттің кешенді жүйесін құру, сондай-ақ қазақстандық демократияны дамыту үшін мемлекеттік басқарудың жаңа түрін қалыптастыру міндетін қойды [8]. Әлемдік практикада мемлекеттегі ішкі және сыртқы аудиттің әртүрлі құрауыштары барынша мүмкін болатын дәрежеде: жеке-жеке тәуелсіз, бірақ ұқсас стандарттар бойынша жұмыс істейтін және қойылған мақсаттарға қол жеткізу үшін бірыңғай жүйе ретінде жұмыс істеуі тиіс деп танылады.

Қорытынды. Жоғарыда айтылғандардың бәріне ортақ, мемлекеттік қаржылық бақылау мемлекеттің қаржылық саясатын жүзеге асыру, қаржылық тұрақтандыру үшін жағдай жасау үшін қарастырылғанын атап өткен жөн. Бұл, ең алдымен, барлық деңгейдегі бюджеттерді әзірлеу, нығайту және орындау, сондай-ақ мемлекеттік кәсіпорындар мен мекемелердің, мемлекеттік банктер мен корпорациялардың қаржылық қызметін бақылау. Қаржылық бақылау мемлекеттік экономика саласындағы мемлекеттік бақылау, мемлекет алдындағы ақшалай міндеттемелерді орындау саласына әсер етеді, яғни тапсырыстар мен басқа төлемдер, бөлінген немесе бюджеттік субсидиялар мен несиелерді жұмсау кезінде заңдылықты және мақсатты қалыптастыруды кеңейту, сондай-ақ ұйым басқармасының арқасында белгіленген ақшалай есеп айырысуларды, есептілікті сақтау.

Қаржылық есептілік аудиті аудиторға қаржылық есептіліктің заңнама мен бухгалтерлік стандарттардың талаптарына сәйкестігі туралы пікір білдіруге мүмкіндік беретін қаржылық есептілікті және аудит объектісінің есепке алу жүйесін зерделеуді және талдауды көздейтін болады.

Сәйкестік аудиті аудит объектісінің заңнаманы, оның ішінде өзіне жүктелген міндеттерді орындау кезінде оның қызметін регламенттейтін құқықтық актілерді, қаржылық, материалдық, еңбек және өзге де мемлекеттік ресурстарды пайдалану және басқару жөніндегі функцияларды сақтауын тексеруді білдіреді.

Тиімділік аудиті аудит объектісінің қызметін үнемділік, өнімділік және нәтижелілік тұрғысынан зерделеуді және талдауды көздейтін болады. Бұл ретте тиімділік аудиті мемлекеттік органдар қызметінің тиімділігін қолданыстағы жетілдірілген бағалауға негізделетін болады.

Мемлекеттік қаржылық бақылаудың функционалдық мақсаты мемлекеттің қаржы саясаты мен қауіпсіздігін табысты іске асыру, экономиканың барлық салаларында ресурстарды тиімді пайдалануды қамтамасыз ету болып табылады.

Мемлекеттік аудитті дамыту перспективасы Заң жоспары бойынша жүреді, сондай-ақ мемлекеттік аудит қандай да бір сәйкессіздіктерді жай ғана белгілеп қоймай, мемлекеттік қаржы ресурстарын неғұрлым қайтарымен, тиімділікпен пайдаланудың себептерін, резервтерін және әлеуетін анықтайтын болады деп жоспарлануда.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Зейнелғабдин А.Б., Мемлекеттік аудит экономиканы басқару құралы ретінде//Мемлекеттік аудит. – 2013. – № 6. – 18 б.
2. Максимов Ю.Ю., Максимов Ю. Н., Аудиторская практика и государственный контроль в государственном секторе//Финансы. – 2017. – № 11. – 6 б.
3. Степашин С. В. Государственный аудит и экономика будущего. – М.: Наука, 2008. – 608 б.
4. Есімова С.А. Қазақстан Республикасының мемлекеттік басқару тиімділігі: монография. – Алматы: Қаржы, 2011. – 125 б.
5. Мемлекеттік аудит және қаржылық бақылау туралы Қазақстан Республикасының 2015 жылғы 12 қарашадағы № 39 Заңы.
6. Қазақстан Республикасының 2008 жылғы 4 желтоқсандағы № 95 Бюджет кодексі.
7. Годунова Н.Н., Ақкомбаева И.Е. Мемлекеттік аудит//Мемлекеттік аудит – Государственный аудит. – 2017. – № 48. – 32 б.
8. ҚР Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы: "Қазақстан жолы-2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» 17 қаңтар 2014 жыл.

ӘОЖ (330.3)

ЭКОНОМИКАДАҒЫ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ПЕН ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІҢ ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ ӨЗГЕРІСІ

Кетебаева Назерке Сәндібекқызы,

2 курс магистранты, Есеп және аудит мамандығы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ.,
Қазақстан Республикасы, E-mail: ketebaeva97@mail.ru
Ғылыми жетекші: э.ғ.к., доцент Нурғалиева Г.К.

Аңдатпа. Бұл жұмыс пандемияның елдегі тұрақты даму мақсаттарының әсеріне бағытталған. Соның ішінде шағын және орта кәсіпорындардағы бухгалтерлік есеп пен қаржылық есептілігінің дамуы жағдайында баяндалады. Мемлекеттік экономикада орын алған негізгі проблемаларға байланысты бірқатар жиындар өткізіліп, көптеген жағдайлардың шешімі табылды десек болады. Халықтың кейбір атқарылып жатырған шаруашылық іс-әрекеттеріне баға беріліп, жұмыстың дамуына қандай үлес қосылып жатырғандығы туралы айтылған. Бұл бүкіл ел бойынша жахандану, кедейлікті жою, экономикалық өсуді арттыру, әлеуметтік қорғау бойынша жасалып жатырған бірқатар іс-әрекеттер екені сөзсіз.

Түйін сөздер: COVID-19, экономикалық даму, бухгалтерлік есеп, қаржылық есептілік, пандемия, әлеуметтік қорғау.

Кіріспе. Зерттеушілер пандемия жағдайының экономикалық, әлеуметтік, денсаулық сақтау, жұмыспен қамту мәселелеріне тигізген әсерін бақылап, толық түрде сараптай білді. Халықаралық ұйымдар мен бірегей сарапшы мамандар бұл инфекциялық аурудың таралуы мен оған байланысты мемлекеттік мәселелер елдегі тұрақты даму жоспарына, көрсеткіштеріне оң әсер етпеді деп тұжырымдауда. Алайда бүкіл елде орын алып жатқан COVID-19 коронавирусы індеті қалың жұртшылыққа қиыншылығымен қоса ғылымға жаңа жүйені орнатып, елді ақпараттық қамтудың жаңа мүмкіншіліктерін жасай алды. Сондай-ақ халықтарды жағымсыз жағдайлардан сақтау мақсатында жасаланып жатырған іс-әрекеттер елдің дамуын тағы бір сатыға жоғарылатып, жаңа мүмкіншіліктерге ие болды деп айта аламыз. Бұл тақырыптың маңыздылығы сонша, ол жалпы ішкі өнімге, Қазақстан Республикасының сауда жағдайларына, ұлттық табысқа, халықты жұмыспен қамту дәрежесіне тікелей әсер етеді. Сондықтан жұмыс халық шаруашылығында шағын ұйымдардың дамуына мемлекеттік-әлеуметтік қамтамасыз етудің орындылығы туралы қорытындыға келеді.

Материалдар мен әдістер. Бұл мәселе жөнінде ақпараттарды ҚР және шетелдік басқа мәліметтерге сүйене отырып пайдаландым. Әлемдік экономика нарығының дамуын отандық және шетелдік ғалымдар зерттеді. Зерттеу барысында жұмыстың теориялық және әдістемелік негізі ретінде шетелдік және отандық авторлардың жазған монографиялары, оқу құралдары мен оқулықтары, баспасөз материалдары, отандық экономисттер К.Ш.Дюсембаев, Ғ.С.Сейітқасымов, Р.Е.Елемесов, С.Б.Баймұханова, Н.А.Құдайбергенов С.Т.Мыржакыпова, Г.Н.Аппакова, және т.б. авторлардың

оқулықтары басшылыққа алынып жазылған. Осы авторлардың еңбектерінде негізінен қаржылық, басқарушылық және өндірістік есеп, қаржылық және басқарушылық талдау, ішкі бақылау және аудиттің жекелеген мәселелері қарастырылады. Салықтық есепке алуды ұйымдастырудың теориялық және әдіснамалық негіздері әзірше толық көлемде әзірленбеген, Қазақстан Республикасында дамып келе жатқан есепке алу жүйесінің теориялық және әдіснамалық аспектілеріне тиісті назар аударылмаған. Сондықтан нарықтық экономика жағдайында Қазақстан Республикасында бухгалтерлік есептің жаңа жүйесін қалыптастырудың теориялық және әдіснамалық проблемаларының жиынтығын кешенді зерттеудің болмауы себепті осы тақырыпты және зерттеу бағытын таңдауды айқындады. Жалпы және негізгі мақсат – экономиканың жаһандануы және бухгалтерлік есепті Халықаралық қаржылық есептілік стандарттарына сәйкес Үйлестіру жағдайларында Қазақстан Республикасында есепке алу жүйесін жетілдіру бағыттарын әзірлеу болып табылады[1]. Зерттеу есептік деректерді қалыптастыру кезінде бухгалтерлік есеп жүргізу ережелерін реттеу және стандарттауына сәйкес келеді. Зерттеу нысаны Қазақстанда есеп жүйесін қалыптастыру және тиімді дамыту кезінде қалыптасатын ұйымдастырушылық және экономикалық қатынастардың жиынтығы болып табылады.

Зерттеу объектісі Қазақстан Республикасындағы кәсіпорынның, басқару органдарының, мекемелердің бухгалтерлік есеп жүйесі болып табылады[1]. Зерттеудің теориялық және әдіснамалық негізі экономикалық ғылым классиктерінің ғылыми еңбектері, бухгалтерлік есеп саласындағы қазіргі заманғы отандық және шетелдік мамандардың іргелі және қолданбалы зерттеулерінің нәтижелерінен тұрады[2].

Зерттеу барысында заңнамалық және нормативтік актілер, Қазақстан Республикасы Президентінің Жарлықтары мен Үкіметінің қаулылары, қарастырылып отырған мәселе бойынша мерзімді басылымдарға шолулар зерттелді. Зерттеудің ақпараттық базасы Қазақстан Республикасы Статистика агенттігінің деректері, министрліктер мен ведомстволардың материалдары болды. Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: жүйелік тәсіл, бақылау, салыстыру, топтау және модельдеу[3].

Нәтижелер және талқылау. Осындай қиын кезеңде мемлекет тарапынан қолдау барлық азаматтар үшін өте маңызды. Қазақстан Республикасы Индустрия және инфрақұрылымды дамыту министрлігі карантин енгізілген аймақтардың азаматтарына көмектесу механизмін әзірледі.

Төтенше жағдай кезеңінде мемлекет төтенше жағдайдың енгізілуіне байланысты кірістерін жоғалтқан адамдарға ай сайынғы төлемдер жүргізе бастады және шағын және орта бизнес үшін әртүрлі жеңілдіктер енгізді.

Тиімді шағын және орта бизнес – бұл қала мен ауыл дамуының берік негізі. Кәсіпкерлік жұмыссыздықты азайтуға, салық салу базасын құруға және жергілікті бюджеттерді нығайтуға мүмкіндік береді.

Бизнестің алдында 2 негізгі проблема тұр: жұмыс күшінің (персоналдың) қысқаруына жол бермеу және бүліну проблемасы яғни ақша ағындарының азаюы[4].

Пандемия әлеуметтік-экономикалық реформалар арқылы жаңа әлемге, жаңа ақпараттық қоғамға жойылусыз көшуге мүмкіндік берді деп айта аламыз.

16 наурыздан бастап, қоғамдық көліктердің жұмысы тоқтап, ұйымдар мен мекемелердің көпшілігі қашықтықтан жұмыс режиміне ауысқан сәттен бастап, Қазақстан жаңа өмір шындығында өмір сүруде. Төтенше жағдай кезеңінде мемлекет кәсіпорындардың жабылуына және олардың қашықтағы немесе қашықтағы жұмыс режиміне ауысуына байланысты кірістерін жоғалтқан адамдарға ай сайынғы төлемдер жүргізе бастады.

Мемлекет тарапынан төлем түрінде қаржылық қолдау 42 500 теңге, 4,5 миллион алды. Пандемия кезеңінде 2020 жылғы 11 мамырдағы төлемдер 1 триллион 912 миллиард 500 миллион теңгені құрады.

Карантин енгізу жастардың аймақтарға кетуіне себеп болды. Олар: студенттер, базарлардың, қызмет көрсету саласының ұйымдары, сауда қызметкерлері[5].

11,5 мыңнан астам шағын және орта бизнес субъектілері жалпы сомасы 360 миллиард теңгеден асатын несиелер мен несиелер бойынша төлемдерді кейінге қалдырды (бұл шамамен 62 миллиард). Көктемгі дала жұмыстарын қаржыландыруға 200 миллиард теңге (шамамен 35 миллиард) бөлінді. Жалпы, азаматтар мен бизнесті қолдауға бағытталған қаражат көлемі 6 трлн теңгеге жетті (шамамен 1 трлн.). Осыған қарамастан, Қазақстанда тіркелген жеке кәсіпкерлер саны 2020 жылдың бірінші тоқсанының аяғында 970,6 мыңды құрады – 2019 жылдың бірінші тоқсанының соңындағыдан 4,8%-ға аз. Олардың төрттен астамы екі мегаполисте – Алматы мен Нұр-Сұлтанда. Алматыда олардың саны бір жыл ішінде 2,8%-ға, 157,1 мың жеке кәсіпкерге дейін төмендеді, ал Нұр-Сұлтанда, керісінше, 1,9%-ға, 97,8 мыңға дейін өсті[6].

Қазақстанда елде енгізілген төтенше жағдай жағдайында шағын және орта бизнесті қолдау шаралары қабылданды. Бұрын жарияланған шаралар арасында – салық преференциялары, несие төлемдерін кейінге қалдыру болған.

2020 жылдың 31 желтоқсанына дейін шағын және орта бизнес мүлік салығынан босатылды, оның ішінде:

Ауданы 2000 шаршы метрден асатын ірі сауда орталықтары. м;

1. сауда және ойын-сауық орталықтары;
2. кинозалдар;
3. театрлар;
4. Спорттық-сауықтыру базалары;
5. Туризм, тамақтану және қонақжай секторларында жұмыс жасайтын кәсіпкерлер.

Бизнес, өз кезегінде, өндіріс көлемін қамтамасыз ету, бағаны ұстап тұру және жұмыспен қамтуды қолдау бойынша өзара міндеттемелер қабылдауы керек:

1. Салықтық әкімшілендіру тұрғысынан 2020 жылдың 1 маусымына дейін барлық салықтар мен бюджетке төленетін міндетті төлемдер мен әлеуметтік аударымдарды (жеке табыс салығы, әлеуметтік салық, қызметкерге әлеуметтік және медициналық сақтандыру) төлеу үшін кейінге қалдыру енгізілген болатын.

2. Әлеуметтік маңызы бар азық-түлік тауарларына ҚҚС ставкасы 2020 жылдың 1 қазанына дейін 8% дейін төмендетілді.

3. Жалпыға бірдей белгіленген режим бойынша жұмыс істейтін жеке кәсіпкерлер ЖСИ төлеуден 2020 жылдың 31 желтоқсанына дейін босатылды;

4. Ауыл шаруашылық тауар өндірушілері 2020 жылғы 31 желтоқсанға дейін ауыл шаруашылығы мақсатындағы жерлерге салынатын жер салығынан босатылады;

5. Кәсіпкерлер жалақы қорынан салықтар мен әлеуметтік аударымдардан босатылады (ЖТС, СН, ОПВ, МӘМС)[7].

Қашықтықтан білім алу, жұмыс жасау бастапқы кезеңдерде ауыр болғаны белгілі. Пандемия бұл үрдісті күшейтті: бизнес қысқа мерзімде қызметкерлермен және контрагенттермен электрондық құжаттармен алмасуға, онлайн-сатылымға көшуге мәжбүр болды. Бірақ бухгалтерлер жағдайында кәсіптің жойылуы туралы емес, оның өзгеруі туралы айту керек.

Салық әкімшілігін цифрландырудың салдарын бірінші болып шағын бизнестегі бухгалтерлер сезінеді. Цифрландыру жағдайында көптеген қызмет орындары уақытты және жұмыс күшін үнемдей отыра қағазбастылықты бір сатыға төмендетті.

Экономиканы цифрландыру жағдайында мамандар меңгеруі тиіс қажетті құзыреттер туралы айту қажет. Бұл мәселе бүгінгі таңда жоғары оқу орындарының мамандарын даярлау аясында аса маңызды. Дамытуды қажет ететін негізгі құзіреттілік – бұл үнемі оқу қабілеті, жаңа, тез дамып келе жатқан технологиялар бойынша үнемі жаңа білім алуға дайын болу. Бұл қазіргі цифрлық әлемде табысты кәсіби өсудің негізгі факторы, яғни қазіргі заманғы технологиялық цифрлық құралдар туралы кең түсінікке ие болу керек, бұл digital-құзыреттер деп аталады. Қашықтан жұмыс істеу және үлкен көлемде ақпаратпен жұмыс істеу қабілеті маңызды болады. Барлық күнделікті бухгалтерлік есеп автоматтандырылатын болғандықтан, деректерді талдау және түсіндіру дағдыларына ие маманның рөлі артады.

Қорытынды. Мемлекеттік экономикада орын алған негізгі проблемаларға байланысты бірқатар жиындар өткізіліп, көптеген жағдайлардың шешімі табылды десек болады. Халықтың кейбір атқарылып жатырған шаруашылық іс-әрекеттіріне баға беріліп, жұмыстың дамуына қандай үлес қосылып жатырғандығы туралы айтылған. Бұл бүкіл ел бойынша жахандану, кедейлікті жою, экономикалық өсуді арттыру, әлеуметтік қорғау бойынша жасалып жатырған бірқатар іс-әрекеттер екені сөзсіз. Халықаралық ұйымдар мен бірегей сарапшы мамандар бұл инфекциялық аурудың таралуы мен оған байланысты мемлекеттік мәселелер елдегі тұрақты даму жоспарына, көрсеткіштеріне оң әсер етпеді деп тұжырымдауда. Алайда бүкіл елде орын алып жатқан COVID-19 коронавирусы індеті қалың жұртшылыққа қиыншылығымен қоса ғылымға жаңа жүйені орнатып, елді ақпараттық қамтудың жаңа мүмкіншіліктерін жасай алды. Сондай-ақ халықтарды жағымсыз жағдайлардан сақтау мақсатында жасаланып жатырған іс-әрекеттер елдің дамуын тағы бір сатыға жоғарылатып, жаңа мүмкіншіліктерге ие болды деп айта аламыз.

Бұл тақырыптың маңыздылығы сонша, ол жалпы ішкі өнімге, Қазақстан Республикасының сауда жағдайларына, ұлттық табысқа, халықты жұмыспен қамту дәрежесіне тікелей әсер етеді. Сондықтан жұмыс халық шаруашылығында шағын ұйымдардың дамуына мемлекеттік-әлеуметтік қамтамасыз

етудің орындылығы туралы қорытындыға келеді. Егер біз ұлттық және аймақтық деңгейлерде шағын және орта бизнесті жан-жақты қолдауды қамтамасыз ететін тиісті жағдайлар жасасақ және оны салыстырмалы түрде тәуекелсіз қаржыландыру (несие беру), қалыпты табыс алу үшін мүмкіндіктер жасасақ, онда инвесторлардың ақшалай қаражаты сөзсіз шағын және орта бизнеске асығады. Бұл ұйымның бухгалтерлік есебі пен қаржылық есептілігінің жетілуіне әсер етеді. Осылайша шағын және орта ұйымдардың қалыптасуы мен дамуына ғана емес, сонымен бірге экономиканың тиімділігін арттыруға ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. https://forbes.kz/process/biznesombudsmen_prosit_priostanovit_proverki_biznesa/ [Электронный ресурс]. «Бизнес в условиях пандемии и как его спасти»
2. <https://www.akorda.kz/kz> Выступление Президента Касым-Жомарта Токаева на заседании Государственной комиссии по чрезвычайному положению
3. Назарова, Г. Н. ҚР шағын және орта бизнесі даму тенденциялары / Г. Н. Назарова, Руслан Төлегенов. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2018. – № 5.1 (191.1). – С. 62-65. – URL: <https://moluch.ru/archive/191/48245/> Қазақстан Республикасы Статистика жөніндегі агенттігінің ресми сайты
4. Тажибаева, Р. М. Қазақстан Республикасында шағын және орта кәсіпорындарды қолдау / Р. М. Тажибаева, Ж. К. Жетібаев. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2019. – № 17.1 (255.1). – С. 23-25. – URL: <https://moluch.ru/archive/255/58585/> (дата обращения: 10.11.2020).
5. Утебаева, Гульнара Максұтовна. Формирование и направления развития системы учета в Республике Казахстан. – 2012.
6. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы «Қазақстандық жол – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ» // Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты [Электрондық ресурс]. – Қол жеткізу тәртіптемесі: http://www.akorda.kz/ru/page/poslanie-prezidenta-respubliki-kazakhstan-n-a-nazarbaeva-narodu-kazakhstana-29-yanvary-2010goda_1340624693
7. Audretsch D.B., Coad A., Segarra A. Firm growth and innovation // Small Business Economics. – 43(4), pp.743-749

ҚАЗАҚСТАНДА ТҰТЫНУШЫЛЫҚ НЕСИЕНІ ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Уланова А.Ә., Садуова С.У.,

«Тұран» университеті

«Қаржы» мамандығы 3-курс

Ғылыми жетекшісі: Қасымбекова Г.Р.

«Қаржы» кафедрасының доценті, Phd докторы

Аннотация: Тұтынушылық несие саласын дамыту тұтыну нарығының ғана емес, сондай-ақ жеке тұлғалардың тұтынушылық мүмкіндіктерін арттыру арқылы Қазақстан Республикасы халқының өмір сүру деңгейін жақсартуға яғни, тұтастай алғанда еліміздің экономикасының өсуіне тікелей әсер етеді. Қазақстан Республикасында осы нарықтың тиімді дамуына әсер ететін негізгі мәселелер мен оларды тиімді әрі ұтымды шешу жолдарын берілген мақалада талдаймыз.

Түйін сөздер: тұтынушылық несие, тұтынушылық несиелеу нарығы, тұтынушы, бөлік несие, коммерциялық банктер, экономика, несиелік мәселелер.

Кіріспе. Әлемдік тәжірибе бойынша қарастыратын болсақ еліміздің экономикасының өсуі экономикалық өмірдің барлық салаларына әр түрлі бағытта енетін несиелеумен тығыз байланысты. Оларға банктердің, оның ішінде несиелеу саласындағы операциялардың кеңеюі негіз бола алады, онда жалпы халық шаруашылығын қосымша ақша ресурстарымен қаржыландыратын негізгі көз қалыптасады.

Қазіргі кезде Қазақстан Республикасында нарықтық қатынастардың орнатылуына және одан әрі дамуына байланысты коммерциялық банктердің қызметінде несиелік қызметтер көрсету маңызды рөл атқарады.

Шаруашылық жүргізудің нарықтық жағдайларында кредиттің негізгі нысаны банктік кредит, яғни коммерциялық банктер заңды және жеке тұлғаларға меншікті және тартылған қаражат есебінен беретін кредит болып табылады. Несиелік операциялар – бұл банк бизнесінің ең тиімді бабы. Осы көз есебінен резервтік қорларға аударылатын және Банк акционерлеріне дивидендтер төлеуге кететін таза пайданың негізгі бөлігі қалыптасады. Бұл коммерциялық банктердің белсенді операцияларының ең үлкен үлесін құрайтын несиелік операциялар.

Жалпылай келе, несие қазіргі уақытта біздің өмірімізде өте маңызды рөл атқара бастады, өйткені ол бізге осыншама мүмкіндіктерді ұсынады:

– әлі алынбаған табыстарды жұмсауға, яғни қарызды пайдаланбай ұзақ күтуге тура келетін немесе жай ғана қол жетімді болмайтын заттарды сатып алуға немесе сол қызметтерді (машина, жиһаз,

тұрмыстық техника, оргтехника, жөндеу жұмыстарын жүргізуге, білім алуға, туристік сапарға және т. б.) төлеуге;

– күтпеген шұғыл шығындарды төлеуге (операциялар, авариядан кейін автокөлікті жөндеу, қарыздарды қайтару және т. б.);

– баға төмендеген кезде жаппай сатылымдарда ыңғайлы уақытта сауда жасау және тиімді мәмілелер жасау, тіпті осы сәтте бізде қажетті қолма-қол сома болмаса да;

– қолма-қол ақшамен салыстырғанда ыңғайлы және сенімді төлем құралы болып табылатын несиелі карталарын пайдаланып, сатып алу немесе саяхаттау кезінде қауіпсіздікті қамтамасыз ету;

– өмір сапасының неғұрлым жоғары деңгейінің қолжетімділігі.

Тұтынушылық несиелер өндірістік және кәсіпкерлік мақсаттар үшін немесе кіріс активтерін сатып алу үшін берілетін банктік несиелердің басқа түрлерінен айырмашылығы, түпкілікті тұтынушы – жеке тұлғалардың қарыз қаражаттарына деген қажеттілікті қанағаттандыру үшін қолданылады. Тұтынушылық несиелер беру процесіне ірі қалалардың ғана емес, облыстар мен аудан орталықтарының да тұрғындарын тарта отырып, кредиттік қатынастар республика халқының барлық үлкен жіктерін күн сайын қамтып келеді.

Қазақстан Республикасында нарықтық экономика дамуының қазіргі жағдайында тұтынушылық несиелер беруге байланысты барлық мәселелерді Екінші деңгейдегі банктер өздерінің несиелік саясатына сәйкес дербес қарайды және шешеді.

Әр банк несиелер беру ережелерін біздің еліміздің несиелер қызметі туралы заңнамасына, соның ішінде қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын реттеу және қадағалау агенттігінің нормативтік құқықтық актілеріне сәйкес әзірлейді. Ереже кредиттік қызмет саласында шешім қабылдаудың жалпы параметрлері мен стандарттарын, кредиттік тәуекелдерді басқарудың негізгі қағидаттарын айқындайды және банктің кредиттік қызметін бағдарлайды.

Бүгінгі таңда барлық банктер тұтынушылық несиелерді жүзеге асырады. Тұтынушылық несиелердің жаңа түрлері әзірленіп, нарыққа шығарылады, кең ауқымды жарнамалық науқандар өткізіледі, банктердің филиалдық желісі кеңейіп, халыққа несиелер берудің жаңа әдістері мен тәсілдері әзірленуде. Мұның бәрі халық тарапынан да, жетекші отандық және шетелдік экономистер тарапынан да үлкен қызығушылық тудырады.

Тәжірибелік және теориялық бөлім. Тұтыну немесе бөлшек несиелер – халыққа тұтыну тауарларын сатып алу үшін тікелей берілетін несиелер. Тұтынушылық несиелердің маңызды сипаттамасы – оны жеке мақсаттарға пайдалану және оны бизнесте пайдаланбау. Барлық тұтынушылық несиелер жедел қажеттіліктерге беріледі, оған жөндеу, оқу ақысы, тұрмыстық заттар, жиһаз сатып алу, оқу ақысы, ірі сатып алулар және т.б.

Нарықтық экономикасы бар елдерде тұтынушылық несиелер халыққа қызмет көрсетудің ыңғайлы және тиімді түрі ретінде экономикада маңызды рөл атқарады. Сондықтан оны мемлекет белсенді түрде реттейді. Реттеу несиелер беру кезінде де, оны пайдалану деңгейінде де жүзеге асырылады және пайыздық мөлшерлеме, несиелер мерзімі арқылы түпкілікті пайдалануды несиелерді ынталандыруда көрінеді.

Әр түрлі елдерде жеке қарыз алушыларға несиелер беру саласында әр түрлі заңдар бар, бірақ оларды ортақ жағдай біріктіреді: тұтынушылардың өмір сүру деңгейін жақсарту үшін несиелер оларға қажетті мөлшерде қол жетімді болуы керек.

Халықтың тұтынушылық қажеттіліктеріне несиелер беруді Қазақстан Республикасының банктері заңды тұлғаларға несиелер беру кезінде дәл сол қағидаттарды сақтай отырып жүзеге асырады, яғни өтеу, жеделдік, мақсатты бағдар, төлем және қауіпсіздік.

Басқа несиелерден айырмашылығы тұтынушылық несиелер тауарлармен қатар ақша да бола алады.

Тұтынушылық несиелер несиелер мерзімі бойынша бөлінеді:

- қысқа мерзімді (1 күннен 1 жылға дейін);
- орта мерзімді (1 жылдан 5 жылға дейін);
- ұзақ мерзімді (5 жылдан жоғары).

Қарыз қаражатын өтеу әдісі бойынша:

- бір реттік төлеммен несиелер;
- бөліп төлеу арқылы несиелер [1].

Тұтынушылық несиелер банктік несиелердің жалпы жүйесінде ерекше орын алады және Қазақстан экономикасында маңызды орын алады.

Тұтастай алғанда, тұтынушылар несиелерін банкирлер «жағымсыз» пайыздық ставкалары бар табысты несиелер ретінде қарастырады. Бұл дегеніміз, несиелер мөлшерлемесі қарыз қаражаттарының

құнынан едәуір жоғары, бірақ көбінесе несиелер мерзімі ішінде нарықтық конъюнктураның өзгеруіне тәуелді емес (кәсіпкерлік фирмалар үшін пайыздық мөлшерлемелерге қарағанда) тіркелген сома болып табылады. Тұтынушылық несиелер, егер банк төлейтін қарыз қаражаттарының бағасы жеткілікті жоғары көтерілсе, пайыздық тәуекелдің туындауымен байланысты. Алайда, мұндай несиелер бойынша мөлшерлеме көбінесе соншалықты жоғары болады, яғни оның құрамында тәуекелдің мөлшері өте жоғары, сондықтан банк тартқан қаражаттардың нарықтық мөлшерлемелері және қарыз алушылардың несиелік келісімшарттар бойынша міндеттемелерін орындамау пайызы күрт өсуі мүмкін. Бұл тұтынушылық несиелердің көпшілігіне тиімді болмай қалады.

Тұтыну несиелері іскери циклға байланысты. Олардың көлемі экономикалық өсу сатысында, тұтынушылар өз болашағына үлкен үмітпен қараған кезде өседі. Керісінше, экономикалық құлдырау жағдайында көптеген адамдар мен отбасылар болашақты өте пессимистік тұрғыдан бағалайды, әсіресе жұмыссыздық көбейген кезде және олар банктен қарыз алу көлемін азайтады.

Тұтынушылық несиелердің оң динамикасын ескере отырып, несиелердің осы сегментінде кездесетін бірқатар проблемаларды әлі де атап өткен жөн. Соңғы екі жыл ішінде қазақстандық коммерциялық банктер күрделі мәселелерге тап болды, олардың арасында мыналарды ажыратуға болады:

- экономикадағы дағдарысқа байланысты халықтың табысының төмендеуі және нәтижесінде азаматтардың төлем қабілеттілігінің төмендеуі;

- жеке тұлғаларға несиелер беру кезінде коммерциялық банктердің талаптарын төмендету, нәтижесінде қарыздар өсуі;

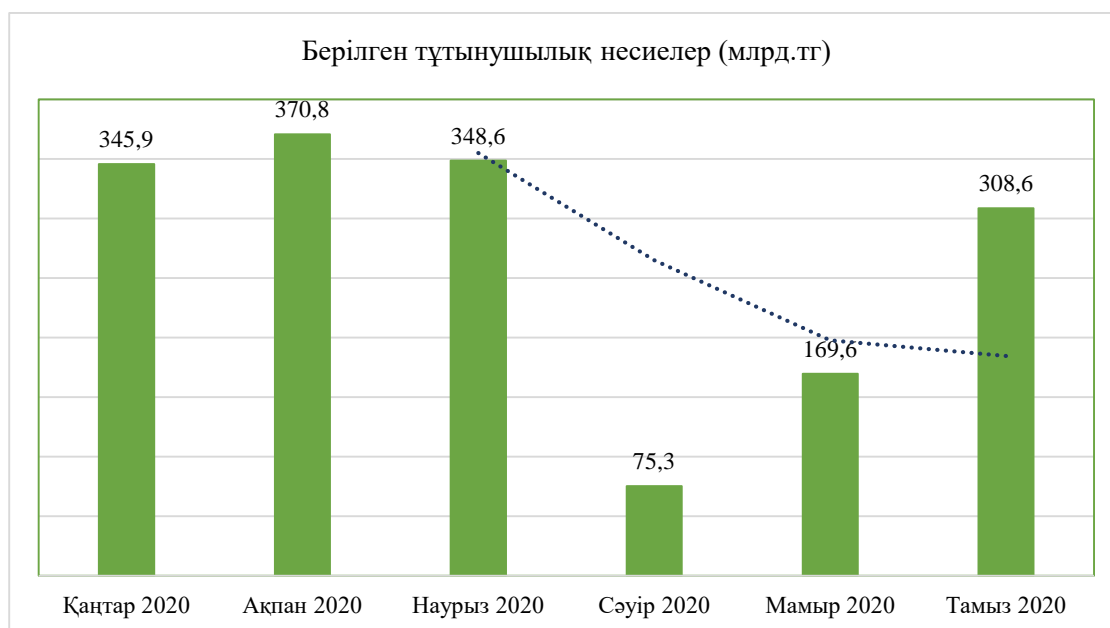
- тұтынушылық несиелер бойынша жоғары пайыздық мөлшерлемелер банктік несиенің әлеуетті қарыз алушылары үшін тартымдылықты төмендетеді.

Тұтынушылық несиелерге тән негізгі проблема оның басты артықшылығынан, яғни тұтынушылық несиенің аздығынан туындайды. Корпоративтік портфельмен салыстыруға болатын несиелер портфелін алу үшін тұтынушылық несиелерді корпоративтік несиелерден гөрі бірнеше рет артық беру қажет. Бұл банктің және оның несиелік офицерлерінің жұмысына жылдамдығы мен өндірілімділігі жағынан мүлде басқа талаптарды қояды.

Егер корпоративтік несиелерді бірегей туындымен салыстыруға болатын болса, онда тұтынушылық несиелер жаппай сериямен берілуі керек, бұл несиелік өтінімдерді қарау және мақұлдау принциптерін түбегейлі өзгертуді талап етеді. Процесті автоматтандыру үшін адами факторды барынша азайту қажет.

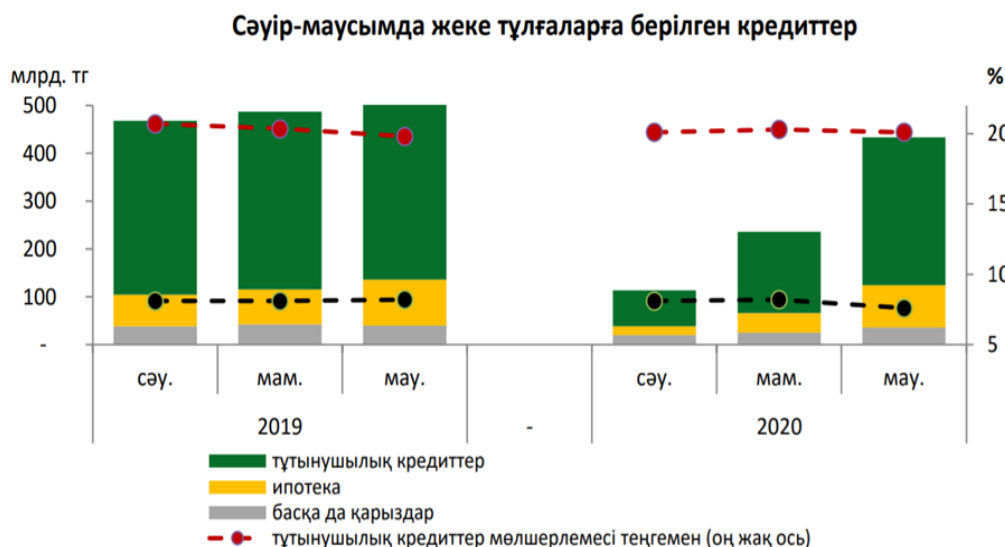
Нәтижелер және талқылау:

Ағымдағы жылы банктік кредиттеудің номиналды өсуі 0,46% – ды құрады. Инфляция 4,2% (6 ай ішінде) кезінде нақты мәнде 3,74% – ға төмендегенін айтуға болады. Жеке тұлғаларға арналған несиелер бойынша номиналды өсім 1,9%, ал корпоративтік қарыздар 0,85% төмендеді [2].

1-сурет. Қазақстандағы 2020 жыл бойынша берілген тұтынушылық несиелер
Ескерту: Дереккөз негізінде автормен құрастырылған

Банктерде тұтынушылық несиелер өте маңызды рөл атқарады. Жалпы кредиттік портфельде тұтынушылық несиелер 30%-ға жетіп, 4,2 трлн теңгені құрады. Бұл қорытынды берілген несиелер статистикасы негізінде жасалды. Ағымдағы жылдың қаңтар айында банктер тұтынушылық несиелерге 345,9 млрд теңге берді. Төтенше жағдай режимі енгізілгеннен кейін банктер шектеулерге байланысты несиелер беруді қысқартуға мәжбүр болды.

2-сурет. 2020 жылғы II тоқсанда берілген жаңа кредиттердің көлемі өткен жылдың сәйкес кезеңімен салыстырғанда[3].

2020 жылғы сәуірде халықты тұтынушылық мақсаттарға кредиттеудің азаюы нәтижесінде көбінесе жеке тұлғаларды ұлттық валютада таза кредиттеудің төмендеуі (-303,5 млрд теңге) есебінен нетто-кредиттеудің айтарлықтай азайғаны байқалды.

COVID-19 пандемиясының басталуынан бастап банктердің қаржылық жағдайына теріс әсерді азайтуға және коронавирустық инфекция пайда болғаннан кейін енгізілген шектеулерге байланысты кіріс деңгейінің төмендеуі жағдайында халыққа қолдау көрсетуге арналған бірқатар шаралар жүзеге асырылды.

Тұтынушылық несиелердің үнемі қолданыста болатын кепілсіз түрін қарастырайық. Нарықта мұндай қарызды 5-6 млн теңгеге дейінгі сомаға алуға болады. Мұндай несиені рәсімдеуге болатын мерзім 5 жылға жетеді. Банктер кепілсіз қарыздар, соның ішінде зейнеткерлерге де беруге дайын. Табыстың жеткіліктілігі жөніндегі шарттан басқа, олар үшін жасына байланысты талап та айтылады. Кейбір банктер, егер оны өтеу кезінде қарыз алушының жасы 75 жастан аспаса, кепілсіз несиені рәсімдеуге дайын.

Ұлттық Банктің статистикасы бойынша карантин салдарынан банк секторындағы бөлшек қарыз портфелінің сапасы іс жүзінде өзгерген жоқ. Егер жыл басында төлемдердің мерзімін өткізіп алған қарыздардың үлесі (90 күннен астам) 24,4%-ды құраса, 2020 жылғы мамырдың соңында ол 21,4%-ға дейін төмендеді[3].

Сәуір айында тұтынушылық мақсаттарға берілген несиелер көлемі 75,3 млрд теңгені құрады, бірақ төтенше жағдай жойылғаннан кейін бірден банктер "қажеттіліктерді" беруді ұлғайтуға оралды. Мамыр айында берілген тұтынушылық несиелер көлемі 2,3 есе, содан кейін маусым айында тағы 1,8 есе өсті. Берілген несиелердің күрт өсуі қауіпті болып көрінеді. Тәуекелдерді басқарудағы мұндай өсу әрдайым нашар көрсеткіш болып саналады, әсіресе жоғары тәуекелді несиелер. Орташа мөлшерлеме – 20,1%, сондай-ақ сұраныстың төмендеуі мен төлем қабілеттілігін ескере отырып, берілетін несиенің пандемияға дейінгі көлемі банктер үшін апатты тәуекелге айналуы мүмкін.

Бұл жағдайда реттеуші барлық жауапкершілікті білуі керек. Егер пандемия кезінде банктер айналада ештеңе болмағандай шығарса, жаңа шектеулер енгізу немесе пруденциалдық нормативтердің есебін өзгерту қажет. Пандемия кезінде берілген несиелер дефолтқа әкелуі мүмкін. Пандемия кезінде тұтынушылық несиелер беру әлдеқайда төмен болуы керек деп санаймыз. Жүйелі деңгейде елеулі проблемалар бар және бұл елдегі өлім-жітімнің өсуін есепке алмағанда.

Жеке тұлғаларға несиелер беру саласындағы басқа елдердің тәжірибесін пайдалануға болады, өйткені коммерциялық банктер несиелер бойынша тәжірибе жинақтайды, материалдық-техникалық базаны нығайтады, қажетті кадрлармен қамтамасыз етеді, бірнеше бағытта:

1. пайдаланылған несиелерді жетілдіру және жаңа түрлерін енгізу;
2. халыққа банктік қызмет көрсету сапасын арттыру;
3. несие беру шарттарын несие түріне, пайдалану мерзіміне, қарыз алушының табыс деңгейіне және т.б. байланысты саралау;
4. несиелерді тіркеу және пайдалану тәртібін унификациялау және т.б.

Халық пен банктер арасындағы несиелік қатынастардың дамуы экономикалық мәселе ғана емес, сонымен бірге саяси-әлеуметтік мәселе болып табылады. Қажетті экономикалық және саяси тұрақтылықтан басқа, коммерциялық банктердің әлеуметтік бағытталған несиелік саясатын әзірлеуі халықпен қарым-қатынаста, сонымен қатар, нарықтық экономикасы бар шет елдердің тәжірибесін қолдана отырып, несиелеудің формалары мен әдістерін жетілдіруді, пайыздық саясатты және несиелер беру мен қайтару шарттарын жетілдіруді талап етеді.

Қорытынды. Қорытындылай келе, қандай жағдайда болмасын, тұтынушылық несиелер көбінесе банк бере алатын ең тиімді несиелер қатарына жатады. Сонымен қатар тұтынушылық банкінг ең қымбат және тәуекелді банктік қызметтердің бірі бола алады, өйткені жеке адамдардың қаржылық жағдайы ауруға немесе жұмысынан айрылуына байланысты тез өзгеруі мүмкін, мысалы, COVID-19 пандемиясы кезінде.

Қазақстандағы жекелеген клиенттерге несие беру тәжірибесін талдау бірқатар қорытындыларға әкелді. Біріншіден, әр түрлі коммерциялық банктердің халыққа несие берудің заманауи тәжірибесі Қазақстандағы тұтынушылық несиелеуді дамытудың бастапқы кезеңіне тән бірқатар жалпы ерекшеліктерге ие. Нәтижесінде жеке адамдарға несие берудің салыстырмалы түрде жаңа тәжірибесі проблемаларға толы. Соңғысына мыналар жатады:

- несиелеу процесіндегі кемшіліктер;
- несие беру және төлеу кезінде қолма-қол ақшаны пайдалану;
- экономикалық негізделген пайыздық саясаттың болмауы;
- заңнамалық мәселелер;
- тұтынушылық несие түрлерінің салыстырмалы түрде тар шеңбері.

Халықтың табыс деңгейі, сатып алу қабілеті, банк аспектілерін аймақтық аспектімен қамтамасыз ету тұрғысынан жүргізілген нарықты талдау Қазақстанда халықты несиелеуді дамыту мәселесі өте өткір екенін көрсетті. Сонымен бірге банктер әр түрлі тәуекелдердің ауыртпалығын көтереді: несие үшін кепіл ретінде қабылданған бағалы қағаздардың тез тозуы, табиғи апат, вирус, пандемия және т.б. нәтижесінде клиенттің мүлкін жоғалту қаупі, алаяқтық қарыз алушы жағынан, соңғысының тұрақты тұрғылықты жерінен белгісіз бағытта зейнетке шығуы., оның қайтыс болуы және қайтыс болған адамның туыстарына қарызды беру. Осыған қарамастан, несие нарығының қазіргі жағдайының маңызды сипаттамасы – бұл кәсіпорындар мен ұйымдарға берген несиелерден гөрі тұтынушылық несиелердің көбірек өтелуін қамтамасыз ету мүмкіндігі.

Зерттеу нәтижесінде, тұтынушылық мақсаттарда жеке тұлғаларға несие берудің заманауи қазақстандық тәжірибесі несиелеу мүмкіндіктерін кеңейту және несие беру шарттарын саралау тұрғысынан да жетілдіруді қажет ететінін толықтай ұғындық десек те болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Лаврушин, Валенцева, Ларионова: Банковская система в современной экономике. Учебное пособие// Кнорус, 2020 г. – 217 с.
2. <https://kapital.kz/finance/88310/rynok-potrebitel-skikh-kreditov-buksuyet-iz-za-pandemii.html>
3. <https://www.nationalbank.kz/ru/loans/kredity-bankov>

АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ РӨЛІ

Қуандық Жасұлан Бостандықұлы,

әл-Фараби атындағы ҚазҰУ, Алматы, Қазақстан, bostandyquly@gmail.com

Ғылыми жетекші: Асилова Айжан Сарсеновна,

э.ғ.к., доцент м.а.

Аңдатпа. Қазіргі уақытта адами капитал инновациялық экономиканың қалыптасуы мен дамуының қозғаушы күші ретінде қарастырылады, сондықтан ол мемлекеттік әлеуметтік-экономикалық саясаттың негізгі объектілерінің бірі болып табылады. Білімге негізделген қоғамның дамуы адами капиталдың сапасына және, тиісінше, оның дамуын басқаруға түбегейлі жаңа талаптар қояды. Осыған байланысты адами капиталды мемлекеттік басқарудың тиімді шараларын әзірлеу және іске асыру қажеттілігі өсіп отыр.

Қазақстан Республикасының 2025 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарында экономиканың сапалы өсуі адами капиталдың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға байланысты екені көрсетілген және шикізатты экономикадан инновациялық әлеуметтік бағдарланған экономикалық өсу бағытына өту үшін бірқатар істерді жүзеге асыру қажет, соның бірі адам капиталын қалыптастыру және сапасын арттыру екені көрсетілген.

Түйін сөздер: адам капиталы, мемлекеттік басқару, инвестиция, әлеуметтік капитал, білім саласы, денсаулық сақтау саласы.

Кіріспе. Әлемдік экономиканың даму процестері және дамыған елдердің экономикалық кеңістігі Қазақстан экономикасын модернизациялауды адам капиталын дамытуға және «білім экономикасын» қалыптастыруға баса назар аудара отырып, постиндустриализация контекстінде жүргізу керек екенін көрсетеді. Қазіргі уақытта елдер арасындағы бәсеке адам және басқару модельдері арқылы жүреді. Бұл мәселелер бір-бірімен айқын байланысты: мемлекеттік басқару сапасы адами капиталдың (және тиісінше қоғамның кадрлық әлеуетінің) дамуына және сақталуына, сапасының артуына ықпал етеді. Ал сол адами капитал мемлекеттік басқарудың сапасына айтарлықтай әсер етеді. Дәл осы факторлар экономикалық өсу мен әл-ауқаттың өсуі үшін өте маңызды.

Қазіргі кезде қалыптасып қалғандай, адами капиталдың дамуы өндірістік қабілеттердің қалыптасуы емес, қазіргі заманғы адамның қабілеттерінің кешенді үйлесімді дамуы дегенді білдіреді. Алдағы уақыттарда экономикада адамның рөлі тек өндіруші ретінде ғана емес, тұтынушы ретінде де артады. Осы тұрғыда, экономикалық ғылымда әлі де нашар зерттелген жаңа мәселе – бұл әсіресе постиндустриаландырудың қарқынды кезеңінде және жаһандану жағдайында, адам капиталын дамыту үшін қажетті жағдайды қалыптастырудағы мемлекеттің рөлі.

Эксперименттік бөлім. Адами капитал – бұл халықтың табысын ұлғайту факторы, олардың даму деңгейі ұйымдардың бәсекеге қабілеттілігін арттыруға және ұлттық әл-ауқаттың өсуіне ықпал етеді. Адами капиталды қалыптастыру көптеген факторларды және әртүрлі бағыттарды біріктіру арқылы жүзеге асырылады. Осыған байланысты оның құрылымын, сапалы адами капиталды қалыптастыруға ықпал ететін факторларды, адами капиталды қалыптастыру және пайдалану процестерінің өзара тәуелділігін ескеретін адами капиталды басқарудың заманауи тәсілдерін әзірлеу және енгізу қажеттілігі туындайды [1, с. 53]. Адам капиталын зерттеу объектісі ретінде қалыптастыру бұрыннан өзекті болып келеді. А. Смит, К. Маркс және басқа да көптеген беделді экономистер мен философтар бұл экономикалық активке деген қызығушылық тудырды. Т. Шульц бастапқы кезеңде адами капитал сияқты ұғымның теориялық негіздерін енгізуге айтарлықтай үлес қосты [2, с. 121]. Шульц адами капиталдың рөлін индустриалды, содан кейін постиндустриалды экономиканың негізгі элементі ретінде анықтады. «Адами капитал» ұғымы көп деңгейлі. Микродеңгейде адами капитал түсінігін Беккер қалады. Ол «адами капиталды білім мен дағдылардың жиынтығы ретінде» ұсынды [2, с. 122]. Беккер білім беру мен оқыту шығындарын адам капиталын дамытуға инвестиция ретінде қарастырады. Біріншіден, ол білімнің экономикалық тиімділігін тікелей адамның өзі үшін бағалады. Жоғары білімі бар адам мен білімі төмен қызметкер арасындағы табыс айырмашылығын ол табыстың ықтимал айырмашылығы ретінде анықтады [3, с. 638].

В. Патти XVII ғасырда адамның өндірістік қасиеттерінің ақшалай құнын бағалау мүмкіндігіне жүгінді. Ол қоғамның байлығы адамдардың іс-әрекетінің сипатына және олардың еңбекке қабілеттілігіне байланысты деп санайды. А.Смит, Д. Рикардо, А. Маршалл, К. Маркс, Ф. Энгельс, Дж.Милль, Л. Вальрас, Дж. Б. Кларк сияқты ғалымдар физикалық немесе қаржылық активтерді

пайдалану тиімділігі адамдардың біліктілігімен, құзыреттілігімен және денсаулығымен анықталатынын атап өткен. Бұл тұжырым 1960 жылдары адами капитал тұжырымдамасын қалыптастыруға әкелді (Becker 1964). Адами капитал теориясы экономикалық процестердегі адами фактор сапасының рөлін бағалауға бағытталған терең талдаудың маңызды элементіне айналды. Зерттеу нәтижелері бойынша адам капиталының ең жоғары деңгейі Батыс Еуропаның ең бай өңірлеріне тән, ал ең төмені – жақында ғана ЕО-ға мүше болған кедей елдер үшін және Грецияны қоса алғанда, Оңтүстік Еуропа елдеріне тән [4, с. 58]. Сонымен, А.Смит (2007) еңбек өнімділігінің артуы, ең алдымен, қызметкердің ептілігі мен шеберлігіне байланысты, адамның алған және пайдалы қабілеттері қоғам байлығының бір бөлігіне айналады деп жазды [5, с. 70]. Дж. Милл (1980), «ел байлығы» санатына жұмысшылардың шеберлігі, энергиясы мен табандылығын жатқызуға болады деді [6, с. 67].

Б. Вайсброд, Т. Шульц, Г. Беккер, Дж. тұжырымдаған адами капиталы ұғымы салыстырмалы түрде толыққанды теорияға айналды. Т. Шульцтің айтуынша, Адами капитал – бұл тиісті инвестициялармен күшейтілуі мүмкін адамның құнды қасиеттері [2, 132]. Бұдан әрі бұл анықтама материалдық емес әсерлерді енгізу арқылы кеңейтілді: адам капиталы – бұл жеке, әлеуметтік және экономикалық әлауқаттың қалыптасуына ықпал ететін жеке тұлғаларға енгізілген білім, құзыреттілік және қасиеттер [7, с. 63; 8, с. 102]. Тарихи ретроспективада «адами капитал» терминін қабылдау қалай өзгергенін төмендегі құрылымдық сызба айқын көрсетеді (1-сурет).

1-сурет. Тарихи перспективадағы адами капитал ұғымы

Қазіргі таңда ғылымда «әлеуметтік мемлекет» тұжырымдамасы қалыптаса бастады. Онда адамға салынған инвестициялар (білім беру, денсаулық сақтау және т.б.) экономиканың шығындары ретінде қарастырылмайды, бірақ оның негізгі мазмұнына айналады. Әлеуметтік мемлекетте либералды экономикадағы «экономикалық адамның» орнына, «әлеуметтік адам» қарастырылады.

Алайда, осы уақытқа дейін батыс экономикалық ғылымындағы адами капиталды түсіндіруде адамның қызметкер ретіндегі қасиеттерін сипаттайтын оның құрамдас бөліктерінің бірі ғана ескерілді. Біз бұл компонентті зияткерлік капитал деп атаймыз. Адами капиталды кез келген экономикалық жүйенің негізгі ресурсы және өсу факторы ретінде қарау керек. Адами капитал – бұл кәсіпорындардың, салалардың, әлеуметтік-экономикалық кешендердің, муниципалды аумақтардың, аймақтардың, елдердің бәсекеге қабілеттілігін арттырудың стратегиялық мүмкіндіктерін құратын адамдардың білімі, дағдылары, қабілеттері, құзыреттерінің жиынтығы [9, с. 97-99].

Адами капиталдың рөлі әлемдік қаржы-экономикалық дағдарыстың басталуы жағдайында өзін ерекше айқын көрсетті. Қазақстандағы адами капиталды дамыту осы дағдарыстан шығудың қажетті шарты ретінде қарастырылады. Адам әлеуетінің дамуы – бұл халықтың мүмкіндіктерінің кеңеюі, нақтырақ айтсақ, қазіргі кезде аумақтық ұтқырлықтың артуы, кәсіби ауысулардың күшеюі және өнімді ақыл-ойдың қалыптасуы.

Адами капиталды дамыту міндеті бүгінгі күні бірінші кезекте. Қазақстанның адами әлеуетін капиталдандыру секторы ретінде қаралатын білім беру, мәдениет, денсаулық сақтау, ғылым сияқты бірқатар қазіргі заманғы әлеуметтік секторларды жаңғырту мемлекеттік міндет ретінде қалыптастырылуы тиіс.

Нәтижелер және талқылау. Адам капиталын қалыптастыру мен жинақтаудағы мемлекеттің рөлін аша отырып, ең алдымен, тиісті іс-әрекеттер әкелуі мүмкін оң әсерлерді атап өткен жөн, бұл ең алдымен, қазіргі Қазақстан үшін өте маңызды болып табылатын елдің адами әлеуетінің өсуі.

Адами капиталға мемлекеттік инвестициялардың оң әсерлеріне мыналарды жатқызуға болады:

- демографиялық, кадрлық және кәсіби тәуекелдерді төмендету;
- денсаулық сақтау шығындарын тұрақтандыру;
- халық табысының өсуі салдарынан салық салынатын базаның ұлғаюы;
- өнімсіз әлеуметтік шығыстарды (жұмыссыздық және халықтың аз қамтылған санаттары бойынша жәрдемақылар) қысқарту);
- қылмыс деңгейінің төмендеуі;
- денсаулыққа деген көзқарастың өзгеруі, бұл көбінесе білім мен табыстың жоғары деңгейімен байланысты;
- азаматтардың әлеуметтік белсенділігі;
- әлеуметтік-жауапты ойлауды және әлеуметтік-жауапты тұтыну феноменін, жаңа құндылықтар жүйесін қалыптастыру.

Адами капиталды қалыптастыруға және оның сапасын арттыруға бағытталған мемлекет қызметінің негізгі бағыттарына мыналарды жатқызуға болады:

- өмір сапасын арттыру және жайлы өмір сүру ортасын құру;
- денсаулық сақтаудың тиімді жүйесін қалыптастыру және барлық азаматтар үшін білікті медициналық көмектің тең қолжетімділігін қамтамасыз ету;
- қазіргі заманғы сын-қатерлерге барабар білім беру жүйесін қалыптастыру, білім беру сапасын оның барлық деңгейлерінде арттыру және оған тең қол жеткізуді қамтамасыз ету;
- қауіпсіз және қолайлы еңбек жағдайларын қалыптастыруға, экономикалық белсенді халықтың ұтымды, тиімді жұмыспен қамтылуына қол жеткізуге жәрдемдесу.

Адами капиталды қалыптастыру көздері жалпы және кәсіптік білім беруге әлеуметтік инвестициялар, денсаулықты сақтауға және жақсартуға, өмір сүру деңгейі мен сапасын арттыруға бағытталған инвестициялар, сондай-ақ еңбек жағдайларын жақсартуға, әлеуметтік инфрақұрылым және т.б. Адами капиталға инвестициялардың үш арнасы бар: мемлекеттік әлеуметтік шығыстар, компаниялар мен үй шаруашылықтарының әлеуметтік шығыстары.

Адами және әлеуметтік капиталды жинақтау ерекшеліктерінің арасында жинақтаудың ұзақ кезеңін, инвестициялаудың жоғары тәуекелдерін, сондай-ақ оларды қалыптастыруға бағытталған жиынтық әлеуметтік шығыстардың (инвестициялардың) өсуін атауға болады. Адами капиталды жинақтаудан айырмашылығы, қоғамның әлеуметтік капиталын жинақтау әдетте тікелей қаржылық шығындарды қажет етпейді. Көрсетілген әсерлерге мыналар арқылы қол жеткізіледі: белгілі бір мінез-құлық нормаларын қалыптастыру, белгілі бір қағидаларды ұстану, олардың арасында әлеуметтік жауапкершілік қағидаты ерекше орын алады; қоғамның ұзақ мерзімді мүдделерінің пайдасына қысқа мерзімді топтық (корпоративтік) мүдделерден бас тартуға дайын болу; экономикалық қызмет субъектілері арасындағы сенімнің өсуі, соның ішінде әлеуметтік желілерді де қамтитын тиісті байланыс құралдарын қалыптастыру.

Әлемнің экономикалық дамыған елдерінде қалыптасқан әлеуметтік саясат моделі шеңберінде адам капиталын жинақтауда жетекші рөл мемлекетке тиесілі, бұл оны жинақтауға және сапасын арттыруға бағдарланған белсенді әлеуметтік саясатты жүргізуді көздейді. Әлеуметтік саясаттың маңызды бағыттарына дамуы адами капиталдың сапасына тікелей әсер ететін әлеуметтік саладағы инвестицияларды жүзеге асыру жатады: денсаулық сақтау, білім беру, мәдениет.

Осыған байланысты адами капиталды дамытудың мемлекеттік саясатына жаңа көзқарас туралы сөз қозғаған орынды, оның шеңберінде мемлекет адами капиталды дамытуды басқару оны қалыптастыру (молықтыру және жинақтау), сондай-ақ пайдалану мәселесі екенін түсінетін тиімді инвестор ретінде әрекет ете алады.

Инвестор мемлекет осылайша екі кешенді міндеттің дәйектілігін түзуі тиіс: 1. Адами капиталды сапалы арттыру және жинақтау (оны жинақтау мен жинақтаудың жағдайлары мен ынталандыруларын жасау, қабілетті адами капиталды қалыптастыру, экономиканың болашақ қажеттіліктеріне сәйкес

адами капиталды дамытудың перспективалық бағыттарын болжау; 2. Жинақталған адами капиталды тиімді пайдалану (қоғамдық өндіріс процесінде еңбек нарығы, тұтыну нарықтары арқылы; ел ішінде еңбек, кәсіпкерлік, шығармашылық қызметті жүзеге асыру үшін жағдайлар жасау). Біздің ойымызша, бұл бағыттарды әлеуметтік-экономикалық дамуды басқарудың ұлттық стратегиясына біріктіру қарапайым фактіні түсіну арқылы жүзеге асырылуы керек: әлеуметтік көбею процесіне енгізілген сайын адами капитал экономикалық өсудің ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік-экономикалық дамудың нақты қозғаушы күшіне айналады. Ал мемлекет экономикалық саясат құралдарын (ең алдымен бюджет-салық және ақша-кредит саясаты) қолдана отырып, үй шаруашылықтары мен фирмаларға қатысты макро және микро деңгейлерде адам капиталын көбейту және жинақтау процестеріне мақсатты түрде әсер етеді. Адами капиталды сапалы ұдайы өндіру және жинақтау саясатындағы маңызды құрал мемлекеттік шығыстар, атап айтқанда, әлеуметтік – мәдени іс-шараларға арналған шығыстар – «әлеуметтік инвестициялар» болып табылады.

Мемлекеттің денсаулық сақтау мен білімге инвестициялар мысалында адами капиталды жинақтау және сапасын арттыруға қатысуын қарастырайық.

Мемлекеттің денсаулық сақтауға инвестицияларды қаржыландыруға қатысуы (ел халқының денсаулығын сақтау және қолдау) денсаулыққа ерекше жоғары жеке және қоғамдық маңызы бар игілік ретінде қарауымен айқындалады.

ДДҰ анықтамасы бойынша денсаулық – бұл ауру мен физикалық ақаулардың болмауы ғана емес, толық физикалық, рухани және әлеуметтік әл-ауқат жағдайы. Дені сау адамдар жұмыс күшінің көбеюін, еңбек өнімділігінің жоғарылауын қамтамасыз етеді, біліктілікті арттыруға және нәтижесінде кірістердің өсуіне мүмкіндік береді, олар жинақ пен кейінгі инвестициялардың өсуіне мүмкіндік бере отырып, тұтынуды оңтайландырады. ДДҰ мамандарының бағалауы бойынша халықтың денсаулығы мынадай факторлармен анықталады: тұқым қуалаушылық (15-20%), қоршаған ортаның жай-күйі (20-25%), медициналық қамтамасыз ету (10-15%), адамдардың өмір сүру жағдайы мен өмір салты (50-55%) [10, с. 1].

Мемлекеттің ел халқының денсаулығын сақтау мен қолдаудағы рөлі туралы айта отырып, денсаулық сақтаудың тиімді жүйесін қалыптастыруды және барлық азаматтар үшін білікті медициналық көмекке тең қол жетімділікті қамтамасыз етуді бірінші кезектегі шара деп атаған жөн.

2018 жылдың қыркүйегінде Bloomberg агенттігінің ұлттық денсаулық сақтау жүйелері тиімділігінің жыл сайынғы рейтингі жарияланды. Рейтингтің негізінде үш көрсеткіш бар: 1. Туу кезінде күтілетін орташа өмір сүру ұзақтығы; 2. Денсаулық сақтауға арналған мемлекеттік шығындар; 3. Халықтың жан басына шаққандағы медициналық қызметтердің құны. Егер оған салынған инвестициялар күтілетін нәтиже – өмір сүру ұзақтығының оң динамикасын берсе, ұлттық денсаулық сақтау жүйесін тиімді деп санауға болады. Қазақстан 2018 жылы бір позицияға көтеріліп, рейтингте 44 орынға орналасты. Денсаулық сақтау тиімділігінің деңгейі – 39,2 балл. Орташа өмір сүру ұзақтығы – 72 жыл. Медициналық қызметтердің жан басына шаққандағы құны 379 долларды құрайды, Денсаулық сақтау шығындарының үлесі ЖІӨ-нің 3,9% құрайды. Рейтингте бірінші орынды Гонконг иеленді: мұнда орташа өмір сүру ұзақтығы 84 жылдан асады, жан басына шаққандағы медициналық қызметтердің құны – 2222 доллар. Одан кейін Сингапур мен Испания: өмір сүру ұзақтығы 82 жылдан асады, медициналық қызмет көрсету құны–2280 және 2354 доллар. Алғашқы ондыққа Италия, Оңтүстік Корея, Израиль, Жапония, Австралия, Тайвань және БАӘ кірді [11, с. 1]. Қазақстан денсаулық сақтауды қаржыландыру рейтингтің жетекші елдерінен әлі артта қалып отыр. Дегенмен төмендегі кестеден көріп отырғанымыздай, 2014-2015 жылмен салыстырғанда 2019-2020 жылдары денсаулық сақтау саласына жұмсалған қаражат көлемі екі есеге өскен. Білім саласы мен әлеуметтік қорғау саласы инвестиция көлемі де жақсарған [12, с. 1].

1-кесте

Қазақстанның мемлекеттік (шоғырландырылған) бюджет шығыстарының құрылымы (мың. теңге)

Жыл	Мемлекеттік басқару органдарының қызметтері	Қорғаныс, қоғамдық тәртіп, қауіпсіздік	Денсаулық сақтау	Тұрғын үй-коммуналдық шаруашылық	Демалыс, спорт, мәдениет, дін	Білім	Әлеуметтік қорғау
2014	363 332 888	415 681 011	645 335 809	245 911 067	109 497 300	459 651 050	1 505 456 471
2015	256 821 934	460 092 834	674 493 085	229 688 959	121 365 047	472 219 594	1 596 995 818
2019	502 601 135	702 377 261	1 203 000 781	331 269 640	139 240 454	615 073 284	3 245 211 547
2020	423 873 139	695 951 048	1 284 025 114	134 708 461	106 821 445	724 246 207	3 156 051 538

Мемлекеттің білім беруге инвестицияларды қаржыландыруға қатысуы келесідей: әр ел өзінің білім беру жүйесін мәдениеттің түріне және білімді адамның нормативтік идеалы туралы түсініктерге, сондай-ақ қазіргі заманғы талаптарға сәйкес келетін білім беру қажеттіліктеріне қарай қалыптастырады. Білім беру қажеттілігінің ауқымы білім беру жүйесіне кіргісі келетін оқушылар санымен анықталады, оған демографиялық және географиялық факторлар, білім беруді интернационалдандыру әсер етеді. Білім беру қажеттілігі кеңейтілген көбею қасиетіне ие, яғни оның бастапқы деңгейі неғұрлым жоғары болса, білім беру деңгейін одан әрі арттыру қажеттілігі соғұрлым жоғары болады.

Білім беру саласын дамыта отырып, мемлекет мынадай мақсаттарды іске асырады:

- ұлттық мәдениетті жаңғырту және дамыту;
- әлемдік нарықта мемлекеттің мәртебесін арттыру;
- ел экономикасының қажеттіліктеріне және тұрақты даму міндеттеріне сәйкес адами және әлеуметтік капиталды молайту.

Қоғамда түбегейлі өзгерістер болған кезде – техникалық, экономикалық немесе әлеуметтік, олар білім беру сипаты мен оқу бағдарламалары мазмұнының өзгеруіне әкеледі. Білім берудің алдында объективті түрде екі міндет туындайды: 1. Білім беру мәдениетінің қол жеткізілген деңгейін сақтау; 2. Уақыт талабына сай болу. Білімге негізделген экономика үшін жалпы және компьютерлік сауаттылық, зерттеу, ақпаратты игеру және синтездеу, топтарда, басқа мәдениет пен тілдің ана тілдерімен жұмыс істеу дағдылары, сыни және тәуелсіз ойлау тәсілі қажет. Білім беру жүйесінің қызметіндегі мемлекеттің рөлі – оны қаржыландыру.

Қазақстан әзірше PISA (оқушылардың білім жетістіктерін бағалау жөніндегі халықаралық бағдарлама) рейтингінің көшбасшыларынан едәуір артта қалып отыр – қазіргі уақытта республика рейтингте көшбасшы 10 елдегі \$14-18 мыңмен салыстырғанда бір оқушыны оқытуға жылына \$1 мыңнан кем қаражат салуда. Артта қалуды азайту үшін Қазақстан 2025 жылға қарай білім беру шығындарын алты есеге арттыруды көздеп отыр.

ЭЫДҰ елдерінің көпшілігінде білім беруге жұмсалатын жиынтық шығыстар ЖІӨ-нің шамамен 6,3% деңгейінде, Қазақстанда – 3,62% [13, с. 1]. Жиынтық әлеуметтік шығыстардың, оның ішінде білім беруге арналған ауыртпалықтың өсіп келе жатқанына қарамастан, әлемдік тәжірибе білім беруге арналған шығыстардың жалпы шамасының 10-15%-дан аспайтын бөлігі ғана бюджеттен тыс көздерге тиесілі екенін көрсетіп отыр; осылайша, жеке қаржыландыру мемлекеттік қаржыландыру орнына жүрмейді, оны толықтырады. Барлық деңгейлерде ақылы білім беру тек нақты қажеттіліктерді қанағаттандыру үшін қосымша рөл атқара алады, бұл білім берудегі дискриминацияға қарсы конвенцияға (1960) сәйкес келеді. Қазақстан осы конвенцияны ратификациялай отырып, азаматтарға білім алу жолында кедергілер қоймауға, кез-келген деңгейдегі немесе типтегі білімге қол жеткізуге тыйым салмауға, барлығына бірдей қол жетімділікті қамтамасыз етуге міндеттеді. Жалпы алғанда, қазіргі уақытта Қазақстан бюджетінің білім беру шығындары осы салалардың тұрақты дамуын қамтамасыз ететін деңгейден төмен екенін атап өтуге болады.

Білім берудің экономикалық және әлеуметтік артықшылықтары әртүрлі түрде қалыптасады. Ерте жастан бастап және мектеп кезінде әлеуметтік нормалардың қалыптасуы мәжбүрлеудің болашақ шығындарын азайтады. Жалпы мәдениеттің кіші жүйесі ретінде халықтық білімнің біртекті (біркелкі) жүйесі транзакциялық шығындарды азайту және экономикалық қызметті жеңілдету арқылы желілік сыртқы әсерлерді тудырады (тілдердегі, әдеттердегі, нанымдағы айырмашылықтар өзара түсініспеушілік тудыруы мүмкін, тиімді өндіріс пен айырбасқа нұқсан келтіруі мүмкін).

Тағы бір тиімділігі – түрлі мәдени, этникалық және діни топтар арасындағы қақтығыстарды қайта бөлу мүмкіндігі.

Адам капиталының қоры өздігінен тұрақты әлеуметтік-экономикалық дамуға кепіл бола алмайтынын ескеру қажет. Ресурстарды тұрақты байлыққа айналдыру жоғары сапалы әлеуметтік қатынастарды қажет етеді. Алайда, біздің елдің әлеуметтік капиталының жағдайы қазіргі кездегі әлеуметтік-экономикалық дамудың қажеттіліктеріне сәйкес келмейді.

Қазіргі жағдайды түзету әлеуметтік саясат құралдарының көмегімен мүмкін болады, ал мемлекеттің міндеті жағдай жасау болып табылады:

– адами капиталды жинақтау және сапасын жақсарту (білімге және салауатты өмір салтына деген қажеттіліктерді жүзеге асыру; адам капиталы қалыптасатын әлеуметтік салаларды жеткілікті қаржыландыру; жеке секторға тиісті инвестицияларды ынталандыру, ұлттық экономиканың қажеттіліктерін жоспарлау адами капитал және т.б.);

– адами капиталды тиімді пайдалану (табыс саясатын жүргізу, қазіргі заманғы еңбек нарығы институттарының қалыптасуына ықпал ету, бұл жаһандану және еркін көші-қон жағдайында ерекше маңызды, адами капиталға салынған инвестициялардың қайтарымын арттыратын әрекеттер);

– әлеуметтік капиталдың сапасын жақсарту (әлеуметтік саясат шеңберінен шыққан, бірақ оң әлеуметтік капиталдың пайда болуының қажетті шарты болып табылатын, әлеуметтік қорғаудың қолайлы деңгейін қамтамасыз ететін, әлеуметтік диалог үшін жағдай туғызатын демократиялық құндылықтарды қалыптастыру).

Қорытынды. Қорытындылай келгенде, экономикалық қызметтің барлық қатысушылары адами капиталды жинақтау және сапасын жақсарту үшін қажетті жағдайлар жасауға жауап береді. Алайда, негізгі рөл мемлекетке тиесілі, өйткені адами капиталдың негізгі элементтері – білім беру мен денсаулық сақтауды қалыптастырудағы нарықтағы «сәтсіздіктер» айқын, тек мемлекеттің ғана ресурстық мүмкіндіктері және бірнеше ұрпақ бойына инвестициялауды қажет ететін іс-шараларға қажетті уақыт кеңістігі бар.

Қазақстанда әлеуметтік инвестицияларды құрылымдау әдісі модернизацияны, сондай-ақ оларды бағдарламалау (жол картасын қалыптастыру) және мониторинг (қоғамды ашық ету үшін) тәсілін қажет етеді. Атап айтқанда, денсаулық сақтау саласына инвестициялар құрылымын жаңарту үшін инвестицияның екі бағытын бөліп алған орынды: профилактикалық медицина және тікелей медициналық көмек. Инвестициялар салауатты өмір салтының заманауи инфрақұрылымын қалыптастыру арқылы адами капиталды рационалды дамытуға мүмкіндіктер құруға қажет. Ресейде мемлекеттен әлеуметтік инвестициялар динамикасында тұрақты тенденцияның болмауы адами капиталды дамытудың қолданыстағы саясатында базалық ретінде «әлеуметтік-экономикалық жауапкершілік» қағидатын құру туралы айтуға мүмкіндік бермейді.

Әлеуметтік бағдарламалар секторы көбінесе аймақтық және муниципалды бюджеттерге жатады, сондықтан қазіргі жағдайда адами капиталды дамытудың аймақтық қорлары қажет, оларды құру адами капиталды дамытуға бағытталған шараларды қаржыландыруға өңірлердің күш-жігерін үйлестіруге, сондай-ақ постиндустриалды экономиканың талаптарына сәйкес келетін ресми статистиканы сапалы жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді, ол адами капиталға жинақталған салымдардың шамасы және өңірдің ұлттық байлығының ажырамас құрамдас бөлігі ретінде адами капиталды дамыту жағдайларының серпіні жөніндегі деректерді қамтитын болады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Корчагин Ю.А. Российский человеческий капитал: фактор развития или деградации? / монография. – 252 с. – Воронеж, 2005.
2. Тактарова С. В. Управление формированием человеческого капитала в условиях инновационного развития экономики / монография. ISBN 978-5-4365-1697-4
3. Брик Л. В., Горельцев А. Г. К вопросу о сущности понятия «человеческий капитал» // Вестник МГТУ им.н. э. Баумана. – 2014. – №17(4). – С. 637-642
4. Smith, A.: Research on the nature and causes of the wealth of peoples. – Eksmo, 2007. – 956 p.
5. Laskowska, I., Dańska-Borsiak, B.: The importance of human capital for the economic development of EU regions. – Comp. Econ. Res. – 2016. – №19(5). – P. 63–79. <https://doi.org/10.1515/cer-2016-0038>
6. Перепелкин В., Перепелкина. Снижение сырьевой зависимости экономики и человеческого капитала страны. – М.: Econ Res. – 2017. – № 20(1). – С. 53-73
7. Fernihough, A.: Human capital and the quantity–quality trade-off during the demographic transition. – J. Econ. Growth. – 2017. – № 22(1). – P. 35–65.
8. Ермолина Л. В., Голиков В. В., Козенко З. Н., Поносова Е. В. Роль человеческого капитала среди показателей стратегической эффективности предприятия. – Qual. Access Success – 2018. – №19. – 162 с.
9. Радько С.Г., Дембицкий С.Г., Пришляк Е.А. Компетентностный подход к управлению человеческим капиталом // Дизайн и технологии. – 2017. – №59(101). – С. 95-104.
10. The World Health Report 2002. – Geneva : World Health Organization, 2002.
11. **Bloomberg Health Care Efficiency рейтингісі** // Bloomberg ресми сайты // <https://www.bloomberg.com/>
12. Мемлекеттік бюджет шығыстары // ҚР ресми статистика агенттігі // <http://stat.gov.kz>, – 2018.
13. Білім беруге арналған шығыстар деңгейі бойынша әлем елдерінің рейтингі. [Электронды ресурс] URL: <https://gtmarket.ru/ratings/global-education-expenditure>

THE CENTRED PRACTICE AND CONCEPTS OF ISLAMIC FINANCE: THE CURRENT AND FUTURE ALTERNATIVE MODELS

Aliya Beisengaliyeva,

master, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: Aliyabeisengaliyeva@gmail.com

Karlygash Kurbanova,

senior Lecturer, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, Republic of Kazakhstan

E-mail: kurbanova-pismo@bk.ru

Abstract. *This study examines current Islamic mortgage practices in light of Islamic financial system principles in order to identify any discrepancies. The development of an Islamic Mortgage Model (IMM) centered on Musharakah principles is a secondary goal. A comparison of conventional and Islamic mortgages has been completed, with existing Islamic mortgage practices being examined in view of Musharakah ideals and divergences being identified. In the context of business substance, practice differs from principles. Modified IsMM is created by applying Musharakah principles and highlighting differences with financial figures to determine the parties' financial rights and liabilities. Failure to achieve the Islamic finance goal of equitable wealth distribution is caused by deviation from risk-return sharing principles. This research adds to the risk-return sharing literature in Islamic finance.*

Key words: *Islamic Mortgage Model, mortgage loan, Islamic finance, Musharakah principles*

Introduction. The creation of the modern Islamic financial system is a response to such unethical activities in the capitalistic economic system, such as Riba (interest and usury), Gharar (excessive uncertainty), liberalism, consumerism, wealth maximization, and survival of the fittest, among others[12]. The mainstream financial system has failed to solve a number of crucial economic problems, including wealth inequality, financial uncertainty, and resource destruction/waste. Based on the Islamic worldview, the Islamic financial system integrates ethical aspects into economics. In addition to Shari'ah (Islamic norms) enforcement, the Islamic financial system aspires to clear goals, including fair wealth distribution and financial stability[5].

In the first decade of the twenty-first century and beyond, Islamic finance has experienced rapid geographical and organizational development. Islamic finance is currently practiced in the United Kingdom and the United Arab Emirates, among other major financial centers. The Organization of Islamic Cooperation (OIC) region (Muslim majority countries) is the primary market for Islamic financial services, but other countries are showing growing interest as well. According to projections, the Islamic finance industry's asset volume reached US\$ 2.3 trillion by the end of December 2018, reflecting a compound annual growth rate of 14% from 2013 to 2018, with a conservative forecast of more than US\$ 3.0 trillion by 2020 [7].

Shariah-based and Shariah-compliant Islamic financial products/contracts are scientifically listed[11]. Shariah-based (equity) contracts are favoured over Shariah-compliant (debt-based) contracts. According to empirical evidence, the Islamic finance industry predominantly uses four types of contracts in funding and investments: Murabaha, Ijarah, mortgages, and Sukuk (Islamic bonds).

This research explores Islamic mortgages from the viewpoints of Shariah and clinical practices. Islamic mortgages are extremely common all over the world, especially among the world's growing Muslim population. Muslims prefer Islamic mortgages because they provide both material (the ability to own a home) and spiritual benefits (in agreement with religious beliefs). Religious factors should be taken into account when selecting Islamic mortgages, according to empirical evidence. 3. Islamic mortgages account for a sizable portion of the Islamic banking industry's investment and funding portfolios. In Pakistan's Islamic banking industry's investment and financing portfolio, the share of declining Musharakah—a contract used in house financing—is close to 30% [16]. Mortgages have historically been the banking industry's favored method of financing due to their perceived lower risk, but the Islamic banking industry has taken advantage of this. Furthermore, providing house financing is very much in line with the spirit of the Islamic financial system, which aspires to promote fair wealth distribution and financial stability.

Since the Islamic financial services industry only uses mortgages to apply Musharakah financing on a large scale, such an examination is essential. A secondary aim of the research is to present an alternative Islamic Mortgage Model (IMM) for consideration by policy institutions such as Shariah boards, regulators, and standard-setting bodies, while keeping in mind the goals of the Islamic financial system.

Mortgage Studies Review. The literature has questioned/ criticized the linking of rentals to IBOR, ignoring market rentals of underlying land, and risk transfer to the consumer[11]. According to Asadov et al. (2018), Islamic mortgages are identical to traditional mortgages due to the practice of transferring ownership risk to the consumer. AIF poses a number of issues in Malaysia's current Islamic house-financing activities (Musharakah Mutanaqisah), including mixing contracts, unilateral promises to buy, risk-sharing, and the pricing process for equity unit sales. Meera and Abdulrazak argue in favor of partnership-based mortgages, which are mortgages that are backed by a partnership.

Musharakah Mutanaqisah Partnership (MMP) was chosen over sale-based and interest-based models because of potential benefits such as eliminating interest, reducing debt defaults, rising economic stability, and ensuring equal wealth distribution. In another report, Meera and Abdulrazak discuss the practical problems with MMP implementation, such as adjustments in rental rates, property revaluation, redemption, defaults, and contract termination. The authors recommend market rentals to replace interest rates;[19] however, they do not recommend sharing in property appreciation unless the customer plans to leave the property (default and termination). Cooperative mortgages may be used to treat cases of lower-than-interest-rate rentals, which are unattractive to bankers. Hasan uses financial calculations to show that Islamic mortgages are similar to traditional mortgages in terms of Riba (interest) use, and recommends the diminishing balance approach (DBM), which does not require joint ownership. [10]

Baber contrasts BBA and MMP and concludes that MMP is the better alternative. He has brought up unique practical problems in MMP, such as taxes, operating costs, and insurance costs, among others. In the field of benchmarking and default situations, Kashi present a comparative study and document convergence of MMP to BBA and traditional financing. [9]

Certain deficiencies in current practice have been established in the literature; as a result, it is crucial to analyze current practice in light of Musharakah principles and propose improvements. (The concepts of diminishing Musharakah are included in the appendix.) In addition, it is critical to assess the role of Islamic mortgage financing in achieving Islamic finance goals. The principles/rules of Islamic partnership ensure that both partners share (actual) risk and reward.

Current practice. a. Musharaka Principles That Are Disappearing

Any asset-based contract (including Murabaha and Ijarah) may be used to provide house financing; however, Musharakah (financing property by joint ownership with the customer) is a suggested as well as commonly practiced by Islamic banks in providing mortgage financing. Partnership contracts in funding are favoured over sale-based contracts from a Shariah perspective. Chapra shows that, in addition to stability, promoting fairness in the financial system requires meeting two requirements. [5] First, a financier must share the risk; and second, lending to the poor must be done in an equal manner. An overview of the Musharakah type of Islamic mortgages is provided in this report. The Diminishing Musharakah type of Islamic mortgages is a revolutionary mode of financing (DM). The property is purchased under the joint ownership of an Islamic bank and the client, according to the terms of this financing contract. The consumer contributes a portion of the expense of the property (usually 15 percent to 30 percent) and the remainder is funded by an Islamic bank.

Musharaka practice is declining. To the best of the author's knowledge, the information provided here is firsthand and accurate. Information is gathered through Islamic bank websites, personal visits to branches, and conversations with Islamic bank workers involved in mortgage financing, as well as involvement in conference/training sessions. Frequently Asked Questions (FAQs) released by Islamic banks are an important source of knowledge on current Islamic mortgage practices. These FAQs are used by Meezan Bank, Habib Bank, Bank Alfalah, BankIslami, Dubai Islamic Bank, and Albaraka Bank in Pakistan, and Abu Dhabi Commercial Bank, Abu Dhabi Islamic Bank, Ajman Bank, Dubai Islamic Bank, Emirates Islamic Bank, Alhilal Bank, and Noor Bank in the United Arab Emirates. Furthermore, some banks (such as Meezan Bank) have issued unique calculators for calculating installments on their websites, and we have checked the figures mentioned here using such calculators. Finally, Shaikh conducted a comparative analysis on Islamic and traditional mortgages in Pakistan, selecting six banks (three from each stream) to help understand the current practice of diminishing Musharakah.[18]

- A consumer chooses a property to purchase and receives funding from an Islamic bank. A financing application is required by an Islamic bank, which is reviewed by the credit in-charge. The decision to provide funding is made based on the customer's willingness to repay (financing caps are based on monthly income), and property is not taken into account at this period. If the financing application is approved, the consumer is granted a credit cap [some banks charge a processing fee].

- After the credit/financing cap is accepted, the Islamic bank demands property information and charges the consumer for a property valuation. If the assessment is positive, funding is given [not sure if the application and appraisal fees would be refunded if the project fails].

- The customer pays a portion (15 percent -30 percent) and the bank contributes the remainder, and the property is bought in shared ownership [in some cases, it is purchased solely in the name of the customer due to legal and tax issues].

- The customer is responsible for all maintenance and repairs, and Islamic banks are not responsible for the property's upkeep.

- The contract requires property insurance/Takaful to reduce risk, which is solely paid by the buyer, and in some cases is expected to be purchased from a related Takaful company (life insurance/Takaful is also required in some cases).

b. Objections/Questions

A closer look at current Islamic mortgage activities poses a slew of Shariah-related issues. Certain elements are incompatible with Islamic relationship values. This study raises the following relevant questions/objections about the current practices of Islamic mortgages:

What is the Shariah justification for charging the consumer an application fee? A prospective partner in immovable property who seeks financing from an Islamic bank is expected by Musharakah to share risk and reward of the underlying property based on the equity stake. How would a partner be paid a fee for considering his relationship proposal? We do not declare this activity to be Haram because it is the duty of the Shari'ah board of the respective bank to draw a decision based on the knowledge available. It appears to be incompatible with Musharakah values.

Evaluation A consumer pays a fee to determine the value of the underlying property. The appraisal of the underlying property is solely for the profit of an Islamic bank. It is unjustified to charge expenses to one party when benefit accrues to the other [or both] according to the Al Kharaj Bid Daman principle (benefit is with liability; or profit is with risk). Since the future value of appraisal accrues to the bank rather than the consumer, an Islamic bank should bear these costs. To invest in such a property, the customer has already done his homework.

Rent is calculated using IBOR plus a certain percentage; as a result, rentals are related to the cost of capital rather than market rents. IBOR is based on the supply and demand for capital, while rents are based on the supply and demand for assets. IBOR is less than market rents of properties in some countries (capital supply surplus), whereas it is more than property rentals in others (capital supply deficit). Musharakah is a contract that stipulates the sharing of real value generated by the underlying project/business, rather than charging returns based on a benchmark, and is based on capital demand and supply. In legal form (as permitted by Shari'ah-boards), such a practice may be in line with Shari'ah, but it deviates from Shari'ah dictates in economic content. In reality, in the presence of IBOR-based rent calculation, there is no discernible economic difference between Islamic and traditional mortgages. According to Tahir property rentals must be set in advance, and variable rentals are against Shari'ah.[18]

Under new Islamic mortgages, there is no way to share in the rise or decline of the underlying property's market value. Benefit or loss on a joint property is shared between the partners according to Musharakah rules. It is a direct breach of Musharakah principles to not share appreciation or decline in the market value of property during joint ownership (of risk and reward sharing). According to AAOIFI, neither party can guarantee the capital of the other because Musharakah is founded on the Al-Ghurm Bil-Ghunm concept (the entitlement to return is related to the exposure to risk).

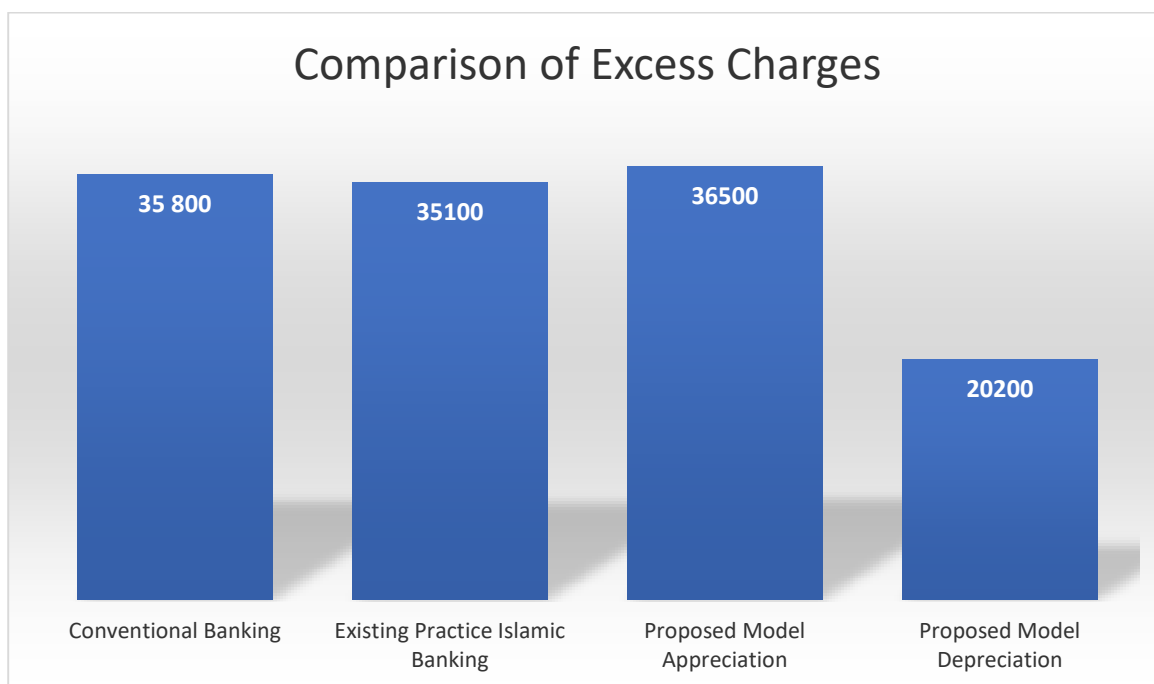
In terms of legal form, an Islamic bank's sale of equity units to a customer at a pre-agreed price (face value) can be in accordance with Musharakah principles, since one may sell his property at any price, including par value, at a premium, or at a discount. However, in terms of economic substance, such a practice is incompatible with the Islamic financial system. Selling equity shares at par value is, in practice, a breach of Shari'ah partnership law. Shari'ah Standard # 12 states that neither of the partners will guarantee capital or return on capital to the other.

In terms of economic content, there is no distinction between traditional and Islamic mortgages. The superiority of Islamic mortgages over traditional mortgages is severely flawed and debatable based on this experience. According to some Islamic finance experts, this activity cannot be a barrier in the event of a mortgage crisis, such as the one that occurred in 2007. Willful default by a segment of consumers to avoid possible loss due to a decline in the market value of assets was an important factor contributing to the crisis. The consumer is not shielded from any possible decline in market value under current practice.

Results and discussion. A model for Islamic mortgages is suggested, taking into account Shariah considerations as well as the practice's suitability. In theory, the proposed model accommodates the risk-reward sharing concept in letter and spirit. Risk-reward sharing, according to Chapra, increases the market's capacity to enforce necessary financial discipline.[5] If financial institutions' returns (on capital and capital) are not guaranteed, due diligence of market conditions is required, resulting in credit matching with real-economy growth. Under the current mechanism, the target of wealth maximization motivates for further credit expansion, which is intended to act as a deterrent from excessive credit expansion (leading to instability) under the benefit and loss sharing structure. The following factors underpin this model:

- The consumer will not be paid an application fee.
- The consumer is not responsible for any valuation fees.
- Rents are calculated based on the property's current market rental rates.
- In the exchange of equity shares/units between the bank and the client, market value (appreciation/depreciation) is balanced.
- Insurance and servicing costs are divided between the partners (bank and customer) depending on their equity interest.

Figure I shows the comparative outcomes of four methods. According to the calculations, the gap in finance charge between traditional banking and current Islamic banking activity is negligible. To be competitive in the market, Islamic bankers consciously and willingly balance returns and charges with traditional banking; however, such a competitive advantage can not be preserved at the expense of compromises with the core of the Islamic financial system. Certain basic values of Musharakah are jeopardized in current practice, including the decoupling of returns from real outcomes, as well as misunderstanding of insurance and maintenance expenses. These problems are taken into account in the proposed model. In the event of a valuation increase, the Islamic bank's share of returns is greater than the current share (1,435 for three years). Depreciation, on the other hand, lowers returns for an Islamic bank (14,959 over three years), resulting in lower returns for depositors, which can be offset by savings and diversifications.

Figure 1- Comparison of Excess Charges

More caution in the evaluation of mortgage lending proposals is a required consequence of these findings. Why will an Islamic bank fund such schemes if the predicted outcome is housing deflation? Deflation continues to be a concern in practice, but it can theoretically serve as a barrier to over-expansion of credit in the mortgage market, beyond actual demand for housing.

Obviously, as the valuation of a property increases, the return on investment is higher, and vice versa. Diversification will, in practice, average the surplus and deficit in Islamic bank investment returns. Furthermore, the aggregation of deposits for real estate assets only, by limited Mudarabah deposits, will be a powerful method for financing Islamic mortgages. Customers and the Islamic banking industry can negotiate on variable

returns by inclusion in actual benefit and loss sharing if purpose-based deposit collection (in this case, real estates) is implemented. Restricted Mudarabah deposits are not (well) promoted by Islamic banks, and deposits are often obtained under unregulated Mudarabah, which allows the Islamic banking industry's management to place funds as they see fit. However, by moving outside the status quo, the Islamic finance industry must be creative and deliver out-of-the-box solutions. In the long term, just copying traditional mortgage goods with minor modifications to the legal forms of the contracts while avoiding economic content would be ineffective.

Conclusion. The aim of this study is to assess the methodology of current Islamic mortgages in light of Musharakah financing principles. It is concluded that the modern practice of declining Musharakah, as used in Islamic mortgages, lacks some basic aspects of true Islamic partnership, such as market price ignorance in rental and equity unit trading, risk transfer (effectively), and the burden of insurance and maintenance costs falling solely on one partner (i.e. the customer). Failure to achieve the aim of fair wealth distribution is one of the implications of current Islamic mortgage practice. However, Shariah enforcement, financial access, and financial stability are all accomplished to some degree. This study presents a modified declining Musharakah model that takes into account the fundamental concepts of Islamic partnership. The proposed model can address numerous criticisms of Islamic mortgages and distinguishes itself from traditional mortgages in both legal form and economic substance. A purpose-based collection of deposits under restricted Mudarabah contracts to finance Islamic mortgages is also suggested in the report.

The differences between Islamic mortgage values and practice are highlighted in this report. In addition, the contribution of house financing goods to the achievement of Islamic financial system objectives is recorded. Market participants will set course and make objective decisions by measuring progress against Islamic financial system goals on a regular basis. The Islamic finance industry, including policy-making institutions (Shari'ah boards and regulators), standard-setting bodies, Islamic bank management, and the general public at large, who are interested in Halal financing, can find this study useful.

References

1. AAOIFI (2015), *Shariah Standards for Islamic Financial Institutions*, Accounting and Auditing Organization for Islamic Financial Institutions, Manama, Bahrain.
2. Akbar, Y.H. (2009), "Special editorial on the global economic crisis", *International Journal of Emerging Markets*, Vol. 4 No. 3, <https://doi.org/10.1108/ijem.2009.30104caa.001>
3. Asadov, A. Sori, Z.B.M. Ramadilli, S. Anwer, Z. Shamsudheen, S. (2018), "Musharakah Mutanaqisah home financing: issues in practice", *Journal of Islamic Accounting and Business Research*, Vol. 9 No <https://doi.org/10.1108/JIABR-08-2015-0036>
4. Baber, H. (2017) "A comparative study of Islamic housing finance models and issues", *Qualitative Research in Financial Markets*, <https://doi.org/10.1108/QRFM-12-2016-0053>
5. Chapra, M.U. (2008), "Innovation and Authenticity in Islamic Finance", paper presented at the Eighth Harvard
6. University Forum on Islamic Finance on Innovation and Authenticity, Harvard Law School, Cambridge, MA 02138, USA, 19-20 April.
7. GIFR, (2018). *Global Islamic Finance Report*, available at: <http://www.gifr.net/>
8. Hanif, M. (2010), "Implications of Earnings Management for Implementation of Sharia-Based Financial System", *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*
9. Hasan, Z. (2011), "Islamic Home Finance in the Social Mirror", *ISRA International Journal of Islamic Finance* Vol.
10. Hasan, Z. (2012), "Mortgage contracts in Islamic home finance: Musharakah Mutanaqisah program vs. Zubair diminishing balance model", available at: <https://mpr.ub.uni-muenchen.de/39067/>
11. Hanif, M. and Iqbal. A.M. (2010), "Islamic Financing and Business Framework: A Survey", *European Journal of Social Sciences*, Vol. 15 No. 4, pp. 475-89.
12. Ibrahim, S.H.B.M. (2000), *The need for Islamic accounting: perceptions of its objectives and characteristics by Malaysian Muslim accountants and accounting academics*, Thesis for: PhD in Accounting, *University of Dundee*, University of Dundee, Nethergate, Dundee, DD1 4HN, Scotland, UK.
13. Kashi, A. and Mohamad, A. (2018) "Does Musharakah Mutanaqisah converge with Bai Bithamin Ajil and conventional loans?", *International Journal of Law and Management*, pp.750-53, <https://doi.org/10.1108/IJLMA-04-2016-0044>
14. Khan, F. (2010), "How 'Islamic' is Islamic Banking", *Journal of Economic Behavior & Organization*, Vol. 76 No.3, pp. 8012-19.
15. Shaikh, I.A. (2006), "Comparison Of Diminishing Musharaka And Conventional House Financing Contracts", *Market Forces*, Vol. 2 No. 3, pp. 118-23.
16. SBP (2017), *Islamic Banking Bulletin*, State Bank of Pakistan, Karachi available at: <http://www.sbp.org.pk/ibd/bulletin/2017/Sep.pdf>
17. Shaikh, I.A. (2006), "Comparison Of Diminishing Musharaka And Conventional House Financing Contracts", *Market Forces*, Vol. 2 No. 3, pp. 113-25.
18. Tahir, S. (2013), *Alternative Structures for Financing by Islamic Banks*, IRTI WP # 1434-03. Islamic Research and Training Institute, Jeddah, KSA.
19. Meera, A.K.M. and Abdulrazak, D. (2005), "Islamic Home Financing through Musharakah Mutanaqisah and al- Bay' Bithaman Ajil Contracts: A Comparative Analysis", *Review of Islamic Economics*

КРИПТОВАЛЮТА – ӘЛЕМДІК САУДАНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰРАЛЫ

Алимова А.А.,

Тұран Университеті «Қаржы» мамандығының 3 курс студенті,

Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

E-mail: adelya.alimova.2001@mail.ru

Ғылыми жетекшісі: доктор PhD, доцент, *Касымбекова Г. Р.*

Түйіндеме. Жазба жұмыста жаңа электронды ақша-криптовалюта туралы түсінік берілді. Криптовалютаның төлем жүйесі ретінде даму проблемалары мен даму преспективалары қарастырылды. Белгілі бір дәрежеде бұл құралдың жаңалығына және электрондық төлем жүйелерінде іске асырылатын техникалық шешімдердің алуандығына байланысты көптеген мемлекеттердің бұл ақша түріне қарым-қатынасы әр алуан. Сол себепті, мемлекеттердің бұл ақша түріне болған қарам-қатынасы анықталды. Криптовалютаның көптеген деректерде екі түсінік бойынша қарастырылғаны анықталды. Сонымен қатар, қазіргі кезде әлем бойынша неше биткойн мекен-жай бар екені, биткойннің нарықтық бағасы зерттелді. Сонымен қатар, зерттеу жұмысында бүгінгі таңда банктер өз тиімділігін арттыру үшін “blockchain”-ді қолдана бастағандығы және осылайша жанаша түрде криптовалюталардың танымалдығын арттыруға өз үлесін қосқандығы туралы баяндалады. Бұл өз кезегінде қолданыстағы қаржы инфрақұрылымында елеулі өзгерістерге қажетті алғышарттарды бекітеді.

Түйін сөздер: криптовалюта, bitcoin, blockchain, электронды ақша, қаржы, банк, қаржылық жаһандану.

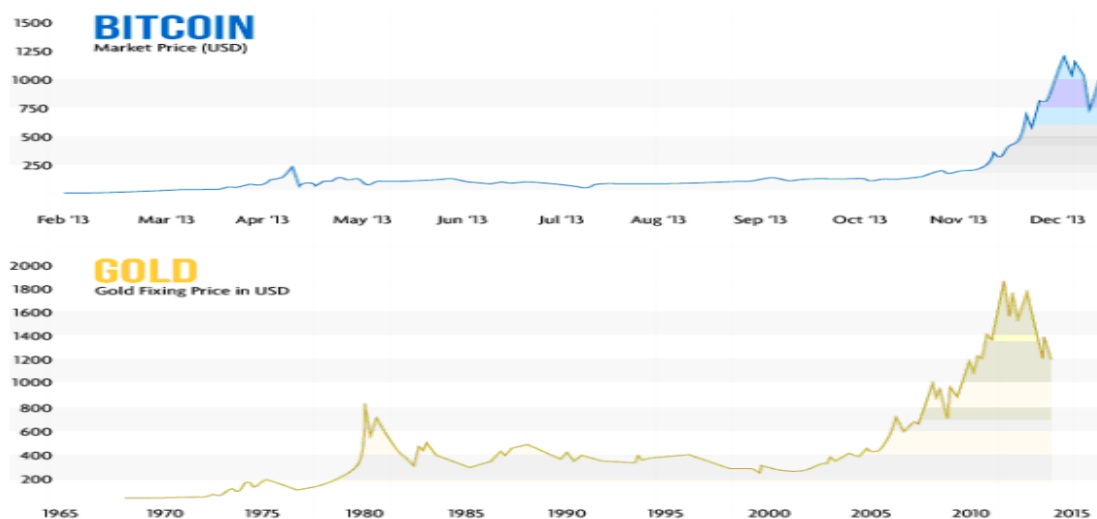
Кіріспе. Адамзат қауымы күннен-күнге дамып келе жатыр. Адам баласы жаңа әлемнің жаңа құралдары-цифрландыру технологияларын жасақтауда. Цифрландыру арқасында, қызмет көрсету саласындағы көптеген операциялар санаулы секундтарда орындалуда. Енді тек қызмет көрсету саласы емес, ақша да электронды жүйеге ауыса бастады. Бұл, қаржы саласындағы үлкен жаңалық. Шындығында, бұл арнайы электрондық ақша. Әрбір бірлік шифрланған өзгерту коды болып табылады. Физикалық тұрғыдан, бұл ақша, әрине, жоқ – ол арнайы бағдарлама арқылы шығарылып, компьютерде сақталады. Бұл технологияны әзірлеген Сатоси Накамото. Бүгінгі күні дүние жүзінде 1300-ден астам криптовалютаның түрлері бар, олардың капитализациясы 2014 жылғы 1 қазанда 5,4 млрд. долларды құрады [1].

Қазір ғаламтор арқылы төлем жүргізетін сандық Bitcoin мен Litecoin криптовалютасы халық арасында кең таралуда. Былайша айтқанда, ол интернеттің өз валютасы. Бұл ақшаны үкімет басқара алмайды, адам қай елде жүрсе де, оны төлем ретінде қолдана береді. Сонымен бірге, электронды валюта ешқандай да жүйеге бағынбайды. Криптовалюта кибершабуылдардан, хакерлік шабуылдардан жақсы қорғанған. Девальвацияға ұшырамайды. Криптовалютаны кез келген әлемнің нүктесіне бір сәтте жібере аласыз. Еуро Одақ биткойнды ресми түрде қабылдаса, Жапон елі бүгінде үйреншікті қолданып жүр. Бірақ, мұндай төлем түріне түбегейлі қарсы елдер де бар.

Қазіргі уақытта криптовалюта жақсы дамып келе жатыр деп айтсақ, қателеспейміз. Электрондық ақшаның пайда болуына байланысты сұрақтар кейбір ресейлік және шетелдік ғалымдардың еңбектерінде кең түрде қамтылған. Атап айтсақ, Алекс Форк [2], Достов В.В. [3], Натаниэль Поппер [4], Пол Винья, Майкл Кейси [5] және басқалар. Криптовалютаны, блокчейн технологиясын, ұйымдар мен орталықсыздандырылған криптожүйелердің жұмыс істеуін Майкл Гарий [6] зерттеген. Баладжи Шринивасандың айтуы бойынша «Биткойн менгеру – бұл ең жақсы техникалық анықтама, ал биткойн ретроспективті түрде бұл онжылдықтың ең маңызды технологиясы» [7].

Имран Баширдің пікірінше «Блокчэйн жылдам дамып келе жатқан және өзгертін технология болып табылады. Ол барлық салаларға оң әсерін тигізу мүмкіндігінен түрлі салалардың зерттеушілері, ғалымдары мен мамандарын тартты. Осы технологияны жетілдіруге бағытталған күш-жігердің арқасында, блокчэйн технологиясы үкіметте, медиада, өнерде, ғылымда, қаржыда, медицинада және іс жүзінде барлық салаларда қолданылады» [8].

Бүгінгі таңда, криптовалюта туралы ешқандай ортақ түсінік жоқ. Кейбір деректерде криптовалюта ақша ретінде қарастырылса, ал басқаларында, шикізат немесе тауар ретінде қарастырылған. Мысалы: Канада елі криптовалютаға ақша ретінде қараса, Австрия, Финляндия, Германия елдері – шикізат немесе тауар ретінде көреді. Қазіргі уақытта, криптовалютаның капиталдандырылуы 135,5 трлн. АҚШ долларын құрайды. Жоғары танымалдыққа қарамастан, криптовалюталармен операцияларды жүргізу көптеген мемлекеттерде заң жүзінде белгіленбеген.

1-сурет. 2015 жылға дейін алтын және Bitcoin динамикасы

Ескерту: Алтын және Bitcoin курсының динамикасын зерттейтін ғалымдардың пікірі бойынша, 2015 жылғы ақпан-желтоқсан айларындағы Bitcoin курсы, 1965-2005 жж. алтынның динамикасын қайталайды (1 сурет). 2013 ж. ортасында алтын және Bitcoin курстары жақын болды, сол себепті, Bitcoin-ге «электронды алтын» деген атау берілді.

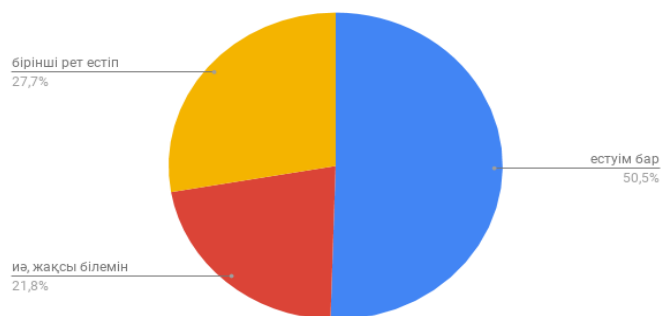
2-сурет. Биткойнның нарықтық бағасы

Ескерту: Биткойнның нарықтық бағасы жиі өзгеріп тұрады. Мысалы: 2017 жылы 1 биткойн бағасы 20000\$ құраған болса, 2018 жылдан 2020 жылға дейін тұрақты бағаны ұстап тұрған. Қазіргі таңда 1 биткойн бағасы 55000\$ және бұл биткойн тарихындағы ең жоғарғы көрсеткіш

Нәтижелер және талқылау. Қазақстан Республикасында, криптовалюта заң жүзінде қолданылысқа ие емес. Алайда, кейбір зерттеушілер қазіргі кезде қарқынды дамып жатқан ақпараттық, технологиялық, экономикалық факторлар, болашақта осындай төлем жүйесіне алып келеді деген тұжырымдарды жасайды. Дәл қазіргі уақытта оның қаншалықты дәрежеде шындыққа жанасатынын тексеріп көру мақсатында жүргізілген кішігірім сауалнаманың нәтижесі төменде келтіріледі.

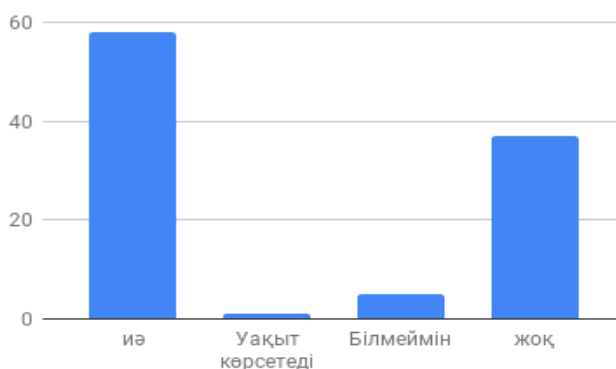
Зерттеудің мақсаты криптовалюта туралы түсініктер қалыптастыру және төлем жүйесі ретінде даму проблемалары мен даму перспективаларын анықтау, халық арасында криптовалюта жайлы түсінік қалыптасқан ба, әлде жоқ па білу, криптовалютаға болған көз қарасын анықтау, криптовалютаның экономикаға болған әсерін зерттеу болды. Тоғыз сұрақтан тұратын сауалнама жүргізілді, сауалнамаға 101 респондент қатысып, өз ойларын белгіледі. Алынған нәтижелер кесте ретінде көрсетілді.

3-сурет. «Криптовалюта» түсінігі бойынша сауалнаманың нәтижесі

Ескерту: «Сіздің криптовалюта туралы хабарыңыз бар ма?» (Сурет 3) деген сұраққа 22 адам «иә, жақсы білемін», 51 адам «естуім бар» 28 адам «бірінші рет естіп тұрмын» деп жауап берді.

4-сурет. Әлемдік экономиканың дамуына үлесі бойынша сауалнама нәтижесі

Ескерту: «Криптовалюта-әлемдік экономиканың дамуына үлес қосады деп ойлайсыз ба?» (Сурет 4) деген сұраққа 58 адам «иә», 37 адам «жоқ», 5 адам «білмеймін» және 1 адам «уақыт көрсетеді» – деп жауап берген

Мемлекетіміздегі халықтың арасында жүргізілген суалнаманың мәліметтеріне сүйенсек, криптовалюта туралы әлі анық түсінік қалыптаспаған азаматтар да кездеседі. Бірақ, қаржылық сауаттандырылған азаматтардың арасында криптовалютаға қызығушылық танытып жатқандар аз емес.

Қорытынды. Мұндай төлем әдісінің инновациялық табиғаты валюталық тәуекелдерге және валюта айырбастауға байланысты көптеген мәселелерді шешеді, бұл оны экономиканың көптеген субъектілері үшін тартымды етеді. Қазіргі әлемде криптовалюта, төлем жасаудың жаңа формасы ретінде дамуы мүмкін. Бұған ғаламдық жоғары жылдамдықта ақпарат беру технологиясының қарқынды түрде дамуы септігін тигізеді. Жаһандану жағдайында Қазақстанда бұл үрдістен сыртта қалмайды және болашақта криптовалюта маркетингтік ортаға, экономиканың дамуына және әлеуметтік қатынастарға әсер етеді, деп ойлаймын. Өйткені, криптовалюта экономикалық жүйенің дамуына қауіп төндірмейді, керісінше, ол оның кеңеюіне әсер етуі мүмкін. Әлемнің кез-келген жеріне қолжетімділік, тауар жеткізушілер үшін жаңа нарықтардың ашылуы, дамыған елдер мен дамушы елдер арасындағы капитал қозғалысы, екіжақты байлықтың артуына ықпал етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Джаватханов Р.М. Механизм функционирования платежной системы на основе криптовалюты – Томск, 2017. – 108с.
2. Алекс Форк, Bitcoin. Больше чем деньги / Алекс Форк. – 2016. – 280 с.
3. Достов В.В. Электронные наличные в новом веке. – М.:Инфо-Бизнес, 2012. – 164 с.
4. Натаниэль Поппер, Цифровое Золото. Невероятная история биткойна или о том, как идеалисты и бизнесмены изобретают деньги заново / Натаниэль Поппер. – 2016. – 350 с.
5. Пол Винья, Майкл Кейси – Эпоха криптовалют. Как биткойн и блокчейн меняют мировой экономический порядок // Манн, Иванов и Фербер, – 2017 URL: <http://www.marketing.spb.ru/lib-mm/sales/epay.htm?printversion> (дата обращения 05.10.2018)
6. Dr Garrick H., Michel R. Global Cryptocurrency // Cambridge Centre for Alternative Finance. – 2017. – P.115 / URL: <http://coinmarketcap.com/> (дата обращения 08.10.2018)
7. Баладжи Шриван <https://fastsalftimes.com/sections/technology/1877.html>
8. Imran Bashir Mastering Blockchain. Researching Cryptography, Distributed Systems, Blockchain technology, IoT, AI & Fintech. URL: <https://twitter.com/drequinox>

ПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНК ЖҮЙЕСІНІҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ

Аманов Азамат Болатұлы,

*ал-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті
Алматы, Қазақстан Республикасы
e-mail: amanov1997@gmail.com*

Аннотация. Бұл мақалада COVID-19 пандемия кезеңінде Қазақстандағы банк секторының шешуді қажет ететін мәселелер анықталды. Ұзақ мерзімді перспективада тұрақты дамуға қол жеткізу үшін экономикалық жүйенің барлық элементтерін қайта құру және жаңарту қажет. Бұл стратегиялық бағыт екінші деңгейлі банктерден қаржы ресурстарының жеткілікті көлемде жинақталуын ғана емес, сонымен бірге оларды тұрақты өсуді қамтамасыз ету үшін тәуекелдерді әртараптандырып, экономика салалары арасында қайта бөлуді талап етеді. Осы және басқа да өзекті сұрақтарға жауап беру үшін банк саласындағы ағымдағы жағдайды қарастыру қажет.

Түйін сөздер: банк секторы, екінші деңгейлі банк, банк қызметі, халықтың салымдары, корпоративтік салымдар.

Кіріспе. Бүгінгі күні бүкіл әлем елдерін түгелге жуық жайлай бастаған қауіпті індетті адамзат баласына жіберіліп отырған зілді ескерту, зардабы ауыр сынақ деп түсінуге де болады. Соның себебінен тек қана Қазақстан емес бүкіл дүние жүзі елдерінің экономикасының барлық саласына зардабын тигізіп отыр.

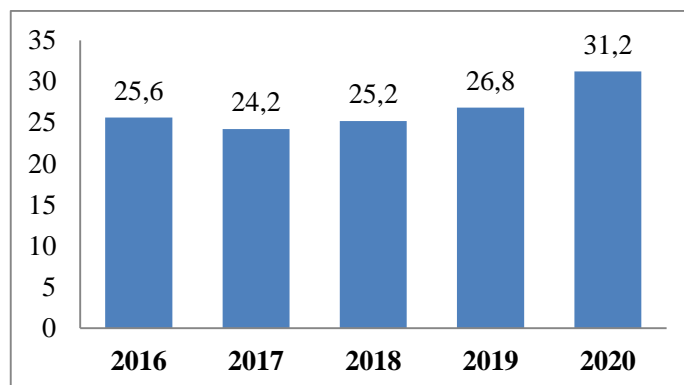
Коронавирус пандемиясы кезінде әлем халқының көп бөлігі күрделі сұрақтарға тап болды: уақытша бос ақша қаражаттарын қайда салу керек, банктердегі депозиттерден ақша шешіп алу керек пе, оны қалай сақтаған дұрыс: шетел валютасында немесе ұлттық валютада және т.б.

COVID-19 дағдарысы тек банктік қана емес, нақты экономикалық дағдарысқа айналуға айналуда. Банктік қызметтерге сұраныс төмендеп, банктер зардап шегеді.

Тәжірибелік бөлім. Отандық экономист-қаржыгерлердің айтуынша, бүгінде Қазақстанның банк секторы күтпеген жағдайларға (коронавирус пандемиясы, карантин және т.б.) дайындығы нашар емес, 2008-2009 немесе 2014-2015 жылдары, екінші деңгейдегі банктердің өтімділікпен, капиталмен, теңгенің күрт құлдырауымен байланысты үлкен проблемалары болған, яғни банк секторы қазір өзін әлдеқайда сенімді сезінеді.

Теңге бағамын ұстап қалу үшін (есімізде, доллар бағамының кенет жоғарлауы, бір доллар үшін 450 теңгеге жетті) Ұлттық банк базалық мөлшерлемені 12%-ға дейін арттырды (10 наурыз). Бірақ банктік тәуекелдердің туындамайтынын көріп, бұл мөлшерлемені 9,5% –ға дейін төмендетті (3 сәуір).

2020 жылы банк секторының активтері 31,2 трлн теңгені құрап, 2019 жылмен салыстырғанда 16,4%-ға өсті (1-сурет) [1].

1-сурет. ҚР екінші деңгейлі банктердің активтері, трлн теңге
Ескертпе: ҚР ҰБ деректері негізінде автормен құрастырылған

Өткен жылы банк секторының депозиттік базасы 19,9%-ға артып, 21,6 трлн. теңгені құраған. Депозит нарығының 85,7%-ы активтер мөлшері бойынша топ-10 банктің үлесіне келеді (1-кесте).

Халықтың депозиттері бір жыл ішінде 17,5%-ға (10,9 трлн теңге) дейін өсті. Депозиттерінің ең көп

үлесі Халық банкінде (33%), Kaspi (18,4%), Тұрғын үй құрылыс жинақ банкінде (9,7%), Сбербанк (8,4%) тиесілі. Осылайша, төрт банк халықтың барлық салымдарының 80,7%-ын құрады [1].

1-кесте

2020 жылға депозит көлемі, млрд теңге

Банк атауы	Халық салымдары	Корпоративтік салымдар
Халық	3 616	3 728
Сбербанк	915	1 236
Kaspi	2 016	231
Forte	556	869
БЦК	668	507
Жилстрой	1 056	41
Jysan Bank	469	464
Евразийский	459	440
АТФ	323	343
Банк RBK	219	370
Сити 692	6	686
Альфа	158	376
Altyn Bank	142	281
Нурбанк	94	184
Хоум Кредит	125	41
Қытай Банкі	4	320
ВТБ	46	185
ТПБК	4	150
КЗИ	9	76
Kassa Nova	28	23
Шинхан	6	32
Al Hilal)	2	16
Азия	19	3
Capital Bank	2	7
Заман	0	5
Пәкістан Банкі	0	0
Барлығы	10 943	10 616

Ескертпе: ҚР ҰБ деректері негізінде автормен құрастырылған

2020 жылы корпоративтік салымдар 22,5%-ға (10,6 трлн теңге) өсті. Ең көп үлес Халық банкінде (35,1%), Сбербанк (11,6%), Forte (8,2%), Сити банк (6,5%), БЦК (4,8%) – 5 банкке 66,2% тиесілі.

2020 жылы халықтың депозиттерінің абсолюттік мәнде өсуі Kaspi (+32,3%, +491,8 млрд теңге), Халық Банк (+14,1%, 447,4 млрд теңге), Жилстрой (+27,9%, 230,2 млрд теңге) және Сбербанкте (+20,5%, +155,6 млрд теңге) байқалды.

2020 жылы халықтың депозиттерінің кетуі Fortebank (-3,9%,- 22,7 млрд теңге), АТФ (-4,1%, – 13,7 млрд теңге) және Kassa Nova (-25,9%, – 9,7 млрд теңге) болды. Бір ай ішінде корпоративтік депозиттердің ең көп өсуі Халық банкінде (+14,4%, +469,9 млрд теңге), Сбербанкте (+49,3%, +408,2 млрд теңге), RBK Банкінде (+217,7%, +253,6 млрд теңге), Jysan Bank (+101,9%, +234,2 млрд теңге), Fortebank (+28,6%, +193,1 млрд теңге) және АльфаБанк (+57,1%, +136 млрд теңге) [1].

Банк секторының несиелік портфелі 7,1%-ға, яғни 15,8 трлн теңгеге дейін ұлғайды. Бұл көрсеткіш бойынша Халық банкі алда: 639,9 млрд теңгеге дейін жетті. Одан кейінгі орындарда Сбербанк (348,3 млрд теңге), Тұрғын үй жинақ банкі (300,4 млрд теңге), RBK Банкі (179,9 млрд теңге) және Kaspi (128,3 млрд теңге).

Несие портфелі банк секторының жиынтық активтерінің 50,7%-ын (2019 жылдың аяғында 55%, 2018 жылдың соңында 55%) иеленеді.

Занды тұлғаларға қарыздар бір жыл ішінде 1,5%-ға азайды, ал жеке тұлғаларға несие беру секторында өсу жалғасты (+13,0%). Корпоративтік қарыздардың үлесі бір жылда 48,5%-ға дейін төмендеді (2019 жылы 52%, 2018 жылы 59%).

Тұтынушылық қарыздар көлемі бір жыл ішінде 4,391 млрд теңгеге дейін (4,3%), ал тұрғын үй салуға және сатып алуға берілетін қарыздар 2,490 млрд теңгеге дейін (32,3%) өсті, жаңа тұтынушылық қарыздар беру көлемі 15,3%-ға азайды, ал тұрғын үй салуға және сатып алуға берілетін қарыздар 22,3%-ға ұлғайды.

2020 жылы банк секторының таза кірісі 726,8 млрд теңгені құрады, бұл 2019 жылмен салыстырғанда 8,1%-ға төмендеген.

2020 жылы ең жоғары кірісті келесі банктер көрсетті: Халық банк – 318,4 млрд теңге, сектор

пайдасының 43,8%-ы, Kaspi – 231,5 млрд теңге (31,9%), Сбербанк – 60,5 млрд теңге (8,3%) және Forte – 53,2 млрд теңге (7,3%). АТФ, Nurbank, Capital bank, Asia Credit банктер жылды шығынмен аяқтады (2-кесте) [1].

2-кесте

ҚР банк секторының таза кірісі, млрд теңге

Банк атауы	2020 жыл	2019 жыл	2018 жыл
Халық	318,4	315,0	284,7
Сбербанк	60,5	67,9	43,7
Kaspi	231,5	175,1	101,1
Forte	53,2	38,3	25,1
БЦК	8,6	1,5	9,6
Жилстрой	32,0	27,8	26,5
Jysan Bank	41,9	35,2	6,4
Евразийский	4,0	6,2	0,0
АТФ	(119,9)	0,6	10,3
Банк RBK	12,7	9,1	11,4
Сити 692	50,8	33,5	31,0
Альфа	24,7	13,3	0,0
Altyn Bank	15,8	14,4	10,5
Нурбанк	(48,4)	3,7	11,1
Хоум Кредит	26,2	34,0	23,7
Қытай Банкі	7,5	7,7	6,7
ВТБ	5,9	4,5	4,1
ТПБК	4,4	4,6	4,3
КЗИ	3,2	2,5	2,5
Kassa Nova	1,7	2,0	1,4
Шинхан	1,1	0,8	0,8
Al Hilal	0,4	1,4	0,8
Азия	(4,7)	(6,1)	(1,0)
Capital Bank	(4,9)	(2,4)	1,5
Заман	0,1	0,1	0,3
Пәкістан Банкі	0,0	(0,2)	(0,1)
Барлығы	726,8	790,9	632,4

Ескертпе: ҚР ҰБ деректері негізінде автормен құрастырылған

Алдағы уақытта пандемия банк секторына екі кезеңнен тұратын мәселе туғызуда. Біріншісі – 2021 соңына дейін созылатын несиелік шығындар, алайда барлық банктер мен банк жүйелері қатты зардап шекпейді деп күтілуде. Содан кейін, әлемдік деңгейде саланың қалпына келуі жағдайында, банктер 2024-тен кейін де жалғасуы мүмкін ағымдағы операциялармен байланысты күрделі қиындықтарға тап болады. Түрлі сценарийлер бойынша, 2020-2024 жылдар аралығында толық алынбаған жиынтық түсім 1,5-тен 4,7 трлн долларға дейін болуы мүмкін [2].

Әлем банктері 2020 жылдың үшінші тоқсанына дейін дефолттарды алдын-ала болжай отырып, ықтимал несие шығындарын өтеу үшін 1,15 трлн доллар бөлді. Бұл бүкіл 2019 жылға қарағанда әлдеқайда көп [3]. McKinsey болжамы бойынша алдағы жылдары кредиттер бойынша ықтимал шығындарға арналған резервтер 2007-2009 әлемдік қаржы дағдарысы кезіндегі резервтерден асып түсуі мүмкін [4].

Екінші кезеңде пандемияның әсері баланстық есептерден пайда мен шығын шоттарына ауысады. Кейбір жағдайларда пандемия тек төмен пайыздық мөлшерлемелер сияқты бұрын болған тенденцияларды күшейтеді және ұзартады. Бірақ бұл белгілі бір сегменттер мен аймақтардағы сұранысты азайтады. Ұсынысқа келетін болсақ, банктер тәуекелдерді қабылдауға дайын болады деп күтіледі. Берешекті қайта қаржыландыру қажеттілігі сияқты банк секторы үшін мұны өтейтін он факторлар да болады, ал кейбір өңірлер мен банк бизнесінің сегменттері ұзақ мерзімді қолайлы факторлардан әлі де пайда көретін болады. Сонымен қатар, мемлекеттік қолдау бағдарламалары кейбір жерлерде бизнестің белсенділігіне ықпал етуді жалғастыруы тиіс [5].

Банктер дағдарыстың алғашқы кезеңдеріне қажетті шешімдерді таба білді. Өз қызметкерлері мен клиенттерінің қауіпсіздігін мен қаржы жүйесінің жақсы жұмыс істеуін қамтамасыз етті. Енді оларға капиталды сақтау және кірісті қалпына келтіру арқылы дұрыс шешім қабылдау қажет. Банктер өнімділікті едәуір арттыру үшін жана идеяларды қолдана алады және сонымен бірге капиталды өңдеуде дәлдікті арттыра алады.

Нәтижелер. 2020 жыл еліміздегі банктерді төзімділікке, кәсібилікке, адамгершілікке және стресске төзімділікке тексерді. Халық Банкі клиенттерге қызмет көрсетуге көңіл бөлді, олардың ыңғайлылығы үшін банктің көптеген процестері мен қызметтерін жеке және заңды тұлғалар үшін қашықтағы форматқа ауыстырды.

«Қазақстан Халық Банкі» АҚ және оның еншілес ұйымдары Қазақстан, Ресей, Қырғызстан, Тәжікстан, Грузия және Өзбекстандағы корпоративті және бөлшек клиенттерге банктік қызметтер, сондай-ақ Қазақстан мен Ресейдегі лизингтік қызметтер, активтерді басқару, Қазақстандағы сақтандыру және брокерлік қызметтер көрсетеді,

2020 жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша Алматы қаласындағы бас кеңсесі және 24 облыстық және 120 аудандық филиалдары және 467 қолма-қол есеп айырысу орталықтары арқылы жұмыс істеді (2019 жылы – 24, 120, 482, 2018 жылы – 23, 121, 503).

Әлемдегі экономикалық ортаның өзгерістері банктің қызметіне айтарлықтай әсер етеді. Банк өз клиенттерін қолдау үшін келесі әрекеттерді жасады:

- мемлекеттік қолдау бағдарламалары бойынша несиелер беру;
- карантиндік шектеулер мен COVID-19 пандемиясының зардаптарына байланысты клиенттерге несие беру шарттарының өзгеруі;
- бұрын тек Банк филиалдарында ұсынылған өнімдер мен қызметтердің цифрлық арналары бойынша ұсынысты кеңейту;
- карантиндік мерзімде аяқталатын жеке тұлғалардың төлем карталарының қолданылу мерзімін ұзарту [3].

Тұрақты бизнес-модель, тәуекел саясаты және тұтынушыларды қолдау шаралары банктің болашақтағы шығындарды азайтуға және COVID-19 пандемиясының оның 2020 жылғы қаржылық нәтижелеріне кері әсерін азайтуға мүмкіндік берді.

Қазақстанда алғашқы локдаун кезінде, Халық Банк наурыздың алғашқы екі аптасында қашықтан форматқа көшу жұмыстары жасалды.

Өткен жылмен салыстырғанда банк филиалдарында клиенттер азайып, көбі қызметтерді онлайн-банкінг пен Homebank қосымшасы арқылы жасады. Сондықтан, пандемия кезінде транзакциялар, онлайн төлемдер мен аударымдар саны артты. Клиенттерз қосымшадан коммуналдық төлемдерді төлеуді үйренді.

Халық Банк ТМД нарығында бірінші болып egov.kz порталымен бірге кәсіпкерге шот ашу, карточканы шығару және онлайн-банктік қызметті қосу онлайн-рәсімінен қашықтықтан өтуге мүмкіндік беретін әлемдік стандарттар бойынша теңдесі жоқ толыққанды қызметті әзірледі. Осылайша, Халық банкінде кәсіпкерлер филиалдарға келмей-ақ цифрлық банктік қызметтің барлық мүмкіндіктерін қолдана бастады. Бұрын төлемдерді жүзеге асыру үшін банктің кеңселеріне жүгінуді артық көретін клиенттер Интернет-банкінгтің артықшылықтары мен жайлылығын шын мәнінде бағалай біліп, карантиндік режимде онлайн-мүмкіндіктерін қолдана бастады. Электрондық құжат айналымына арналған «Налук Курьер» функциясын іске қосу арқылы құжаттарды ЭЦҚ көмегімен жіберуге және қол қоюға, сондай-ақ берілген өтінімдердің мәртебесін бақылауға мүмкіндік туды.

Көптеген жылдар бойы банк мемлекеттік төлемдер агенті ретінде әрекет етті. Жәрдемақы, зейнетақы, жалақы, міндетті төлемдерді қабылдау, барлық әлеуметтік төлемдердің 70%-дан астамы банк арқылы өтеді. Пандемия кезіндегі Халық Банкінің басым міндеттерінің бірі – жеке тұлғаларға үздіксіз қызмет көрсету болды.

Пандемия кезінде қатаң карантин жағдайында Халық Банкі «Нұр Отан» партиясының қолдауымен «Біз біргеміз» қоғамдық қорынан халықтың әлеуметтік осал топтарына қаражат бөлу міндетін ойдағыдай шешті.

Банк Мемлекет басшысының бастамаларын қолдады және жеңілдетілген тәртіппен 16 наурызға дейін алынған несиелер бойынша кейінге қалдыруды ұсынды. 2020 жылға дейін Банк COVID-19 пандемиясының салдарларына байланысты енгізген шаралар шеңберінде несиелік демалыс беруді қоса алғанда, кейбір несиелер шарттарын өзгертті. COVID-19 пандемиясына байланысты карантин енгізілуіне байланысты шағын, орта және бөлшек бизнес субъектілерінің клиенттеріне несие бойынша төлемдерді үш айға дейін кейінге қалдыруды қамтамасыз етті. 2020 жылғы 31 желтоқсандағы жағдай бойынша клиенттерге берілген заемдардың жалпы баланстық құны күтілетін несиелік шығындар бойынша резервтерге дейін 135,659 миллион теңгені құрады.

Интернеттегі қызмет көрсетуге жаңа көзқарас мобильді қосымшалар арқылы кепілсіз несие беру тұрғысынан осы саланың дамуына қосымша серпін берді. Бөлшек сауда секторымен жұмысты белсенді түрде жалғастыруда, жаңа жағдайларды белсенді түрде құрып, Sulpak, Marwin, Alser, Mechta, Technodom, Chocomart секілді нарықтағы ірі компаниялармен өзара тиімді келісімшарттар жасады.

Осылайша халықтың сатып алу мүмкіндігін жақсартты. Halyk Bank Halyk қорымен бірлесіп, көмекке мұқтаждар халыққа ауқымды қолдау көрсетті.

2020 жылдың шілдесінде коронавирустық инфекцияның жаңа жағдайларының қайта басталуы билікті 2020 жылдың тамыз айының ортасына дейін белгілі бір шектеулерді қайта енгізуге мәжбүр етті. Қазақстан экономикасын қалпына келтіруді ынталандыру үшін үкімет бюджеттік ынталандыру бағдарламасын жүзеге асыруды жалғастырды және трансферттерді ұлғайтты Қазақстан Республикасының Ұлттық қорынан. 5,9 триллион теңгені құрайтын ынталандыру пакеті (ЖІӨ-нің 8%-дан астамы) мұнайдың бағасының төмендеуі және коронавирустың экономикаға әсерін төмендетеді [1].

Банк басшылығы экономикалық ахуалдың ағымдағы өзгерістерін бақылайды және болашақта банктің тұрақтылығы мен дамуын қолдау үшін қажет деп санайтын шараларды қабылдайды

Қорытынды. Банктер өз операцияларының өнімділігін арттыру үшін банктік қызметті сандық режимге көшуді жеделдетті. Өткен жылы бөлімшелердегі негізгі операциялардың төмендеуіне байланысты қолма-қол ақша мен чектерді пайдалану азайған. Яғни, тұтынушылардың 20-40%-ы қолма-қол ақшаны едәуір аз пайдаланған.

Сандық арналарды пайдалануды көздейтін жаңа мінез-құлық үлгілерін бекіту үшін Банктер тұтынушыларды цифрлық қызметті пайдалануға итермелеумен бірге өздерінің бәсекелестік ұсыныстары туралы хабардар ете бастады. Дағдарысқа дейін дамыған нарықтардағы жетекші банктер төлемдерді, ақша аударымдарын және қолма-қол ақшамен операцияларды өзіне-өзі қызмет көрсетуге және цифрлық арналарға аудару есебінен бір клиентке есептегенде бөлімшелердегі операциялар көлемінің 25%-ға төмендеуіне қол жеткізді.

Әрине, халық банк филиалдарынан толығымен бас тартпайды, бірақ оларға деген сұраныстың төмендеуі банктің тұтыну нарығында қатысу құрылымын өзгерту мүмкіндігін тудырады.

Осылайша, елдегі екінші деңгейлі банктер халық пен бизнестің қажеттіліктері мен тілектерін қанағаттандыруға бағытталған қызметтер мен шешімдердің кең спектрін ұсына отырып қосымша пайда алуға ықпал етті.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Ұлттық банкінің сайты [Электронды ресурс]. – Электрон. дер –Кіру тәртібі: <https://nationalbank.kz/>
2. Сарычев М.В. Сложности, с которыми столкнулись банки при переходе на удаленный режим работы, и пути их преодоления// Банковское дело. №7-2020, – с. 68-69
3. Дүниежүзілік банк секторының жағдайына жылдық шолу. [Электронды ресурс]. – Электрон. дер – Кіру тәртібі: <https://wfin.kz/publikatsii/obzory/40342-bankam-posovetovoli-gotovitsya-k-dolgoj-zime.html>
4. Лисак Б.И. Основные методы оценки и управления риском банковским риском// Банки Казахстана, 2020. – № 11. – С.51-58
5. Ермаков С. Л. Кредитные риски и вопросы их минимизации // Банковские технологии. – 2020. – № 7. – с. 27-31

ЭОЖ 334.01

ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАУАРЛАР НАРЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ

Рысбаева Б.Б.,

*«Маркетинг» мамандығының 3 курс докторанты,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, Қазақстан
e-mail: rysbaeva.bakytgul@gmail.com, +77021020207*

Аңдатпа. Бұл мақалада орта және шағын бизнестегі экологиялық тауарлардың ерекшеліктері қарастырылған. Және экологиялық маркетингі қолдану арқылы, пандемия жағдайында шет мемлекеттердің тәжірибе мысалы да талданған. Экологиялық маркетинг – қазіргі таңда маркетингтің ең тиімді құралдарының бірі болып табылады. Себебі, пандемия салдарынан әлемдік нарықтағы орта және шағын бизнестің құлдырауына байланысты, тұтынушылар сұранысы да «экологиялық», «жасыл» тауарларға арта түсті. Маркетинг және оның экология саласындағы әсері барлық кәсіпорындарда аса назарға алынған. Әлемдік қоғамдастықтағы экологиялық бағдарланған маркетингтің аспектілері қоршаған ортаға әсерді төмендететін

технологиялар мен процестердің қарқынды дамуымен, сондай-ақ экологиялық қызметтер нарығының жедел қалыптасуымен байланысты, бұл, әрине, маркетингті басқару құралдарының тиісті дамуын талап етеді.

Түйін сөздер: экология, маркетинг, green маркетинг, бизнес, пандемия, тауар.

Экологиялық маркетинг – заман талабына сай нарыққа жаңартулар алып келген құралдардың жиынтығы. Ең алғаш бұл термин 1960-1970 жылдары ұлттық заңнамалық актілер мен қаржылық экологиялық шаралардың төңірегінде қолданылған болса, кейіннен «эко-маркетинг» термині ғаламдық экологиялық мәселелерді реттеуші құрал ретінде қарастырылған. XX ғасырдың соңында экологиялық маркетингтің қолдану аясы кеңейе түсті. Кейіннен ғалымдар экологиялық маркетингті кез-келген салада ұтымды пайдалану қажеттілігін дәлелдеді [1].

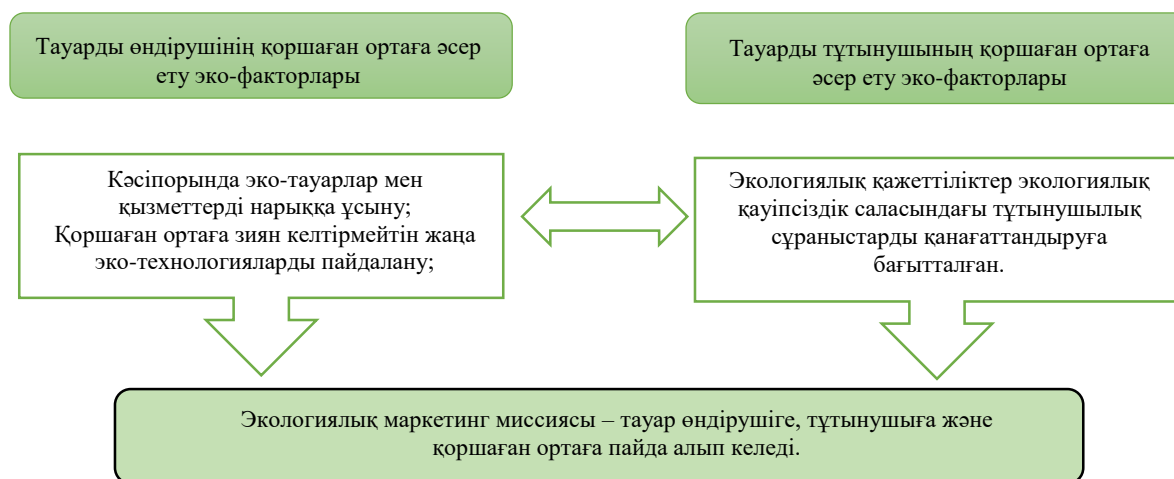
Экологиялық маркетингтің негізгі мақсаты – үшжақты пайданы құрайды, оларға:

- өнімді өндіру және сату процессінде өндірушінің пайдасы;
- тауар тұтынушыға белгілі бір пайда алып келеді;
- тауарды өндіруші мен тұтынушының қоршаған ортаға алып келетін пайдасы.

Яғни, өнімді өндіру барысында кәсіпорын экологиялық маркетинг қағидаларын кәсіпорын қызметіне кірістіре отырып, тауарды өндіру және оған баға белгілеу, нарықта жылжыту және орналастыру процесстерін кәсіпорын үшін ең тиімді жолмен іске асыруға мүмкіндік алады.

Экологиялық тауарлардың ерекшелігі – тұтынушы пайдасы болып табылады. Ұзақ уақыт бойы экологиялық тауарларға нарықта премиум бағалар белгіленіп келеді. Бұл тұтынушының қажетті тауарға жоғары баға төлеуге дайын екендігін дәлелдейді. Экологиялық маркетинг кешенін қолдана отырып, тауарға баға белгілеу әдістерін қолданған компаниялар көп.

Тауарды өндіруші және тұтынушының тауарды тұтыну барысында қоршаған ортаға кері әсер тигізбеуін екі деңгейге бөлеміз (келесі суретте):

1-сурет. Экологиялық маркетингтің үшжақты пайда тұжырымдамасы (автормен құрастырылған)

Экологиялық тауарлар – бұл үш критерийге жауап беретін тауарлар: үнемділік, экологиялық және қауіпсіздік. «Экологиялық тауарлар» түсінігінің өзі нарықта отандық өндірушілер үшін инновациялық тауарлармен ассоциацияландырылады. Көп жағдайда бұл қате түсінік. Инновациялық тауарлар – ғылым мен техниканың жетістігі мен жаңашылдығына негізделген тауарлар. Олар экологиялық тауарлардың критерийлеріне сәйкес келе бермейді. Мысалы, ауаны ылғалдандырушы құрылғылар инновациялық-экологиялық тауарлар болып саналады. Пандемия жағдайында бұл тауарлар нарықта тез пайда болды және жоғары сұранысқа ие болды.

Әлемде 2019 жылы белең алған пандемия кезеңінен бастап қазіргі уақытқа дейін экологиялық тауарлар нарығында жоғарғы тұтыну байқалды. Мысалы, Ресей Федерациясында стерилизация және дезинфекция тауарларына сұраныс 2018 жылмен салыстырғанда 2020-2021 жылдары 21000% есе өссе, үйге арналған медициналық тазарту техникаларына сұраныс өткен жылмен салыстырғанда 98%-ға артқан. Сонымен қатар, спорттық тауарлар мен органикалық тауарларға да сұраныс артқан. Ал сұраныс төмендеген тауарлар: күн сәулесінен қорғайтын жақпа майлар – 81%-ға, авиа және темір жол билеттері – 71%-ға, авто желдеткіштер мен жылытқыштар – 59%-ға төмендеген [2].

Қазақстанда отандық органикалық тауарлар өндіруші сала өткен жылдармен салыстырғанда тауар айналымын арттырған. Сондықтан да, Қазақстандағы БҰҰ даму бағдарламасы мен ҚР Ғылым және

Білім министрлігі «Экологиялық білім беруді дамыту» бойынша жобаны іске қосуға дайындалуда. Бұл тақырып өте кең, оның ішінде қалдықтарды басқару мен энергияны үнемдеуден бастап биоәртүрлілікті сақтауға дейінгі барлық мәселелер бар [3].

ЯндексДзен ақпараттық-қоғамдық порталының зерттеуі бойынша дағдарыс және пандемия кезінде ең көп сатылатын тауарларға келесілер жатады [4]:

- күнделікті сұранысқа ие тұтыну тауарлары;
- киім және аяқ киімдер;
- тұрмыстық тауарлар (бақша заттары, тұрмыстық химия, құрылыс заттары);
- онлайн сегмент (онлайн сабақтар, электронды кітаптар);
- бет әрлеу тауарлары;
- медициналық тауарлар.

Экологиялық таза өнімдерге сұраныс жоғарылағанымен, өндіріс қосымша шығындарды талап етеді, сол себепті экологиялық сертификатталған өнімдер экологиялық емес баламаларына қарағанда қымбатырақ. Әлемдік мысал келтіруге тұрарлық таза экологиялық маркетингті қызметіне кірістірген компаниялар қатарына: Patagonia, Seventh Generation, A Good Company, Pela, Preserve, West Paw, Beyond Meat, Green Toys, Wipro EcoEnergy, Thinx, Native Shoes жатады.

Бұл компаниялардың ерекшеліктері:

- компания қызметіне энергияны тұтынуды азайту және жаңартылатын энергия көздерін таңдау кірістірілген;
- көп рет қолданылатын кеңсе құралдары пайдаланылады;
- «жасыл» веб-хостинг, яғни серверлер энергияны аз пайдаланады немесе жаңартылатын энергияны пайдаланады;
- жаңартылатын шикізаттан тауарлар шығару;
- экологиялық тазарту қызметін пайдалану;
- компанияда басқаларды экологиялық бастамаларға қосылуға және экологиялық принциптерді насихаттауға шақыру жұмыстары атқарылады [5].

Эко-маркетингтің ұзақ мерзімді перспективада ең тиімді және табысты бағыттардың біріне айналу мүмкіндігі зор. Шектелген табиғи ресурстар, тұтынудың артуы және қоршаған ортаның ластануы бүкіл әлемде жасыл идеяларды жүзеге асырудың негізгі катализаторы болып табылады [6].

Қорытындылай келе, экологиялық маркетинг дәстүрлі маркетинг мақсатымен ұқсас болғанымен, экологиялық маркетинг ұзақ уақытқа арналған стратегиялық құрал болып есептеледі. Ең басты айырмашылығы – лоялды тұтынушылардың көп болуы. Тауар қаптамаларында «экологиялық», «эко», «жасыл» терминдерін қолдану көптеген кәсіпорындар үшін тренд қана емес, тауардың сапасының жоғарылығын растайтын дәлел. Эко-тауарлар нарығында өндіруші тауарының сертификатталған немесе тұтынушы тарапынан сұранысқа ие болғандығын дәлелдемей, балама түрде экологиялық таза тауар сататынын жарнамалай алмайды. Нәтижесінде экологиялық таза тауарлардың нарықтағы өмір сүру циклы басқа тауарлармен салыстырғанда ұзағырақ.

Экологиялық маркетинг шараларының басты бағыты – қоршаған ортаны сақтауды насихаттау ғана емес, өндіруші мен тұтынушы қарым-қатынасын екі жақ пайдасын ескере отырып жақсарту болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Henion K., Kinnear T. (1976). Ecological Marketing. American Marketing Association.
2. Ирина Юзбекова, Forbes Staff, Рост на 21 000%: какие товары стали покупать россияне во время пандемии.
3. Алия Егизбекова, *эксперт* Союза производителей органической продукции Казахстана: Пандемия повысила интерес казахстанцев к здоровой пище, <https://eldala.kz> – бас аграрлық сайт.
4. ЯндексДзен ақпараттық-қоғамдық порталы, <https://zen.yandex.ru>, 6 наиболее продаваемых товаров во время кризиса и пандемии!
5. Мария Ложко, Как применять принципы экологического маркетинга в бизнесе, <https://blog.depositphotos.com>
6. Елизарова, Ю. С. Экомаркетинг как перспективное направление развития современного бизнеса / Ю. С. Елизарова, Я. С. Разумовская. – Текст : непосредственный // Молодой ученый. – 2016. – № 29 (133). – С. 488-491. – URL: <https://moluch.ru/archive/133/37154/> (дата обращения: 27.04.2021).

1-СЕКЦИЯ / СЕКЦИЯ 1 / SECTION 1
ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ БИЗНЕС-ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ
ЗАМАНАУИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРЫ МЕН СТРАТЕГИЯЛАРЫ
СОВРЕМЕННЫЕ ТЕНДЕНЦИИ И СТРАТЕГИИ БИЗНЕС-ТЕХНОЛОГИЙ
В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ
CURRENT TRENDS AND STRATEGIES OF BUSINESS TECHNOLOGIES
IN THE CONTEXT OF THE PANDEMIC

Шеденов У.К., Казбеков Б.К., Шеденова Н.У., Казбекова К.К. ТРАНСПОРТНАЯ ЛОГИСТИКА КАК ФАКТОР УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ КАЗАХСТАНА.....	4
Казбекова К.К., Болтаева А.Ж. COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ ЛОГИСТИКАЛЫҚ ТАСЫМАЛДАУҒА ӘСЕРІ.....	9
Шеденов У.К., Садықбек А.Н. ӨЗГЕРІСТЕР КЕЗЕҢІ: ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ МАРКЕТИНГТІК ТРЕНДТЕР.....	13
Кожамкулова Ж.Т., Басымбекова А.Т. ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДА УРБАНИЗАЦИЯНЫҢ ЗАМАНАУИ ТРЕНДТЕРІ.....	17
Досжан Р.Д., Сабидуллина А. FINTECH INDUSTRY OF KAZAKHSTAN: CURRENT DRIVERS AND IMPACT ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT.....	23
Ахметова З.Б., Жақан А. ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ САТУ МЕН ЖЫЛЖЫТУДЫ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ТРЕНДТЕРІ.....	27
Маликова Р.М., Гальяндин В.Е. О ПОДДЕРЖКЕ И ТРАНСФОРМАЦИИ МАЛОГО И СРЕДНЕГО ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В ПЕРИОД ПАНДЕМИИ.....	31
Кулик К.В. CONCEPT AND VARIETY OF DEFINITIONS OF THE TERM «ECOLOGICAL TOURISM».....	35
Жәкен Н. ТӨТЕНШЕ ЖАҒДАЙЛЫҚ КЕЗІНДЕГІ ЛОГИСТИКАЛЫҚ ЖҮЙЕЛЕРДІ ОҢТАЙЛАНДЫРУ МОДЕЛІ.....	40
Гималетдинов В.К. НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ РАЗВИТИЯ ЭМПИРИЧЕСКОГО НЕЙРОМАРКЕТИНГА В КОНТЕКСТЕ РАССМОТРЕНИЯ ПОВЕДЕНИЯ ПОТРЕБИТЕЛЕЙ В ПРОЦЕССЕ ВЫБОРА ПРОДУКТОВ ПИТАНИЯ.....	43

2-СЕКЦИЯ / СЕКЦИЯ 2 / SECTION 2
ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ ДАҒДАРЫСТЫ БАСҚАРУ: МЕХАНИЗМДЕР МЕН СЦЕНАРИЙЛЕР
АНТИКРИЗИСНОЕ УПРАВЛЕНИЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ: МЕХАНИЗМЫ И СЦЕНАРИИ
CRISIS MANAGEMENT IN THE CONTEXT OF A PANDEMIC: MECHANISMS AND SCENARIOS

Тлеубердинова А.Т., Алдабергенова А.Т. МЕМЛЕКЕТТІК-ЖЕКЕШЕЛІК ӘРІПТЕСТІК ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТУРИЗМДІ ДАМУЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ.....	49
А. Смағұлов ПАНДЕМИЯДАН КЕЙІНГІ КЕЗЕҢДЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІН БАСҚАРУДЫ ЖЕТІЛДІРУ ТЕТІКТЕРІ.....	54

3-СЕКЦИЯ / СЕКЦИЯ 3 / SECTION 3
ЭКОНОМИКАНЫҢ ПОСТКОВИДТІ ЖАҒДАЙДАН КЕЙІН ДАМУЫ:
ШЫНДЫҚТАРЫ МЕН МҮМКІНДІКТЕРІ
ПОСТКОВИДНОЕ РАЗВИТИЕ ЭКОНОМИКИ: РЕАЛИИ И ВОЗМОЖНОСТИ
POST-MARKET ECONOMIC DEVELOPMENT: REALITIES AND OPPORTUNITIES

Collins C Ngwakwe APPRAISING THE COVID PANDEMIC EFFECT ON SUSTAINABLE DEVELOPMENT GENRES OF POVERTY AND EMPLOYMENT IN AFRICA.....	59
Есекина Б.К., Прманова Н.А., Кожумов А. ПРИОРИТЕТЫ СОВЕРШЕНСТВОВАНИЯ УГЛЕРОДНОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В КАЗАХСТАНЕ.....	63
Тулегенова М.С., Темербулатова Ж.С. КАКУЮ МОДЕЛЬ ПОСТКОВИДНОГО РАЗВИТИЯ ВЫБИРАЕТ КАЗАХСТАН: «ДОГОНЯЮЩЕЙ ЭКОНОМИКИ» ИЛИ «БОЛЬШОГО ТОЛЧКА».....	68
Amirbek S.Sh., Yessengeldiyeva G.T., Sadykhanova G.A. HOW SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES INFLUENCE ON THE COMPETITIVENESS OF KAZAKHSTAN.....	71

Нургазы Ш.А., Момынкулова Ш.О., Антонов Б.А. ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗАИМОДЕЙСТВИЯ ПРОДОВОЛЬСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ И УРОВНЯ КОРРУПЦИИ ВО ВСЕМИРНОМ МАСШТАБЕ.....	73
Тулегенова М.С., Мейірбек Н.Н. ИНТЕГРАЦИЯ ЖӘНЕ КООПЕРАЦИЯ НЕГІЗІНДЕ ҚАЗАҚСТАННЫҢ АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕҢІН ДАМУЫ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ.....	77
Темербулатова Ж.С., Мухамедиев Б.М. СЛЕДУЕТ ЛИ ПОЛАГАТЬСЯ НА СРАВНИТЕЛЬНЫЕ ПРЕИМУЩЕСТВА ОТРАСЛЕЙ В ПОСТКОВИДНЫЙ ПЕРИОД?	81
Тлеубердинова А.Т., Салауатова Д.М. МЕСТО КАЗАХСТАНА В МИРОВОМ РЕЙТИНГЕ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ТУРИЗМА.....	87
Байтанаева Б.А., Касымханова Д.Ш. ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА ТЕЛЕКОММУНИКАЦИОННУЮ ОТРАСЛЬ	91
Bimendiyeva L.A., Zholdasbek A.N. THE DEVELOPMENT OF THE LABOR MARKET IN MODERN CONDITIONS	96
Айтбембетова А.Б., Гизатова А.Б. ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-19 НА РАЗВИТИЕ РЕГИОНАЛЬНОЙ ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ИНТЕГРАЦИИ СТРАН ЕАЭС	99
Даулиева Ғ.Р., Жұбаназарова А.С. ҚАЗАҚСТАН ЕҢБЕК НАРЫҒЫНЫҢ ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ГЕНДЕРЛІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ	105
Бимендиева Л.А., Қайратқызы А. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ЦИФРЛАНДЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ	109
Байтанаева Б.А., Аханова А.С. PROSPECTS FOR THE DEVELOPMENT OF THE TOURISM INDUSTRY IN MODERN CONDITIONS	113
Андабаева Г.К., Нурманова Б.З. ЭКОНОМИЧЕСКОЕ ОБЕСПЕЧЕНИЕ ЭКОЛОГИЧЕСКОЙ БЕЗОПАСНОСТИ КАК НЕОБХОДИМОЕ УСЛОВИЕ.....	118
Айтбембетова А.Б., Мендыбаев К.С. РАЗВИТИЕ ГЧП В КАЗАХСТАНЕ В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ	123
Садыханова Г.А., Алифбекова Н.А. СТАНОВЛЕНИЕ И РОЗВИТИЕ ЦИФРОВОЙ ЭКОНОМИКИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ.....	128
Садыханова Г.А., Баярисова А.Б. ОТВЕТЫ НА COVID-19 ОТ ИННОВАЦИЙ, ПРОИЗВОДСТВА И НАУКИ	132
Даулиева Ғ.Р., Қабаева М.А. ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚАУІПСІЗДІКТІ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУДІҢ ПОСТКОВИДТІК МҮМКІНДІКТЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	140
Даулиева Ғ.Р., Бақытжан С.С. ИНДУСТРИЯ ДОСУГА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ COVID-19: ИНСТРУМЕНТЫ ПОДДЕРЖКИ И ТРЕНДЫ РАЗВИТИЯ	144
Какижанова Т.И., Сырбек П.Н. ӘЛЕМДІК ПАНДЕМИЯНЫҢ ҚАЗАҚСТАН ЭКОНОМИКАСЫНЫҢ НАҚТЫ СЕКТОРЫНА ӘСЕРІН ТАЛДАУ ЖӘНЕ БАҒАЛАУ	148
Калиева А.Е., Жаманбаев С.Б. ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ COVID-2019 НА БАНКОВСКИЙ СЕКТОР КАЗАХСТАНА И КЛЮЧЕВЫЕ ПОКАЗАТЕЛИ БИЗНЕСА. АНАЛИЗ ОСНОВНЫХ НАПРАВЛЕНИЙ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ПОДДЕРЖКИ БИЗНЕСА В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ.....	154
Қондыбаева С.К., Сағынбаева А.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ КӨРСЕТКІШІН ТАЛДАУ	157
Қондыбаева С.К., Сағынбаева А.А. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ӨСУ КӨРСЕТКІШІН ТАЛДАУ	161
Салибекова П.К., Тлеубердинова А.Т. COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ ЕЛДІҢ АЗЫҚ-ТҮЛІК ҚАУІПСІЗДІГІ МЕН ТАМАҚТАНУ САЛАСЫНА ӘСЕРІ.....	166
Иляшова Г.К., Мурабильдаева Р.А. ПАНДЕМИЯ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚСТАННЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК САЯСАТЫНЫҢ БАҒДАРЫ.....	171
Қондыбаева С.К., Қабылқайратқызы Р., Ергашева З.А. ҮЙ ШАРУАШЫЛЫҚТАРЫНЫҢ ҚАРЖЫ РЕСУРСТАРЫН ЗЕРТТЕУДІҢ ТЕОРИЯЛЫҚ-ӘДІСНАМАЛЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ	176
Сағынбай Ә.Ғ., Мурабилдаева Р.А. ОЦЕНКА ЭФФЕКТИВНОСТИ ИННОВАЦИОННОГО ПОТЕНЦИАЛА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН.....	180
Тураров Д.Р., Абиш М.Ж. ПОСЛЕДСТВИЯ ПАНДЕМИИ НА РЫНОК НЕДВИЖИМОСТИ В КАЗАХСТАНЕ.....	185

Алиева М.М., Аманбек А. COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНЫҢ АЛДАҒЫ ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЖАҒДАЙҒА ӘСЕРІ	189
Khuzhamberdiyeva A. INTERNATIONAL TRADE AND SMALL BUSINESS DEVELOPMENT IN THE TIME OF THE COVID-19 PANDEMIC, DIVERSIFICATION STRATEGY	192
Нуриддинова Д.Х., Рысбекова Б.Б. ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВО ВРЕМЯ ПАНДЕМИИ COVID-19.....	198
Жамбылова Г.Ж. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫН ТЕХНОЛОГИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ЦИФРЛЫҚ ЖАҒЫРТУ ЖАҒДАЙЫ	202
Аканаева Т.А. ВЛИЯНИЕ ЦЕН ЭНЕРГЕТИЧЕСКИХ РЕСУРСОВ НА СТОИМОСТЬ КАЗАХСТАНСКИХ КОМПАНИЙ...	207
Еркін Н. АЙМАҚТЫҚ ТРАНСПОРТТЫҚ ИНТЕГРАЦИЯ: “ПОСТПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕГІ” ҚАЗАҚСТАН-ҚЫРҒЫСТАН Ынтымақтастығы.....	214
Мейрамбек А.М. ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ НА ЭКОНОМИКУ ФРАНЦИИ.....	219
Калиев Н.Е. ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ТАБИҒИ МОНОПОЛИЯ САЛАСЫНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ДАМУ МӘСЕЛЕЛЕРІ МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	222
Suleimenov M.M. SMALL AND MEDIUM-SIZED BUSINESSES IN KAZAKHSTAN UNDER PANDEMIC CONDITIONS.....	226
Айдын Г.О. ЭФФЕКТ COVID-19 НА ЭКОЛОГИЧЕСКИЙ АУДИТ И ЕГО ЦИФРОВИЗАЦИЮ	230
Mazhkenova A.A., FEATURES OF SOCIAL WORK WITH PEOPLE IN A DIFFICULT LIFE SITUATION	233

4-СЕКЦИЯ / СЕКЦИЯ 4 / SECTION 4

ЖАҒАНДЫҚ СЫН-ҚАТЕРЛЕР ЖАҒДАЙЫНДА ҚАРЖЫ СЕКТОРЫН «ҚАЙТА ЖАҒЫРТУ» «ПЕРЕЗАГРУЗКА» ФИНАНСОВОГО СЕКТОРА В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛЬНЫХ ВЫЗОВОВ "RESET" OF THE FINANCIAL SECTOR IN THE FACE OF GLOBAL CHALLENGES

Султанова Б.Б., Абишева Ж.А. НОРМАЛИЗАЦИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РОСТА ГОСУДАРСТВА, В УСЛОВИЯХ ПАНДЕМИИ КОРОНАВИРУСА	238
Султанова Б.Б., Шапатов Б.М. ОЦЕНКА ИНВЕСТИЦИЙ В ВОЗОБНОВЛЯЕМЫЕ ИСТОЧНИКИ ЭНЕРГИИ С МСДМ	242
Оралбаева Ж.З., Тоқтасын Н.Б. ҰЙЫМНЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ НӘТИЖЕЛЕРІН ТАЛДАУДЫҢ АҚПАРАТТЫҚ КӨЗДЕРІ ЖӘНЕ ТАЛДАУ ЖҮРГІЗУ КЕЗЕҢДЕРІ	247
Оралбаева Ж.З., Ументай А.А. ҰЙЫМДАРДЫҢ ЭКСПОРТТЫҚ-ИМПОРТТЫҚ ОПЕРАЦИЯЛАРЫН АУДИТОРЛЫҚ БАҚЫЛАУДЫ ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ ЖАЛПЫ СИПАТТАМАСЫ.....	251
Оралбаева Ж.З., Амреева А.Б. ҚАРЖЫЛЫҚ БАҚЫЛАУ ЖҮЙЕСІНДЕГІ МЕМЛЕКЕТТІК АУДИТТИҢ МӘНІ	255
Кетебаева Н.С. ЭКОНОМИКАДАҒЫ БУХГАЛТЕРЛІК ЕСЕП ПЕН ҚАРЖЫЛЫҚ ЕСЕПТІЛІКТІҢ ПАНДЕМИЯ КЕЗІНДЕГІ ӨЗГЕРІСІ	259
Уланова А.Э., Садуова С.У. ҚАЗАҚСТАНДА ТҰТЫНУШЫЛЫҚ НЕСИЕНІ ДАМУДЫҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ПРОБЛЕМАЛАРЫ МЕН ДАМУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ	262
Қуандық Ж.Б. АДАМИ КАПИТАЛДЫҢ ТҰРАҚТЫ ДАМУ ЖАҒДАЙЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ МЕМЛЕКЕТТІҢ РӨЛІ	267
Beisengaliyeva A., Kurbanova K. THE CENTRED PRACTICE AND CONCEPTS OF ISLAMIC FINANCE: THE CURRENT AND FUTURE ALTERNATIVE MODELS	273
Алимова А.А. КРИПТОВАЛЮТА – ӘЛЕМДІК САУДАНЫҢ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ҚҰРАЛЫ	278
Аманов А.Б. ПАНДЕМИЯ КЕЗЕҢІНДЕ ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ БАНК ЖҮЙЕСІНІҢ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ	281
Рысбаева Б.Б. ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТАУАРЛАР НАРЫҒЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ БОЛАШАҒЫ	285

МАТЕРИАЛЫ
международной научно-практической конференции
«ВЛИЯНИЕ ПАНДЕМИИ
НА ДОСТИЖЕНИЕ ЦЕЛЕЙ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ:
ТЕНДЕНЦИИ И ЭФФЕКТЫ»

ИБ №14514

Подписано в печать 17.05.2021. Формат 60x84 ¹/₁₆. Бумага офсетная.

Печать цифровая. Объем 9,12 п.л. Тираж 10 экз. Заказ №4999.

Издательский дом «Қазақ университеті»

Казахского национального университета им. аль-Фараби.
050040, г. Алматы, пр. аль-Фараби, 71.

Отпечатано в типографии издательского дома «Қазақ университеті».

**ҚАЗАҚ
УНИВЕРСИТЕТІ**
БАСПА ҮЙІ